

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ XXVIII/1—2.

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

*др Алексић Радомир, др Бошковић Радосав, др Гришкајић Ирена, др Коларич Рудолф,
Конески Блаже, др Николић М. Берислав, др Павловић Миливој, др Пецо Асим
др Пешикан Мишић, др Стевановић Михаило, др Хрстић Мајје*

Главни уредник

М. СТЕВАНОВИЋ

књ. XXVIII — св. 1—2.

БЕОГРАД

1969.

Издаје: Институт за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: Издавачка установа „Научно дело“, Београд, Вука Караџића 5

САДРЖАЈ XXVIII КЊИГЕ

Расправе и чланци

	Страна
1. Ирена Грицкат: Језик књижевности и књижевни језик — на основу српског писаног наслеђа из старијих епоха — Резюме	1—36.
2. Миливој Павловић: Језички знак и структура фонеме у језичким системима — Résumé	37—74.
3. Михаило Стевановић: Карактер значења всзника као спољних знака унутарње пезе међу реченицама — Résumé . . .	75—106.
4. Митар Пешикан: О основима штокавске акцентуације — Резюме	107—142.
5. Асим Пецо: Промене непалаталних сугласника у вези са <i>j</i> на српскохрватском подручју — Резюме	143—188.
6. Берислав Николић: Основне дијалекатске акценатске појаве у млађим новоштокавским говорима — Summary	189—208.
7. Миливој Павловић: Les concurrences des oronymes et les onomastiques nouveaux en illyricum — Резиме	209—218.
8. Олга Ристић: Лексичко-семантичке одлике творбе именица у неких српских и хрватских романтичарских песника, I део	219—320.
9. Егон Фекете: Облик, значење и употреба одређеног и неодређеног придевског вида у српскохрватском језику, I део	321—386.

ЈЕЗИК КЊИЖЕВНОСТИ И КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК

— НА ОСНОВУ СРПСКОГ ПИСАНОГ НАСЛЕЂА ИЗ СТАРИЈИХ ЕПОХА —

I

У историји језика код нас постоји једно мало обрађивано и недо-рађено питање, не само термилошко него и суштинско: не разграничавају се у довољној мери појмови књижевни језик и језик књижевности. Ове слабости нису лишена ни историјска истраживања код других народа, што се види из многих неуједначености у изражавању и полемика на ту тему. Континуитет сачуваног књижевног фонда или уопште писаног фонда понекад се узима као еволуција књижевног језика. Испушта се из вида да, уколико се језик старих књига (или уопште књижевности) назове књижевним, у најмању руку треба упозорити на двозначност тог атрибута, јер књижевни језик у савременом смислу речи значи и нешто друго. И даље, ако су у старим књижевним делима српским, хрватским, босанским, славонским, у тим некадашњим политички и културно заокруженим књижевностима, већ били књижевни језици — разуме се посебни у том случају — како је из њих рођен данашњи обухватни књижевни језик? Да ли је сабирање, амалгамисање појединих књижевних језика, уз евентуалну елиминацију неких од њих, такође чинилац у историји новог књижевног језика?

Као што знамо, данас се под књижевним језиком подразумева језичка интеграција са шире територије („наддијалекатски карактер“ језика) и језичка нормираност. То је појава која се везује за већ створене нације или им непосредно претходи. „Књижевни језик се ствара не на бази неких сеоских дијалеката него разговорног културног коинеа градског становништва“, формулише С. Бернштајн¹. У овом смислу речи — а тај или отприлике такав смисао подразумевају скоро сви

¹ К изучениоу историји болгарског литературног језика, у зборнику: Вопросы теории и истории языка (1963, Лењинград) 38.

кад имају пред очима савремени књижевни језик — то би значило појаву које није ни било у свим историјским епохама, без обзира на постојање некадашњих развијених књижевности. Говорећи са лингвистичког становишта, књижевни језик подразумева на првом месту граматичку регулисаност; затим извесну семазиолошку и стилску глпкост, у том смислу да његови представници могу и са лакоћом и довољно „сложно“ да преосмишљавају речи у говору и да их тако и разумеју у слушању, да оперишу фразама и преносним значењима уз довољно познавања „правила игре“, да мање-више јединствено осећају принципе прављења нових лексема, да владају вештином умесне употребе речи, уз схватање оних опасности које воде у неестетизам, нејасност или комичност. Књижевни језик једне нације у стању је да служи за разне стилове писаног и усменог изражавања, он је поливалентан. Најзад, он мора бити бар донекле у ситуацији да може да изрази потребне смисаоне финесе по аналогји са другим књижевним језицима других нација.

Књижевним језиком се и говори: у нашем случају то је српско-хрватски језик заснован на штокавским екавским и ијекавским говорима новијег типа; у неким приликама он јесте језик књиге, у другим он то није. Присуство атрибута „књижевни“, иако је оправдано јер књига доприноси интеграцији и нормирању, може се рећи да је овде донекле чак и условно, мада неизбежно због општеусвојеног обичаја².

С друге стране, језик књижевности јесте, таутолошки речено, онај језик који налазимо у књигама или писаним споменицима уопште. У извесним срединама и епохама он и није био говорни језик. По правилу, за уметничку књижевност у доба феудализма, поглавито ранијег периода, служили су туђи језици или архаичне форме сопственог оди. најближег језичког стања, раније кодификованог у култним књигама. Тако је то било и код нас; о нашој литератури не може ни да се говори друкчије него почињући од феудалних векова и од тадашњих културних узуса. Што се новијег времена тиче, језик књижевности се по правилу поклапа са књижевним језиком. Али у уметничком стваралаштву, у делима која су валоризована као њени припадници, не мора ни данас све бити написано језиком којим говори широка образована средина. У домену српскохрватске литературе, где се као медијум подразумева споменути српскохрватски штокавски језик којим говоре корисници те литературе, имамо случај Крлеже, И. Горана Ковачића, Драгутина

² Појам књижевног језика одређивала је својевремено прапика лингвистичка школа.

Домјанића, Назора, Каштелана и других, који су писали и на кајкавском одн. чакавском дијалекту.

Свако језичко стање има своју историју. Историја говорних феномена, било дијалекатских, било оних који данас вреде као књижевни, може бити воспостављена само посредно и некомплетно. Историја књижевног језика у показаном смислу тог термина треба такође да буде један вид историјске граматике, као што је то и историја сваког дијалекта, али обogaћен многим специфичним елементима — деловањем историјских и социјалних промена, свесним подухватима, последицама појачане националне свести, писмености, образовања итд. То је историја функционисања једне природне језичке стихије, каналисане кроз многа екстралингвистичка збивања³.

Историја језика у књижевним делима јесте преглед свега онога што је затечено у сачуваном или приступачном збиру књижевних споменика, дескрипција а не реконструкција, само са местимичним теоријским допунама факата у евентуалним празнинама. Историја језика књижевности може бити делом присутна у темељима историје књижевног језика, али не по самој природи ствари, и врло различито код разних народа. У нашем, српскохрватском случају јасно је да нити Теодосијева или Пајсијева биографија као књижевни споменици леже уграђене у пређеним путевима нашег данашњег српскохрватског књижевног језика, нити је игде пре више од 100—150 година била тачно забележена на папиру, у сврхе књижевног доживљаја, нека старија фаза оног језика чијом данашњом фазом пише, рецимо, Иво Андрић. — Постоји, додуше, замерка таквом схватању: испада, наиме, да су стара књижевна дела, пошто се њиховом језику не придаје атрибут „књижевни“, писана на неком „некњижевном“ језику или дијалекту⁴. Није се тешко уверити да је то само игра речи. Старим делима се одриче могућност да буду написана на једној млађој од њих самих језичкој формацији, али се она тиме не дисквалификују.

³ „Историја књижевног језика — то је стварање јединствених артикулационих и правописних норми, узајамно дејство књижевног језика и народних говора, узајамно дејство писаног језика и разговорног, обogaћење и развитак различитих стилова књижевног језика, стварање специјалне терминологије (научне, административне, војне итд.), степен и карактер утицаја књишког језика раније епохе, утицај страних језика и, разуме се, језик уметничке литературе и публицистике“ (С. Бернштајн, о. с. 35).

⁴ В. Виноградов, Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка (1958, Москва) 27.

Језик старе књижевности слаб је путовођа кроз историју језика уопште. Тако, на писаном фонду православне, тзв. светогорске традиције, веома богато документоване, ми не откривамо слику развоја неког одређеног, било којег говора, већ само слику еволуције, па и инволуције напора и успеха у писменом изражавању тадашње културе, вере, знања и забаве. У најбољем случају, то је историја старословенског језика српске редакције или српске варијанте онога што се данас назива књижевнословенски или општесловенски језик, са многоврским знацима средњовековних литерарних обичаја, тј. са знацима учествовања у општој византословенској књижевној радњи и у свим њеним конвенцијама. То све јесте поред осталог и некаква језичка стварност, али то није историја српског нити српскохрватског језика.

Интереси наших трагања по старим текстовима често леже и у нечем другом — у томе да се нађе што вернија слика временски и територијално кореспондентног народног језика, што убедљивије присуство неког дијалекатског типа или бар дијалекатске појединости — наравно према данашњим мерилима дијалекатске диференцијације. Вредност неког старог писаног споменика за многе филологе утолико је већа, уколико је тај споменик „животнији“. Траже се споменици у којима су промакле по могућству што многобројније писарске грешке са ликом говорних реалија, где има уопште више спонтаности и језичке аутентичности. На овај начин, тј. ловeћи „грешке“ по књижевним споменицима и идући за списима који се не сматрају уметничко-књижевним (ово вредновање заслужује посебан осврт) — одиста се може направити добар преглед фонетских и морфолошких измена у животу језика, мање добар ако је реч о лексици, и још мање ако је у питању синтакса. Такви прегледи већ постоје у нашој науци и они имају велику вредност (радови А. Белића и др.). Међутим, ако упоредимо појам данашњег дијалекта или појам књижевног језика, говорног и писменог, са дијахроничним статистичким материјалом који се налази у таквој врсти прегледа, направљених по сили чињеница мозаично и неравномерно, уверићемо се да ово друго не може бити опис историје оног првог. Посебна је сметња у томе што ако у старом „књижевном“ делу пробије „некњижевна“ црта, то никако не мора да значи да је пред нама нека изохронична слика, са почецима еволуције ка садашњем језику, неко стање са замесима трансформација у правцу данашњице. Језик споменика потиче од једног лица, а пробијање свежијих дијалекатских знакова најчешће од другог, од преписивача или прерађивача, савременог или чак знатно каснијег; отуда је затечени језик неког споменика обично

ничји језик, израз борбе два схватања о језику, два дијалекта или два периода.

При реконструкцији историје књижевног језика треба бити нарочито пажљив према неким чиниоцима који и не представљају ређање нађених или хипотетично утврђених факата. Такви чиниоци су у првом реду културни и историјски обичаји, процеси, чак и принуде у књижевном стваралаштву, а на другој страни природа језика, отпор који је она пружала принудним регулама, и компромиси који су били постизани.

Када се говори о уметничком и неуметничком писању у средњовековљу, треба посебно имати у виду специфичности епохе. Према садржини се постављао критеријум израза, уобличење је зависило од идејне стране. У сферама непроменљивих верских истина, у потрази за узорима и духовним усавршавањем, ишло се за уметничким изразом, а то је — укратко — значило дистанцираност од обичног говора. У свакој уметности, а поготову у мистичарски обојеној, неопходан је патос одстојања. Уметнички израз морао је бити не само отргнут од разговорног и од евентуалног „обичног“ писменог саопштења, него по могућству оптерећен свечаним асоцијацијама: асоцијацијама с амвоном и олтаром, или с нечим временски или просторно удаљеним, делимично неразумљивим. Уметничким се и иначе, у свако доба, сматра оно што носи у себи било какву метафору и што подстиче на тражење подтекста. Таква је била и тадашња руководећа идеја уметности. Како доцније, тако и онда језик уметнички конципираног састава био је пун померања и уздизања са обичног лексичког или синтаксичког тла, пун начина да преведе испричана факта на неки други, надбуквални ниво. Али не заборавимо да у старо време, при нижем ступњу опште способности за поимање подтекста, употребљавани начини су били далеко драстичнији, језик уметничке књижевности није био „уметнички“ у савременом позитивном смислу речи. Где није био канонски утврђен, он је засипао читаоца архаизмима и агломерацијама и одскакао од практичног писменог изражавања онолико колико данас, можда, одскаче језик најекстравагантније поезије од неутралног књижевног језика.

Под овакав третман била је код нас у оно време подведена сва верска литература, а у великој мери и историја, дидактика, песништво (углавном црквено) и кореспонденција виђенијих државних и свештених лица. За све књижевне родове није постојала политичка или црквена принуда да се тако пише. Правни документи, чак и они који су били најсвечанијег карактера, при свој блискости законодавства и цркве, писани су језиком сличнијим језику приповетке него богослу-

жења, док је, с друге стране, неки мало значајан летопис написан скоро на језику литургије. Научно-популарни и чисто забавни састави ишли су уз оно што није било уметничко, у писменост а не у књижевност према начину именовања неких модерних аутора. Овде није циљ да се утаничује терминологија у вези с овим проблемима валоризације, нити да се показују дубљи историјски разлози баш овако а не друкчије концептиваног двојства. То двојство ће се даље размотрити само као лингвистички фактор у историјском развоју.

Књижевни језик српскохрватски, такав какав је данас, носи у својој генези више историјскојезичких компонената.

На првом месту, ту је еволуција централних и југозападнијих штокавских говора, млађих ијекавских и оних екавских чије су посебне развојне тенденције биле сличне као у млађим ијекавским. Књижевнојезичком развоју овог територијално веома широког, миграцијама проширеног говорног елемента донекле је доприносило присуство средњовековне забавне књижевности, тзв. романа (о Троји, Александру Великом и др.), који су и сами примали у себе понешто од усменог, тада већ стандардизованог приповедачког или песничког израза, а уносили у говор и своје обрте, чинећи и од тих обрта говорни стандард. Та романескна материја и нарочито богата народна приповетка и песма, створена још у доба феудализма (са доста заједничког у тематском и језичком погледу) представљале су у своје време допринос донекле сличан ономе који данас представља штампана литература и јавна реч: оне су биле ближе појму *langue* него *parole*, и на тај начин водиле, барем делимично, језички развитаку у правцу коинеа. Понешто од правне грађе, писане такође језиком ових области, одиграло је исто тако своју невелику али позитивну улогу. У круг ових појава треба уврстити дубровачку канцеларију, а касније и разна књижевна дела писана на територији Дубровника, заједно са духовном литературом, у коју се, нпр., једним делом укључује Бартол Кашић. Духовне или дидактичке литературе писане на овај начин било је и иначе (Дивковић и др.). Дубровачки белетристички опус, међутим, стоји — из перспективе ове струје — доста по страни, због слабог продора у централне области и због везаности за друге арее⁵. Вук Караџић је био и гласник и даљи

⁵ Д. Брозовић у свом чланку *Vuk i novoštokavska koine*, *Slavia* 34 св. 1, пос. отис. 1—27, тачно уочава важност традиционалног фолклорног израза, који је већ сам по себи био коине, за утврђивање савременог стандардног језика. Тај је израз настао у Херцеговини „у најширем смислу“ (по Брозовићу) и у крајинама — Босанској, Војној и у далматинским. Делатност и популарност А. Качића Миошића је одиграла непроцењиву улогу у његовом формирању. Вук је само изабрао и кодификовао тај израз, али га није створио.

систематизатор ове језичке средине. Треба још споменути да је она као целина донела књижевном језику извесне стране утицаје или појаве познате под општим именом балканизма.

Као далеко споредније налазимо и разне друге компоненте. Споменућемо на другом месту нешто источнију и севернију струју, коју сачињава српска књижевност светогорске традиције, затим, у њеном наставку, тзв. подунавски и војвођански књижевни рад, фигуре Рачана и Гаврила Стеф. Венцловића, даље — уз прелом али не и потпуни прекид — рускословенска стихија и њена славеносрпска фаза, потом извесни лексикографски и термилошки подухвати богаћења тада већ рођеног „вуковског“ стања старијим српскословенским, руским или у сличном правцу креираним материјалом, и на крају још понеко русифицирање без начелног значаја. Ова континуирана линија највећим је делом штокавска „јатовска“, тј. лишена изговорне нотације гласа ђ или „јекавска“ у смислу руског изговора *e* и ђ, а иначе много више екавска него ијекавска, она је сва православна и веома импрегнирана присуством цркве, што није случај са оном првом, и углавном — са нешто занимљивих изузетака — артифицијелна, заснована на траженом, намишљеном, из давнина или са стране нанетом а не спонтаном изразу. Она у правом смислу речи оличава борбу за књишку реч, за језик књижевности, а по мишљењу њених некадашњих учесника и добронамерника, и борбу за књижевни језик. Она у већем проценту представља неуспех него успех за будућу српскохрватску књижевнојезичку целину, али с обзиром на то да је веома илустративна при разлагању о начелној разлици између књижевног језика и језика књижевности, ми ћемо се једино и задржати на њој, она је тема даљег излагања.

Прва и друга струја — како су овде условно назване — географски се знатним делом и прекривају. Није овде реч о различитим дијалекатским областима, него о различитим сферама идеолошких ангажовања и традиција, из чега су произилазили различити приступи писаној речи. На истим местима и у исто време писано је, према томе, често и на два начина, „народски“ („предвуковски“) и „светогорски“, што се у случају временске и просторне коинциденције углавном поклапало са помињаним „неуметничким“ и „уметничким“ писањем. Такве су појаве добро познате и у историјама других језика.

Као још једну компоненту ваља споменути кајкавску говорну средину, вероватно не без извесних словеначких примеса, која је у књижевни језик унела понеке појединости у вези с глаголским системом, рекцијом, творбом речи и др. Затим би требало узети у обзир оно што су са собом донеле локалне али често лепо обрађене књижевности

са других језичких терена, необухваћених данашњим књижевним језиком, а затим посебно иновације и доприносе загребачког културног подручја, нарочито у каснијим вековима. Разуме се да је свака дијалекатска област обogaћивала књижевни језик и својом лексиком. Међутим, овом приликом наша излагања се неће ширити на те проблеме.

II

Књижевни језик, као што је већ споменуто, не може се створити пре стварања солидне националне интеграције живља који би њиме говорио. У принципу се постављају два питања: да ли се запажа благовремено језичко „прибирање“, изградња предуслова за будућу целивост, и када почиње долазити до интеграције.

Наша друга компонента, коју називамо светогорском, представља добар пример за историју стварања али и за другу историју нестворености књижевног језика — у напред истакнутом смислу речи. Поучно је поређење с историјским токовима код других народа, поготову ако се наиђе на аналогije. Поређење с руским језиком нарочито је погодно, не само због тога што је у питању један од словенских језика, са старословенским у основама старог писаног фонда као и код нас, него још и стога што у историји његове књижевне радње има управо онога чега код нас није било, па се то на руском случају може боље показати.

На терену руског језика врло је срећна околност била та што је тамо, без обзира на приспеће ћирилометодијевске књижевности, од самог почетка настало и писање на народном говору, таквом какав је он тада био, или бар блиско томе, са много народног елемента (гледишта о томе у русистици су подељена). Лаицизирању и понарођавању старих хришћанских књижевности уопште доприносиле су свесне или несвесне примесе паганства, за шта нам западноевропска књижевна дела дају добре доказе. У најстаријим руским делима указује се управо на такве предности — на трагове половецког епоса⁶, на скандинавску епску и лирску традицију⁷, а највише на остатке словенске претхришћанске митологије. Ови елементи донели су са собом у писану реч посебне лексичке јединице, стилске фигуре, општа места из усменог народног стваралаштва, што је све, разуме се, било слободно од старословенске

⁶ Д. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы* (1967, Ленинград) 12.

⁷ А. Робинсон, *Литература Киевской Руси среди европейских средневековых литератур*, у зборнику: *Славянские литературы* (VI Международный съезд славистов) (1968, Москва) 73.

сугестије. У таквом је духу писано „Слово о полку Игореве“, блиски њему су „Слово о погибели руской земли“, „Похвала роду рязанских князей“⁸. И многа друга дела, па и читави родови, нарочито специфично руско летописаније, у најстаријој епохи руске књижевности стварани су без великог притиска старословенизма, пошто су и сама та дела и ти родови били више световног него верског карактера. Из тога су проишле две важне чињенице. Прво, захваљујући постојању таквог писаног, рецитованог или слушаног опуса где се народски и старословенски елеменат односе међусобно толерантно, старословенски се и могао лакше пригрљивати, те је улазио постепено, без много интервенција и реформи, у будући национални књижевни језик. Друго, када су већ многе премисе за такав будући језик биле дате, тај исти старословенски елеменат, познат из цркве и из других поучно-побожних извора, постао је способан да буде „страно тело“ и да послужи у стилистичке сврхе.

Стара руска писана реч није се осећала дужном да буде вазда прожета старословенским језиком, нити је стара руска књижевност сва проткана хришћанском дидактиком. Код Срба није био тај случај, те је старословенски, иако све више стран, дуго и снажно владао у ономе што се зове уметничком књижевношћу, а и иначе. Највероватније су у праву они који разлоге за разликовање овакве врсте виде у различитим видовима христијанизације, спроведене на различито припремљеним теренима⁹. Хришћанство, као феудална религија, слободно је наступало у Русији преко веома примитивног паганства, далеко од сумњивих духовних покрета, далеко од иноверских опасности и потребе да одржава напрегнуто „стање приправности“. Оно од чега је књижевна реч у Русији могла да прави уметничку игру, за српску средину је представљало живу (у крајњој линији — политичку) опасност; оно што је за руско књижевно ткање био фолклор, толико користан при развоју и фиксацији наддијалекатских норми, код Срба би била нечастива, богохулна тематика.

Паганство које је затечено на Балкану било је далеко од примитивног: то су биле хеленистичке традиције, са којима се у то време носила византијска књижевност, гонећи их али и претачући на погодан по хришћанство начин. Даље, ту су одувек струјала немирна стања духова, која су од Балкана чинила веома интересантно подручје, каткад само наговештавајући јерес, каткад сасвим јеретично.

Треба се подсетити, прво, на богумилство које је значило одјек некадашњег источњачког гностицизма — а узгред речено, стара Русија га

⁸ Д. Лихачев, о. с. 18—19.

⁹ А. Робинсон, о. с. 65, 91 и другде.

није много упознала. Други духовни покрет који је захватио наше крајеве и дуже се задржао у њима јесте хезихазам, о чијем основном смислу и о спољним манифестацијама у књижевности, тј. о његовом језичком изразу, није још донет коначан суд. С једне стране, о њему се каткад говори као о највернијем филозофском изразу православља¹⁰, с друге стране, он такође није лишен оријенталних мистичарских призива. Што се језичке стране тиче, помишља се на утицаје савремених лингвистичких теорија у Византији, које ни саме још нису проучене, а у последње време се у науци за хезихастичка расположења везује појава стила званог плетеније словес. Хезихазам је пуним жаром избио у Византији кроз писану реч и полемике тек у 14. веку, међутим његово порекло се назире већ у много ранијим епохама. Надразумске и натчулне путеве познања божије суштине проповедали су још стари оци хришћанства¹¹; тражења истине ван дотадашњих норми (очекивање велике светлости са Табора), постулат да се човек може винути својим сопственим, усамљеничким средствима до Бога, интуитивно, непосредно, мимо мрачне материје овога света („умна молитва“, „унутрашњи човек“) чине и хезихазам, као и богумилство на другој страни, далеким наследником гностицизма¹².

Србија је, дакле, трансмитовала и богумилство, доставивши га Босни и даље западној Европи, а касније је, будући захваћена хезихазмом, послужила као посредник при преношењу и тих идеја, и то овог пута на исток, у Русију. Хезихазам је у Србији захватио не само монашке и књижевничке кругове, него и неке друге слојеве друштва. Он се огледао и у живопису: „извесна расточеност формалне структуре слике“¹³ — приметна је аналогија са плетенијем словес у писаној речи.

Уколико се о појачаном мистичарству и његовом магловитом језичком изразу говори као о једној од предренесанских појава уопште¹⁴, онда се српска књижевна радња тога времена може истаћи као пример резонанце и на такво духовно стање, у овом случају чак и на западно-

¹⁰ Г. Острогорски, Аеонске исихасте и их противници, Запски рускаго научнога института въ Бѣлградѣ 5 (1931, Београд) 349—370.

¹¹ Г. Острогорски, о. с. 354—355.

¹² Противници хезихазма су га и повезивали са богумилством, као што се види, не без основа. Уп. М. Мулић, *Srpski izvori „pletenija sloves“* (1963, Загреб), 29.

¹³ Св. Радојчић, *Текстови и фреске* (Матица српска, серија „Мозаик“ 25, без год. и места изд.) 55.

¹⁴ Мистику наших хезихаста са европском готиком упоредио је Д. Лихачев, заслужни истраживач овог периода словенске културе, творац појма словенске Предренесансе. Исп.: *Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России* (1958, Москва) 51.

европско. У готском периоду је на западу поникла једна специјална врста књижевности, као прогресивна реакција на догматизам и аскезу претходних векова: то је трубадурско песништво (тзв. стил *trobar clus*). Ево каква је карактеристика ове поезије (искључујемо делове о садржини): „Тамни стил који је сада ушао у моду, са својом намерном неразумљивошћу и љубављу према загонци, својим нагомилавањем техничких и садржајних тешкоћа“ ... „уживање неког уметника у тешком и сложеном, естетска привлачност скривених значења, нејасних асоцијација, разбијених ... композиција, симбола чији се смисао не може одмах схватити а затим никад не исцрпљује ...“¹⁵. Или ово: „Код трубадура ... песништво оптерећено скривеним смислом имало је изузетан углед“¹⁶. — Сувишно је указивати на сличност оваквих стилских одлика и нашег стила званог плетеније словес, насталог пре средине 14. века и пре Јефтимија Трновског коме се тај стил раније као творцу приписивао, — китњастог, базираног на гомилању и супротстављању лексике, пуног тешких, иако осмишљених конструкција. Истина је да је овај јужнословенски стил заснован на многим принципима позајмљеним још од грчких античких писаца и из јеврејских верских књига¹⁷, али је ипак веома карактеристичан тренутак његовог разбуктавања.

Плетеније словес доминирало је српском верском и историјском књижевношћу скоро од самих њених почетака па све до изумирања одговарајућих родова у 18. веку. Било га је и у руској књижевности, са којом се наша овде пореди, али тако рећи само на једном колосеку, док се у Србији, испрва због даха епохе а после по инерцији, оно сматрало готово обавезним у свим случајевима када је излагање претендовало на сугестивност, озбиљност, дакле на уметнички карактер. Пошто је било веома удаљено од живог говора, од саме логике живе речи, његово обилато присуство у књижевном опусу још је више сметало прожимању књишког и говорног елемента.

На упорно задржавање око хришћанских православних тема код Срба утицала је и већа блискост католичанства, које се сматрало непожељним и опасним. Заправо, стање ствари је ту било знатно сложеније.

¹⁵ А. Хаузер, Социјална историја уметности и књижевности [превод] т. I (1966, Београд) 215.

¹⁶ J. Huiszinga, *Homo ludens* [превод одломка], *Delo* 14/4, 363.

¹⁷ Нпр., М. Мулић, о. с. на више места. Иначе, његова је теза, да плетеније словес није израз хезихазма. За нас је маркантно временско подударање интензификације обеју појава.

Спољнополитички па и унутрашњесоцијални чиниоци по много чему су баш и везивали Србију са Западом, док су је прилике у световној и црквеној хијерархији, које су биле најбитније за слободан опстанак, задржавале у крилу старог византинизма са његовом религиозном дидактиком и помпезним етатистичким схватањима о везаности државе и вере. Уосталом, сама Византија, у чијем се крилу развијала и Србија са својом културом, била је у то време представник таквог истог двојства, што је понекад за њу значило право обогаћење, понекад извориште полемика које су доводиле и до смутњи, а понекад и крах, ако је борба водила у праве политичке и војне сукобе.

Српска средњовековна култура је имала много додира са западњаштвом, почев, можда, већ од дукљанске књижевности, у којој је — сматра се — биографија кнеза Владимира у 12. веку била састављена према западним узорима¹⁸, преко романа и приповедака западног порекла, све до делатности Самуила Бакачића у другој половини 16. века, чијом је заслугом у српску књижевност доспео чак и одломак Тасовог Ослобођеног Јерусалима¹⁹. Познати су бракови Немањића са принцезама млетачком, анжујском, угарском; мноштво података у студијама из наше средњовековне историје говори о доласцима мајстора из приморских крајева, где су западни утицаји били већ сасвим евидентна ствар, затим о присуству западних рудара, најамника, забављача и сл. О деспоту Стефану Лазаревићу су у последње време казане многе речи, врло ласкаве по њега, које га приказују као човека који се по много чему уклапао у токове западноевропског живота.

Али не заборавимо да је у Стефаново време било баш обновљено (уз редакцију) превођење старих византијских дела (Зонарине хронике у првом реду), затим неких делова Библије и др. И Ђурађ Бранковић, владар најбурније епохе и најдраматичнијих догађаја и обрта, успео је да мисли на културу, и то на исти начин као и његов претходник. Он је набавио оригинале Јована Лествичника из Свете Горе и Цариграда и иницирао њихов нови превод.

Књижевни ствараоци су желели новину и домишљали јој се, међутим скоро све што им је у сфери садржаја било нуђено или наручivano неминовно их је враћало на стара полазишта. Успевали су да на неки начин продуктивљују форму, да је модернизују и осамостаљују,

¹⁸ Узори су били или хагиографски или врсте „chansons de geste“ — уколико рана верзија овог дела није мистификација, на шта се у последње време помишља и указује.

¹⁹ Ђ. Радојичић, Источна и западна компонента старих јужнословенских књижевности, Глас САНУ 254, 18—19.

али су постигли, и то у великој мери, стилско-синтаксичке, лексичке и графичке иновације које нису значиле прогрес у припремању будућег књижевног језика.

Услед оваквог непрекидног остајања „на опрезу“, услед примамљиве близине сасвим нових расположења и сталног труда да се духовна култура не поведе за њима и не отме из руку, српска књижевност, иако изврсна при стварању и усавршавању књижевних родова (нпр. велелепних владарских биографија), ипак остаје веома конзервативна у садржају, „исфорсирана“ у изразу, и самим тим њен се језик стваралачки, животно, углавном не развија.

Сасвим је разумљиво да је у Русији позитивном развоју доприносило стварање снажне централизоване државе већ између 14. и 16. века, пре формирања руске нације. Велика реперкусија таквог збивања на поницање књижевног језика састојала се у томе што се тада, на узајамном утицају народске живе речи и моралистичко-дидактичких стилских наноса из верске литературе, изграђује потребни за државу канцеларијски језик. Пословни канцеларијски језик (рус. деловой язык) игра значајну улогу стога што силом прилика, због свог честог публицистичког карактера и широке намене, мора да затире и ситније дијалекатске диференције и сву нерегулисаност живе речи. Највише се њему у заслугу приписује у историји руског језика обрада прости и сложене реченичне структуре. Његова је историја била дуга — она почиње од тзв. новгородских грамота још у 13—14. веку, иде преко московских и двинских грамота и даље преко најразноврснијих списа, нарочито једног посебног опуса званог „челобитные“ (молбе и жалбе упућене високим инстанцама), преко епистоларне писмености, све до раздобља стварања националног књижевног језика.

Са овом појавом српска језичка историја нема суштинске паралеле. Јавни карактер могли су имати само закони — Душанов законик, Закон о рудницима деспота Стефана, писани заиста једним популарнијим стилем. Каснији језички умртвљени преписи таквих текстова нису били ни од каквог значаја, јер сем у незнатним појединостима нису одражавали даљи језички живот. Познате повеље, уколико су и биле са територије која нас овде занима, нису имале других намена сем локалних, оне нису постајале јавна реч. У њима, у ствари, није одражена никаква јака актуелност. Пошто су се прототипови таквих докумената формирали у доба још увек веома јаке старословенске боје у писмености, традиција је у неку руку умртвила и њих у њиховим архаичним видовима. Многе повеље и писма правног типа били су писани, истина, на далеко народнијем језику него што га налазимо у верској и историј-

ској књижевности. Али у овом расправљању нас толико и не интересује интензитет или дијалекатска локација народних црта у неком споменику, колико способност тог споменика и његових сродника да учествују у изградњи књижевног језика. Таквих могућности српска средњовековна правна материја по самој својој тематици и намени углавном није имала.

На самом почетку осамнаестог века, пре руског утицаја, има нешто канцеларијске писмености у Војводини²⁰. Без обзира на локалност и те појаве, као и на њену краткотрајност, у то време је било више историјских услова за њену креативнију улогу на пољу стварања књижевног језика; ако ништа друго, у ту писменост енергичније се пробијао сам човек, и то већ описмењен у школама, мање је било текстовног шаблона. Судећи по виђеном, досад још уопште непроучаваном материјалу, пре би ова војвођанска пословна грађа могла да се пореди са показаном руском, него српска средњовековна, која руској иначе више одговара по вековима.

Много од онога што је речено о српским приликама могло би да се употпуни и коригује уз боље познавање световне романескне материје у средњем веку.

Испитивач романа о Троји и о Александру Великом Радмила Маринковић каже да је 14. век „одиста велика епоха популарне, тј. забавне, белетристичке књижевности код Јужних Словена“, како то показују и њене и Вајанове анализе²¹. У неким од таквих сачуваних текстова запажа се понављање истих израза, извесних стилских или фразеолошких калупа, поетизама, каквих је морало бити „у некој епизи и пре овога [мисли се на Александриду] романа“²². Поводом другог споменика исти аутор вели: „... Све то говори да се код романа о Троји сусрећемо са елементима релативно већ формираног стила који има устаљене изразе за феудални начин живота и схватања; он је свакако усмени, епски и има извесну традицију у живом савременом језику“²³.

²⁰ В. П. Ивић, О неким проблемима наше историјске дијалектологије, ЈФ 21, 111; текстови који се у том раду помињу, у време писања ове студије, нису још били објављени. Г. Витковић је издао понешто од материјала у Гласницима Друштва српске словесности, веома некритично према мишљењу стручњака (в., нпр., оцену Н. Радојчића у Народној енциклопедији Ст. Станојевића, у чланку о Витковићу).

²¹ Р. Маринковић, Роман као књижевни род у средњовековној књижевности јужних и источних Словена, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 34/3—4, 216.

²² Р. Маринковић, о. с. 211.

²³ Р. Маринковић, о. с. 210.

О прожетости неких старих књижевних састава оним што би већ у то време могло постојати као претходница данас познате народне песме, дакле и као нешто стандардизовано, говорио је Д. Костић у својој још увек актуелној расправи „Старост народног епског песништва нашег“²⁴.

Записана приповедачка грађа нашег средњег века приметно се дели на два типа. Једно су приповетке мешаног, и верско-морализаторског и световњачког, каткад чак наивно хумористичког карактера, побожних тенденција, понегде са призвучима хришћанског манастирског амбијента, понегде античке басне, понегде оријенталске приче и другога. Такве су Стефанит и Ихнилат, Снови цара Шахиншаха, Варлаам и Јоасаф, Блажени Гроздије, Премудри Акир, Езоп, Еладије, Врач, Медвед, свиња и лисица, Цар Аса и др. Разбацана издања тих приповедака често не дају ништа ни за убификацију ни за временску локацију њиховог постанка; језик се мало разликује од језика тадашње верске и историјске књижевности²⁵. Није искључено ни то да многи од издатих текстова представљају резултате каснијих архаизираних редакција. Друкцијег су карактера тзв. романи витешког и авантуристичког садржаја, непосредно или засада само посредно познати у вези с нашом старом књижевношћу: Троја, Александрида, Бова од Антоне, Тристан, Дигенис (рус. Девгениево деяние). Они текстови који су и откривени као домаћи, ту су одиста далеко више народни него споменици „светогорске“ групе; за друге, чији домаћи текстови нису досад нађени, утврђује се ипак, и на основу језичких знакова, српско или јужнословенско постојање²⁶, — а као расадник њихов на нашој територији претпоставља се Дукља²⁷. За детаљније проучену Александриду показано је да је „крајем XV и почетком XVI века архаизирана и стилем и језиком ... Један такав текст доживео је у XVI веку богословску редакцију“ (додуше, на нешто удаљенијем терену)²⁸.

И о првом и о другом типу приповедака у стручној литератури још увек се увелико истражује ко је од кога међу Јужним Словенима или Словенима уопште преузимао та дела и ко их је и где преводио

²⁴ Јужнословенски филолог 12, 1—72.

²⁵ Варијанту Акира у Либру од мнозијех разлога налазимо на знатно народнијем, углавном ијекавском дијалекту.

²⁶ Исп.: А. Вајан, *Le Digénis slave*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 21/3—4, 197—228; И. Грицкат, *Тристан и Ижота* [предговор] (1966, Београд) 9—43.

²⁷ Р. Маринковић, о. с. 208.

²⁸ Р. Маринковић, о. с. 215.

с грчког одн. с неког другог несловенског језика. За многа се каже да су поникла или била позната на словенском југу, да су им мотиви имали одјека код разних писаца, од архиепискога Данила, старог биографа, који је познавао роман о Александру, до Јурја Хабделића и Штефана Фучека, кајкавца из 18. века, који су познавали Варлаама и Јоасафа²⁹. Из свега овога би се дало закључити да је постојао општесловенски фонд белетристике, слично ономе како је у најновије време Д. Лихачев сугерирао постојање општесловенског фонда, „литературе посредници“, на терену богословско-дидактичког књижевног рада³⁰. За нас је овде важнија претпоставка да је тај фонд на српском земљишту био можда народнији по језику него што га неки од постојећих каснијих егземплара приказују, а још је битније то да је он, тај слабо познати, местимице само наговештени фонд, садржао доста услова да буде данас признат као модел неког раног вида књижевног језика. Он је, наиме, био формиран у нешто устаљенијем државно-политичком амбијенту, показивао је знаке консолидације стила, и то без толиког притиска туђинштине или артифицијелности као што је то био случај у верској и историјској књижевности. Двојако писање, које смо већ више пута споменули, није сметња за концепцију да је управо овај „неуметнички“ језик имао за оно време карактеристике књижевног језика; просто је „уметнички“ део литературе био тада грађен на издвојеном терену, тако рећи на страном језику. На несрећу, том страном језику је непрекидно падало у део да се у свести људи намеће као домаћи, при том као онај домаћи који је најбољи, који је озбиљан и узвишен. Разлика према руском случају састојала се у ствари у томе што код нас није од самог почетка било погодних књижевних родова и што није било погодних историјских и културних прилика да се руше бране између две струје: и то не само да се руше кроз пропусте или невештину писара, чега је код нас и било, него кроз убеђење књишких посленика да се струје смеју међусобно прилагођавати.

Културне прилике у Србији дуго остају средњовековне — под Турцима дотрајава феудално устројство — а у понечем се и погоршавају. Одсуство нових научних и естетских сазнања, одсуство догађаја који би подстицали, не погодују чак ни развоју говорног језика, а камоли књижевног, слично чињеници да кад нема реалије, нема ни назива за њу.

²⁹ Ф. Галинец, *Legenda „Barlaam i Jozafat“ u tradiciji hrvatske književnosti XVI—XVIII stoljeća*, *Nastavni vjesnik* 44, 185—200.

³⁰ Древнеславянские литературы как система, у зборнику: *Славянские литературы...* (уп. нап. 6), 5—48.

Недостатак комуникација међу људима и њиховим наречјима употпуњује списак отежавајућих околности: ниједан дијалекат се у то време није могао оснажити и наметнути као обавезнији за писмено изражавање, како се то догађало у Русији са московским дијалектом, у Италији, Француској и другде.

Управо због специјалних политичких прилика у Србији култура је у неколико турских векова углавном чинила целину са предтурском културом. Садржина те културе остајала је и даље у својим традицијама, и то не зато што није било баш никаквих могућности за примање новине, него опет стога што су специфичности тако диктирале. У слободној феудалној Србији држава је уз велику помоћ и присуство цркве вршила своју власт, док је под турском доминацијом црква, преузевши многе световне ресоре, донекле заменила саму српску државу, у оквирима једне веће и моћније државе. То је већ било довољно за конзервацију културног стваралаштва. Даље, поред политичких и социјалних, било је и раније и касније такође и чисто верских разлога за јак традиционализам. У доба слободне српске државе православље се још увек, тако рећи, утврђивало и књижевно и идејно: попуњавао се фонд превода из саме Библије, из патристичке литературе и сл., и уз помоћ византијског и светогорског хришћанског стваралаштва водила се борба против јеретика, богумила, уз делимично сопствено еволуисање, уколико се хезихазам може тако назвати. У турско доба разлози су били нешто другачији али резултати слични: ради одржавања националног духа веома се неговало немањићко предање а заједно с њим и поштовање књижевних дела написаних у вези с том династијом. Страх од верског отуђења у смислу исламизације није у српским земљама представљао толико јак подстрек за чување верске књижевности, али је, нарочито нешто касније, искрсла опасност од покатоличавања, па се јавила потреба за отпором који се такође одразио у верској конзервативности и бежању од модернизације.

Разуме се да посматрање нашег турског 15, 16. и 17. века може да изазове велику скепсу, ако се помисли да се управо то време поклапало са цветањем и трајањем осамостаљене дубровачко-далматинске књижевности, са заокруженим, мада по обиму скромним књижевним достигнућима на другим тачкама српскохрватског и уопште југословенског земљишта, а сем тога са хуманизмом и неокласицизмом, са маниризмом и бароком у западним земљама, са чврстим заснивањем културних и књижевних вредности на слободном словенском истоку. Српски прегаоци тих времена „када су живи завидели мртвима“ делују скромно и тужно ако се узме у обзир да је у тим истим временима ев-

ропски познат Далматинац Антун Вранчић издавао песме у Кракову, да су Петанчић, Бродарић, Лукаревић писали студије о Словенима а Гундулић и Крижанић коначно разбијали митове о словенском варварству, да је Далматинац Патрић антиципирао Гетеове идеје о светлости а Фауст Вранчић о падобрану; да се још од прве половине 15. века развијала епиграфика у Трогиру, и у следећим вековима археологија у Далмацији, да је Илија Цријевић обнављао Плаутово позориште у Риму и да се са неким далматинским ерудитима дописивао Бразмо Ротердамски, док је Руђер Бошковић и сам постао духовно светлило од најширег међународног значаја³¹. Сва су таква сећања веома неповољна по Србе — савременике тих збивања, али их околности оправдавају, а поједине личности у стању су да им у великој мери осветлају образ. Тако се данас Димитрије Кантакузин, песник већ поробљене Србије у 15. веку, са античким књижевним делима у својој библиотеци, назива човеком Препорода у маломе³². За патријарха и књижевника Пајсија рекао је Павле Поповић: „Да није тако диспаратно, ја бих га поредио са хуманистом Пођом Браћолини, који тако исто, идући за својим званичним послом, тражи и налази рукописе Квинтилијана и Цицерона“³³. Биографија Стевана Штиљановића била је у нашој науци окарактерисана као блиска бароку, и врло је самостално рађена у садржинском смислу.

Објективности за вољу треба подвући неке чињенице које се већ гласно истичу у историјским и сличним делима новијег времена. Казано речима једног од истраживача, „мноштво нових историјских извора, посебно оних из цариградских архива, као и критичко разматрање старих, указују недвосмислено да се углавном сме тврдити како положај покорених хришћанских народа у Турској империји током XV, XVI, па чак и XVII века, није био онако тежак као што се иначе приказивао и како се то и данас каткада чини“³⁴. Најинтересантнији су непобитни подаци о верској толеранцији турских освајача према покореним иноверцима, толеранцији коју је диктирала и политичка

³¹ Исп. чланак И. Голенишчева-Кутузова: Итальянское возрождение и славянские литературы, у зборнику: Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике (1960, Москва) 152—174.

³² Ђ. Трифуновић, уводни чланак Димитрије Кантакузин у истоименој књизи (1963, Београд) 25.

³³ У предговору издања Старе српске биографије XV и XVII века Л. Мирковића (1936, Београд) стр. LXI.

³⁴ Ср. Петковић, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614 (1965, Нови Сад) 15.

стратегија, а и неки прописи Корана. Српска црква имала је под турском управом сличну власт над народом као што га је имало домаће племство пре губитка слободе. Пећка патријаршија је у другој половини 16. века и у 17. веку заузимала већу територију него за време Немањића, њене су границе биле шире и од самог Душановог царства, а и од тадашњих оквира Васељенске патријаршије. Њу су признавали и Срби из јужних угарских крајева.

За нас су ови подаци важни због тога што су црква, и посебно Пећка патријаршија, током целог тог времена формирале националну културу, идеологију и књижевност српског народа, како су знале и умеле. Све је то, и књижевност и њен језик, највише личило на пред-турске прилике, уз неминовно пропадање због дуге употребе. Али се новина незадрживо пробijaла и у ово историјско доба, као што се пробijaла и за време политички независног феудализма.

С једне стране, Србија је под Турцима била подвучено изолована од сваког страног утицаја, чак и оног који би јој био приступачан. Она се равнодушно односи према вештини штампања иако још има своје штампарије (и после обнове Пећке патријаршије, али никад у самој патријаршији), тако да Срби не доспевају дотле да штампарски умножавају домаћа историјска и друга дела већ штампају једино Четворојеванђеље, Триод цветни и посни, Псалтир, Октоих. Разлог томе је и осећање антагонизма према иноверској култури (у коју спада и типографска делатност), а као таква се у оно време више осећала култура Запада него Турске, јер је турска култура била нижа од сопствене и без конфесионалних претензија. С друге стране, оно у чему се није осећала опасност по национални интегритет, као што је нпр. било преписивање световних приповедака, између осталог и неких западно-европског порекла, радо се одржавало. Ср. Петковић указује на необично живу књишку делатност, разумљиво највећим делом преписивачку, у 16. и 17. веку, и то у 16. в. после обнове Патријаршије, тако да из тих непуних 150 година имамо две трећине свих до данас очуваних старих српских рукописа³⁵; суштину ове опаске не мења то што се из старијих периода манускрипти уопште налазе све ређе, сразмерно старини, док у новијим периодима треба рачунати већ и на сасвим измењене прилике.

Говорећи о турским вековима српске књижевне ситуације, морамо имати у виду географску дивергенцију књижевних подручја. Део образованог духовног сталежа, између осталог и самих манасијских

³⁵ О. с. 35—36.

културних радника, одлази после дефинитивне пропасти Србије са последњим Бранковићима у јужну Угарску, док мањи део наставља свој живот на старим огњиштима, где и даље углавном доминира светогорство. Посматран као целина, тај период даје оригиналне животописе — то су животи Стефана Бранковића, Мајке Ангелине, архиепископа Максима, Стевана Штиљановића, Ђорђа Кратовца и др., касније и Пајсијева биографија цара Уроша (и његова биографија Стевана Првовенчаног). У јужној Угарској све се више афирмише нова српска средина, и ту се постепено ствара подунавска, све профанија књижевност, чијим се последњим изданицима могу сматрати гроф Ђорђе Бранковић, Рачани и Гаврило Стефановић Венцловић³⁶. Увелико су преписиване старе биографије. Ово је време живљег стварања оригиналне црквене поезије, за разлику од ранијих времена, када је преовлађивала преводна. Развија се летописачка и родословска књижевност, на жалост друкчијег порекла и друкчијег језичког карактера него руско летописаније. Вероватно се тада дефинитивније формира еп о косовском боју. Преписују се старији правни списи, а преводе се и нова, за оно време актуелна теолошка дела³⁷, при чему се примећује да је богословско образовање и познавање финеса било у то време на великој висини³⁸. У целој овој активности недостаје понешто што би се чак и од ње, и у такво време, могло очекивати. На српском земљишту се, на пример, не шире преводи дамаскина, којих има у Македонији и у Бугарској.

О периоду 17. и 18. века уопште, био он везан за балканску или за војвођанску територију, из неколико разних разлога може се већ говорити као о периоду почетка тражења правог књижевног језика, мада је до њега било још далеко.

Као један од симптома назире се појачани индивидуализам изражавања код писаца. Језик Ђорђа Бранковића, скроз недоучен, разбарушен и рђав, довољно је јединствен чак у својим манама да се може препознати и тамо где под њиме стоје туђи потписи. Венцловић је имао свог сопственог стила, на који у више махова указује испитивач његовог језика В. Јовановић³⁹. Нарочиту пажњу привлаче путописи,

³⁶ Ђ. Радојичић, Чланак Осамнаести век, када се нова српска књижевност рађала, зборник Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба (1967, Нови Сад) 310.

³⁷ Ср. Петковић, о. с. 39.

³⁸ Ср. Петковић, о. с. 66.

³⁹ Гаврило Стефановић Венцловић, Српски дијалектолошки зборник 2, 105—306.

који показују свесну тенденцију изграђивања сопственог израза, можда и претензију на изграђивање књижевног језика уопште, о чему ће још бити речи. Битна је и друга појава — осећање за стил унутар појединачног текста, стилска надградња. Такву појаву од целе светогорске књижевности могли смо очекивати једино у неким причама профанијег (не романескног) типа, као што је нпр. приповетка о блаженом Гроздију, У Београдском зборнику из 17. в.⁴⁰ налазимо у оквиру те приповетке овакве творевине, може се рећи пародије на словесно плетеније:

встроносца, фасоула млекопиштна, тврѣдожилокоѣпитела, нагласиано, лютоплачношчно, слѣдоуѣства итд.

Није толико важна чињеница што се ове и сличне речи нису одржале као улог у будућу књижевну реч, него то да су се људи почињали слободније опходити са освешталом језичком грађом.

Посебно место у историји наше књижевности и нашег језика заузимају „путашаствија“ или „хожденија“, досад веома мало проучена. Судећи по ономе што се о њима зна у науци, и специјално на руском земљишту, а и по језичким чињеницама, тај је род — било као чист превод било као подражаваљачка обрада — потекао од грчких проскинитарија, тј. описа хришћанских светих места. Код нас их има из периода од 16. до 18. века; путописи Јеротија Рачанина и Арсенија III Црнојевића су најпознатији. Принциписке опаске с њима у вези су следеће. Ти су текстови, уколико нису сасвим осамостаљени, једини наши преводи или изводи са грчког језика који нису урађени на старословенском језику српске редакције, него на српском, ма какав он тада изгледао на папиру. Даље: као што је за верско-дидактичну средњовековну литературу важио строги кодекс симбола, церемонијалности, „етикетије“ (према Д. Лихачеву) и језичког уобличења, тако је исто постојао неки посебан кодекс и у проскинитаријима, тематски и језички⁴¹, и стари Срби су га верно преносили. Без могућности упуштања у опширније језичке анализе и цитате, споменућемо да смо вршили извесна поређења, не између текстуелно најближих примерака, него између самих синтаксичких одлика у разним грчким и српским списима ове врсте. Закључак је тај да је грчка синтакса умногоме копирана а умногоме и преношена по нужди. Нпр., у грчком су запажене истоветне конструкције, на кратком растојању, са помоћним глаголом или без њега у егзистенцијалним реченицама, па је то исто присутно и код Срба,

⁴⁰ У издању Ђ. Даничића, *Starine JA 2*, 311—312.

⁴¹ Исп.: В. Данилов, О жанровых особенностях древнерусских хождений, Труды отделения древнерусской литературы (1962, Москва-Ленинград) 24.

и доведено је у каснијим текстовима до манира. Одсуство помоћног глагола у прошлом времену и у пасиву у српским примерцима може се протумачити једночланошћу грчког перфекта одн. пасива (индикативног). Хипотакса изражена паратаксом налази се у грчком, рецимо: ... τοῦ καὶ . . . χρυσωμένον, καὶ ἔχει γ' πύλες = иконостас . . . позлаћен, и има [уместо: који има] троја врата, — калуп веома распрострањен у српским описима. Може се споменути и редупликација у дистрибутивним обртима — такође црта грчке синтаксе⁴². Али је најбитније то што се између старијих и млађих по постању српских путописа примећује еволуција, коју бисмо могли да дефинишемо као тежњу да се лексика обогати и учини народнијом, а синтакса да се регулише у правцу не сасвим народног шаблона. Такви „принципи“ нису имали среће да буду спровођени на некој раширенијој лектири, ни у повољније доба, нити од стране писменијих аутора; занимљив је само факат да у тим принципима има нечега од оног, чиме се одликује и формирање књижевног језика уопште. Грецизирање које се овде покушавало лансирати није било оног истог типа какво смо налазили у старословенском језику и специјално у плетенију словес. Пошло се за неким живљим и ипак прихватљивијим синтаксичким појединостима.

Лексикони, глосари, буквари и слични едукативни списи ни издалека нису достигли у Србији онај ступањ раширености и разрађености као код Руса. Ради употпуњења овог прегледа ипак треба упозорити на то да је таквог материјала било и код нас, углавном од 17. в., али да он засада лежи скривен по неиздатим или давно и некритично издатим зборницима.

Личност као што је био Венцловић, црквени беседник, прилично нова књижевна фигура и у тематском и у језичком смислу, могао би да буде у историји нашег књижевног језика класичан пример једног од кодификатора и пропагатора. Језик којим је беседио и писао, када је хтео да се служи „простим“ стилем, местимично се веома приближавао оном шумадијско-војвођанском узору који се касније усталио као један део књижевнојезичке целине. Али Венцловићу не припада крупнија заслуга у послу унапређивања књижевног језика. Иако је

⁴² За српске текстове гледани су: Православный палестинский сборник т. 5, вып. 2; Ст. Новаковић, Прилози к историји српске књижевности — Један стари световни зборник Њириловски, Гласник српског ученог друштва 8, 32—33; о путопису Арсенија III и Јеротија Рачанина в. чланак: И. Грицкат, О неким видовима историјскојезичких истраживања, Зборник за филологију и лингвистику 11, 39—45. За грчке текстове: Православный палестинский сборник т. 14, вып. 1 — уз руски превод.

умео да изрази и донекле да књижевно уобличи језичко стање своје средине, што није полазило за руком другима у то време, његови списи нису стигли да се довољно рашире те су остали без нарочитог стваралачког одјека. Међутим, управо и да је било после Венцловића још временског распона до наилаaska рускословенске и славеносрпске плиме, и да је било довољно умножавања његових дела, улога његова или њему сличних у формирању књижевног језика не би била знатно већа. Наиме, чињеница је да су у нешто ранијим епохама снажни представници црквене речи још увек могли да буду фактори регулисања општенародне књижевне речи; али у време афирмације грађанске класе, уз то у изразито рационалистичком веку, њима није било више суђено да се уздигну изнад ограничене прихватљивости. Зна се од коликог су значаја били, почев од времена Реформације, преводи Библије на народне језике одн. дијалекте у разним деловима Европе. За белоруско-украјинску средину у шеснаестом и седамнаестом веку вредним су се показали подухвати синтезирања црквенословенског и народног елемента, у бризи неких појединаца око стварања домаћег књижевног језика⁴⁸. Али у даљим вековима иницијативе световног карактера постају далеко важније. Језички значај Вуковог превода Новог завета јесте у томе што је он замишљен као филолошко а не као верско дело. Улогу некадашњих библијских превода управо од осамнаестог века преузимају у западноевропским земљама разноврсне публикације високих научних тела, најчешће називаних академијама. И у нашој средини, нешто касније, неке празнине и потребе младог књижевног језика премошћене су захваљујући делатности научних радника у Друштву српске словесности, као и индивидуалних лексикографа, разуме се световњака.

III

Тек се од осамнаестог века може говорити о документованој историји данашњег књижевног језика. Све доде била је у највећој мери историја језика књижевности.

Догађаји који су на српској страни наступили у првој половини 18. века — испрва русифицирање а затим несистематисано али обилато „славјанизирање“ писане речи — дали су одличну потврду да се структура једног језика не може насилно померити у правцу неког другог, без дуготрајног, спонтаног и комбинованог, тј. и писменог и још више

⁴⁸ Нпр., Н. Толстој: Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода, у зборнику: Славянское языковедение (V Международный съезд славистов) (1963, Москва) 246.

говорног прожимања туђом структуром. Ефекат ових догађаја доказао је да се наш језик није могао ни русифицирати ни „славјанизирати“, — ни у фонетици ни у морфологији ни у синтакси. Лексичка одн. лексикотворна пријемчивост се показала тамо где није било противљења од стране домаћих језичких принципа а где су додире с другим народима и нужда терали на позајмицу.

Вештачко сједињавање с руским одн. с црквеноруским језиком које је било предузето довело је до тога да су се у књишкој речи опет избрисали и они малобројни знаци премештања старословенског и архаичног елемента у домен стила или у професионални (култни) израз. Код Венцловића и код Рачана можемо наћи појаву да се о цркви говори србуљским језиком а о обичним стварима народним или бар народнијим. Ситуација која је настала помрсила је осећање за стил код књижевника, црквени обрти су поново могли да се нађу у сасвим неадекватним положајима, чак и без реда и доследности који су владали у ранијим вековима. Такав развој није могао бити успешан: није потребно доказивати да у српскохрватској структури данас нема трагова руске школе 18. века. Продор је био неприпремљен и неприродан. Изговор који се наметао био је једнак изговору страног језика, а граматички и лексички фонд, уколико је и асоцирао стање у сопственим старим књигама, био је ипак такође веома далек, с обзиром на то да је и сам тај језик старих књига са својим старословенизмом стајао далеко од живе речи.

Наиме, ни сам старословенски језик, толико присутан у претходним вековима, није скоро нимало утицао на српскохрватски, чак ни на његове јужне и православне делове. Настао је парадокс, разуме се привидан, да је језик српског народа, чија је некадашња књижевност била далеко више старословенска, остао у односу на старословенизам много самосталнији него руски. Руски се прожимао старословенским у разним епохама, на разним нивоима, слично као енглески језик француским елементима. А стари српски (као и каснији српскохрватски) задржао је према њему, као нерасточеном, увек глобално присутном књишком, страначком изразу, дистанцирани став, без конструктивног зближавања. Вук Караџић је о свему овоме казао још у своје време и на свој начин: „Да су наши стари само онолико Славенски језик посрбили, колико су га Руси порусили, и нама би сто пута било лакше узимати Славенске ријечи и многе се не би познале у Српскоме језику“; а даље: „а сад би се могло казати, да су наши стари Славенски језик већ били посрбили, али зла срећа да није дала да се прими“⁴⁴.

⁴⁴ Примјери српско-славенскога језика, изд. Скупљени граматички и полемички списи (1894, Београд) 396.

Српскохрватски има, разуме се, заједничких црта са старословенским као јужнословенски језик, и ту је он у друкчијем положају него руски. Ово се тиче првенствено фонетике и морфологије. Али ако би се издвојили они старословенизми који су специфично старословенски, а нарочито све оно што је у старословенском представљало грчки утицај, видело би се да ни у српскохрватским дијалектима ни у књижевном језику то све није постало живо. Евентуално се нешто може наћи, као што ће даље бити показано, нарочито у излагању апстрактнијих садржаја. У потенцијалу данашњег језика могу, разумљиво, постојати и туђи елементи, уколико нису због нечега у супротности са домаћим. Ово се повезује са једном од особина сваког књижевног језика, споменутом на почетку излагања: са способношћу изражавања свега што се изражава и у другим књижевним језицима савремености. Ради постицања тог књижевнојезичког циља језик посеже не само за „далеким“ интернационализмима, тј., у нашем случају, за француским, латинским, грчким и др. страним лексемама или суфиксима, него и за „ближним“, код нас за интерсловенским средствима, а као таква се нашем језику нуде старословенизми, који су често једнаки сопственим, или руским, или уопште словенским архаизмима. У коликим сразмерама ово модерно посезање вреди за појединачна српскохрватска подручја, посебно је питање, свакако везано за историјске прилике.

Да би се доказало оно што је речено, требало би говорити о многим чиниоцима, који би увелико прелазили оквире излагања. Тако, код синтаксичких појава које су заједничке за старословенски и руски а нема их у српскохрватском (тоуждѣ (одн. чужд) + генитив; датив: не добро негѣ многомѣ богомѣ бѣти; инструментали: радоваша се въсѣмѣ домоу, сиротоу отѣ родителѣ оставиенѣ бѣистѣ; питање типа: не ова ли въ ѣмѣ вѣпадѣта се, дамѣли ѣли не дамѣ)⁴⁵ треба раздвајати стварни утицај старословенског на руски од онога што је општесловенско а изгубљено у каснијем српскохрватском развоју. Код појаве које су заједничке за старословенски и српскохрватски а нема их у руском (развијеност темпоралног и квалитативног генитива; датив: чкоу етероу богатоу оуговѣзи се нива) треба мислити начелно на исто: шта је старо и заједничко па промењено у руском, шта општејужнословенско а шта евентуално преузето у нашем језику из старословенског.

Стога ће се за илустрацију тврђења да старословенски није утицао на структуру српскохрватског језика узети само неколико факата:

⁴⁵ Старословенски примери одабрани и верно цитирани према: Ст. Куљбакин, Старословенска граматика (1930, Београд), у одговарајућим деловима Синтаксе.

степен присутности старословенских суфикса у српскохрватском, степен склоности ка грађењу сложенница и полусложенница по старословенском моделу, као и судбина неколико типично старословенских синтаксичких конструкција.

Суфикс *-ije* би према тенденцијама јужнословенске фонетике могао и у српскохрватском да се развије из *-iĭe* и да се тако задржи, како се то догодило у старословенском. У руском је то *-ije* преузето из старословенског и стекло је широку распрострањеност. Међутим, код нас се то није десило, тако да са тим наставком имамо данас само ограничен број црквених термина и полушаловних, жаргонски обојених речи, такође црквеног порекла: јеванђелије, ус(ј)скованије, бденије, ваведеније, п(ј)еније, васкрсеније, преображеније и сл.; ухљебије, прикљученије, наравоученије, поњатије, збитије и још неколико; научни термин (из руског): полногласије¹⁶. Сложени суфикс *-stviĭe*, познат у старословенском (подовъствиѣ, чловѣкољубъствиѣ, величъствиѣ, отъчъствиѣ, невѣръствиѣ и др.) и у руском (бесчувствие, бедствие, последствие, сумасшествие, действие, присутствие, препятствие, довольствие итд.) потпуно је непознат у српскохрватском; реч путешествије, једина те врсте, изговара се тако уз евоцирање времена и прилика у којима је она код нас била употребљавана у књижевности.

Што се тиче суфикса *-иѣль*, с једне стране се истиче његова нераспрострањеност у српскохрватском језику, и примери који се за њега наводе (учитељ, бранитељ, створитељ, спаситељ и др., а даље градитељ, сниматељ) сугерирају мисао о преузимању одн. калкирању свих таквих лексема из старије или из стране словенске језичке средине ради актуелног попуњавања домаћег лексичког фонда. С друге стране, инверзни речник прављен у најновије време даје мноштво речи на *-иѣль*: без ж. рода, као обитељ, и префиксних варијација, као натјецатељ — сунатјецатељ, има код Матеша око 200 таквих изведеница. Не улазећи овде у природу ових наших савремених речи, навешћемо само карактеристичну чињеницу (можда нешто ослабљену фактом да речници уопште мање нотирају изведене речи) да је према оваквом обиљу именица мушког рода наведено нешто мање од 50 изведеница женског рода на *-иѣлька* (рачунатих по истом принципу, без примера као петељка), једва тридесетак на *-иѣљски* (не убрајајући наведене прилоге,

¹⁶ Суфиксни материјал је узиман из три инверзна речника. Српскохрватски: Ј. Матеша, Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen (1965—1967, Визбаден), у четири свеске. Руски: Х. Билфелт, Rückläufiges Wörterbuch der russischen Sprache der Gegenwart (1958, Берлин). Старословенски: Л. Садник — Р. Ајцетмилер, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten (1955, Хајделберг), други део.

којих је ту сасвим мало), двадесетак на *-шељсѣво*, затим једна реч на *-шељни*: громопуцатељни, и једна на *-шељан*: рукопипатељан (ниједна на *-шелни* и једна на *-шелан*: трогателан). Очигледни жаргонизми се наравно не узимају у разматрање, а оно што остаје даје повода за закључак да наставак *-шељ* на нашем земљишту, ако је и ступио из неких разлога у новије време у офанзиву, није стигао да развије поред себе секундарне изведенице (за *-шељни* је то сасвим евидентно), а то значи да нам он није доспео као живо наслеђе из ранијих епоха⁴⁷.

Перинтегрирани суфикс *-ѣство*, који се такође сматра типично старословенским, није увек лако издвојити међу случајевима где се наставак *-ство* додаје на већ постојећу основу на *-ѣн-*. Укупно узевши, српскохрватске речи са завршетком на *-ѣство* указују највише на фонд правних термина, термина из црквеног, државног или породичног права: владичанство, католичанство; величанство, височанство; девичанство, супружанство, удовичанство и сл., поред неколико општијих апстрактних термина религиозно-филозофског порекла, као божанство, човечанство, тајанство, достојанство, благодејанство. Приметимо да правничко-терминолошки, такође архаизирани карактер имају и руске речи: главенство, равенство, верховенство, духовенство.

Суфикс *-тва* за *nomina actionis*, који се није много раширио ни у руском, стоји у врло малом броју речи познатих на целој књижевнојезичкој територији српскохрватског језика (сетва, жетва; померене у правцу резултативности: клетва, молитва, данас немотивисано жртва), док немногобројне друге, регистроване у инверзном речнику, представљају мање познате локализме одн. лексеме задржане највероватније из старих црквених извора.

Суфикс *-ѣна*, такође за *nomina actionis*, може послужити као добар пример за тенденцију живљег одржавања у руском језику и слабијег у српскохрватском. Ни српскохрватска образовања типа кошња, прошња, кретња, шетња, хитња, скитња, зебња, градња, штедња, жудња нису малобројна (уз мање природна, као што су пореметња, прекретња, прошетња, предслутња, нерадња, проходња и сл. у инверзном речнику), — али се у руском ово средство за творбу нових речи осећа као изражајније и народскије, што се може видети из речи стряпня, грызня, суетня, као и из продуктивности која се огледа у типу шепотня, беготня, трескотня, топотня и сл.

⁴⁷ М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик (1964, Београд) 539—540; И., Продуктивност неких наставака којима се граде *nomina agentis*, Наш језик 14, 1—19 са цитираном новијом литературом.

Још више се то исто може констатовати у вези са суфиксима *-izna* и *-zнь*, од којих су у српскохрватском остали само слаби лексички трагови, док се у руском на *-izna* продуктивно граде нове речи као голубизна, серизна, крутизна, дороговизна, прямизна, дешевизна, левизна итд.; а и што се тиче наставка *-zнь*, још увек постоји више речи у руском, иако већ слабо мотивисаних (болезнь, боязнь, неприязнь, жизнь) него у српскохрватском (бојазан, саблазан, бољезан), где је ненародно порекло евидентно.

Суфикс *-џијѣ* у српскохрватском уопште се не налази, док се у руском ипак задржава у непродуктивним али етимолошки мотивисаним примерима: певчий, ловчий, зодчий, возничий, лесничий, кормчий, стряпчий и др.

Из изложенога би се већ могло видети да српскохрватски књижевни језик — као ни сваки други — не даје отпора при попуњавању лексичког, нарочито апстрактног и термилошког фонда речи путем суфиксације која није сасвим његова: он се поготову не опире суфиксима из сопствених архаичнијих или старих „књишких“ или општесловенских резерви, кад је већ спреман да и стране наставке, нпр. *-изам*, додаје на домаће основе (србизам, „буквализам“ итд.). Управо је и то једна од црта његовог књижевног карактера, као што је већ спомињано, и када се на чињенице погледа из тог угла постаје јасно да би пуристички захтеви могли сваки језик да одведу врло далеко и у веома нежељеном правцу. Факат да се наш књижевни језик богато служи средствима која му нису сасвим својствена — и да при том ништа не губи — може се много убедљивије илустровати присуством суфикса *-ство* и *-ост* у њему. Ови се суфикси такође сматрају изворно старословенским⁴⁸, бар за историју руског језика; разуме се, они могу бити јужнословенски. Изведеница са њима има у српскохрватском безброј, па ипак се могу, као ограничење, ставити две напомене. Прво, сваки наш дијалектолог, а и онај ко само слуша говорнике из народа, приметити да се именице са тим суфиксима не употребљавају тако често; није у питању недостатак апстрактног изражавања, јер богатија употреба именица на *-ње*, народни карактер суфикса *-оћа*, као и апстракције друге врсте побијају такву претпоставку. А друга је напомена у томе да су бар у књижевном језику једнаке склоности ка апстраховању у разним језицима, па се на примеру српскохрватског и руског може пратити

⁴⁸ Суфикс *-ство* наводе као старословенски Шахматов, Обнорски; за Обнорског је то и *-ост*; в. у књизи А. Шахматов — Г. Шевелев, Die kirchenslavischen Elemente in der modernen russischen Liratursprache (1960, Визбаден) 54, 58.

разлика у употребљивости баш ових суфикса, и поред једнакости у општем квантитету апстрактних речи. Тако, у руском, напореда са речима на *-ство* направљеним од народних, па и фамилијарних и вулгарнијих речи, као што су убранство, сводничество, ротозейство, уродство, хамство итд., налазимо жива савремена образовања као парламентарство, репетиторство, лекторство, пэрство, манчестерство, рекордсменство, плюшкинство, печеринство, устрицеводство, кролиководство и сл. Ниједна од таквих речи није у том уобличињу немогућна у српскохрватском; међутим, неке од њих би данас спонтаније биле саграђене чак и помоћу страног *-изам* (бар у Београду: „плюшкинизам“). Скоро исто вреди и за *-ост*: речи као мекост, горкост, рескост, нискост или остарелост, осиротелост или засебност, страност, пијаност наћи ће се у сваком српскохрватском речнику, али број њихов и нарочито њихову живост употребе у највећој мери попуњавају и подржавају изведенице од трпних придева, типа претрпаност, и од страних речи, типа еластичност, које очигледно представљају творевину савременијих изражајних захтева. Речи на *-ост* у руском „гнезде се“ са већом слободом у домаћем и у старом лексичком материјалу: писклявость, едкость, близость, ковкость, вязкость.

Овај силом прилика кратак и импровизиран преглед има за циљ да покаже две појаве карактеристичне за наш језик и повезане између себе: несливеност српскохрватског језика са старословенским, српскословенским и рускословенским елементима, и напореда с тим спремност за учествовање у изградњи различитих језичких средстава која од њега изискује савремено знање и мишљење, спремност за уношење своје лепте у структурно изједначавање, иако не и у лексичко идентификовање са осталим језицима културних средина.

Неки даљи примери ће то јасније потврдити.

Не упуштајући се у питање о томе да прављење сложеница ни у старословенском није било у оноликој мери уобичајено као у грчком¹⁹, подсетићемо на посебну несклоност српскохрватског језика ка оним сложеним образовањима која су у заједнички словенски фонд ушла калкирањем према грчком. Сложенице са *бoгo-* и *блaгo-* (θεο-, εὖ-) су и смисаони теологизми, тако да за нашу статистику не би дале много. Сложенице са *мнoгo-*, *мaлo-*, *дoбрo-*, *злo-*, *свe-* (<вьсе-; δλο-, παν-), *йрe-* (ἕτερ-) спадале су својевремено у ред оних речи које су стваране не

¹⁹ М. Сперански, Из истории русско-славянских литературных связей. Члaнaк: Из наблюдений над сложными словами (composita) в стиле литературной русской школы XV—XVI вв. (1960, Москва) 164.

толико из семантичких колико из емфатичних разлога, често не у атрибутивне него у епитетне сврхе, и које су имале нарочитог успеха у стилу плетенија словес. Није тешко доказати данашњу „непросто-народност“ и у исто време добру књижевну употребљивост оваквог лексичког стварања: многобоштво, многобројан, многознаштво, многолико, многорук, многосложан, многоугао; маловечан, малодушан, малолетан, малотрајан; добровољан, доброзвучан, доброљубив, добронамеран, добросрећан, добротвор; злогласан, злокобан, зломишљеник, злопамтити; свевласт, свезнајући, свемир, свемилостив, свемогућ, свемудар, свесрдан, свеучилиште; прекрасан, прељубазан, престар итд. Калкиране према грчком биле су и старословенске речи са *взъ-* (*α-*) и *тъ-* (*συν-*), а њихови су одједи код нас данас такође многобројне књижевне речи, као *безакоње*, *безбожник*, *безверје*, *безизлазан*, *безличан*, *безобзиран*, *безосећајан*, *безуспешан*, *бескичмењак*, *бесповратно*, *беспосличење*, *бешчашће*; *саборац*, *садруг*, *самилост*, *сапатник*. Не може се порећи да је много такве и сличне речничке грађе сишло у дубоке општенародне фондове. Можда је као најкњишкији, захваљујући најапстрактнијој семантици, остао префикс *само-* (*αὐτο-*): *самовласт*, *самовоља*, *самодржац*, *саможив*, *самомучење*, *самоникао*, *самообразовање*, *самопожртвовање*, *самосвест*, *самотворан*, *самоуправа*.

Од завршних делова старих сложеница део *-образан* није се раширио у српскохрватском језику (у инверзном речнику само: *мекообразан*, *једнообразан* и *равнообразан*, поред *саобразан* и *безобразан*; у руском мноштво сложеница типа *кleshнеобразный*, *иглообразный*, *шарообразный* итд.). У истом значењу постоји и словенско *-видан*, које у таквој употреби уопште није нотирано у српскохрватском; у руском: *роговидный*, *шелковидный*, *конусовидный* итд. Потреба за изражавањем овог значења задовољава се у српскохрватском једино сложеницама са *-лик*: *крушколик*, *црволик*, *златолик*, *ребролик* и сл., чега нема у руском.

Ако се узме у разматрање творба сложеница уопште, примећује се — нарочито при компарирању с другим језицима — да је српскохрватски остао мање захваћен тенденцијом прављења нових сложеница, мимо оних које су већ биле наслеђене из најстарије општесловенске епохе. Руски књижевни језик без осећања насиља употребљава речи као *великодержавный*, *законопреступный*, *хитросплетение* и др. Као пример непротивљења полусложеницама у руском навешћемо језик једног модерног аутора који је писао управо о истој теми о којој овде пишемо и ми: о историји језика⁵⁰. Његов стил врви од израза као што су: об-

⁵⁰ А. Робинсон, о. с.

щественно-воспитательный, развлекательно-бытовой, общенародно-патриотический, гражданско-публицистический, па чак и литературно-„материализованный“ (символ). Свим тим и таквим средствима српскохрватски језик ће прибећи у научном, филозофском и сличном излагању, али у знатно скромнијој мери, пошто су му ове форме изражавања у суштини стране.

Тешко је са малим бројем наведених доказа износити крупне закључке, међутим једна констатација ће овде ипак бити споменута. Српскохрватски језик има свој специфични развитак (као и сваки други), и међу његове особености спада и својеврсна тежња ка семазиолошкој кондензацији у једној лексичкој јединици. Код глагола се показује слабљење префиксирања, склоност да се различите контекстуелне нијансе искажу самим нијансирањем у конјугацији⁵¹; у области деминуције примећује се такође умањено нагињање према неким суфиксним елементима. Појаве о којима смо мало пре говорили сведоче исто тако о посебном виду таквих тенденција, тако да се поменути отпор асимилирању према старословенском налази у складу са српскохрватским специфичностима.

У старословенској синтакси је било, поред аутентичних словенских средстава, затим таквих средстава чија је употреба само појачана грчким утицајем, још и оних која су узета непосредно из грчког. Нека од њих одбацио је неповратно не само српскохрватски него и руски језик: апсолутни датив, подстакнут присуством грчког апсолутног генитива, инфинитив са *εμε* који је замењивао грчки инфинитив са чланом, обрте типа *εχ' οδου*, изражавање апстракција у множини, типа: *τις εβουλη της εκκρονηνης*. Старословенски се одликовао склоношћу да разне падежне односе, не само посесивне, претвара у адјективност (појава појачана у ресавском периоду), у чему га је српскохрватски (можда као јужнословенски језик) углавном наследио када се тиче посесивности. У нешто каснијем српском писаном наслеђу одн. у каснијим преписима налази се на мноштво разноврсних примера тога типа: *травѣти не могуѣ шт вѣсовска стѣѣланѣа* (Молепствије за деспота Стефана Лазаревића), *на конскомъ рыстанѣю* (Живот архиепископа Максима), *лишилъ вѣше ѡчѣних... зеница* (Живот Мајке Ангелине), *радоуи се поуѣтынѣно въспитѣнѣю* (ти, којег је одгајила пустиња, Живот Јоакима Сарандапорског), *винѣномѣу питѣю вѣдалъ се вѣше* (Живот

⁵¹ И. Грицкат, О неким видским особеностима српскохрватског глагола, ЈФ 22, 65—130; И., *Certaines particularités du verbe en serbocroate*, *Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego* 18, 137—143.

Јоакима Сарандапорског), штѣ глага грома котальнаго (грмљавине котлова, апокрифно Мучење Кирика и Јулите) итд.

Употреба партиципа није била страна словенским језицима, али је старословенски, као што је познато, веома проширио ову област изражавања, служећи се њоме и у стилистичке сврхе. Данашњи српскохрватски језик од попридевљених категорија има само трпни придев, који мање радо употребљава атрибутивно а чешће предикативно; прилошке категорије су сачуване али се ретко срећу у разговорном језику. Руски језик се у овом домену може сматрати верним настављачем старословенског стања.

Сређивање сложених реченица, нарочито регулисање хипотаксе, спровели су сви савремени књижевни језици, не само сваки у свом „духу“, него и уз знатну међусобну сарадњу, чак и када се тицало неродних језика. Српскохрватски је такође учествовао у таквом облику култивисања свог књижевног израза и завршио га на задовољавајући начин. Предстоје многобројна истраживања система његових везника и везничке функције неких заменица и прилога.

Изгледа да је од свих данас постојећих домена, очигледно касније приновљених или сређених тек на бази међународних додира, најмање проучен домен многобројних апстрактних речи и термина девербативног постања, типа развој, разговор, прибор, приход, предмет, позив, долуна, употреба итд. итд. Спомињано је већ⁵² да су се за њихов улазак у књижевни језик залагали сарадници Друштва српске словесности и неки, нарочито загребачки лексикографи, али су многи забележени већ и у старијим изворима.

Завршавајући овај део излагања можемо цитирати речи Д. Бровића, за које је наша анализа дала нову потврду: „Стандардни језик то боље функционира што је у његову формирању било више елемената аутономног природног унутарњег развоја и мање елемената свјесне интервенције“⁵³. После нашег кратког осврта на одсуство историјског сливања српског језичког стања са старословенским (и присуство таквог сливања у руском случају) можемо констатовати да је један од крупних и интересантних проблема уопште у томе да се разјашњавају услови под којима се могу — и до којег се степена могу — вршити утицаји на језик. Ови услови очигледно леже и у културолошкој сфери.

⁵² И. Грицкат, Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века, Наш језик 14, 130—140.

⁵³ О. с. 12.

IV

Из свега реченога произилази да су проблеми формирања књижевног српскохрватског језика у својој суштини само једним, и то малим делом подударни са проблематиком старих књижевности на његовом земљишту, али исто тако и то да се они нимало не исцрпљују старом констатацијом да је наш књижевни језик на неки начин „створио“ или од чистог народног „уздигао“ Вук Караџић, после чега се он још само обогаћивао са разних страна.

Тим поводом намеће се једна сугестија у вези са изобиљем тема које стоје пред сваким ко би хтео да се посвети историјском проучавању ових питања.

У време док и историја српскохрватског језика и историја књижевности напредују код нас свака својим путем, све више се увиђа неопходност синтезирања или барем ближег контактирања између тих двеју научних грана, неопходност неке врсте неофилологизма. Без намере а и без могућности да се говори о томе шта све губи историја књижевности због недостатка свестране филолошке обавештености, скренућемо пажњу на другу страну овог питања — на то шта историчар језика губи услед недовољног познавања старе књижевне проблематике.

Није потребно говорити о томе како историчар језика често није информисан о издањима — првобитним или новијим научним одн. библиофилским — старих књижевних и других писаних споменика нити о месту налажења неиздатих рукописа по архивама у земљи и иностранству: за то он сам већином сноси кривицу, уколико га не оправдава недовољност и непрегледност одговарајуће документације. А даље, немајући тачну представу о броју и каквоћи старих текстова, о пореклу сваког од њих, о кретању литерарних мотива, стилова, културних и идејних императива у појединим епохама — историчар језика доспева у опасност да и чисто језичке појаве тумачи погрешно. Требало би да он буде добро упознат са ранијим и са временски паралелним текстовима других књижевних средина, који долазе у обзир као субјекти утицаја, као основне или посредничке подлоге угледања или простог превођења, јер је ту чест извор лексичких калкова, преузетих тропа, поетизама и сл. Не превазилази могућности лингвисте да уочи граматички утицај неког страног језика, премда ни то није за њега једноставан задатак: нпр. у односу на грчки језик, који је од великог значаја за стари српски књижевни израз, није довољно познавање самог грчког коинеа, него и специјалног панегиричког стила византијске патристике. Али би лингвиста морао такође да у толикој мери познаје

страна књижевна дела и њихово текстуелно ткање, да би могао у проучаваном опусу приметити и евентуални утицај одн. присуство страног текста, а самим тим и умањену оригиналност стила и језика у домаћем. Када је реч о старим српским саставима, мора се помишљати у првом реду на византијску књижевност, затим на старословенску ранијих епоха, на руску, бугарску и друге. Стари књижевни родови често су пуни епитома и перикопа, многа су места преузимана из Библије, нарочито из Псалтира и из Новог Завета, тако да и познавање текста Светог писма спада у неопходне предуслове за подробна проучавања. Осим тога, као што је познато, у литургици се преплићу преводи из раније и касније хришћанске класике и оригинално стваралаштво (везано за домаће светитеље) у мери која захтева добро познавање и те материје. Некадашње представе о цитирању, превођењу, прерађивању, о парафразама и реминисценцијама биле су сасвим друкчије него што је данашње схватање, које би учивши такве појаве могло да их подведе и под појам обичног плагијата. Али је, уосталом, боља и таква констатација, културноисторијски погрешна али бар језички чињенична, него недостатак одговарајућег знања о књижевној и језичкој узајамности међу одређеним текстовима. Многа нејасна места, која би лако могла бити проглашена као нетачна или необјашњива, дају се лако протумачити ако се знају разни калупи и узуси филозофског, правног, религијског, ликовног и др. изражавања и симболизовања у средњовековном амбијенту.

Чини нам се стога да је — бар што се тиче историје језика на српској половини српскохрватског подручја — сазрело време и за многе нове перспективе, осим дијалекатских истраживања и периодизација, које и даље остају добродошле и веома корисне⁵⁴.

И. Грицкаји

⁵⁴ Нове перспективе о којима говоримо највише су код нас отворене студијама В. Мошина, О periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza, Slovo 11—12, 13—130, X. Куне, Redakcije staroslovenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata, Slovo 15—16, 183—199, као и М. Мулића: у већ цитираној студији о плетенију словес и у краћим радовима: Srpsko „pletenje sloves“ do 14. stoljeća и Pletenje sloves и hezi-hizam, Radovi Zavoda za slavensku filologiju бр. 5 и 7; Бизантијска културно-књижевна традиција као база славенске књижевности, Филолошки преглед 1966, I—IV; Сербские агнографы XIII—XIV вв. и особенности их стиля, Труды Отдела древнерусской литературы 23.

Р е з ю м е

И. Грицкат

ЯЗЫК ЛИТЕРАТУРЫ И ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК
— НА МАТЕРИАЛЕ СЕРБСКИХ ПАМЯТНИКОВ БОЛЕЕ РАННИХ ЭПОХ —

Автор указывает на то, что не следует отождествлять понятия языка литературы, т. е. того языка, на котором написаны памятники, могущие быть причислены к художественному творчеству в теперешнем или в прежнем понимании этого слова, и литературного языка, предпосылкой которого, не взирая на художественное или иное предназначение, является определенная ступень общественного развития, диалектный характер, стилистическая гибкость и пр.

Речь идет, главным образом, о сербском средневековом творчестве, принадлежавшем к штокавской „ятевской“ или экавской, т. наз. святогорской традиции, и вполне литературном по тогдашним нормам. Таковыми являлись произведения религиозные, исторические, дидактические, а также и поэзия. По сложным историческим и церковно-историческим причинам, которые автор сравнивает с обстоятельствами в русских землях того времени, язык этого творчества мало повлиял на создание современного литературного языка сербов (и хорватов); зародыши укрепления этого последнего в письме скорее можно проследить в памятниках средневековой беллетристики (романы и рассказы) и в деловой письменности. Различные попытки превратить вносимый извне старославянский, книжнославянский, а позднее и русскославянский язык в общелитературный язык для сербов, не имели успеха. Автор подкрепляет свои утверждения при помощи беглого обзора словообразовательных и синтаксических данных.

В конце указывается на то, что историка сербохорватского языка ожидают еще многие задачи, требующие изменения некоторых традиционных методов и хорошего ознакомления с родственными и побочными отраслями исторических наук.

ЈЕЗИЧКИ ЗНАК И СТРУКТУРА ФОНЕМЕ У ЈЕЗИЧКИМ СИСТЕМИМА¹

I ЈЕЗИЧКИ ЗНАК И ЗНАЧАЈ ФОНЕМЕ

За језичко осећање појам „језички знак“ („le signe linguistique“, „das Sprachzeichen“) важи као аксиом, али и поред тога у њему имамо комплексан појам у језичком реализовању. Интерпретација Фердинанда де Сосира (Ferdinand de Saussure, *Cours de Linguistique générale*) послужиће нам као полазна тачка. „Le signe linguistique, каже он, unit — non une chose et un nom, mais un concept et une image acoustique“ (с. 100). Дакле језички знак обједињује представу, односно појам, са акустичком психолошко-језичком сликом, а не — саму ствар и њено име; у суштини процес језичке валоризације није изван психолошких вредности, него је у њима. Како су Сосирови следбеници објавили предавања свога Учитеља, они су осетили извесну непотпуност, јер овде није обухваћена била и сама артикулација, те су дали објашњење да је за Сосира битно схватање језика као феномена, који је независан од самог његовог реализовања. Главна Сосирова заслуга, — наиме схватање језика („Langue“) као система и као апстрактне вредности језичког знака, — у себи истовремено скрива главни недостатак и главну слабу тачку његове теорије онакве како је он схвата.

Синхронизам као појава не би се смео схватити као *статичко* стање, јер се о статистици као таквој може у принципу говорити само у вези са „неговањем“ и нормативним аспектом „писаног“, књижевног језика. Апсолутно подвајање појмова „језик“ („Langue“) од појма „говор“ („Parole“) руши нормалне односе, као и

¹ О основном проблему језичког знака и природи фонеме објавио сам своју теорију поводом анкете у часопису *Zeichen und System der Sprache*, В. I (Akademie Verlag, Berlin, 1961). Ово питање заслужује да се шире обради, и да се за дискусију узму у обзир фонолошко-фонетски процеси који настају у миксоглотским додирима. То чиним овом приликом.

јединство природе и функције, улоге Језика. — Сами процеси — то је оно што је у језику битно: њима је условљена и изражена језиковна динамика, — и то како у појединцу, тако и у језичкој заједници и у индивидуалној и социолошкој функцији. Процеси у свести појединца се огледају као завршни резултати у заједници. Такво гледање на ове комплексне односе неминовно нас води ка принципу језичког јединства и ка једном методолошком ставу научно-лингвистичког реализма. Психофизичка природа Језика, а тиме посредно и природа језичких вредности преобраћа се у социјални карактер језика, и тиме посредно језику обезбеђује његову социјалну улогу. Језик појединца, у језиковној заједници интегриран, постаје саставни део општег језика, комуникативног оруђа саме заједнице, и то као средство јединства и као ознака, карактеристика тога јединства. — Као у језику појединца, тако и у језику заједнице: све је у покрету, у изградњи. То је стално занављање и уједначавање, нивелисање у току, како у фонацији, тако и у структуралним појавама, у речничким формулисањима, у лексичким и семантичким вредностима.

Ако се жели да се схвати језик заједнице, — мора се полазити од језичког система у Језику појединца, а у вези са свагда присутним језичким реализмом. У овом смислу могу нам послужити као доказ појаве и процеси у дечјем језику, а нарочито оно што се односи на формирање језичкога знака. Дете повезује гласовни склоп (врло често у виду редукације) са представама разних лица, предмета, покрета, стања. *Vati - Miti - Ota* (у немачком) могу постати општи знак за оца, мајку, старамажку; *йаја* (у српском) може постати знаци за храну (предмет) и за јело — храњење (активитет); а са диференцирањем акцента *йајј* ознака за шетњу и за поздрав непосредно при поласку у шетњу (Stern; Павловић; Ohnesorg). Везивање представе и појма може настати погрешно неадекватно („неодговарајући“). Познат је пример да је дете мачку назвало столицом (der Stuhl), просто тако што је оно у тренутку запажања мачке чуло реч „Stuhl“, а на столици је лежала мачка, која је у таквој прилици у центру интереса тога детета (Stern). Повезивање представе може бити кумулативне природе (контаминација), као забележено с. *йама* (*йаја* + *мама*), дакле „родитељи“, а не „мрак“, „тама“, што иначе таква гласовна структура значи. Павловић). Таква фонетска формулација језичког знака за комплексан садржај појављује се, у начелу, као први ступањ множинске категорије. Интересантан напутак за дискусију у овоме правцу можемо наћи и у изражајним могућностима код животиња, као и у оскудности и недо-

стацима, дефектима у изражајима умно неразвијених лица, односно при менталним поремећајима.

Проблем језичког знака може се разложити на питања о суштини, вредности његовој, о његовим односима према гласовним елементима представе, односно појмовног симбола, и на питање о структури и функцији језичког знака. Али као основно питање остаје мотивисаност језичких знакова.

Емоционалну мотивисаност имамо већ у усклицима и узвицима. Рефлекси бола, страха, обрадованости код виших животиња као и код човека већ су знаци датог унутрашњег стања у виду рефлексног реаговања. Али и ономатопеје и ономатопејски изрази, мада емотивно мотивирани, такође су у правом смислу речи језички знаци: изражајни знаци неког ефекта који почива на чулним утисцима разног степена јачине, па се као такве јављају ономатопеје и у савременим културним језицима. Не би се могло одбацити гледиште да су усклици — узвици, као и ономатопеје, у ширем смислу изражајни знаци глобалне природе. Опште схватање разлике између емотивних елемената и појмовних језичких знакова у томе је што су једни знаци директног изражаја рефлекса, а други су знаци који почивају на чулним утисцима и на принципу подражавања, и у томе би се налазила основна разлика језика код човека и изражајних начина код животиња. С обзиром на условљени доживљај („Mit-Erleben“) и на условљено реаговање („Mit-Reagieren“) код ономатопеје неки карактеристичан детаљ преузима на себе значење целине; тако подражавање лавеза пса *au-au* постаје знак за самог пса, односно за представу о псу (у дечјем језику; у шали и код одраслих). Из таквих елемената даљим процесом лексичко-семантичких образовања често настају нормалне речи, као комуникативни усмерени језички знаци, нпр. сх. *кока*, *кокош*, *кокош*; *кокошаши*, фр. *соф*) То исто вреди и за знаке — покрете руком, за гримасе и сл. (Geberdensprache als Zeichen; Langage des gestes).

Мотивисаност је такође значајна и за постанак многих имена по принципу симболике („nomen est omen“), нпр. лат. *Lupulus*, нем. *Wolf*, с. *Вук*; лична имена северо-америчких Индијанаца, као (у преводу) *Falkenaige*, *Око Соколово*, па се таква метафора јавља у српској народној поезији за јунака, обично уз епитете — *соко сиви*, *змија љуша*.

Међутим права природа језичког знака се развила еманципацијом вокалских и консонантских вредности у фонацији, при чему се језички знак појављује као немотивисана гласовна слика. У овоме правцу потребно је уочити саму појаву постанка еманциповања гласова. Говор и знаци, у крајњој консеквенци језички

знаци изражајног комуникативног система налазе се већ у међусобном споразумевању међу мајмунима. Гарнер је нотирао 24 диференцирана говорна знака за обавештење као у с т а љ е н е вредности код тих виших животиња (упор. М. Pavlovitch, *Le Langage enfantin*, 162). Такви глобални знаци комуникативности у дугој развојној периоди Човека, су се расточили, управо диференцирали, и то тако да су се тонски елементи узвика — усклика, викања, дозивања и др. еманциповали као вокалски елементи; а из шумних елемената су се образовали и стабилизали сугласнички елементи, консонанти (упор. књигу Е. Тилог-а, *Primitive Culture*, нем. превод *Die Anfänge der Cultur*). Коренове алтернације **bouk*: **buk*: **būk*, прасл. *būk* : *byk* : *būk* јављају се у три интензитетска степена, управо према одговарајућим степенима фортитета чулног (акустичког) утиска; дакле: утисак и степен утиска транспонују се у изговорну, артикулациону одговарајућу нијансу, и наспрам те две чињенице јавља се исто тако интензитетско диференцирање значења, као: а) заглушна хука, бука водопада — *бука*, б) продорно бучање *бука*, в) врло слаба „бука“, зујање *ичеле* (*būčela* < **būk-jela*).

II ТРИПАРТИТНА СТРУКТУРА ФОНЕМЕ

Глобални карактер комуникативног, језичког знака, у дугој еволуцији задржао је изражајну вредност у емоционалној обојености, али је фонационо и у емоционално-експресивној функцији, и у комуникативној функцији језичке симболике, као што је већ речено, декомпозиран биполаризацијом. Тонски елементи као вокали, а шумни елементи као сугласници сачињавају структуру језичкога знака. Дакле, гласови нису примарни елементи језичког изражаја, нити су језичка симболика (осим у песника, по акустички условљеним транспозицијама (Rimbaud)). Симболи предмета, то јест представа и појмова су речи, тј. симболику језичких вредности налазимо у језичком знаку, у његовој комуникативној функцији.

Полазећи од принципа језичког јединства, ми можемо разумети природу говорног знака, ако га посматрамо у односу према гласовним вредностима, које сачињавају његову структуру. У анализи структуре фонеме налазимо кључ за разумевање структуре језичког знака, а према томе и кључ за разумевање саме вредности тога знака. Психолошка гласовна представа, управо гласовна представа као психолошки феномен, тј. слика гласа као фонетског феномена („Lautbild“) била је од стране Н. С. Трубецког (*Grundzüge der Phonologie*, с. 15) окарактерисана као асоцијативно-функционални феномен, и схваћена

као таква постала је предметом његових фонолошких истраживања. Напротив А. Белић није сагласан са потпуним издвајањем опште гласовне представе од реализованог гласа (*О језичкој њрироди и језичком развијку*, с. 527). Међутим, тако изнета резерва према теорији Трубецкога није у себи садржавала решење проблема о природи фонеме. — Управо у координацији са фонетском реализацијом, гласовна представа фонеме је компликован феномен. Јединство фонеме сачињава координација њене три компоненте, а то су: акустичка, моторичка и функционална. Ову теорију заснивам на студијама дечјег језика, а то је најважнији закључак из опсервација у току развитка говора детета; то је основа стварања говорног система: у првом степену говорног механизма. То су функције: чути, репродуковати, схватити вредност таквог акта; тај процес је интеграција комплексне, трипартитне гласовне представе. То је интегрирање фонеме у комплексни феномен који постаје функционални елемент језичкога знака (*Integrirung der Phoneme; Integration du phonème*). Такву теорију потврђују процеси који настају при оштећењу акустичке функционалности. Студије ненормалних случајева, проучавање говорних поремећаја води разумевању два супротна процеса: дезинтеграције фонеме (*Desintegrirung der Phoneme; Désintégration du phonème*) и реинтеграције фонеме (*Reintegrirung der Phoneme; Réintégration du phonème*). У таквим случајевима настаје процес *реинтеграције* фонеме, њеног успостављања у правцу система: чути-поновити-схватити вредност у склопу језичког знака и његове специфичне комбинаторике. Ту су у питању оштећења слуха или недостаци у изговору (*Sprachstörungen*) и потпун недостатак развијања слуха од рађања (*Taubstummen*). Упор. М. Pavlović, *Osnovi psihofiziologije i psihopatologije govora* („Научна knjiga“, Београд, 1956).

Код говорног знака као таквог ми налазимо трострукоост, која се огледа у јединству улоге, у комплексној структури и у скупности, у скупној вредности језичког знака.

Ако овде наведемо физиолошке и психолошке поремећаје и ненормалности, онда ће нам постати јасни: комплексност структуре језичког знака, као и условљеност функционалне вредности знака самим условима језика, било у акустичкој бази гласа (*image auditive*), било у природи механизма инервације у самој фонацији, било у репрезентативној вредности у фонолошком систему.

У случају потпуног оштећења слуха никако не постоји језички знак, то јест, језички знак заснован на акустичком ефекту, — мада су психофизиолошки присутне представе у визуелном, моторичком

и тактилно (сензибилном) смислу, као год и појмовност; али нема језичке симболике, не развија се моторички активитет, јер недостата је акустичка координирана представа. Док се код наглувости (смањени степен акустичког ефекта) степен слуха појачава специјалним апаратом, уз индикације помоћу аудиометра, и тиме стиче потребна основа за фонетски усмерену реинтеграцију, — дотле се у случају потпуног недостатка слуха (глувост) реинтегрирање фонематске функционалне спреге постиже по принципу чулних транспозиција, заменом, накнадом чула (Sinnesvikariat). Визуелни утисци покрета видљивих делова говорних органа удружују се са имитативно активираним покретима, да би се створила говорна база, на којој ће се изградити моторика, тако да се са спрегом визуелно-обавештачке и чулне слике (image visuelle) и слике моторичког активитета (image motrice) координира као трећа компонента асоцијативно-репрезентативна, фонолошки функционална (image représentative, fonctionnelle).

Јединство језичког знака почива на принципу нервне повезаности диференцираних зона кортекса (условни термин: „центри“ за примање чулима запажених утисака и за активитет). Однос између диференцираних зона примања акустичких, односно визуелних утисака у односу на разумевање (интелектуални центар, зона функционалног представљања) врло сликовито приказује Иван Ђаја у своме делу *Основи физиологије*. Он полази од факта да су осети примљени преко различитих чула — различити по квалитету, и сматра да тако изражене разлике „треба тражити у особинама самих можданих центара у које доспевају надражаји.“ Сваки надражај, било ударом, било притиском или електричним ефектом у визуелном центру изазваће осветљивост, дакле: светлосни осет зависи битно — не од чула, него од визуелног центра. „Према томе, каже он, кад би се периферијски део пресеченога акустичког живца могао спојити са централним делом оптичкога живца, а периферијски део оптичкога живца са централним делом акустичкога, тада би светлост, надражујући око, изазвала осећај звука, док би звучни талас, надражујући ухо, изазвао осећај светлости. Другачије речено, тада би се муња чула, а грмљавина видела“ (с. 340).

У случајевима тешких оштећења или физиолошких аномалија фонационих говорних органа (чак и кад је слух неоштећен) немамо потпуну координацију у говорном знаку. Тако је на пример у случају ако је извршена екстирпација мишића језика (Zunge). При извесним оштећењима нарочито као што је перфорација меког непца (cf. Др Пуљо, *Пројетничке мере код дефекта на нејму*, Архив за целокупно лекарство, 1954), фонација у говорном току карактерише се назали-

рањем, тако да су језички знаци у говорном смислу неефектни (дада се изговара „нана“, исто као *nana* „Grossmutter“, „Mütterchen“). Кроз такве фазе у својем развоју пролази и дечји језик: *мама* у значењу „мати“, „Mutter“ — „Mütterchen“ и *нема* „es giebt nicht“. Физиолошке дефектности у лингвалној артикулацији могу дати резултате сличне још неформираним, непрецизираним моторичким покретима у дечјем језику, тако да се нпр. „рука“ јавља као *лука*, акустички се поклапа са *лука* (лук) „Lauch“, мада се по значењу (акустичка и асоцијативна функционална компонента) „лук“ и „рука“ разликују. Али, при развоју дечјег језика, са успостављањем фонолошког система ишчежавају такве појаве; код одраслих пак, у случајевима говорних недостатака, логопедским мерама се коригују артикулациони елементи и развија навика за координиране покрете.

У језику „духовних“ тј. менталних поремећаја или менталне неразвијености често уопште не постоји језички знак, јер не постоји, или пак није довољно развијена репрезентативна компонента. Слично, налазимо случајеве недовољног разумевања понеких речи и код иначе нормалних лица. Тако се нпр. при диктирању остварује, реализује непосредно аудитивно-моторичка активност, и речи бивају писане механички, без икаквог везивања за функционалну компоненту: дакле у таквој прилици изговорене речи су просто звуци, звучна слика. Ова појава се још типичније и још јасније запажа при механичком понављању речи неког страног непознатог језика. У пуној мери то се догађа код душевно ненормалних у случајевима еколалије, логореје, при чему болесник изговара речи без смисла, без језичке вредности (упор. J. Kussmaul, *Die Störungen der Sprache*, Séglas, *Des troubles de la parole*). Слично је и у случајевима вербигерације. Једну разлику између знака у говору појединца и знака у језику заједнице показују примери тзв. неологизама код ментално поремећених. Извесни примери које наводе Ferrand, Séglas и Tanzi могли би, по моме мишљењу, бити „одломци“, „остаці“ некада поседованих нормалних речи, тако би понављано *tan...* било остатак узвичног глаголског облика „attends“, *visi* — „vous aussi“, а *relinquer* је несумњиво германизам, и то архаизам у значењу „regarder avec convoitise“. Ипак има и таквих речи које представљају индивидуалне појаве, и управо такве изразите речи нам у низу својих мањих расправа саопштава проф. Jaroslav Stuhlík (Праг). Такве „речи“ нису језички знаци, мада изгледа да за болесника имају извесно значење; њима недостаје комуникативно формирана вредност социјалне намене.

Језички знак са својом друштвено условљеном улогом, дакле, почива на знаку конкретног говора, и он је овоме паралелан, корела-

тиван с обзиром на своје структурне односе. Он стиче своју пуну лингвистичку вредност и добија своју репрезентативну функцију, са губитком мотивисаности уз раскидање етимолошких веза. Сх. *жар* „Glut“ је данас директан, самосталан апелатив, као уосталом и *гар*, „Russ“, *чађ*, — без икакве везе са глаголом *горети*, с којим у језичком осећању има однос нем. *Glut : brennen*, који потичу од две комплементне базе. Језички знак *жрец* „Opferpriester“, „Prophet“ у овоме правцу је отишао и даље. Сх. *илои* „Zaun“ не може се више разазнати у вези са глаголом *илесити* (упор. лат. *plecto*), јер данас представља ограду не оплетену пружењем, већ сачињену од проштаца, плџоснатих дасака, од летава, дакле уопште без оплитања. Сх. *град* „Burg“, „Festung“, „Stadt“, као од истог корена н. *Garten*, фр. *jardin*, тал. *giardino*, развили су своја специфична значења, без директне везе са старим основним значењем *о(б)градити* „umgäuzen“. На тај начин језички знак продире у процесе језичке динамике, зависно од стварних говорних ситуација, тиме и од семантичких померања и измена. При томе је нарочито подложан сликовитим упоређивањима и развијању преносних, метафорских значења.

Зависно од конкретних говорних ситуација, језички знак може добити према своме нормалном значењу потпуно супротно значење, и то у два случаја. Први случај значи последицу емоционалног или афектног стања, уз поништавање негације (*Зар ти нисам рекао. „Сети се, ја сам ти то рекао!“; Ја то учинио? „Ја то нисам учинио!“*). Други случај у иронији показује супротност значења језичког знака (*То ми је „добар пријатељ“ — „Он ми није поуздан као пријатељ“*), а такође, по принципу супротност деминутив, обично хипокористички обојен, може добити значење пејоративно, уз сажаљење (*Имао је мало дућанца, тј. „дућан без довољно робе, мали, бедан“, С. Ђоровић*).

У процесима унутрашњег говора реч не престаје да има вредност језичког знака, мада не долази до фонационих реализовања. Не треба губити из вида да у појавама *формулисано* (не: *небулозно*) унутрашњег говора трипартитна координација фонема није разорена, чак није ни поремећена, јер моторичка компонента знака, односно спрега моторичких компонената његових фонема, постоји као психофизиолошка фонемска реалност, као сви психички импулси, — и они стварно улазе у трипартитност фонеме. Да ли пак стварно недостаје само физичко-фонетско реализовање? Фонетски активитет је суспендован *ad hoc*, или и он ипак постоји као потенцијална датост: некад се извесни покрети неких говорних органа запажају, тј. моторички импулси делују, без координације са активитетом ваздушне струје из гркљана. Покретање

усана каткад, код полуписмених, прати процес писања писма: они у себи изговарају ментално оно што ће се јавити у корелацији графемских реализовања.

Функционалне компоненте фонематског склопа језичког знака имају за језичке вредности изузетну важност. Мада је функционална компонента фонеме уско повезана са акустичком и моторичком компонентом, она има највећи значај, јер је њоме условљена семантичка вредност фонетског реализовања, а тиме изражена и функција и вредност језичког знака у датости реченичне целине. Та компонента усмерава и укључује симболику у језичке категорије, које у себи носе типичну језичко-психолошку вредност знака. При томе језичке категорије, како у склопу реченице, тако и у структуралном смислу, имају своје знаке: категоријалне ознаке (које неки испитивачи језика сматрају „несамосталним речима“). Тако знаци *ne*, *nein*, *non* (опозитне позитивним значењима) дају датом језичком знаку или датој групи језичких знакова (синтагми, реченици) потпуно супротан смисао. Други знаци такве врсте указују на продужавање, настављање (*i*, *und*, *et*, *et puis*), на ограничење (*doch*, *ишак*, *mais*) или на условљеност (*ako*, *wenn*, *si*). Ово такође важи и за структуралне елементе као ознаке за односе по месту, по времену, по начину, по трајању итд. Осим ових условљених ситуација, ови условни језички знаци служе и као прави језички знаци за представе и појмове. Управо и за оне речи које А. Белић истиче као самосталне. Овим се покреће питање о машинама за превођење и о другим електронским апаратима који би могли давати еквивалентне ознаке. М. Cohen (*Journal de psychologie normale et pathologique*, 1947, № 4, с. 401) у овом смислу показује резерве. На тај начин долазимо до реалистичког схватања о језику и о његовоме знаку.

III СИСТЕМИ У СТРУКТУРИ ЈЕЗИКА

Социјална природа језика и његова комуникативност условљене су системом језичких знакова и системом њихових елемената. Језичка систематичност и језички системи су резултат развитка језика; а у исто време су стимуланс језичке изражајности и његове функционалности. Без устаљеног система у саопштавању и примању комплекса језичких знакова не би била могућна ни сама општејезичка функција. У извесним случајевима менталног поремећаја недостају односи општег система језичких појава, и ту смо без језичких вредности; у другим случајевима систем није нарушен.

Систем говора и језика, у коме се говори појединаца интегрирају, потиче из опште психолошке и физиолошке координираности у човековом организму. Ту се испољава принцип јединства говорне функције, принцип обједињености у опозитуму (примање утисака и реаговање), и принцип јединства координационе улоге (опште изражавање радости плесом, речима и мелодијом, cf. Darwin, *Abstammung der Menschen; Über den Ausdruck der Gemütsbewegungen*; Georg Simmel, *Psychologische und ethnologische Studien über Musik*, Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft XIII, 1, S. 261—305). Отуда је нетачно сматрати покрете, гестове нечим што је потпуно одвојено од говорног језика. Заслужује пажњу и дискусију теорија коју поставља Alexander Johansson (*Origin of Language*, 1949), по којој су извори постанка гласова: а) изражајне емоционалне гласовне вредности, уз које уноси без диференцирања физиолошке рефлексне елементе; б) ономатопејске вредности; с) гласовно имитовање покрета руку. Покрети руку су психофизиолошки условљени импулсима из средње моторичке арее на Роландовој бразди кортекса, у непосредном додиру са зоном импулса мимике, која прелази у ареу Брокову (Бросса), ареу моторичке импулса говорних органа. Овај однос показује истовременост импулса пратилачких покрета при говору, тако да је мимика непосредни рефлекс говорне инервације, а гестови се могу схватити као језичко сликање, илустровање тонског дизања, тонског спуштања; указани правац у позитивном и негативном смеру и сл., мада они нису узрок постојања гласова. Општи извор изражајности, а тиме и паралелизам, у већој или мањој мери изражен између говорне, фонационе линије и оне пратилачке, — потиче из психофизиолошког јединства личности и одликује се корелативношћу гласа и покрета уопште, а изразито у емоционалним стањима.

Осим ове опште устаљености изражајних односа, у нормалним случајевима јављају се системи и у посебним појавама, и то а) међу гласовима као еманципованим елементима говорне симболике (cf. М. Павловић, *Увод у науку о језику*, 1958, с. 20); б) у структуралним, морфолошким појавама; с) у синтагматским и синтаксичким категоријама; д) у области семантичких вредности.

Системи гласовних реализација показују најизразитију устаљеност фонемских вредности (допуштајући фонемске варијанте). Таква систематичност је најраније запажена и формулисана (Panini; грчки граматичари). Опозитност у гласовном систему, у вези са функционалним значајем, истакла је јако Прашка школа (cf. N. Trubetzkoi, *Anleitung zu phonologischen Beschreibungen; Grundzüge der Phonologie*, 1939); а ја

сам истакао значај корелативности у гласовном систему и дао миксо-глотско објашњење поремећаја корелативности још 1930 (Годишњак Скопског Филозофског факултета I). Посматрајући развитак децјега говора добија се увид у постепено инервационо прецизирање и опозитно диференцирање општега гласовног система. Усклађени систем јавља се комбиновано: са односима паралелности и односима опозитности условљеним импулсима мишића говорних органа. Паралелни су међу собом елементи који чине ред звучних; а цео тај ред је у опозитуму према реду безвучних, док поједини гласови оба реда могу бити у принципу са истим местом и истим начином образовања, итд. Разлика звучних и безвучних у притиску ваздушне струје, иако се манифестује у историјско-еволутивним процесима, не негира опозитност два реда у систему.

Миксоглотски процеси, са поремећајем у основном систему, завршавају се некад архаичностима (кочење еволутивности), или пак устаљивањем нових односа, стварањем новог система, у коме се реализују нове типолошке изразитости (нпр. енгл. *la* нем. *z* и др.). У грађењу речи, као и у морфолошко-структуралним појавама, постоје систематизовани односи у директном или опозитном смеру (слов.: односи тврђих и меких основа именица). Ту долазе и структурални односи глаголског вида. Ови односи система мање су стабилни од гласовних, а знатно су изразитији од синтаксичких и семантичких, где су потчињени психолошко-језичким, а нарочито емоционалним вредностима, говорном ставу и говорној ситуацији.

Супротно овоме, градације језичких категорија иду обрнутим редом. Саме пак психолошко-језичке категорије почивају на стимулансима човекове околине: ови изазивају у језичком осећању усклађивање односа. Trendelenburg (*Geschichte der Kategorienlehre*) је већ приказао Аристотелове категорије, а њихове основе третира Gustav Gerber (*Die Sprache und das Erkennen*), приказујући нарочито ставове Аристотела, Канта, Шопенхауера, — и у томе су објашњења обнављањима идеалистичких тенденција и логицистичких ставова у неким новијим лингвистичким стремљењима. Дискусија о извору категорија може постати реалистичка ако се пође од анализе нижих бића према околини. Змија запажа покрет и реагује на покрет; статика не изазива њен одбрамбени или нападни став. Према овоме — свесност о себи не би била примарна динамизирајућа снага, иако постоје инстинкт одржања јединке и инстинкт одржања врсте. Утисци, као трагови изазвани спољашњом реалношћу, регистровани чулима, условљавају прве опозитуме категоријског оријентисања (динамика и статика). То одговара

општој глобалности утисака и служило је формирању основних назива (verba: nomina).

Као код система, тако се и код категорија издвајају једне општега значаја а друге — специфичне. Ова стара граматичарска подела, постављена више практично, с обзиром на облике и њихову функционалност, ипак има дубље основе. Категорије општег значаја, у пасивној оријентацији и код виших животиња, код човека дају основе категоријских изражајних вредности (број, лице, род). О овим питањима је много расправљано у науци о језику. Да би се дошло до правилног разумевања, мора се посматрати однос психолошких категорија и социолошких услова према језичко-изражајним категоријама.

IV СТАВ У ЈЕЗИЧКОМ ОСЕЋАЊУ

Појмове „један“ и „два-неколико“ и „много“ разликују већ више животиње у својим запажајима и реаговањима. Основа римског бројног цифарског система почива на психофизиолошкој основи. Један се уочава као нешто посебно, а две-три, четири тачке, као више елемената обухваћене су заједничким општим утиском; пет тачака већ се не запажају глобално, него анализаторски ако су дате у линеарном низу, и чине основу појма „много“. Према томе су и у изражају образложено формиране категорије једине и множине; а специфично двојина могла је бити везана за апсолутно двојство предмета уз јединство улоге (два ока = „очи“: заједничка функција гледања). Ако је од апсолутне вредности проширено формулисање двојинске ситуације на релативну вредност (ма која два предмета), — онда је тиме категорија изгубила своју мотивисаност и у томе је већ клица њене неспецифичности, њенога колебања и деструкције: њено повлачење, пред категоријом множине. Категорија тројине, у неким примитивним јединицама, везана је за етнопсихолошке и социолошке условљености (cf. магични смисао броја „три“ и сл.). Рушење структурално условљених разлика једине и множине, нарочито у изговору, последица је фонетски и миксоглотски условљених измена, с тим да се множинска вредност везала за карактеристику специфичке одреднице (препозитивног члана диференцираног према његовом облику једине, и сл.). Ствара се нов облик, нов систем изражаја за основни опозитум множине према једини.

Не остављајући по страни чак ни оне инсекте код којих доминира колективни смисао животне активности, — морамо истаћи да се код животиња недвосмислено виђа супротстављање себе — околини: према елементима за исхрану, према осталим јединкама исте врсте, према је-

динкама других врста, итд. Отуда је још у претчовечанској епоси постојала основа да се формирају изражајне категорије за саму јединку, према категорији за ознаку онога што није сама та јединка (према Гарнеровим проучавањима то је констатовано код виших мајмуна). Однос пак директног супротстављања саме једне јединке другој присутној — даје основе истицању категорија правих заменица (А. Белић) према заменицама трећег лица, које су у својој основи демонстративног карактера. Дијалог је нормални комуникативни вид, и језичка реализација се нормално успоставља и испољава у директном општењу два лица (активни и пасивни говорни став, обично у алтернирању). Треће лице је ознака неприсутности: као ознака само потенцијалне активне или пасивне улоге комуникативности, најчешће као демонстративски изражен објекат комуникативности.

Питање категорије рода обично се сматрало везаним за односе природног рода. Међутим, како има језика са тројном категоријом рода, неких код којих се разазнаје формално двојна категорија рода, а има језика и само са једном формом тј. са граматички недиференцираним односима по роду, — то се намеће питање да се заузме други основни став, са комплекснијом анализом. Пре свега треба пречистити питање неких модерних језика за које се сматра да имају категорије само два рода. Као такав се сматра француски језик. У ствари он има и категорију средњег рода: док се чланом *le : la*, односно *un : une* означају две устаљене категорије рода, дотле заменица *le* има функцију опште вредности — онога о чему се говорило и сл. (*Je le sais*); то је управо ознака онога што није у опозитуму *masculinum : femininum* ни по природном ни по граматичком роду. — Ово обнављање категорија онога што није ни *M* ни *F*, упућује на трагање за основном формирања неутрума у индоевропским језицима. Не одричући значај физиолошког мерила, — према опозитуму *M : F* — оно што се не показује изразито ни као *M* ни као *F* (брада: дуга коса и сл.), мислим да је неопходно увести у дискусију и други фактор, по социолошко-привредној улози. У доба пећинског човека, као и код данашњих најпримитивнијих народа, биле су диференциране улоге човека и жене; у једној од познијих фаза жене су, код неких племена, биле одстрањене од религиозних култова, а код неких полинезијских племена људи живе на једном острву а жене на другом (пл. Фици). Однос категорије *M* и *F* одговара социјално диференцираним условима. По томе мерилу категорија *N* (*neutrum*) значила би негацију социјалне улоге *M* и *F*. У анализи формирања категорије неутрума у индоевропских језика показује се категоријско ширење и механизирање, свакако у две етапе:

а) са мотивисаношћу (у вези са *M* односно *F*); б) уз ишчезавање мотивисаности (по механичко-структуралним формацијама). Неразликовање рода допушта претпоставку социјално недиференцираних улога у време формирања ове категорије, или — миксоглотски условљено свођење на једну.

V ОРИЈЕНТАЦИОНЕ ЈЕЗИЧКЕ КАТЕГОРИЈЕ. ЈЕЗИЧКИ СИСТЕМИ И ЈЕЗИЧКИ ЗНАК

Према функцијама глаголских облика обично се асоцирају категорије времена, начина, а нарочито глаголског рода и глаголског вида, категорије по трајању глаголске радње, бивања или стања; а уз глаголске облике за временске функције и функције начина диференцирана су лица. Међутим, крупан корак ка разумевању ових категорија било би њихово обухватање широм концепцијом. Временске и модалне функционалности налазимо и код именичких облика, код падежних функција, — дакле шире него што се по граматичарској традицији приказује; категорија односа по месту, локална оријентација, тако типична код именичких облика у специфичној функцији, — рефлектује се и на глаголе, али допунски, преко адвербијалних глаголских одредница, или према реченичкој ситуацији.

Временска оријентација, комбинована са модалним оријентацијама даје код извесних језика (нпр. словенских) основе вредностима категорије вида, док је код неких језика то изражено обично у вредности самог облика. Имперфективност, затим перфективност као опозитум имперфективности, чине два основна категоријска реда, а њихова комбинована вредност јавља се у итеративности, што би била категорија континуиране перфективности, јер понављање улази у обим условљене трајности. Осим временског трајања од значаја је перспективни однос временских доживљавања, односно временска доживљеност у перспективи прошлости и онога што се намерава или очекује у перспективи будућности. Категорија места, статичких односа, типична је за основне падешке функције, али није неударљива (индиректно) са глаголским функционалностима, као што је већ речено. Категорија модалности пак, и код падежних облика, а не само код глаголских, преплиће се са временским и локалним оријентисањима. Таква укрштања временско-локалних, временско-модалних и локално-модалних функција воде ка померањима функционалних вредности, ка додирима падежних значења, ка прелазу функционалног тежишта са једне оријентације на другу (типично код инструменталског облика, cf. М. Ивић), најзад ка стабилизацијама и интерференцијама синтаксичких свезица.

Овако схваћене категорије дају нам могућности да одредимо вредност језичког знака према њима, а тиме и његову изражајну и функционалну вредност. Недовољност Сосирове формулације са две оријентације, синхроничном и дијахроничном, већ дуго времена је у лингвистици подстрек да се језичке појаве схвате потпуније. То нас води ка успостављању и треће оријентације, а то је у извесним случајевима модалност, а у другим процесуалност (било психофизиолошког карактера, било социјалног карактера — у случајевима миксоглотије). На овакву употпуњену комплексност указују нам анализирани међусобни односи категорија. У реалним говорним ситуацијама општа одредничка вредност јавља се у одредничком јединству. Као што се тачка у простору може дефинисати тек мерилима три димензије простирања, — тако се и један језички знак може дефинисати само ако буде осветљен са три стране, схваћен одредништвом три оријентације. Локална оријентација се комбинује са временском, а њихов пресек се „дубински“ прецизира начином, модалношћу вршења радње код глагола а ситуацијом односа код падежних функција.

Ове три оријентације постоје у језичком осећању и у језичком изражају као посебне категорије, — али уз извесно наше апстраховање. У стварноме животу, који региструју наша чула, и који чини општи стимуланс говорног изражаја и језичке структуралности, самих констатовања или интерпретирања — никад се језички знак не налази само у временској, или само у локалној, или само у модалној реализацији.

Све што нам је дато као потенцијална или реализована језичка појава, увек је дато комплексно, са тежиштем или потпуним одређивањем у обухвату једне категорије, — али са потенцијално присутним и другим оријентацијама. Отуда локатив у српском језику може добити временско значење (*лећи*, диј. *леће*), са локализовањем у временској оријентацији; отуда инструментал може добити и временско значење (*усијаје рано јујџром*) и локативско (*иде улицом*), поред модалног (*жети срјом*), које обухвата и социјативне односе (*са брајом*). Отуда предлог *са* може имати аблативну функцију, опозитно предлогу *ка*, са функцијом циља, а затим и ознаку узрока (*Са тебе сам дојао шамнице, са = због*). Отуда предлог *у* има апсолутно локативску функцију, а са акузативом перспективну локативску усмереност (тј. уз глаголе кретања, што је последица психолошко-језичке категорије, а не формални услов).

Тако схваћен принцип потенцијално дате општости одговара већ наведеном принципу психофизиолошког јединства организма и изражајности. Тиме се добија и сигурна подлога за студијску објективност и поуздање за закључке.

Општи језички систем почива на општим језичким категоријама; језичке категорије се изражавају у језичком систему, обухватајући језички знак и дајући му конкретну ситуациону вредност.

Али овим није завршена слика односа језичких система и језичких категорија у језичкој изражајности. Оно што је изразито дато код нормалних људи, и како је приказано, добија потврду и посматрањем тих појава код извесних психичких поремећаја. Поред познатих радова J. Kussmaul-a, H. Gutzmann-a, J. Ferrand-a, J. Séglas-a, Tanzi-a (о неологизмима), последњих година се истичу изванредно значајне анализе Јарослава Стухлик-а. Стухлик нарочито детаљно приказује случај једног свог пацијента, који је формирао свој посебан језик, своју идеоглосију. Тај посебни језик, формиран од француских, енглеских и румунских речи, има структуру типа словенских језика, — али је нешто посебно. Пацијент (иначе био је лекар) на том језику је и писао, а том језику дао је име а с т р о н . У последњој фази он је „живео“ на измишљеној Венериној планети Астрон, који је „спојен са Земљом радијевим мостом“. Из тога система пацијент је формирао и бочне системе дијалеката а с т р о н а . Таква комплексна вештачка творевина показује одлике доследних система и прецизних граматичких категорија. Активитет симетричних и опозитних односа еманциповала се од нормалних услова. Настала је хиперкинетичка и хипердинамичка механизација, — дакле омогућено је асоцијативно формулисање нових типова: основног псеудојезика и логички на тој основи формираних дијалеката. Све је у јасном, логичном систему, изразитије него у пацијентовом материњем језику (чешком). Системи, категорије и улога језичког знака из језика који је пацијент знао рефлектују се у творевини његове неофазије.

У језичким контактима, али без процеса у самом језичком систему, фонематски односи показују замену, супституцију (Паул), по принципу „qui pro quo“. Нем. „über“ преноси се као „ибер“, фр. „bon“ (bɔ) преноси се као *бон*. То бива у додирима синхроно датих утицаја при географским додирима; при површном учењу страних језика. Ту се слично акустички перципирана фонема идентификује као акустички јој најближа фонема језичког система који врши асимиловање: уклапа се у систем који постоји, не рушећи га. Међутим, у правим миксоглотским процесима, у билингвистички израженим сусретима два фонолошка система настају и међуфонематски процеси, некад кориговање моторичке компоненте, некад изграђивање нових компонената акустичко-моторичке спреге. Један од таквих процеса је изграђивање фонематске варијанте средње зоне ɤ^a (из ɤ , ɛ), према импулсу вулг. лат. ɨ (у јаком положају, и даље вокализовање као *a*). Такав је још ранији процес

интеграције назалног елемента (*sanct- > sqt*), а даље деназализација (*sut, su: Sutorina, Sujuraj; Montimir > Mutimir; Malonšić: Malušić*), и сл. У таквим случајевима дограђивања или стварања нових фонематских структура истичу се две врсте процеса. Једно је процесом укрштања два фонемска вида у вирулентном стању: стабиписање и биполаризација $b : v, v : b$, преко нестабилног фонематског вида „w“. Друго је јављање фонематских процеса у виду морфолошко-лексичких иновација (*gu, gum; gu*). Та два типа ћемо проучити у наредна два одељка.

VI ВРЕДНОСТИ И ПРОЦЕСИ ФОНЕМА $V - W$ У СРПСКОХРВАТСКОМ

Општа карактеристика вокализма оралног типа и карактеристика консонантизма са артикулационим стабиписањем не могу бити демантоване неким одступањима, која нам откривају дијахроне процесе и објашњавају распоред континуаната. У томе правцу нарочито се истичу вредност фонеме „v“, њене измене и резултати тих измена, а који се резултативно јављају као појаве х е т е р о х р о н е и диференциране с обзиром на два миксоглотска жаришта: с једне стране највећи део Илирикума, а са друге стране југоисточна зона. Желим, дакле, пре свега да покажем синхроничну ситуацију; затим да истакнем природу ове црте из епохе опште словенске заједнице; најзад да проучим факта и процесе између ове две временске границе, а према примерима које нам пружа историја српскохрватског језика, као и према лингвистичкој географији.

У својој студији о физиологији говора и о гласовима српскохрватског језика (*Физиологија гласа и гласови српскога језика*, Гласник Српског Ученог друштва XXXII, 1873), Стојан Новаковић истиче да нема промене у групама *sv, šv* (*свој, молишва*, итд.), — дакле „v“ садржи у себи сонорност која се приближава сонорној вредности вокала, прихватајући уза себе артикулацију једног безвучног сугласника. — Проучавајући дијалекте југоисточне Србије (*Дијалекти Источне и Јужне Србије*, Београд, 1905), А Белић карактерише сугласник *v* српскохрватског књижевног језика и прогресивних дијалеката као артикулацију лабио-денталну и експлозивну (с. 153). Али додаје да је она некада имала другу вредност: онакву каква се огледа у зони архаичнијих српских дијалеката. У тим дијалектима, према њему, та фонема није лабиодентална, већ пре — билабијална, мада таква карактеристика није главна, јер је њена артикулација пасивна: оклузија није потпуна, а одговарајућа акустичка импресија је u (*w*), па се чак запажају нијансе $u : u^k$ односно $w : w^k$, у зависности од интензитета у говорноме току. Такву

карактеристику заступа и Б. Милетић (*Изговор српскохрватских гласова*, 1933). Он је, описујући изговор српскохрватскога књижевног језика, констатовао такође да је *v* лабиодентални сугласник, али мањег интензитета у поређењу са *f* (с. 41—44). На тај начин он формулише мишљење супротно мишљењу Олафа Броха и Фринте, чија дела наводи и о њима дискутује.

Не само стање српских архаичних дијалеката, него и резултати извесних процеса (нарочито у топонимији) других дијалеката указују на то да природа ове фонеме није имала лабиоденталан карактер за време епохе диференцирања словенских језика. *Vóndrák (Vergleichende Grammatik I, 1906)* са разлогом верује да је лабиодентална фонема *v* некада имала вредност билабијалну, еволуирајући у специфичним условима („unter bestimmten Bedingungen“, с. 282). Тако мисли и Шахматов, који верује да је таква фонема пренета и у језике јужнословенске и у руски (*Извѣстїя Ошд. русск. языка*, VIII, 2, с. 325 и др.). Али Вондрак прихвата мишљење Куљбакина, који таквом, билабијалном изговору налази трага и у пољском језику (*Сборникъ* у част М. С. Дринова, с. 221—236). У овоме смислу би нам могло бити корисно поређење између словенског типа, готског и грчког. С једне стране имамо *vesi, vřdova, vřdēti*; са друге — *γαwiga, widuwa, wait*; са ишчезавањем билабијалног елемента $\xi\chi\omicron\varsigma$, (F) $\omicron\chi\omicron\varsigma$: исто тако *děver, δαιFηρ < δαήρ*. Али то се нарочито види из процеса: **υydra* > **wydra* > *vidra*, у коме најбоље запажамо некадању вредност *v* (као *υ, w*) у српскохрватском.

У јужнословенским језицима се перпетуира језичко осећање за „w“, у словеначком нарочито, у српскохрватским дијалектима, најзад и у македонско-словенском. Обнављање једне билабијалне артикулације било је поткрепљено реалношћу истог феномена који је у говорима тих језика постојао, и у њима, ако би се могло рећи, тињао. У најстаријем српском документу, у повељи Бана Кулана (1189), на више места имамо писано „в“ које потиче од деназалисаног вокала $\varrho > y > w$. То су примери *воловъ, ѿвеловъ*, уз које иде и пример *бановъ*; у њима *овъ* представља \widehat{ou} — *ou*, са прелазом $\ddot{y} > \ddot{u}$ у положају поствокалском. Наведени облици су у корелацији са синтагмом *ѿравымъ срьцемъ*. Други доказ да *υ, w*, није представљало фонему стабилисану, састоји се у томе што је наставак замењен наставком маск. Али та појава се не манифестује изохроно на целој територији. То нам је први пут забележено у једном писму краља Стефана Првовенчаног (1222—1228), где имамо пример *водомъ*. Али писар краљице Јелене (1281) пише *милостиво боживоъ*, и тек доцније писари босанских краљева Твртка и Ст. Дабише пишу *своиомъ главомъ*. Резултати процеса *vw* такође показују

природу билабијалног елемента: није у фонематском третирању према природи слога (затворен : отворен, *вѣнукъ* > *унук*, *вѣсь* > *вас*); налазимо и примере типа *ѡ сега* (< *вѣсега*), у коме *ѡ* представља билабијалну фонему. У другим позицијама *ѡ* је имало лабиоденталну вредност. Дакле, најмање у раздобљу од три века л а т и т у д а (по Сотавалти) фонеме „*ѡ*“ била је врло широка, еластична, и њен регистар је обухватао више фонематских варијаната. Стабилизација фонеме *ѡ* није вршена изохроно с обзиром на географску ситуацију: у једном писму Иваниша (Цетина, Херцеговина, 1416) налазимо *ѡ praudahъ* (bis), *nouschine* (тј. *novšćine*), *neuolю*, *otiuoreni list*, а такође и *suih*, *suomu*, *suakomu*, али *vrimena*, *zavertice*, најзад *včiniti*. Тенденцији ка фонематској стабилизацији подвргао се и један специјалан случај: *slobodno* од *svobodno*, који се налазио скоро у корелацији са *ов* (из *-оѡ*, *оѡ*).

Узрок и полазну тачку таквих колебања и тенденције ка стабилизацији морамо гледати не у генетичкој еволуцији, него и миксоглотској ситуацији. Управо процес романизације, и сам условљен природом супстратног комплекса, неуједначеног у току те епохе, карактерише се истом нестабилисаном фонематском природом, израженом односима *ѡ : б*, *б : ѡ*. Према натписима (Inscriptiones) старе римске провинције Далмације (угл. Illyricum), Петар Скок (*Pojave vulgarnolatinskoga jezika na natpisima Rimske Provincije Dalmacije*, Zagreb, 1915) је констатовао двојако третирање: *б—ѡ* и *ѡ—б*, тиме додајући овај проблем широј проблематици романског фонетизма (*O.novi Romanske Lingvistike*, Загреб, 1940, с. 50—51). Скок напомиње да према *б* у *ѡ* није само латински, него и грчки. Међутим, према анализираним примерима, губитак грч. *Ѣ* је anteriоран, много ранији, стање средње-грчког је окарактерисано процесом *б > (ѡ) > ѡ*. По аналогном резултату процеса у Далмацији није допуштено закључивати да ту имамо утицај грчкога језика, а уз тај факат треба додати запажања да је грчки елемент у грчким колонијама на Јадранском мору био недовољно изразит.

Према примерима које наводи Скок, пошто је овакав процес у Илирику комплексан као *б > (ѡ) > ѡ*; *ѡ > (ѡ) > б*, — он жели да нађе објашњење које такође не би било „упрошћено“. С једне стране се констатује *devitum* (debitum), *ovitum* (obitum), *sivi* (sibi), *davit* (dabit), *incomparavilis* (incomparabilis), *amavilis* (amabilis), *Jacovus* (Jacobus), *Vivia* (Vibia). С друге стране се налази *donabit* (donavit), *vibus* (vividus), *vibo* (vivo), *Flabius* (Flavius), *jubantus* (juventus), *Octabius* (Octavius), а ови примери не треба да буду објашњавани као ефекат инверзне употребе слова (а то значи: гласова) *б—ѡ*, мада је Скок био близу да поверује у такво објашњење.

Тако и Мирко Деановић у Ровињу (*Avviamento allo studio del dialetto di Rovigno d'Istria, Zagabria, 1954*) констатује *v* место *b*, нпр. *duvi* (debere), *friéva* (febris), *inviérno* (hibernum), *kuvá* (cubare), *nouólo* (pubilus), *skaraver* (scarabeo, scarabeus), *skréivi* (screbi), *taviéla* (tabela). Он даје нарочити значај овим примерима стога што нам они објашњавају природу супстрата у Илирикуму, мада не расправља о адстратним односима.

Резултати, чији су трагови сачувани у српскохрватском језику, а нарочито топонимски елементи указују на два међу собом независна процеса, и то обадва као израз истог композитног супстрата. Другим начином се не би могло објаснити *Binkelj* од *Winkel* и *Vincarje* од *Winzer* у словеначком (F. Ramovš, *Dialekatska karta, 1947, c. 47*). Ово је такође потврђено бетацизмом у почетку речи, што не одговара латинском, а ни другим романским језицима, нпр. *Balerius* (Valerius), *Baleus* (Valeus), *Bibi* (vivi, близу Книна), *birginia* (virginia); *botum* (votum), *bixit*, *bixxit* (vixit); исто тако после *l, r*: *serbi* (servi), *Minerba* (Minerva), *solbit* (solvit); *acervos* (acerbos), *Urvica* (Urbica).

Српскохрватски дијалекти (у траговима) потврђују ова два начина међусобног фонетског замењивања, и то са извесном географском дистрибуцијом: у приобалској зони (Iritoral) — *barma* вар. *birma* „конфирмација“ као црквени, религиозни термин ($f > v > b$), инф. *bermati*, *berberiti* (l. verberare, cf. *mihi aures verberant, Plaut*), и *brebinjati* „не изговарати јасно“, „говорити нејасно“, „мрмљати“, а ова је појава свакако била у стању вируленције нарочито у доба када се реч *vreme* почела репродуковати као дијалектизам *brijete* (па тако и у дубровачких песника). Међутим се налази и *v* место *b* — *Sutvara* (Sancta Barbara, острво), док се иначе редовно употребљава *Barbara* (лично име ж.). Супторно у овој зони, мало шире схваћеној, дакле у њеном делу нешто удаљеном од приобалске линије имамо *Trebinje* (cf. *Tarb-*), али *Travinija* и у Босни *Travnik* (који се топоним симплификовано по народној етимологији доводи у везу са речи „трава“). У свима крајевима на западу, у планинским пределима, забележена је реч *benevreci* вар. *benevrecka* (л. *braca*, фр. *braie*, за коју реч Дауза мисли да је галског порекла. (Упор. моје чланке, ЗПхЛ МС XII). Исто тако ја сам идентификовао у Источној Србији топоним, од базе *bina*, cf. лат. *binus* (double), и објашњавам дијал. *vrvi* „говори“, „il parle“, лат. вулг. обликом *verva* cf. *verba*, рум. *vórbít*. Широко присуство Келта у Илирикуму потврђује се наведеним примерима, као и тиме што вредност *w* налазимо у етнонимима *Beneti*, а *Veneti* (Tacitus, Germ. 46), *Venedi* (Plin. IV, 97, cf. Krahe, *Sprache und Vorzeit, 44*), у *Vlah* мн. *Vlasi*, којима треба до-

дати и многе друге, топонимске и оронимске примере, које сам извео у својем реферату на конгресу у Амстердаму (VIII^e Congrès International des Sciences onomastiques). Забележени пример Οὐενέδαλ (Pto-
lom. III, 5, 7), као и форме *vlah*, ags. *Wealh* (cf. *Welsh*, **Walhoz*) указују на вредност фонеме о којој је реч. Та је фонема била у степену виру-
ленције у време кад је дошла у додир са фонолошким системом српско-
хрватскога језика, указујући овоме у извесном смислу смернице ста-
билисања.

Релативна хронологија је индицирана двојним развитком: у *Sus-
tiran*, *Sumartin*, *Sujuraj* с једне стране, а са друге стране *Sutvara*, где се
запажа вредност фонеме *w*, пред којом је „t“ очувано. То је ефекат
изразитије звучности у билабијалној фонеми *w*, што подржава претходни
сугласник експлозивно „t“, које се губи испред „c“, „m“, „j“.

У наредној епоси настаје процес у групи $vl > (w)l$, тако да се фор-
мирала једна нова изогласа на теренима великих планина у западном
Илирикуму, и то са фонолошком биполаризацијом. Та двосмерна изо-
гласа приказује с једне стране *w* као резултат консонантске стабилизације,
као лабиодентално „в“, у оронимији, а и у вредности етнонима и етно-
нимских топонима, као у примерима *Vla.i*, *Vla.e*, *Vlaški*, *Vlasenica*,
Vlainja; с друге стране та изогласа одваја примере у којима је процес *w*
ишао супротним правцем, према губљењу лабијалне инервације, а тиме
потпуном ишчезавању фонеме ($w > \emptyset$), као у примерима *Lasce*, *Laski*,
Lainja, *Lajinjica*, итд. Та изогласа била је раскинута миграцијама станов-
ништва и процесима миксоглотије. Ономастикони а нарочито топоними
ова два фонематска вида се међусобно укрштају у Словенији, Хрватској
(Лика), Босни и Херцеговини. Међутим, та се изогласа уколико је мигра-
цијама раскинута може донекле успоставити корективно, с обзиром
на реконструисање односа који су претходили главним метанастазичким
покретима. Тако налазимо оправдања за мишљење да је од XV века на
западу била углавном изражена тенденција $wl > l$, поред мањих зона са
стабилисањем *vl*. Међутим у Источној Србији лабиодентални вид се
стабилисао и као такав се одржао и у групи *vl* (*Власе*, *Врање*, *Ниш*,
Пирот; *Власце*, *Власина*, итд.).

Према овој двовалоричној изоглоси је аромунска: *birbėku* „јагње“,
вар. *berbėk*, *berbekle*, а са чувањем групе *vl* (*Vlahoklisura*, cf. Weigand;
Vierzenter Jahresbericht des Instituts f. rumanische Sprache zu Leipzig, 1908).

Македонски словенски говори су у вези са феноменом западног
Илирикума управо топонимима оба фонемска типа: *Власи*, *Влашке Колибе*
али *Лавчани*, *Лавци*, *Лавце* ($v > w > \emptyset$). Супротно, под грчким утицајем,
извесни словенско-македонски дијалекти беху изгубили међувокалско

е, а њихово *l̃* („л“ високо) у зони северне Македоније (Кратово, Тетово) дало је *ц* (*bi ц Vasiц*), а затим у дијалектима Јужне Србије. у 3. л. мн. *рабошау* и са доцније стабилисаним *е*; — *рабошав, имав, ишјев* (Лесковац, Врање и др.), а са сличним фонемским процесом у говору Сретачке Жупе, *l̃*, као кичевски утицај, прешло је у *ц* и затим стабилисано као *е* у облику рад. гл. придева м. рода, нпр. *бив, рабошав* (упор. М. Павловић, *Говор Срећачке Жује*, СДЗБ VIII), а према тој појави, као један даљи степен процеса у фонеме (губљење звучности) добили смо „f“ у говору Призренске Горе, нпр. *биф, рабошаф*.

VII МОРФОЛОШКИ ЕФЕКАТ ФОНЕМАТСКОГ МИКСОГЛОТСКОГ ПРОЦЕСА

Психолошко-језичка оријентација показује да су заменице 1. и 2. лица уопште у опозитуму према заменици 3. лица. Ово довољно јасно показују основни индоевропски језици. За значења „ја“ **egh, *eg* (санскр. *ahám*, ст. сл. *azŭ* гр. *ἔγω*, лат. *ego*, гот. *ik*), и „ти“, *iŷ* (санскр. *cf. táva*, ст. сл. *ty*, гр. *σοί—τοί*, лат. *tu*, гот. *reina*, нем. *du*) постоји унутрашњи опозитум, опозитум директног акта комуникативности, као првостепени однос. Према њима се, у другостепеном односу, налази облик 3. лица **is*, и отуда има карактер усмеравања, указивања, и „не може се јасно одвојити од демонстратива“ (Brugmann, *Abrégé de Grammaire comparée*, с. 431). Таква демонстративска валенција је и водила супституцији „он“ м. „и“, које се ангажовало у структуралној постпозицији одређеног придевског вида. (Упор. W. Vondrák, *Vergleichende Grammatik* II, с. 84). Међутим, заменице сва три лица имају једну заједничку особину, а то је одређивачка улога непосредно везана за глаголску функцију, па тиме непосредније улазе заједно са глаголима у тактовне групе говорнога тока.

Ове две констатације објашњавају код облика личних заменица релативно мању отпорност према фонационим појавама говорнога тока. Таква умањена стабилност у фонетском склопу заменица веома је изразита у македонским говорима, а још у већој мери дијалектима Источне Србије. Блаже Конески у својој Историји македонског језика наводи варијанте д. ф. с. *je : ù* (претпостављено *ху*), и у с. зони Македоније *ву*; у ак. мн. *ги* и *хи* у неврокопском говору (с. 122—123). За говоре архаичније зоне српско-штокавских дијалеката, А. Белић (*Дијалекти Источне и Јужне Србије*) наводи и за ову зону карактеристичне нове облике. „Сем старих и краћих и дужих заменичких облика, има

у овим дијалектима доста и нових. Они које наводимо у тимочко-лужничкоме дијалекту представљају већином резултат измена које су се извршиле самостално, без утицаја са стране; они пак које наводимо у јужноморавском дијалекту већ нису такве“ (с. 399). — Овде је покренуто једно питање које залази у посебан проблем о формирању ових дијалеката, и ми се и на њему морамо задржати, али тек пошто у принципу расправимо питање о новим варијантама, које за поједине падеже наводи А. Белић. Оставићемо по страни алтернације облика *ми : ни, нас : не, ви : вас : ве*, затим *мије, није, вије*, који су, по моме мишљењу, изван унутрашњих процеса фонематских елемената.

А. Белић наводи многе примере „нових“ облика. Тако се у дат. ј. ж. рода поред *јој*, налази и *јо* (*била сѝм љевица јо на свадбу*), *о* (*ѝа да о кажеш*), са ишчезавањем „ј“ испред сугласничке артикулације; у таквим примерима само је неостварена моторична компонента фонеме „ј“; али фонематски она постоји као елемент језичког знака, и реализује се у другој ситуацији, нпр. (*ѝака си вој име*), где је први елемент (опет „ј“) ослабио и реализован лабиодентално (о таквом појаву употребљавао се термин „прешао у в“), а и тако фонемски реформисан знак „јој“ губи своје крајње „ј“ испред сугласника (*да во кажем; на сѝн во дошло*).

Он даље наводи употребу акузативских форми и у дативу *ју, ву*. Основни акузативски облик је „ју“, и у њему је, такође, елемент „ј“ врло лабилан, тако да се јавља интензитетски вишестепено: као потпуна реализација (*да ви ју дадем*), затим редуковано, без обзира на оближњи фонем суседне речи (*ѝогледа ју, он ју ѝиѝа жену*); врло често пак при небрежљивом или брзом говору „ј“ се не реализује (*да у чуваш; да у видим*), а тако и у дативској функцији: *али ју не могу искáжем, кака да у ѝравим, ѝако он ву врѝви, у ѝѝѝка ву дѝјде*); према томе мешању облика, почело се и *во* (*вој, јој*) употребљавати у акузативу. У тим случајевима је фонационо оштећење фонеме уништило функционалну карактеристичност: изједначени у изговору оштећени облици „лутали“ су од једне до друге синтаксичке функције. Међутим, ако се добро интерпретирају примери које наводи А. Белић, а ја сам то учинио за говор Врања, намеће се закључак да је такве појаве било могуће запазити код представника који су из билингвистичке средине прелазили на српски тип (Бунушевце, Власе, Тибужде).

Констатујући за ак. ј. ж. рода и облике *ју, з’у, љу*, А. Белић каже да се они јављају поред нормалних облика и њихових варијаната, „који би и сами били довољни да врше своју службу“ (с. 411).

Такве нове облике А. Белић наводи у вези са облицима *ги, з’и*, који су се претходно формирали. Од забележених примера навешћемо

само за акузатив — *кој гу чува* (Вучедол.), а *болеше з'у нџ'е* (Пирот), *џа љу не може излече* (Пирот). Та форма прима некад и дативску функцију — *кад гу заледни*. Облик *гу-ђу* А. Белић није констатовао у јужноморавском дијалекту.

Узимајући за полазну тачку облике *ги* и *з'у* (тј. тип. *ђи*) у ак. множини, А. Белић приказује ту појаву као аналогију. „То су, каже он, енклитички облици плурала за све родове подједнако, образовани према облицима акузатива замен. мушког рода: као год што се према акценатској форми *нега* почело употребљавати *га* као енклитична форма, почело се према акценатском *них* употребљавати *ги(x)* м. *и(x)* као енклитична форма“ (с. 412). Примену аналогије он проширује на однос *њу* (наглашено) према *ги*, *з'у*. Најзад, пошто се није могла обићи форма *ју*, он допушта контаминацију форме *гу* и *ју* као *з'у* (тј. и *ђу*).

Међутим цео сплет у процесу формирања облика типа *ги-з'у-ђи* и *гу* не даје елементе за језичку аналогију, нити се може решити применом принципа аналогије. Аналошког је вида само и ограничено импулс синтаксичког опозитума пун и наглашен облик: краћ и енклитички облик. Али пут ка оформљењу краћег, енклитичног облика захтева примену другог поступка, поступка који се односи на гласовну реализацију, на фонолошку процедуру. Према томе отпада и Белићево мишљење да је према односу *них*: (*их*)—*ги* настао однос *гу* : *ју*.

Помињући као ослонац *и(x)*, А. Белић је управо био на тачки од које је требало поћи и трагати за фонетским, тачније фонолошким индикацијама. Говорећи о таквом типу заменичких облика, Б. Конески је наишао на прави пут. За облик *ги*, аналошки моменат према *го* могао би се узети у обзир као подстрек паралелизма; али однос према *и* (западно наречје) има (као старији **хи*) велики значај за фонетску оријентацију у дискусији коју управо Конески дотиче поводом разматрања процеса сугласника „х“ (§ 96). Данашњи западномакедонски заменички облик *и* (ак. мн.) развио се највероватније овим путем: *их* > *хих* > *и*. За закључке који ми се намећу врло је корисно што је Конески уочио у једном писму из Крушева *ха* у значењу ак. ж. р. „ја“ („Минало“ књ. I). Пример гласи „*мојџа живоџ ха некумъ, да ми ха оокиниџе душаџа*“. Драгоцени су на истоме месту наведени примери из тетовскога говора *а виде, а зеде*, где је „а“ континуанта облика ак. ж. р. „ја“.

За анализу фонетскога карактера и за закључке фонолошке вредности процеса формирања типа *ги*, *гим*, *гу* даље *ђу*, — имају велики значај примери са *х* место *г*, а које је Н. Радојчић уочио у *Закону о рудницима Десџоџа Сџефана Лазаревиџа* (Српска Академија Наука и Уметности,

Београд, 1962, с. 31—32). Он наводи *нехи* или *нехом*, „него“ у тексту самога законика „око двадесет таквих случајева“, а у додатом тексту Закона Новог Брда два. Затим наводи из Закона *хи м.* „ги“, у чл. 31 (једанпут) и у чл. 32 (двапут). Најзад помиње облике *хуса*, *хусе* из једне повеље Деспота Стефана Дубровчанима.

VIII ПРОЦЕСИ У ФОНЕМИ ИЗРАЖЕНИ ГЕОГРАФСКИ И У ВРЕМЕНСКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ

Примери које смо навели према студији А. Белића за дијалекте Источне Србије, и према *Историји македонскога језика* Б. Конескога за говоре са територије Македоније, а са освртом на бугарску територију, — указују на правце у којима треба развијати дискусију, као и на то какве резултате можемо очекивати.

Пре свега јасно је да гласовне појаве истог типа, настале у облицима *ги*, *гим*, *гу* и сл., обухватају широке зоне, средишне територије Балканског полуострва. Примери указују на *јединство* процеса. Они указују и на извесну дубину временске перспективе. Ове две студијске оријентације дају довољно ослоњаца за анализу треће оријентације, која се односи на природу процеса, на утврђивање фонематских девијација, што је водило измени (не : замени) језичког знака личне заменице 3. л. у неким облицима специфичне функције.

Треба поћи од односа *ихъ* : *хи*, али се не може закључити да је из неког таквог процеса „г“ инфичирало ак. ј. ж. р. *ју*, стварајући форму *гу*, како помишља А. Белић на наведеном месту. Напротив, ја мислим да треба узети и облик *ју* као помоћни ослонац за проналажење пута фонационог процеса који нас интересује. Извесну заједничку карактеристику имају „х“ и „ј“, а то је прострујност и лабилност артикулационог момента, а због своје лабилности могу имати вишестепени интензитет (артикулационог притиска и фортитетског ефекта). Друга од њих интерферира са степенима вокалске валенције (г → ј; ј → и); први од њих има интерференције са супротним артикулационим ефектом, а то је пловив фонема „г“. Супротно томе „ј“ и „х“ имају не само фонолошко-фонациону сличност, него и непосредну међусобну граничну зону услова прострујности. Могло би се рећи да гранични артикулациони појас између фонационих латигуда (по Сотавалти) „ј“ и „х“ управо чине варијације типа „х““. Управо, кад је реч о извесном паралелизму, тачније је узет у обзир однос „ј“ : „ј“ (ñ), а „х“ : „х“ (нем. „ich“, изгов. iš’).

Однос два полуса фрикативности је управо везан за оно што се назива стабилисаним фонемама, с тим да, у два правца, имамо и два типа фонемских варијаната. Говорећи са фонетичке, а то значи принципски фонаторне тачке гледишта, Леонс Руде (Léonce Roudet, *Elements de Phonétique générale*) говори о карактеру јотоване фрикативности „у“ („j“) и „с“ (немачки *x* — *ich*), о њиховим средњејезичким артикулацијама, и о зависности степена умекшаности од ширења зоне додира, коју назива „region de contact“.² Затим Руде даје карактеристику односа корелативних *x* (немачко *ch*, *Buch*) и *g* истичући да је, при покрету, померању артикулационе тачке према „палаталној оси“ („axe du palais“), неизбежан прелаз у зону (*y*) — (*c*), тј. у зону „j“ и нем. „ch“³.

Овакви односи се показују и по најновијем методу, према сликама умекшавања „г“ према „j“, са транспонованем акустичког ефекта у визуелну зону, а у делу којим су фонологију задужили Ролф Потер, Џорџ Копе и Хариет Џорџ.⁴ На ефектима светлосне, фотохелијом транспоноване акустичке слике уочавају се корелације, какве одговарају палатограмима, према којима Руде даје своју анализу.

Примери показују да се у процесима који нас интересују јављају фактор „w“ и њему корелативни степен Ø („zéro“), односно фактор $\gamma' : \dot{i}$. То ће се у даљој анализи конкретније показати, као што је принципски јасно из општепознатих примера типа сл. *uho* > *uwo* — *uvo*, са стабилисањем *w* > *v*, и супротно томе у еволуцији сл. *снаха* — *снава* > > *снаџа* тј. *сна'а* са „зевом“, и најзад са укидањем „зева“, а то значи са развијањем међувокалског прекида \dot{i} — *снаја*, док се паралелно формирао дублетни облик са контракцијом $\hat{a} > \hat{a}$, дакле *сна̂*, а у неким дијалектима са стабилисањем *w* > *v* — *снава*. Овоме одговара случај са нестабилношћу варијаната умекшаног веларног \dot{j} , као у процесу гр. $\acute{\alpha}\gamma\iota\omicron\varsigma$, у облику без аспирације гр. $\acute{\alpha}\gamma\iota\alpha\sigma\mu\alpha$ „chose consacrée“ тур. *ajá* (cf. *Aja-Sofija*), с једне стране, и са друге стране, према гот. стабилисањем *k* — *ik*, и лат. *ego* — ст. нем. *ich*, по транскрипцији како даје

² „Le timbre de [y] et de [ç] est analogue au timbre des fricatives mouillées, ce qui tient à la nature de leur articulation. Elles sont, en effet, prononcées avec la partie moyenne de la langue, et par suite leur articulation est molle...; mais plus la région de contact s'étend, plus ce caractère s'accentue“. Стр. 132.

³ Руде то прецизира речима: „(x) et (g) peuvent difficilement se mouiller sans changer de caractère. En effet, en raison de la conformation de la langue et du palais, il est difficile que la région d'articulation de ces consonnes s'étende des côtés vers l'axe du palais sans le faire en même temps d'arrière en avant, et par conséquent sans que ces deux consonnes se transforment en [ç] et [y].“

⁴ Rolph K. Potter, George A. Coppe, Harriett C. Green, *Visible Speech*. New York, 1947. — Упор. стр. 94, 111, даље 211.

Руде — $i\epsilon$, $i\dot{s}$, h' са појачаном фикацијом ка зони „š“ — Ови примери послужиће да се утврде односи у структури самог језичког знака, однос његових елемената, а то значи самих фонема међусобно, и однос фонема према склопу целине. У примеру *ihō—ihwō—ihwō* језички знак је задржао своју двосложну структуру, са три фонеме. Лабилина фонема је претрпела измену, али она није нестала, већ се у самој моторичној компоненти задња, веларна фрикација модификовала лабијализацијом, управо билабијално „вокалоидном“ фрикацијом, и на тој бази је реформисана њена моторичка компонента са стабилизацијом условљених вокала који фаворизују лабијализовање на денталној бази. Фонема међувокалска није изгубљена, већ само реорганизована.

У примеру *снаха*, процес ишчезавања фрикације „х“, као и у претходном примеру, је прва фаза поремећаја у језичком знаку, али то није фонемско ишчезавање, него само реорганизовање фонационо-моторичке компоненте; присуство репрезентативне компоненте огледа се у структури ознака. У њему се акустичко-моторички спрег у дијалектима биполаризује: 1° ка предњој фрикативности *снаха* > *снаја*, а у ужој зони ка лабиденталној — *снава* > *снава*, у којој форми је $w > v$ у вези са затворенијим типом вокала, који се у тимочко-лужничком јавља и као $y—o$ (А. Белић, 162), а у з. македонским говорима се јавља као *о-снова*, вар. *сноа*. Исто тако „г“, гр. „γ“, у вези са вокалом „и“ може имати латитуду еластичну, са прострујним каналом више или мање проширеним према зони предњег дела усног резонатора. Такво „г“ у варијантама експерименталном методом приказује Rousselot принципски, а нарочито конкретно као појаву у говорима Бретање („Evolution du g en Bretagne“).⁵

У овакве услове анализе односа говорног знака као целине према нестабилним фонемама типа $i—j$, γ' — w треба поставити и дискусију о новим дијалекатским заменичким формама средишних зона Балканског полуострва. — У даљем излагању ћемо утврдити полазну тачку тога процеса, начин како се испољавао, а затим узроке диференцираних стабилизација.

Фонациону природу овога процеса директно показују облици *ги*, *гим*, *гу*, а први импулс треба тражити у процесу ишчезавања „х“ у српскохрватском језику, односно у македонским дијалектима у губитку на почетку речи и у међувокалском положају, са другим реализовањима на крају речи (\emptyset). При томе ћемо тумачење те појаве као посебан проблем

⁵ L'abbé P. — J. Rousselot, *Principes de Phonétique expérimentale*. Tome V Paris — Leipzig, 1897—1901. Стр. 617.

оставити за посебну дискусију у једној посебној расправи, наглашујући у овој прилици само то: да је ова појава карактеристична за највећи део јужнословенске језичке територије. — Међутим, ишчезавање „х“, нарочито на крају речи, као процес постериоран према ишчезавању полугласника, „х“ у слабом положају се одразило на структуру језичког знака *их(ʋ)*, и то пре свега по принципу одржања енергије, у овом случају артикулационе енергије импулса.

Јединство језичког знака, а то значи енергетског спрега артикулационих психофизиолошких импулса садржаних фонемских компонента, је основни услов. Тај принцип одржања енергије није апсолутан у толико што се изражава у склопу датих услова, и то се манифестује преобраћањем у други вид импулсне енергије. Ово се нарочито изражава код појаве тзв. паразитског „ј“, о чему ће бити речи у даљем излагању. Ишчезавање „х“ се изразило губитком артикулационог покрета, који се ипак ослања на фонемске компоненте аудитивности и функционалне диференцијације, а са тим ослоном импулсивно се транспонује као *д у ж и н а* претходног вокала. Тако је, *их > и(х) > и*. Односно *и* које се разликује од *ју* у дативском знаку *им*. Антиципацијом тога елемента *ј*, излученог из фонемског склопа, као нека врста „лутајућег“ елемента подсвесно везаног за целину језичког знака (*их*), јавља се као вокалска *а н т и ц и п а ц и ј а* — *и̇м—ј̇им—ј̇им*, постајући посебном антиципираном фонемом, са ослоном на наглашени облик *њи(х)* (односно *њу*). Са даљим развијањем фрикативности добио се облик *ми*, какав наводи Конески, и који се јавља у перспективи XVII у Закону о рудницима. Таква појава (*ми*) у томе тексту означава и врло вероватну дијахроно изражену дубину у перспективи процеса.

Појава овде наглашене антиципације није усамљена у овом склопу. Тако *ју : ју* (конкретан облик у говорима Шумадије) ослања се на антиципацију у макед. *коцно*, у сх. дијал. *грозје*, *лојзе* (в. даље). Затим и управо са појачањем фрикативности у знаку *ју > ми* осамостаљена фонема добија појачану фрикацију (како треба схватити и вредност која се јавља у Новобрдском Закону о рударству. Такво *х* значи сужавање фрикационог пролаза, значи умекшаност у зони „г“, чиме се тумачи поларизација примера које наводи А. Белић, за тимочко-лужничку зону (*г'и*, несумњиво тек касније *ђи*). Супротно се изразила тенденција ка стабилизацији, са пловивним (експлозивним) карактером *ги*. — Једино овако схваћено дејство могло би бити образложење за *г'и : љи* у призренско-тимочком дијалекту, као појава у њима настала, — а то се слаже са чињеницом да је тај дијалекат, замењујући говорни тип ранијег слоја романизованог карактера, донет са југа, из краја око

Пчиње и шире. Уношење облика *ги* са југа је самим претходним ставом индицирано.

Облик *гим* се не може директно објаснити, нити има ослонца у тексту Закона о рудницима. Он је постериоран према облику *џих*, и свакако образован с ослонцем на тај облик, као *џим* > **х'им* > *гим*, а са ужом ареом.

Супротно овим процесима, облици *гу*, *ву*, *вој*, *ој* и *о* (<*ој*) и *је* јављају се као питање које захтева посебан, и то диференциран начин расправљања.

Пре свега мора се узети као полазна категоријска спрега ак. и дат. ј. ж. рода *ју* (<*јр*) и *јој*—*јеј*. У дат. ј. ж. р. *јеј*, у навођењу примера, добро је запажен дублетни знак, на који се без тешкоће своди облик *јѣ*, које се јавља и са полудугим вокалом по мојим записима, у чему гледам траг ишчезавања „ј“ — *јѣи*—*јѣѣ*—*јѣ*—*је*, а узрок томе је нормална дисимилација. Облик *јој*, у зависности од реализације фонационог тока могао се јављати у две условне варијанте — *јој* > *јѣ* > *јо'* и *џој* > *џј*. При томе се мора претпоставити реорганизација у облику „*јој*“, а највероватније у фази *џој*, с тим да се лабилна артикулација *џ* предње зоне, дисимилаторно изражава као лабијализовани артикулациони импулс условљен вокалском бојом: *вој* : *вој* (= „*јој*“) и да се пак таква фаза *вој* могла јављати са потпуним елиминисањем нестабилног елемента — *ој*, или даље, свакако као индивидуална црта *во'* (<*вој*), или као *о* (<*ој*). За последње две варијанте (*ој*, *о*) ја мислим да су могле бити ефемерне, врло нове и то би био закључак из примера самога А. Белића, јер поредећи по местима где су забележени, налазио сам да интерферирају са *вој*. Дужан сам пак нагласити да у својим вишеструким испитивањима у Сврљигу, Понишављу, Заплању, Поморављу, на Источном Косову и у Сретачкој Жупи нисам наишао на такве варијанте, те се може закључити да су ишчезле у размаку од пола века, да су подлегле пред тенденцијом новијих стабилизација.

IX ТИПОВИ И ЕМАНЦИПОВАЊА ФОНЕМЕ У ЈЕЗИЧНОМ ЗНАКУ

Посебно се мора расправити питање о варијантама *гу* и *ву*. Мишљење А. Белића да *гу* представља појаву аналогije према *га* (респ. макед. *го*) не може се прихватити без неопходне интерпретације. Претходно пак уочићемо да *ву* представља језички знак са — реформисаном почетном фонемом, од старог облика *јр* (ж).

Облик *гу*, односно *г'у*—*ђу* не може се довести у непосредну везу са *ву*, дакле са резултатом где се стабилизувала фонема *в* (—*в*); али се

та два облика морају посматрати са њиховим фонолошким процесима, који су потпуно паралелни, али супротно усмерени, са стабилизацијом у две супротне зоне $v : g$ Дакле, gu је могло бити стабилизацијом из $γ'$, x у правцу „г“. Једно припада типичним карактеристикама језичких појава Илирикума, друго упућује на процесе умекшавања средњих зона Балканског полуострва.

Облици gu и vu у дативској функцији искључују се из фонетско-фонематских процеса, и јављају се недвосмислено као појаве синтаксичког значаја, управо као појаве поремећених синтаксичких функција датива усмеравања и објекта глаголске прелазности.

Основни процес умекшаности у средишњим областима Балканског полуострва указује на утицај грчкога типа, и одговара раним позајмицама, као у ст. сл. *ангелъ* са изговором „Ањел“, односно по изговору грчких речи *παρισκευή*, *γορεύσις*, како наводи В. Вондрак (273). Ту спада већ наведени пример, тур. *ajà* (cf. *âγια*), и *Ајил-Аил* (назив острва у Преспанском језеру), и др. Али грчки језик није на народне говоре директно утицао. Губљења „γ“ и прелаз „g“ у i , карактеристичан за италијански језик у пр. *io* „ego“, налазимо а у балканско-романским говорима исто тако: — *io*, *ido* одговара грч. беот. *ιω* како наводи Паску (G. Pascu *Dictionnaire macédo-roumaine* I, s. v. *io*). То је облик *Iw* који наводи Нандриш⁶ као саставни део интитулације у повељама бугарских и румунских владара од XIII — XVI века, и помишља да се односи на једну легендарну личност „попа Јоана“, за кога се веровало да ће ослободити хришћане од Агајана. У свом приказу, допуштајући контаминацију са именом, тај елемент из титуле идентификујем, као гр.. лат. „ego“, ромејско-аромунско *io*, дакле „Ја“.⁷ Пример *io* (< *ego*) значајан је јер представља завршетак процеса коме је претходна фаза била *i'io* из *e'io*. Тај се пример повезује са навођеним примерима *hi*, *ji*, што донекле указује на релативну хронологију. Ово све помаже да се разумеју облици $g'i$, d , и да се „g“ у облику *gi* схвати као коректурни фонематски појав према *ju*, слично односу $vu : ju$. Може се претпоставити ретраградно отврђивање, са аналошким оријентацијом према краћем облику ак. ј. ж. рода. Много старији и општији миксоглотски процес је водио формирању основе фонеме — v ($b < v$) (в. мој чланак „Орбис“ VII).

⁶ G. Nandris Прилог: *Mélanges Andre Vaillant*, *Revue des Études slaves*. Tome quarantième. Paris, 1964.

⁷ М. Павловић. Приказ: *Mélanges André Vaillant* JФ XXVI, 3—4, с. 628.

У круг миксоглотских утицаја долази и скраћивање вокалских дужина, карактеристично за српско-штокавске дијалекте архаичнијега типа ($\text{ж} < \text{и}$). Појаву те врсте налазимо као врло значајну за разумевање постанка тзв. паразитног „ј“. Познато је и по студији А. Белића и по другим студијама и расправама да се у дијалектима те архаичне зоне налазе облици ј. ж. и ср. рода *ѡај* (*жена*), *ѡој* (*деѡе*), тако и *овај* (*жена*), *овој* (*деѡе*) и сл. Термин „паразитни“ је врло произвољан, и није се давало објашњење. По А. Белићу то би требало да буде рефлекс облика м. рода (*тај*). Међутим, у развоју језика свака појава има свој узрок, и наука је дужна да пронађе узроке свакој појави. Тако, ако пођемо од анализе фонеме у саставу језичкога знака и од структуре вокалске фонеме у једном и другом облику, уочићемо да је у српскохрватским дијалектима старијега типа у тим облицима вокал имао дужину — *ѡа̄*, *ѡо̄* са низлазношћу. Та је дужина била елеменат фонемске структуре. У облицима који значе завршетак процеса — вокал не ма дужину — *ѡај*, *ѡој* за ж. односно за ср. род. — Нормалан фонолошки закључак: по принципу одржања енергије при процесима скраћивања вокалска дужина била је праћена еманциповањем вокалоидног завршног, низлазног момента дужине датог вокала, што се изразило као *ј̇*, а тај се елеменат стабилисао као „ј“. Тако *a + j*, *o + j* имају у себи некадању фонолошку вредност дугог *ā*, односно дугог *ō*. Тако сматрам да можемо успоставити принцип декомпозиције фонеме и у оваквом виду, са „излучивањем“ елемента који ће се манифестовати као „ј“, а то стварно није „паразитски“, него дезагрегацијом еманципован елеменат.

Анализа фонемске структуре и њихових фонематских вредности води нас још једној фонетичарској корелацији. У именицама са структуром збирности као *грозје* (грозд-је), *лојзе* (<*лозје*) А. Белић гледа метатезу сугласника „ј“ из наставка за збирност (144—147). У ствари ту имамо два дела процеса и један је јављање умекшаности у *з* (*з'*), а други, каснији, је антиципирање елемента умекшаности и његова еманципација као самосталне фонеме. Пример *лојзје* < *лојзје* — *лојзе* управо одговара стању почетка еманципације. — Такво еманциповање, за сад као тенденцију, показује елеменат умекшаности у говору Јањева, што ствара илузију о ијекавском типу (*дј̇еѡе*), мада ту није ефекат процеса „јата“ него средње-балканског умекшавања, а то најбоље приказују примери типа *мјесо*, *мјестѡ*, чак *мјесо*, са интензитетски условљеним интерференцијама.

У ову групу појава спада и појава дифтонгизације у принципу, као што се види из наведених примера ровињскога говора, и како изражава вокализам у неким нашим говорима (нпр. у Војводини).

Најзад треба констатовати да фонолошке промене категорије врсте речи зависе од прекида етимолошке везе са основном базом. Тако према императиву несвр. *гледај*, свр. *погледај*, база *глед-* се прилагођава емотивној вредности уз фонолошку реорганизацију, и као *гле!* прелази из категорије именичке вредности у категорију емотивно изражајних узвика и усклика. У новој емоционалној функцији *гле* може у првом степену имати вредност скрегања пажње „погледај“ — *погле!* > *гле!*; али у јачем степену може изражавати и специфичне ставове, емотивно диференциране с једне стране — чуђење (позитивно), дивљење; с друге стране супротно — чуђење (негативно), ишчуђавање, сумњу, недостатак задовољства (нечим), незадовољство, супротност у ставу (као: *гле, молим те*, са пребацивањем — *гле ти њега*).

X ЈЕЗИЧКИ ЗНАК И ЊЕГОВЕ КОМПОНЕНТЕ У ДИНАМИЦИ ЈЕЗИКА

При афектно-емоционалној динамици и у сажетим ситуационим констатовањима језички знак има узвично обојену вредност глобалне реченице. Нормално, пак, његова реализација у реченици значи садржајне вредности и функције у јединству изражајне комуникативности. Закључак расправљања о језичком знаку садржи тезе о његовој природи и о његовим функцијама у општој динамици језика.

1° Језички знак у себи садржи јединство утиска, репродуковања и вредности (*image auditive; image motrice; image représentative*). Структуру језичког знака чине фонеме.

2° Фонема није само репрезентативна представа, јер и акустичко идентификовање и фонационо реализовање имају психолошко-језичку подлогу. Према томе, природа фонеме је трипартитна. Њене су компоненте: аудитивна, фонационо-моторичка и функционално-репрезентативна.

3° При дијахроним нормалним процесима, минималне акустичко-фонационе некорелативности условљавају само веома спору еволуцију (литавски језик). Миксоглатски услови изазивају изразитије језичке промене у дијахронији (готски; балкански језици).

4° Еволуционе девијације у компонентама самога језичког знака условљавају лексичке комплексе и семантичке појаве значења (ширење; сужавање; диференцијације; репаративија).

5° Девијације фонемских компонената воде изменама језичког знака и тиме условљавају семантичке девијације.

6° Артикулационо-фонолошке девијације се јављају комплексно и много изразитије него што показују термини *асимилација* и *дисиимилација*.

7° Фонаторне измене су нарочито изразите при сусретима два фонолошка система, нарочито у стањима вируленције процеса (актуализирање).

8° У структури језичког знака, по принципу јединства језичких вредности, измене су условљене, тако да се нпр. скраћивање дужине компензира као „ј“, према чему треба ревидирати схватања о тзв. паразитним елементима. Тако је и у случајевима осамостаљивања (еманципације) елемента умекшаности. Супротан пример је укључење неког елемента у састав друге фонеме.

9° У случајевима оштећења акустике зоне у кортексу или акустичког менталног дефекта, јавља се *компензација* визуелног типа, а тиме *реорганизација* фонемске структуре.

10° Корелација фонеме је графема, са одговарајућим компонентама (визуелна; моторички покрети при писању односно куцању на писаћој машини; функционално-репрезентативна). Тиме се отвара посебан проблем о „слици речи“, проблем визуелног представљања (визуелно-графичког симбола), а у корелацији са говорним знаком.

Мил. Павловић

ТЕРМИНОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ

Како се у овом чланку о структури и вредности фонеме у склопу језичког знака расправља на бази психофизиолошких појава и процеса фонемског реализовања у фонационом току комуникативности, — то и сами термини, у односу на комплексе реализационих појава, треба да буду: нијансиране и прецизне ознаке структуралних и валоризационих односа. Неопходно је, дакле, прецизирати уопште, а нарочито придевске ознаке према диференцираним именичким терминима, као и новоуведене термине.

Фонациони адј., који карактерише фонацију (ток фонације), који се заснива на фонацији (ефекат фонације); *de phonation*, qui caractérise la phonation (cours), qui est produit par la phonation (effet).

Фонаџорни адј., који је условљен фонацијом (карактер, ефекат); *phonatorique*, qui est conditionné par la phonation (caractère; effet).

Фонемски адј., који чини саставни део структуре фонеме, који се односи на фонему; *phonématique, de phonème, qui tient à la structure du phonème, qui se rapporte au phonème, resp. aux phonèmes.*

Фонематски адј., који се односи на функцију фонеме; *phonématique, qui est en rapport avec la fonction du phonème.*

Фонематорски адј., који се односи на изражајност у процесу фонације; *phonématique, qui se rapporte à la valeur dynamique du phonème exprimée dans le processus de la phonation.*

Фонетски адј., који се односи на фонетику као научну дисциплину (карактер; принципи), на појаве проучаване у фонетици (знак; изговор; азбука); *phonétique, qui se rapporte à la phonétique (caractère, conception, principes) aux faits de la phonétique (signe; articulation; alphabet, écriture).*

Фонетички адј., који се односи на принципе и методе фонетике, који је условљен фонетичарским ставом: *phonétique, qui se rapporte au caractère, aux principes et méthodes de phonétique; qui est indiqué par les conceptions du phonéticien.*

Фонетичарски адј., који се односи на фонетичара и на схватања фонетских проучавања (апарати; метод); *de phonéticien, caractère, conception propre à la phonétique, aux faits et principes de la phonétique, des recherches du phonéticiens (appareils; méthode).*

Фонологики адј., који карактерише фонологију, који се односи на фонологију; *phonologie, qui caractérise la phonologie, qui se rapporte à la phonologie.*

Фонематизовати се гл. структурално се формирати као фонема, добити особине фонеме, изразити се као фонема; *se phonématiser, au point de vue structural se former en phonème, développer; les qualités phonématique; exprimer les valeur du phonème.*

Фонемски појави и процеси:

Интеграција, формирање, организовање фонеме (на акустичкој бази) у развиту дечјег говора; *integration, formation, organisation du phonème (langage enfantin).*

Недограђеност фонеме, код глувонемих; *phonème incomplet.*

Алтерација, дезагрегација фонеме, при општећењима у зонама кортекса; *altération, désagrégation de la structure phonémique, manque de corrélation des zones du cortex.*

Корекција и реинтеграција фонеме (на бази визуелној); *correction et réorganisation phonémique, resp. de l'image générale, faits de compensation.*

R e s u m é

M. P a v l o v i ć

LE SIONNE LINGUISTIQUE ET LA STRUCTURE DU PHONÈME
DANS LE SYSTÈME DE LA LANGUE

Je reprends ici l'interprétation de la structure du phonème dans l'ensemble du signe linguistique, d'après l'idée générale formulée en 1961 (*Zeichen und System der Sprache*, Halle, 1961). Cette interprétation sera fondée sur une analyse approfondie, concernant la nature et la structure du phonème aussi bien que sa fonction vis-à-vis le signe, non seulement dans la synchronie, mais aussi dans la diachronie.

Dans les idées de Saussure, Troubetzkoy a formulé le terme "phonème" pour indiquer la représentation de la valeur phonique de la Langue (Lautbild). Cependant ce terme n'a servi que pour constater les corrélations d'opposition dans le système synchronique de la Langue, sans donner aucune explication du processus des changements conditionnés et des déviations diachroniques. La même théorie, basée sur les faits de logique, se tenait en dehors de la dynamogénie psychique et sociale. Pour faire comprendre non seulement les rapports d'ordre structurale, mais aussi et surtout les comportements phonatoires des complexes synchroniques et de la perspective diachronique, il faut caractériser la valeur communicative de la voix et la structure même du phonème.

Les expressions physiologiques par des cris différenciés, caractéristiques pour les animaux, leur servent aussi de signes communicatifs. On constate les mêmes faits de caractère globale chez l'homme: la communication intelligible se fonde sur les éléments phoniques démotivés et différenciés, formant de telle sorte les éléments des signes linguistiques ("mots"), lesquels sont en principe les symboles de la réalité: des faits physiques en dehors du "Moi", et des faits psychiques conçus dans le "Moi". Les éléments du signe ne sont pas indépendents, opposés aux valeurs fonctionnelles (prépositions; conjonctions). Inséré dans la phonation, le phonème n'est qu'un élément soumis à l'entité des impressions auditives et des impulsions motrices du signe linguistique.

Dans sa fonction linguistique le phonème, non indépendant d'une manière absolue, n'est pas opposé à l'articulation ("son"), qu'il embrasse dans sa valeur, en même temps que la représentation auditive. Le phonème embrasse le complexe conditionné par le principe de communicativité,

les trois composants: passif (auditien), actif (pronociation), fonctionnel (intelligibilité). Le phonème, en tant que l'élément du signe, reproduit la structure tripartite, conçue dans la structure du signe linguistique.

La nature composite du phonème est conditionnée par le caractère complexe du système nerveux cérébral et la distribution fonctionnelle ("localisation") du cortex. La théorie de Troubetzkoy désavouée, nous avons tout le droit de regarder la coordination tripartite dans l'ensemble du phonème en équilibre avec les autres éléments phoniques dans l'ensemble du signe linguistique.

Ce sont les études concernant la formation et la structure du langage infantin qui indiquent et soutiennent la théorie de la structure composite du phonème. Cette équilibre rompue chez les sourds-muets et les aveugles, la structure normale désagrégée, on assiste à la réintégration du phonème sur la base des impressions visuelles resp. tactiles.

D'une manière parallèle le caractère tripartite se reproduit aussi dans la structure du graphème.

L'entité du signe linguistique n'empêche pas les interférences des composants internes phonématiques aussi bien que celles interphonématiques, ce qui provoque les déviations internes ($v > w$: $b > w > \emptyset$), ou bien les changements conditionnés, les assimilations et les dissimilations de contact et à distance.

L'effet des rapports entre les éléments composants phonémiques internes et interphonémiques est plus important que celui concernant le caractère représentatif. Sans avoir compris ce fait, beaucoup de structuralistes n'ont pas manqué de suivre une théorie dénuée de fond. Cependant le signe linguistique, embrassant les phonèmes composites, appartient non seulement à la synchronie, mais aussi à la diachronie historique. Une évolution dite spontanée offre les déviations causées par l'incohérence de l'audition et de la reproduction (Rousselot, Thèse; Pavlovitch, Thèse). Ces déviations sont minimales dans les langues non dérangées par la mixoglottie.

Au contraire, ce sont les contacts des langues qui provoquent même la désagrégation des systèmes, non seulement les changements phonétiques. La rencontre des phonèmes lat. et celt. $b - v$, $v - b$ (*vini* : *bini*; *berbex* : *verbex*) avec le slave "v" reflète les interférences très intéressantes. Les impulsions articulatoires affaiblies, c'est par le degré "w" que la consonne peut être réorganisée de deux manières: $b > w > v$, ou bien $v > w > b$, aussi: $b > w > \emptyset$, $v > w > \emptyset$ (cf. mon article, "Orbis pictus"). De même la mixoglottie a provoqué le processus $v/b > b^a$ (cf. mon article, „Orbis“ VII).

Ce sont également les processus qui sont en état de produire les variantes de morphème, les déviations morphologiques, p. ex. les formes des pronoms pers. *gi*, *gim*, *gu*, considérées par A. Belić comme un fait d'analogie (*ga*: *gu* < *ju*). En réalité ce processus est phonologiques.

On a constaté *hi* pour *ji* (Novo Brdo, XVII^e) aussi en Macédoine (XV^e), C' est ce fait qui dévoile le changement de la zone de palatalisation: *ji* < *ih* > *ĵi* > *hi*, enfin *gi*, *gu*.

C'est aussi le cas des consennes "parasites", „prothétiques“ qu'il faut expliquer comme un fait phonologique, p. ex. dans le processus mixoglotique la continuante de la voyelle longue f. *tâ*, n. *tô* n'est pas seulement la voyelle breve, mais aussi "j": f. *tāj* (*žena*), *toj* (*dete*), ce qui n'est que la décomposition du phonème, donc *â* = *ǎ* + *j*, *ô* = *ǒ* + *j*. De même les exemples *lojze*, *grojze* ne représentent pas l'effet de la métathèse, mais celui de la translation de la palatalisation émancipée et phonématisée.

Les processus phonologiques également représsentent la cause du changement de catégorie du signe linguistique par sa décomposition phonématique, ou bien par une émancipation étymologique. L'impératif *gledaj* se transforme en *gle!* < *gled*, s'appropriant la valeur émotionnelle, suivie d'une réorganisation phonématique, pour exprimer une exclamation de valeur complexe: non seulement "pogledaj", en attirant l'attention de l'interlocuteur, mais aussi l'étonnement, le soupçon, le manque de satisfaction, le rapport opposé. Le contraire: *nemoj* < *ne mozi*.

De la sorte le phonème avec ses processus internes des éléments composants, de même avec ses rapports de corrélation vis-à-vis l'entité du signe linguistique, se fait valoir dans les faits de phonation synchronique et dans les translations diachroniques. Par le même il prend part au dynamisme linguistique de la synchronie et de la diachronie.

КАРАКТЕР ЗНАЧЕЊА ВЕЗНИКА КАО СПОЉНИХ ЗНАКА УНУ- ТАРЊЕ ВЕЗЕ МЕЂУ РЕЧЕНИЦАМА

При проучавању сложене реченице и утврђивању међусобног односа простих реченица у њој, а поготову при одређивању значења зависних реченица у хипотакси и при класификовању њихову према тим значењима, неминовно се намеће потреба за обраћањем велике пажње спољним знацима унутарње везе међу реченицама, тј. везницима као елементима језика за појачавање и прецизирање смисаоних и функционалних односа међусобно повезаних реченица. Правог проучавања сложене реченице у ствари и не може бити без упознавања тих елемената, јер они улазе у структуру реченичне скупине чији делови су њима везани, као год и у структуру тих делова, поготову синтаксички зависних тих делова. Тога ради је управо од великог значаја упознати значење везника, које је, с друге стране, могуће одредити у њиховим функцијама, у употреби међу језичким јединицама које везују, где се она једино и виде јасно. Успешно проучавање везника управо није могуће ни замислити одвојено од њихових функција. А за успешно њихово проучавање од врло је великог значаја да се обухвате све њихове функције, уколико је то могуће наравно. Ми смо, бавећи се сложеним реченицама у нешто детаљнијем прегледу, у својој књизи о савременом језику¹, прибрани за то релативно богат материјал, али углавном само из савременог језика. Ово последње, поред карактера и намене књиге, који су једино то допуштали, још из два разлога: 1) што би и прибирање грађе из књижевног језика ранијих епоха и старих српских и хрватских књижевних споменика изискивало време и труд који не би дали еквивалентне резултате и 2) што тим не бисмо добили бог зна колико ширу, поготову не друкчију слику употребе везника у српскохрватском језику, а сигурно не слику која би могла променити наш суд о језичким функцијама везника као посебне врсте речи, па ни о значењима појединих од њих,

¹ *Савремени српскохрватски језик, књ. II. Синтакса.* Београд 1969.

јер се функције везника, а тим самим ни значења њихова у српскохрватском језику нису осетно мењала од почетка његове историјске епохе. То, наравно, не значи да по који пут, при дубљем улажењу у ово питање, неће бити потребно позвати се и на старије стање. Уосталом, уколико се покаже, управо када се покаже, да су даља испитивања у вези са проширивањем грађе и у томе правцу потребна, она се могу даље вршити. А овај наш труд око прибирања и анализе грађе само из савременог језика ни за тај случај неће бити бескористан.

У току рада ће се свакако јавити потреба и да се укаже на сличност појава, или било што друго, у неком од осталих словенских језика, помоћу чега ће се потпуније објаснити нека чињеница при објашњавању проблема који нас занима. Да би се то са успехом могло чинити, биће потребно да се претходно израде прегледи значења и функција везника у свим словенским језицима. А израда компаративне студије о везницима у више сродних језика биће могућа тек после детаљније обраде овога питања у појединим од њих. Тада ће се моћи сигурније говорити о етимологији и исходним значењима појединих везника и што је, по нашем мишљењу, много важније, о самој суштини питања различитих међуреченичних веза и односа чије су спољне ознаке поједини везници. Ову своју расправу ми смо замислили као један прилог томе крупном задатку лингвистике.

За одређивање значења и односа простих, односно проширених реченица у сложеној, за разматрање њихове структуре, с разлогом се узимају везници као спољни знаци њихове унутарње везе. И при томе се увек намеће питање које је, колико је нама познато, досад остало недовољно расправљено, а наиме питање: да ли везници одређују карактер односа и значења реченица, или, обрнуто, везници добивају своје значење од језичких елемената које везују, или се пак њихово значење подудара са значењем реченица чије унутрашње везе су спољни знаци, на онај начин као што се значење предлога подудара са значењем облика самосталних речи чији однос према другим речима ближе одређују, и најзад: да ли су они, и заједно с реченицама које везују, свакад довољни да се њима одреди значење реченица.

Претпоследње потпитање, а наиме питање да ли се везници на исти начин као предлози подударају значењем с језичким јединицама чији однос означавају, мислимо, није тешко оповрћи. Макар везници често и не били по постанку своје другачији од предлога (јер су и везници и предлози постали свакако од различитих других врста речи. Везници су, истина, најчешће прономиналног, а предлози адвербијалног порекла, али не треба заборавити да адверби врло често врше везничку

службу и да некад постају везницима, а и да имамо и везника и предлога именичког порекла²). Ипак, по односу који у језику означавају везници се упадљиво разликују од предлога.³ Предлози увек означавају зависан однос, а међусобни односи који се означавају везницима, тачније рећи којих су везници спољни знаци, могу бити и зависни и независни. Највећа је ипак функционална разлика међу везницима и предлозима што се везници никад не јављају међу деловима зависних синтагми, што, тј., не означавају однос зависних облика самосталних речи према управним, док је то главна служба предлога, и обрнуто — предлози, по правилу, не означавају однос реченица према другим елементима језика. Или уколико се у српскохрватском језику и употребљавају у функцији означавања таквог односа, — спорно је питање да ли та појава одговара природи српскохрватског језика.⁴ Функције везника се ту, међутим, најизразитије огледају. А ни уопште се не може говорити о подударности значења везника и значења језичких јединица које везују с другим деловима језика у ономе смислу како се то слажу значења предлога с одговарајућим облицима самосталних речи уз које се употребљавају.

Осим изнетих, поставља се и питање да ли се уопште може говорити о значењима везника узетих одвојено од језичких јединица које везују. А када ово питање постављамо, ми допуштамо и одричан одговор на њега.

У прилог схватања да везници ипак нису речи без икаквог значења говори нешто и сама чињеница што се при класификовању реченица

² Т. Марећић, *Veznici u slovenskijem jezicima*. Rad JAZU, LXXXVI, 78 и А. Белић, *О језичкој њприроди и језичком развићку*, књ. II, стр. 169—170 и 175—176.

³ Види о том између осталих А. Sechehaye, *Essai sur la structure logique de la phrase*, 205—210 и В. В. Виноградов, *Русский язык*, стр. 705.

⁴ Наводећи за употребу предлога *без* испред зависних реченица с везником *да* (у *Рјечнику Југославенске академије*, књ. I, стр. 261) само по један пример из два старија писца, Ђ. Даничић такву употребу означава као туђи утицај. А Т. Марећић (у *Језичком савјетнику*. Загреб, 1924, стр. 3) одређеније каже: „без да *ohne* *zu*, не ваља, на пр., добио сам без да сам молио; боље: а нијесам молио или: премда нијесам молио“. Преводићи *без да* са *ohne zu*, Марећић је тим рекао да је ово немачки утицај. А и други су кодификатори језика *без да* ... означавали као туђи утицај. У часопису *Наш језик*, већ у првој години његова излагања (1933), каже се да је то буквалан превод француског *sans que* или немачког *ohne zu* (књ. I. стр. 285).

Међутим, употреба предлога *без* у функцији искључивања онога што се казује целом реченицом у народним говорима који су далеко од утицаја поменутих језика, по нашем мишљењу, пре упућује на то да је ова особина могла бити добивена знатно раније из којег несловенског језика, било то и неког од народа које су наши преци нашли на овоме тлу при првом доласку на Балканско полуострво (в. *Савремени српскохрватски језик* II. Синџакса, 272).

они узимају као значајне структурне ознаке њихова значења. И то увек. Ваљда зато што се сматра да су везници речи које имају своје значење. Али то само по себи не мора бити сасвим сигуран доказ. Много више на то, бар за неке везнике, упућује чињеница што у савременом српско-хрватском језику има појединих везника који служе као спољни знаци само по једне значењске врсте реченица. Такав је, између осталих, дискјунктивни везник *или*, а такав је и највећи број спољних знака за везивање концесивних реченица (везници: *иако*, *мада*, *ијермеда*, *ма* и *макар*, — да о релативним заменицама: *који* (*која*, *које*) и *какав* (*каква*, *какво*) и др. у функцији знака везе односних реченица с управним речима главних и не говоримо. Исто тако *јер* данас осећамо једино као узрочни везник. У речницама, *истина*, и у речницама савременог језика⁵, дају се примери и за његову употребу у служби спољног знака изричних и зависно-упитних реченица. Али су ти примери из народних песама, које су свакако постале у даљој прошлости. А у историјским речницима, у Рјечнику Југославенске академије, рецимо, таквих примера, мислимо примера везника *јер*, у функцији везивања и других врста реченица има врло велик број. Али они за данашње наше језичко осећање не говоре много. Па ипак, ми на основу њих закључујемо да се не може, или се бар није могло, говорити о једном одређеном значењу ни тога везника, колико ни о више његових значења која би се могла изводити једно из другог. Ни ретки примери везника (везничке заменице и прилози у томе су погледу свакако друкчији) који се никад ни употребљавали нису (колико што се ни данас не употребљавају) више него у само једном значењу нису много пунији одређеним значењем од оних који везују више различних врста реченица. Па и поред тога се не може рећи да везници у језику ништа не значе, да немају никаквог значења, јер када би тако било, они се, јамачно, не би употребљавали.

Даље, када год се у језику, писаном или говорном, сретнемо, рецимо, с везником *кад* — код нас се јавља помисао на временски карактер реченице с њим. И ово је сасвим разумљиво јер је то још увек и прилог, а не само везник, а прилози су речи с одређеним значењем. С друге стране, и кад се овај везник употребљава у функцији спољног знака унутарње везе и друкчијих реченица, узрочних, рецимо или и узрочних и условних, — опет можемо схватити сродност тих реченица у понечему, па отуда и објаснити како је дошло до употребе једног темпоралног везничког знака у функцији везивања и друкчијих зависних реченица с главним. Предмет је ове наше расправе углавном да покажемо на

⁵ Види Речник МС и МХ уз ту реч.

који начин то, по нашем мишљењу, бива и каквог су карактера значења везника уопште.

Пре свега ипак треба констатовати да имамо знатно више везника (али не и у везничкој служби употребљених других речи) који, бар на први поглед, код нас не остављају одређеног утиска ниједног значења. То пре свих других можемо рећи о везнику *да*. Њега срећемо у функцији спољног знака везе свих зависних реченица с онима од којих зависе — и изричних: *Пуче глас њо граду као муња да је Фурлан њоги-нуо* (С. М. Љубиша, Приповијести, 45); *У селу говоре да Кличко носи кожни каџуџи* (А. Исаковић, Папрат и ватра, 65); и намерних: *Ту често њоседају зрели, угледни људи да се њоразговарају* (И. Андрић, На Дрини ћуприја, 29); *Повратим се мало касније да њослушам како њриџовиједају* (Д. Шимуновић, Младост, 88); и жељних: *У њисто време је желео да завири у један од њих њамних улаза* (Б. Ђосић, Покошено поље, 47); *Воли она да њолијеџо њрође* (Х. Кикић, Дедија, 71), и императивних: *Тражи од ње да јој њлаџи дуг* (В. Назор, Изабране приповијетке, 93); *Он њружи заџис и објасни да се добро у моџа у крџу* (Ћ. Сијарић, Бихорци, 36), и последичних: *Своју кућу је њако добро њознавао да је њо њој могао слободно да се кређе* (В. Петровић, Сабране приповетке, 140); *Тресну својим дланом о длан да све њуца* (М. Божић, Курлани, 23); и узрочних: *Њега је њиџиџало да је његова оџаџбина могла на смрџи осудиџи свога најбољега сина* (С. Јовановић); *Али је зло да се узрујаваџи* (М. Нехајев) и временских: *Биће 30 година да нијесам долазио у Загреб* (Е. Кумичић, Госпођа Сабина, 65); *Већ је неколико дана да није козе ваљано набрџио* (Х. Хумо, Грозданин Кикот 49); и кондиционалних: *Да није маркизе и њеног сина, ми бисмо њомрли од глади* (Р. Петровић, Људи говоре); *Да нисам њио вина, не бих можда данас ни живео* (Т. Ујевић, Проза III, 134) и допусних: *Ко њроси да крону носи, ваља му даџи* (нар. пословица); и начинских: *Уђоше у Вормс... њод њровалом облака да не исџалише ни једну њушкву* (М. Црњански, Сеобе I), па и начинско-поредбених: *Загледа се у њега бојазљиво као да моли* (В. Цар Емин, Нове борбе, 21); *Бежи и он њред њима као да крила има* (В. Домановић, Краљевић Марко по други пут међу Србима, 21). У последњем случају, истина, да се употребљава само као други део двочланог везничког скупа као *да*.

Овоме треба додати да се и свака експликација, ма и не била то реченица него само други део сложеног предиката јавља у облику с везником *да* и презентом глагола, који се с њим употребљава у овој служби напореда с инфинитивом као допуна модалним глаголима и изразима непотпуног значења и глаголима са значењем *йочейи, йрсејайи, насїавїи*, као у примерима: *Треба да се йрїч уваїе од уса м-љених кућа* (М. Лалић, Први снијег, 89); *Неће никосом да мах-ну ни йлугом да забразде* (И. Г. Ковачић, Изабрана дјела, 29); *Он је био гоїшов да врши дужносї обвезника* (Б. Ћосић, Покошено поље, 215); *Људи сїали да їрче* (М. Крлежа, Битка код Бистрице Лесне, 26); *Прсеїао је да ради* (И. Андрић, Алманах књижевника Југославије 1958—59, 6); или пак као други члан футура: *Шїа ће да изађе из ове бијесне борбе* (В. Цар Емин, Удесни дани, 261); *Ух, шїо ћу да их заїирем* (Д. Ћосић, Далеко је сунце).⁶

Најзад ћемо подсетити да се реч *да* врло често употребљава и у функцији партикуле с више значења, која се, наравно, само у контексту, односно у ситуацијама где се та реч употребљава, међусобно могу разликовати.⁷ У контексту једино се, и у говорној ситуацији, може одредити и какве су по своје значењу реченице с везником *да* као спољним знаком њихове унутрашње везе с управним реченицама, односно деловима реченице које одређују или допуњавају.

Судећи, дакле, и само по везнику *да*, бар на први поглед се закључује да су везници само спољне ознаке везе међу реченицама, без свога посебног значења. И добрим делом с правом руски синтаксичар Шахматов каже да „везник нема свога самосталног значења“⁸, већ га добива, као ознака једне или друге реченичне везе⁹, мада се то управо за везник *да* у свим његовим функцијама, како ћемо то ниже видети, не може рећи. Но, свакако је несумњиво да ни по значењима ни по функцији које *да* и у положају међу реченицама, па и као самостална реченица, овај везник данас има у словенским језицима — није могуће одредити његову несумњиву етимологију. Препоставке Миклошића, Јагића и других филолога које П. Будмани даје у Рјечнику Југославенске

⁶ Све ове примере и углавном исте констатације у вези с њима, као потврдама функције везника *да*, дали смо у својој књизи *Савремени срїскохрватски језик II. Синїакса*, на стр. 788 и даље.

⁷ Види о томе детаљније у истом делу, стр. 789 и 790.

⁸ А. А. Шахматов, *Синїаксис русскогo јзыка*, 99.

⁹ А. А. Шахматов, Исто дело, стр. 98.

академије уз ту реч, мање су или више вероватне, али су опет остале само претпоставке.

У прилог схватања да везници не дају своје значење реченицама које везују, можемо навести познату чињеницу да се, поред осталих, и реченице које се с другима везују са *да* употребљавају са својим потпуно истим значењем и без икаквих везника. Говорећи о томе у својој мало пре наведеној књизи, ми тамо наводимо и примере типа: *А било је јасно савезници имају свега*; *Обећао сам ти нећеш дуго чекаш* — за изричне реченице и: *Жишо је било лепо, не може леише биши* (нар. прип.); *Тужи млада, за срце уједа* (П. П. Његош, Горски вијенац, 1301) — за последичне.¹⁰ Број таквих примера биће нарочито велик ако се с првима узму и примери зависних реченица без везника *да* с незнатном разликом у реду речи. Реченична веза: *Веруј ми, незнана делијо, једнаки је душманин и мени и шеби шај дужд* (С. М. Љубиша, Приповијести, 44) према својој унутрашњој вредности посве је истог синтаксичког односа као да је означена везником *да* у облику сложене реченице: *Вјеруј ми, незнана делијо, да је једнаки душманин и мени и шеби шај дужд*. Ипак све ово не значи да су везници и уопште лишени сваког значења. Није чак ни везник *да*, и поред свега што смо досад о њему рекли. И ми сматрамо да се карактер значења везника уопште, најбоље може показати управо на везнику *да*, о коме ми, управо с тим циљем, најопширније говоримо.

С обзиром на карактер значења везника врло је тешко прихватити формулацију коју је пре неколико деценија о њима дао Т. Маретић тврдећи „да сва значења једне ријечи (а то значи и везника, јер је он то и рекао управо поводом значења везника) било их колико му драго, излазе једно из другог“.¹¹ Свакако је прихватљивије образложење многобројности значења везника које даје А. Белић пола века касније, према коме један везник „може под утицајем управних речи, с једне стране, и садржине зависних реченица, с друге, добивати различна начинска значења“.¹² Али и уз ово образложење треба додати неколико напомена. Прво, везници не добивају своја значења само од садржине зависних реченица и под утицајем управних већ и од односа међу не-

¹⁰ *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*, стр. 796, 805 и 806 и стр. 864. А више таквих примера, углавном из народних умотворина, наћи ће се и код А. Мусића у његовој расправи *Реченице с конјукцијом „да“ и хрватском језику*. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 142., стр. 4 и 5, 61 и 62.

¹¹ *Veznici u slovenskijem jezicima*. *Rad JAZU LXXXL*, 76. У Zagrebu 1887.

¹² А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*, књ. I, стр. 477.

зависним реченицама. Даље, ми бисмо у Белићеву образложењу синтагму у правна реч радије заменили са у правна језичка јединица јер то не мора бити, и није само реч, него је и чешће цела реченица. А ми не бисмо рекли ни само начинско значење, већ значење уопште. Прво: зато што везници нису знаци везе односа зависних реченица само с појединим речима, и управо су много ређе ознака везе с појединим речима или групама речи (што је све исто), а много чешће с реченицама и, друго, што се не може говорити само о начинским (тј. модалним) значењима везника *да* и *ишћо*, о којима је на наведеном месту код Белића реч, него ти везници имају исте функције и у индикативним међуреченичним значењима. Но ово је само непрецизност у дефинисању појава која је свакако проистекла из још тачно неутврђених граница између темпоралности (индикативности) и модалности реченица. Убрајајући у модалне: последичне, рецимо, реченице с везником *да*¹³, које нису само такве већ исто тако могу бити и временске (индикативне, тј.), Белић појаву везника *да* у служби везивања зависних реченица не доводи у везу са његовом везничком функцијом међу напоредним, независним реченицама, јер она у првим, по његовој претпоставци, није истога семантичког већ модалног карактера с првобитним императивним, оним, дакле, истим значењем које има императивна речца *нека*.¹⁴ Август Мусић је, међутим, супротно томе, свако *да* у везничкој функцији изводио од овога везника у копулативној служби спољног знака везе, међу напоредним, дакле, реченицама.¹⁵ Потврђујући такву употребу везника примерима из више словенских језика, из старословенског, руског, из старијег српскохрватског језика, па и из језика народних песама испеваних на овоме језику¹⁶ — Мусић

¹³ О језичкој њрироди и језичком развићку I, 476.

¹⁴ Белић, истина, зна и о копулативно-адверсативном значењу везника *да* и на мало пре поменутом месту, упућује на тумачење значења ове речи које даје француски славист А. Меје (Antoine Meillet).

¹⁵ А. Мусић, *Рећенице с конјункцијом „да“ у хрватском језику*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 142.

¹⁶ Примере из нашег језика о којима је овде реч свако кога они интересују може наћи код П. Будманија у *Ријећнику Југославенске академије знаности и умјетности* књ. II, стр. 201—204 и даље. Међу овима има доста и примера у којима *да* везује мање језичке јединице — речи и синтагме. У овој последњој служби везник *да* се јавља и у језику новијих хрватских и српских писаца (*Пошћуковник ме љрими љосве учћиво да љубазно* (Б. Будисављевић, Из старог завичаја, 185); *Госћодин љодбан држи нас за кмеће, да за живину* (А. Шенов, Вијенац 1871, 748); *Свако јој се диви да и сама краљевска снаха Каћарина* (Ј. Игњатовић, Бршљан 1885, 43): У језику књижевности и културе наших народа новијег времена везник *да* у функцији спољног знака везе међу напоредним реченицама не јавља се.

доказује да је везник *да* своју функцију прво с ових пренео на најсродније зависне реченице, а наиме на последичне и намерне¹⁷, које се везују и другим копулативним везницима, везником *и*е нпр. И дотле је његово схватање сасвим прихватљиво. Али неће бити тачно да су се, како он то мисли, функције везника *да* с тих даље шириле и на везивање свих осталих зависних реченица.¹⁸

Везник *да* у модалним реченицама, бар у највећем броју њих, свакако је друкчијег карактера. Он се по речима А. Белића, у јужнословенским језицима развио из императивне партикуле *да*, која се сачувала у руском језику и у јужнословенским језицима.¹⁹ Али ми даље не мислимо ни као овај знаменити лингвиста и незаборавни наш учитељ да се ова „у основици својој начинска свезица“, развила до данашње немодалности на тај начин што се често употребљавала уз начинске (тј. модалне) управне глаголе, који су били довољни да означе модалност од њих зависних реченица, па је везнику *да* остало само да врши службу спојног знака за зависност, коју функцију, по Белићу, има и у изричним и другим неким индикативним зависним реченицама.²⁰ Овде, међутим, тј. у овим последњим реченицама везнику *да*, не треба тражити објашњење на тај начин. Оно је ту, по нашем мишљењу, пре оног карактера којег је за А. Мејеа у функцији везивања напоредних копулативних и зависних финалних реченица,²¹ где то, према његову мишљењу, по пореклу није ништа друго већ прилог *и*ако у значењу потврдне речце *да*, макар да такво значење у историјском развоју дотичних језика нигде није потврђено. По нашем је схватању везник *да* у функцији спољног знака везе изричних реченица с управним ближи буквалном значењу потврдне речце *да*, односно у истом значењу употребљеног *јесѝ*. Јер када, на једној страни, узмемо декларативне реченице без икаквог везника између њих и њихових управних реченица, а на другој страни дамо те исте реченице с означеном потврдном речцом, видећемо да по смислу између њих нема разлике; видећемо, хтели смо рећи, да, рецимо: *Чујем говориш*, *Знам добро си* и *Чујем, да* (односно *јесѝ*) *говориш*, *Знам, да* (односно *јесѝ*) *добро си* — значе у ствари исто. А како ни за кога нема и не може бити спора да одсуство било каквог

¹⁷ В. сад цитирану Мусићеву расправу, на страни 5—6 и 18—20 публикације у којој је објављена.

¹⁸ У истој расправи види стр. 34, за експликативне, стр. 62—63 за декларативне, стр. 73, за хипотетичке, стр. 89 за концесивне и стр. 92. за жељне реченице.

¹⁹ А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*, књ. I, стр. 476.

²⁰ На сад означеном месту.

²¹ А. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris, 1921, 170.

спољног знака везе између двеју реченица у на првом месту датом виду њихову — не значи ни друкчији синтаксички однос простих, односно проширених реченица у сложеној него када се употреби у облику с везником *да* (*Чујем да говориш* и *Знам да си добро*), онда нас то упућује на претпоставку да се ту сачувало, бар нешто, од његова првобитног значења — свакако више него што га налази А. Меје, и него што га има, у напоредних (међусобно синтаксички независних) реченица.

Ово је, треба истаћи, и једини случај у коме је, али не само у изричних него, како ћемо даље видети, и у неких других индикативних зависних реченица, један везник ушао са већ готовим значењем у функцију спољног знака везе међу реченицама. Само се на основу овога, тако рећи, усамљеног случаја не би могли изводити закључци, да су и уопште везници, мислимо прави везници, али не и друге речи у везничкој служби, са већ готовим значењем ушли у међуреченични положај да прецизније одреде и појачају већ постојећу, тј. унутарњу везу и однос реченица које, као спољни знаци тога двога, везују. Везник *да* је, значи, за разлику од других правих везника, а попут везничких прилога, већ раније, свакако у одређеној функцији, испуњен одређеним значењем ступио у међуреченични однос декларативних, и не само декларативних, реченица и управних да као спољни знак одреди, уствари, по речима А. Белића, утврди и уобличи „оно што се у реченицама већ налазило“.²² А то своје потврдно значење *да* је добило свакако као непотпуна реченица која се врло често употребљава у функцији потпуне реченице да се њим да потврдан одговор на било које питање²³, или било каква тврдња.

Сасвим је, по нашем мишљењу, разумљиво да је један везник, ма којег порекла изворно био, оно што је сад — постао преко функција које у језику имају партикуле, да је, то јест, био партикула, речца.²⁴

Он се и сада, уосталом, употребљава као речца, најчешће свакако, и изузетно често, као речца за потврђивање те и није потребно давати доказе за то, затим за појачавање дивљења као у примерима: *Да дивна погледа на њу раван јодунавску* (Ј. Јурковић, *Сабране приповијести II*, 35). — *Боже, боже да смешних безазлених душа* (В. Петровић, *Варљиво пролеће*, 20).²⁵

²² *О језичкој природи и језичком развоју I* (1941), 475.

²³ Између осталог в. у расправи: *Реченице без развијених главних делова*. Наш језик, књ. IX н. с. стр. 21.

²⁴ Т. Maretić, *Veznici u slovenskijem jezicima*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 86, str. 132.

²⁵ Више примера за ова два значења дали смо у својој књизи *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*, 1969, стр. 789; а поред ових налазимо и других зна-

У основи, суштина функција везника и партикула, иако су то ипак различне врсте речи — у истоме је, асеверативном карактеру њихову. И када је језик из фазе развитка лаконичности — асиндетизма прешао у раскошнију фазу реченичног синдетизма, када су, тј. партикуле, односно везници дошли да у ствари појачају смисао везе и односа међу реченицама који су већ постојали²¹, они ту, ни по нашем мишљењу, нису уносили никакво своје аутохтоно значење, већ су, примајући га од језичких јединица у чијој су се функцији употребљавали или од оних међу чије делове су долазили, и појачавајући то исто значење, постали само спољним знаком везе међу њима. Партикула (наглашавам партикула) да је, дакле, могла од најранијих времена његове језичке функције имати истовремено два или и више врста значења: напоредно, копулативно-адверсативно, које је, по Мејеу, како рекосмо, потврдно, а које Август Мусић сматра првобитним и из којег су се, по њему, развиле све друге везничке функције и модално, којему А. Белић у функцији везивања зависних реченица с управним даје примат. У вези с ова у основи два значења, која је партикула, одн. каснији везник да првобитно имао могу се објаснити и сви други бројни односи и везе којима везник да у српскохрватском језику служи као спољни знак њихов.

Ако не из само једног, онога што је дошло до изражаја међу напоредним (копулативним, одн. адверсативним) реченицама, и што се, по Мусићу (видели смо којим путем он мисли), раширило на све остале функције везивања било каквих реченица, па ни из два, од којих би једно било оно што га везник да има у функцији спољног знака везе напоредних и друго: модално његово значење, које се, према мишљењу А. Белића, проширило на везничке функције и у свих осталих зависних реченица — ипак се из неколика (ми их сводимо на три) основна значења везника да могу објаснити његове везничке функције међу свим врстама реченица. А основна значења од којих ми полазимо јесу: оно потврдно значење које у њсму налази у функцији везе напоредних реченица, и

чења да у функцији речце, заједно с потврдама за њих, у великом *Речнику књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности уз ову реч.

²⁶ На овај значајни прелом у синтакси словенских, посебно руског језика међу њима, мисли, свакако, позната руска синтаксичарка Э. И. Коротаева када у својој књизи *Союзное подчинение в русском литературном языке XVII века* (Москва 1964) на стр. 7. и 8, каже да су се у томе времену зависно-сложене реченице налазиле (ми бисмо рекли — још увек) у стању формирања и да неке од тих реченица представљају прелазну структуру од паратаксе к хипотакси, што значи да и она плаћа свој трибут идентификовању асиндетизма с паратаксом, а синдетизма с хипотаксом. Али то за овај случај нема значаја. А од значаја је оно на шта реномирани синтаксичар руског језика мисли.

преводи га са *и*ако А. Меје, затим још превасходније потврдно значење, које ми преводимо потврдном речцом *да* или *јест*, и налазимо га у функцији везивања индикативних реченица (и неких других на које ћемо се још осврнути) и модално, првобитно императивно значење (које се обичније изражава са *нека*), у функцији спољног знака везе свих модалних осим финалних реченица, које сугерира тачност мишљења Ф. Миклошича, према коме је *да* по пореклу императив глагола *дати* (*дај*) и у прилог којег говори и П. Будмани у Рјечнику ЈАЗУ.

С правом се може постављати питање зашто се у вези с овим проблемом издвајају намерне реченице од осталих модалних када је везник *да* заједнички спољни знак везе свих тих реченица, поред других везничких знакова наравно, а у већег броја њих, у императивних, жељних и уопште свих волунтативних реченица, ово је и најчешћи такав знак. Исто је тако најчешћи у тој служби и намерних реченица. Ипак, има разлога за ово издвајање и везивање значењске нијансе везника *да* у намерних реченица са оним значењем што га има у последичних, јер су ове две врсте зависних реченица — то ћемо и нешто ниже истаћи — сродне једне с другима или, како каже А. Мусић,²⁷ финалне реченице „најсродније су с консекутивним реченицама“. То даје право и А. Мејеу да констатује „*da est ainsi arrivé a introduire une phrase finale et à prendre la valeur de „pour que, afin que“*“.²⁸ У прилог схватања да ту има места одвајању намерних од волунтативних реченица скрећемо пажњу на њихову разлику у томе што оне увек зависе од глагола реалне, обично конкретне акције која се и врши у циљу онога што се констатује намерном реченицом, док су све волунтативне реченице зависне од глагола или израза модалног значења.

Истог по пореклу значења је *да* у индикативних изричних реченица — биће, по нашем мишљењу, тај везник и у других двеју врста индикативних зависних реченица, а наиме таквих временских (*Има само неколико година да се враћају на језеро* — по смислу је приближно исто са: *Има неколико година, да — враћају се на језеро*, а и синтаксички потпуно једнако са: *Има неколико година враћају се на језеро*) и узрочних реченица (*Ја не жалим да ћу умријети и* и смисаоно се, такође, не разликује од: *Ја не жалим, да — умрећу*).

И у свим другим врстама зависних реченица везник *да*, када се у њима јави, може се објаснити додиром значења тих реченица са ре-

²⁷ У студији *Rečenice s konjunkcijom „da“ u hrvatskom jeziku*. Rad JAZU 142, стр. 18).

²⁸ У глави *Le renouvellement des conjonctions*, на стр. 170 мало пре цитиране књиге.

ченицама у којима смо нашли једно од три изнета основна значења овога везника.

Речено је већ да везник *да* у функцији знака спољне везе последичних и намерних реченица, које су такође на свој начин последичне, лако доводимо у везу са његовим функцијама везивања напоредних копулативних реченица, од којих је друга врло често последица онога што се казује првом реченицом. Ми присуством консекутивности (последнице) објашњавамо и доста обичну употребу везника *да* за везивање односних реченица с управним речима, односно синтагмама, па кажемо да се у примерима као што су: *Има народа у којима нема човека да не зна читати и писати и њисати* (Вук, Даница II, 1). — *До данас немамо ујраво ни једне (књиге) да је најписана јо српској граматици* (Вук, Рјечник 1818, V). — *Да ми је вјенчаши дјевојку да је бијела као снјег а румена као крв* (нар. приповетка). — *Не бјеше никога у нашем крају да не бјеше кућно црногорску кају* (С. Вулетић, Просте душе, 73). — *Нема никог њако вешитог, рецимо, да је кадар у њешити жалосну мајку*, у којима би се место *да* на почетку зависне реченице могла употребити заменица *који* (*која*, *које*), по чему је лако закључити да су то односне реченице — јаче или слабије осећа нијанса консекутивности. Зависном реченицом у првом примеру као да се хтело рећи: „*Има народа у коме нема њаког човека да не зна читати и писати*, а у последњем: *Нема никог њако вешитог, рецимо, да је кадар у њешити жалосну мајку*.“²⁹ Ми сада, штавише, налазимо да би можда тачније било рећи: Претежност у осећању нијансе последичности над релативним карактером тих и таквих реченица и условљава употребу везника *да* у функцији спољног знака унутарње везе и значења њихова. А то већ говори да овај од значења „најиспражњенији“ везник није сасвим без икаква значења без обзира на то што оно није аутохтоно већ добивено од међуреченичне везе, односно од првобитне функције у којој се употребљавао: оно је и овде, јасно је, овог другог порекла. Али једанпут већ добивено значење везника по правилу се не губи више сасвим, ма колико друкчијег смисаоног типа

²⁹ Овакво објашњење употребе везника *да* у функцији везивања односних реченица с управним ми смо изнели прво у расправи *Напоредна ујойреба заменица који и везица: да, где, како, ње и њио*. Наш језик, књ. VI (1939), стр. 202—210 и коначно смо га, с горе наведеним примерима и цитираним закључком дали у књизи *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*, стр. 827.

биле реченице у којима се он употребљава. То се јасно види из примера односних реченица с везником *да*, о којима смо малочас говорили. Врло је занимљиво да ни у реченицама друкчијег смисла, односно друкчије нијансе, он не излази из оквира основних, раније добивених значења његових.

То се такође види из везничких функција појединих речи и у другим реченицама, и у изричним, правим или индикативним таквим реченицама, рецимо. Познато је да се скоро као по правилу у служби спољног знака везе тих реченица с управним употребљава везник *да*. Али се у функцији везивања баш ових реченица срећу и везнички прилози *где* и *како*, и то са значењем које имају у функцији везивања одговарајућих реченица за означавање места, односно начина³⁰. Нико неће порицати да у сложеним реченицама: *А њих двојица кад ојазе за собом змаја где их ње ра њрејану се* (нар. прип.) и *Угледаш ћу другога човека где иде мојим с њој а ма* (Д. Тадијановић, Благдан жетве, 40) и њима сличним реченицама зависног односа немамо изричне реченице иако нису везане са *да* већ са *где* (*где*). Остављајући за тренутак по страни чињеницу што су означене зависне реченице и односне такође (а ово ће за свакога бити несумњиво ако у њима место *где* узме односну заменицу *који*), — ми ћемо истаћи да су оне у исто време и реченице за одређивање места, да се њима, то јест, казује не само како су опазили да их тера змај и да ће угледати (одн. видети) да други човек иде за њима, него да ће опазити змаја тамо где их тера (у првој реченици) и човека где иде њиховим стопама (у другој). И управо су они што су изrekli ове реченице зато као везнички знак и употребили *где* у њима. Да су хтели констатовати само да се дотичне радње врше, они би употребили несумњиве облике изричних реченица с везником *да*, као што би зависне реченице везали релативном заменицом *који* када би се оне односиле искључиво на змаја (у првој) и на човека (у другој реченици).

Исто се тако у примерима типа: *Видело се како му се брзо и јако надимају груди* (И. Андрић, На Дрини ћуприја, 24) и *Кажу да се чуло како је њихо ојсовао* (Р. Маринковић, Руке 25) — зависне реченице с правом наводе међу изричним. Али су оне несумњиво и реченице за изрицање начина на који се врши оно што се њиховим предикатима износи, па се зато у њима, као спољни знак везе с главним реченицама, и употребљава прилог *како*.

Објашњењу употребе везника *да* у функцији спољног знака везе односних реченица с њиховим управним језичким јединицама, већ

³⁰ Види стр. 795. и 796. истог дела.

датом у једном од последњих ставова, није потребно ништа додати да би се схватила и употреба везника *ше*, као и употреба везничких прилога *где* и *како* у истој тој функцији. Први од овде споменутих знака среће се у односних реченица које нису само такве већ још и консекутивне, као што је зависна реченица у примеру из нар. песме: *У Турчина једну кажу силу, [Самовољна Турчин' Влах-Алију,] Те не слуша цара чест и шогга*, у коме хоће да се каже да је Турчин Влах Алија толико самовољан те не слуша (тј. да не слуша) честитога цара, или су по смислу то намерне реченице каква је зависна реченица у сложеној (узетој из језика В. Караџића): *Дрво (је) ископано као коришо њим вода иде*, где се констатује да је дрво ископано с циљем да вода њим иде, мада зависна реченица опет може бити и консекутивног карактера (ако претпостављамо да се хтело рећи: *Дрво је ископано тако да њим вода иде*).

Употребу прилога *где* (за место) и *како* (за начин) у функцији везничког знака односних реченица ми смо раније (такође у мало пре поменутој расправи *Најоредна употреба...* Наш језик, књ. VI, 1939) и у својој Синтакси³¹) објаснили месним и начинским карактером тих реченица. И дали смо за то примере: *Гледају њред собом њросирано Љешкопље, гдје су га ошайила села, њорови колибе; чују њсе гдје око њорина лају; чују чељад гдје њо гумнима жи њо вршу и вију, гдје једно друго дозивље и разговоре воде* (из Крађе и прекрађе звона С. М. Љубише) и *Занимљиво је чути њисце и уметнике како чине за њај недоста њакак њрекорекри њици* (из једне критике Богдана Поповића) — са објашњењем: да је писац у првом примеру мислио рећи да је видео Љешкопље (онде) где су га ошاپила села... чуо псе (тамо) где лају, чуо чељад (тамо) где по гумнима жито вршу итд., а писац из ког је узет други пример констатује да је занимљиво чути писце и уметнике како, тј. на којим начине прекоре критици, да је управо од обеју зависних, свакако и од, носних реченица, прва још и реченица за одређивање места, а друга за одређивање начина. И то нарочито ова последња претежније реченица за начин него што је односна.

Истина у српскохрватском језику наилазимо и на примере реченица с више значењских нијанси, где је она од њих на коју упућује везнички знак јако избледела, па и сасвим ишчезла. Као такве, ми смо (у Синтакси

³¹ *Савремени српскохрватски језик* II (1969), стр. 829. и 830.

на стр. 829) навели примере: *Чије (је) ово њлеће ње га гледам* (П. П. Његош, Горски вијенац, 1701). — *И њфражиће ће се наћ не може њога врага ње га царем зову* (П. П. Његош, Лажни цар Шћепан Мали, 117). — *Пресјече давати оне хиљаду цекина ње му је био одредио цар Павле* (С. Матавуљ, Ускок, 13). — *Срећа још ње сам на ногама имао чизме* (Б. Јевтић, Дани на Миљацки, 85) и констатовали смо да ако дотичне реченице сада немају таквог значења — не значи да га никад ни имале нису. Зато ми и говоримо о ишчезавању једне значењске нијансе из њих. А по нашем мишљењу управо ту треба тражити објашњење „неодговарајућих“ везничких знака, јер сматрамо да би било одвећ натегнуто тумачити њихову употребу аналогијом, иако то принципски не би било недопуштено. У прилог нашем објашњењу говори још и чињеница што се у некима од сад наведених примера, у другом по реду и у последњем, рецимо, још може осетити, иако одвећ незнатна, нијанса консекутивности. Због тога ми и говоримо о јако избледелој, поред сасвим ишчезле нијансе значења.

Везник, управо месни прилог, где у функцији везивања временских реченица с управним не може се, наравно, на сличан начин тумачити двозначењским, временским и месним карактером временских реченица као што су: *Вај дураче, сџарче сџари, |Куда 'ш саде камо ли ћеш,| Са д гд је смакох горске мише* (И. Мажуранић, Смрт Смаил-аге Ченгића, стих 87—89). — *Кад нас муче јуџрос гд је смо њихови, шџо би радили сјуџра када бисмо им се оџућили?* (С. М. Љубиша, Приповијести, 17). — *Јанку канда су очи уџгане биле и њрије обједа гд је и њијанац не њије* (А. Шеноа, Сабрана дјела VIII, 87). — *Нисам никога њиџао док сам лудо радио, нећу ни сада гд је сам се њамеџи дозвао* (И. Брлић Мажуранић, Приче из давнине, 33). У њима обично у управној реченици имамо временски корелатив везника, мада их има и без тога корелатива: *Ал' гд је Баук зад њу ријечцу и зу сџи |једним махом к'о да муња| Кроз мозак му сјекну њлаха* (И. Мажуранић, Смрт Смаил-аге Ченгића, стих 1016—1018). А и без обзира на ту разлику међу њима, ни у једним ни у другим није тешко протумачити употребу везничког где лоцирањем радње у времену, које захтева управо тај прилог за место у функцији спољног знака везе, по свему другом временских реченица с управним.

На исти се начин лоцирањем своје врсте може објаснити везнички прилог где и у узрочним реченицама као што су: *Благо Андри ће је њоги нуо, |дивне ми га очи оџлакаше,| дивна ми усџа оџжалише* (П. П. Његош, Горски вијенац, стих 1305—1306 и *Обазриће се на моју болну*

младосѣи, ѿа на моју садашњосѣи г д ј е с а м б е з с в а к е з а ш ѿ и ѿ е (А. Ковачић, Фишкал, 92).

Временске пак везничке знаке: *кад*, *ѿошѿо*, *док* и друге срећемо у истој функцији: први од њих и за везивање условних, а и први и друга два и још неке и у служби везивања узрочних реченица с главнима. Јамачно зато што је у тим реченицама поред условног, односно узрочног, мање или више, уочљиво присутан и временски моменат. У то се може уверити свако ко брижљиво проанализира значење примера условних, односно узрочних реченица с тим везницима³². А такви ће се примери наћи у било којој опширнијој граматичи или већем речнику. Ми одређено упућујемо на оне што смо их ми наводили у својој књизи³³, међу којима налазимо сложене реченице с условним зависним реченицама као што је: *Кад се деси да се небо наоблачи и с ѿане да дува млак и нездрав јужни ветар, онда живоѿи у ћелијама и у дворшѿиу ѿосѿане ѿѿодношљив* (И. Андрић, Проклета авлија), где зависна реченица означава несумњиво услов. Али се њом у исто време констатује да: „када се небо наоблачи онда (тј. у то време када се наоблачи) живот постане неиздржљив“, што значи да та реченица, иако и условна, није престала бити временска, па је отуда јасно откуда у њој као спољни знак везе временски прилог *кад*. Исто су тако зависне реченице у сложеним: *Кад већ није могао да ѿлаћа надничаре, он је сам онако сѿар својим рукама ѿлевио коров* (И. Андрић, На Дрини ћуприја, 77). — *Сигурно је и овој двојици дозлогрдила сѿуден док се дигосе* (Б. Ђошић, У царству лептирова и медведа, 114). — *Пошѿо је однијела са собом све своје хаљине и драгоцјеносѿи, у у хошелу је иза ње осѿала ѿусѿош* (И. Козарчанин, Сам човјек, 284) — свакако узрочне, а везане су за управне реченице ознакама временског карактера, јамачно зато што је у њима присутна и временска нијанса значења. Ако ту нијансу у извесним случајевима, као што су: *Како су ѿада морале да сјају сјајне њене очи када су мрѿве још овако сјајне* (И. Самоковлија, Приповијетке, 177); *Нијеси је (среће, мисли), кћерце, никад ни имала док си се женско родила* (Д. Шимуновић, Мркодол, 63); *Пошѿо су увијек и*

³² О сродности по значењу ових врста реченица у руском језику говори В. В. Виноградов у књизи *Русский язык* (Москва 1947), стр. 720.

³³ *Савремени срѿскохрватски језик II* (на стр. 869, види примере условних реченица с везником *кад*, а на 856. примере за узрочне реченице с истим везником; затим на стр. 858. примере узрочних реченица с везником *док*, а на стр. 859. и 860 с везником *ѿошѿо*.

иначе сасвим одморне, казнио их је и сада неигром (М. Божић, Неиспакани, 246) — ми и не осећамо, ипак временске везничке знаке није тешко објаснити великом сродношћу ових реченица с онима што је у њима временски карактер значења неоспорив. О случајевима у којима је потребно обележити немогућност означавања везе временских и узрочних реченица једним истим, у свему облички истоветним, знацима и таквим појавама код других врста реченица нешто ће ниже бити речи.

Овде ћемо показати да се употреба истих спољних знака везе реченица, тј. истих везника, без обзира на то каквог су порекла по њиховој етимологији, — и у паратакси и у хипотакси заснива на семантичкој сродности тих по синтаксичком односу различних реченица, а не на сродности значења самих тих везника, као што мисли Т. Маретић када расправља, рецимо, питање да ли се „модално“ *него* развило из адверсативног или обрнуто, адверсативно из модалног, при чему се он, да узгред напоменемо, насупротив друкчијим мишљењима, изјашњава да је „модално“ значење партикуле *него* старије од адверсативног³⁴, и да се друго развило из првог. С обзиром на време када је Маретић ово тврдио, ми му и не замерамо што је сматрао да је свако *него* у поредбених реченица модално зато што ни до данас нису тачно разграничене модалност и индикативност реченица иако је доиста крајње време да се то питање у науци о језику расправи. Одвећ је јасно да у поредбеним реченицама, рецимо, као што је: *Више је урадио него што је обећавао* — реченица с везником *него* није модална већ индикативна, свеједно је да ли апсолутно или само релативно индикативна. Ми ово питање засад остављамо по страни, а констатоваћемо само две друге ствари, и то — прво: да значење ни овде не треба тражити у везнику *него*, већ у реченицама чији се однос тим везником уобличава и појачава и, друго, да ни значење оваквих реченица, као ни значење спољног знака њихове везе, не треба изводити једно из другог. Довољно је у овоме, као и у другим оваквим случајевима, само констатовати сродност, овде семантичку сродност, а не синтаксичку, реченица и неће бити тешко схватити да та њихова сродност допушта употребу истог везника и међу овим двома по синтаксичком односу различним врстама реченица — нарочито ако дамо по један пример од оба та реченична типа један иза другог: *Не њомшиља на одлазак као ни на смрт, него се с њрема на борбу* (И. Андрић, Травничка хроника, 50) рецимо, и *Насија њијуче нешио нижим гласом него је њочела* (В. Калџб, Бијели

³⁴ Т. Maretič, *Veznici u slovenskijem jezicima*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. LXXXIX str. 81.

камен, 19). И у првог и у другог типа ових сложених реченица садржина друге друкчија је од садржине прве реченице. У паратакси реченица с *него*, у односу на реченицу с којом чини целину, износи неједнакост, односно неподударност с оним што се казује претходном реченицом, и у томе је њихова адверсативност.³⁵ А и у хипотакси зависна реченица с везником *него* је поредбена реченица за неједнакост.³⁶ И у првом и у другом случају, и у паратакси и у хипотакси, имамо, дакле, исти реченични карактер супротности, који оправдава употребу истог везника у функцији спољног знака везе с претходним реченицама. А као *него*, тај знак може бити и везник *но* у оба ова по синтаксичком односу различна, а по смислу сродна случаја (види примере: *Они жене у чељад не броје, но их држе ка њродано робље* — П. П. Његош, Горски вијенац, стих 1772—73 — за независне и *Тишина је друкчија овде но на њустој њучини кад је драклону* — В. Петровић, Времена и догађаји, 97 — за зависне поредбене реченице).³⁷ А занимљиво је да се везник *већ*, који по етимологији највероватније није друго што већ компаратив (*веће*) од прилога *многа*³⁸, уопште не употребљава у изразито компаративних реченица (свакако зато што се губитком крајњег *е* престао осећати као компаратив), а очувао се као спољни знак везе и зависних реченица које се односе на корелативе *други* (*друга*, *друго*) и *друкчији*, (*друкчија*, *друкчије*), односно на прилог *друкчије*, као што је малочас употребљена реченица — *Није друго ишто већ ком њара њив од њприлога многа* и независних од супротних реченица типа: *Није њоказивала ни мало склоности да њроусти начелникову глстиу, већ је њомамно јурнула на њу* Р. Маринковић, Руке, 43).

Не зато да бисмо дали преглед свих случајева употребе истог везника у функцији спољног језичког знака унутарње везе разнородних реченица, различних и по синтаксичком односу, већ с циљем да принципски покажемо на чему се заснива могућност такве употребе појединих везника, задржаћемо се још на неколико везника који се срећу у напоредних, опет супротних и зависних, сада временских реченица. Као карактеристичан случај за семантичку сродност зависних и независних реченица којег је један, али не и једини, доказ њихово везивање истим језичким знаком јесу независне супротне и временске реченице с вез-

³⁵ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II Синтакса*, стр. 774.

³⁶ Исто, стр. 849. и 850.

³⁷ Исто, стр. 779. и 850.

³⁸ А. Белић, *О језичкој њприроди и језичком развѡику I*.

ником *док*, као што су: *Једна сѝрана лица му је већ избријана, д о к м у је д р у г а њ о д с а њ у н и ц о м* (Р. Маринковић, Руке, 22) и *Седео је код куће д о к м у је к о с а с ѝ о р о р а с л а* (И. Андрић, Приповетке, 8). Ми смо ове две реченице навели као примере — прву за супротну, а другу за временску реченицу. И не може се спорити да оне нису такве, јер се првом хтело рећи да је у одређеном тренутку, ономе у коме се о њој говори, једна страна лица била избријана, а друга под сапуницом. Другом пак реченицом писац каже да је одређена личност седела код куће у в р е м е к а д а ј о ј је коса споро расла. Али је семантичка сродност ових реченица и поред тога несумњива јер се, с друге стране гледано, јасно види да је једна страна лица била избријана онда к а д а је друга била под сапуницом (прва реченица), па је несумњиво у њој и временска нијанса значења изразита, као што се уосталом, у другој реченици износи неподударност онога што се казује зависном временском с предикатом њене управне реченице, па је и овде супротност очигледна. Супротне реченице, дакле, с везником *док* и временске су, као што су временске с истим тим везником супротне (и поред тога што термини њихови говоре друкчије). Зато је тај везник као спољни знак унутарње везе и у првих оправдан колико и у других.

Не може се дати објашњење и за употребу супротног везника *a* у функцији знака везе временских реченица с управним, какав имамо у примерима као што је: *А њ а д е н а у з н а к , с е љ а ц и г а њ р и х в а њ и ш и е* (Л. Лазаревић, Приповетке I, 138), јер овде очевидно никакве нијансе супротности нема. Али *a* овде и није исти знак везе, па није ни везник уопште, већ још увек партикула, или ће и пре бити — управо узвик. А ово се *a* и иначе разликује од супротног везника, оно је за разлику од овог увек наглашено, под акцентом је. И о њему ће и даље још бити речи. Није такво, мислим акцентовано, *a* знак супротности ни у дисјунктивних реченица какве су: *Вулу је свеједно: њ н о с и о њ а к н а м е љ а в у , њ к о њ а о к у к у р у з е* (Бранково коло 1910, стр. 545) иако су дисјунктивне једном својом страном адверсативне. Акцентовано *a* је и овде такође више партикула, па опет, још и више, знак за наглашавање — управо дисјунктивности. Тако се исто не може осетити никакве сродности међу зависним временским реченицама типа: *Т љ к с о к о л у њ р в о њ е р је н и к н е , њ о н н е м о ж е в и ш е м и р о в а њ и , њ е г о с в о је р а з м е њ е з н и ј е з д о* (П. П. Његош, Горски вијенац, 120—122); *Т љ к њ р в и к о к о њ и у с е л у з а њ о ј у , о н а ч е њ и р и њ о њ с а ј к е и н а њ р с њ и е о д н о г а д о љ у к о д С в е њ е П е њ к е* (С. М. Љубиша, Целокупна дела I, 297) и независним супротним реченицама које се везују супротним везником (турског порекла) *њек*, какву имамо у примеру:

Није био одрођен, њек (је био) њуки цесарски официр и милиџарац и њему сличним. То сад уосталом ни облички није иста реч јер је, за разлику од ненаглашеног првог везника *њек*, овде, у временским реченицама мислимо, увек акцентовано — постало је, дакле, ако не друго што, а свакако везник друкчије врсте о каквима ћемо још говорити.

Колико је значење везника у сваком посебном случају условљено смислом реченица које везују, види се и из обичне понекадашње употребе везника најпунижих својим значењем, из употребе међусобно антиподних (мислимо у српскохрватском језику таквих) везника *а* и *и*, који су у другим словенским језицима, у чешком, рецимо, најчешће истог, копулативног карактера.

Тако, нпр., можемо узети први од ова два везника, који по правилу, и ми кажемо, увек означава супротност, праву супротност, песнички контраст или и само неподударност по неког дела реченица које везује.³⁹ Али ова последња могућност допушта његову употребу и у српскохрватском језику и за међусобно везивање одређено и изразито копулативних реченица. И ми често само по карактеру, односно по смислу реченица закључујемо с којим је од ова два међусобно опречна значења везник *а* употребљен. А ако каткад ни саме реченице, па ни заједно с везником, јасно не говоре који однос у датом случају међу њима имамо, односно с каквим смислом су те две реченице употребљене, ми остајемо у недоумици, наравно уколико писац, односно говорник, није прави мајстор да којим другим језичким средством, писмено или интонацијски, ту недоумицу отклони. Покушаћемо да то покажемо на неколика примера. И узећемо управо исте оне примере што смо их дали у својој Синтакси (стр. 772). А даћемо и објашњење које се тамо може наћи. Када се у песми Т. Ујевића *Жедан камен на студеницу* чита: *Незахвално сунце моју зебњу пржи, а цесјама душе ветар њуше* — поставља се питање с каквим је значењем, адверсативним или копулативним, везник *а* употребљен између првог и другог од ова два стиха — не може се сасвим поуздано одговорити на то питање. С обзиром на то што је иза претходног а непосредно испред следећег, управо испред везника стављен зарез, свакако као знак за означавање супротности — и по лингвистичком тумачењу уопште, рекло би се да је песник хтео казати да сунце пржи душу коју мучи зебња, али да ветар дувањем разблажује, зебњом пржену душу, да је значи у та два стиха изразио праву супрот-

³⁹ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*. Београд 1969, стр. 771.

ност, да штавише ту имамо песнички контраст — пржење душе зебњом (у стиху је речено да сунце зебњу пржи), на једној страни, а разблажавање тога пржења ветром, на другој. Међутим, песничко тумачење овога места у једној песми где веје песимизам говори у прилог схватања да је песник у њима изнео друкчији став говорећи да незахвално сунце пржи, а истовремено ветар дувањем у души прави пустош, да је, дакле, хтео рећи да и с једне и с друге стране имамо пустош. А то значи да та два стиха међусобно стоје у копулативном напоредном односу и поред везника *a* међу њима, које је у овоме случају знак неподударности главних реченичних делова првог и другог стиха.

На исти начин, спољну везу означену везником *a* у сложеној реченици: *Ради а њрича* у српскохрватском језику можемо тумачити на два начина: неподударношћу предиката двеју простих истосмерних реченица у њој, тј. неподударношћу предиката двеју реченица стварно копулативног односа, или — правом супротношћу, која се такође овде може претпоставити. Ако се целом сложеном реченицом хтело казати о некоме да и ради са успехом и прича у исто време, онда је однос међу простим реченицама у њој копулативан, а ако се пак мислило рећи да је причање сметња правој раду, онда у овоме случају имамо стварно супротан однос двеју напоредних реченица. Како је ово, једно колико и друго, могућно, остаје да тражимо друга језичка средства и на основу њих одредимо шта се када том и другим таквим реченицама казује. А та су средства на првоме месту интонација у говору и интерпункција у писању. Само неподударност главних реченичних делова двеју простих реченица означава се везником *a* у примеру (узетом из Корена Д. Ћосића): *Аћим доби унука а Србија се ослободи*. Друге супротности осим поменуте неподударности у тој реченици нема, већ је ту, као и у другим таквим случајевима, веза међу посебним реченицама ипак копулативног карактера, писац зато другу реченицу од прве није раставио зарезом при писању.

У језичке знаке којима се поред смисла реченица, као најзначајнијег, одређује карактер значења везника и односа, као и унутарње везе међу простим (и проширеним) реченицама у сложеној, долазе и друга језичка средства: удвајање везника, рецимо, стављање ових знака испред обеју реченица чији однос одређују, давање другог места истом везнику, додавање друге неке речи томе везнику итд.

Носилац разлике у односу међу двама повезаним реченицама може бити и други који елеменат њихов. Тако се, нпр., у сложеној реченици: *Види да ће тиу насћрадаћи и не њомера се с месћа* везником *и* међу посебним реченицама у њој означава права копулативност ако смисао

предиката обеју зависних међусобно напоредних реченица води истом циљу, ако субјекат прве од тих реченица тј. жели да настрада и хоће то, — везник *и* је у својој основној функцији везивања двеју копулативних реченица. Ако ли пак реченицом хоће да се истакне да је настојање за избегавањем страдања природан порив, да је оно што предстоји (страдање) и казује се првом изричном реченицом — у супротности са оним што би нужно било избећи, с природном тежњом да се страдање избегне, онда ће знак везе међу таквим реченицама бити адверсативни везник *а*. А то опет није у супротности, већ управо у потпуној сагласности с констатацијом да везници добивају значење од смисла везе међу дотичним реченицама. Али будући да је овде реч о два везника, о везнику *а* и везнику *и*, од којих се у српскохрватском језику сваки дугом употребом за означавање претежно по једног смисаоног односа испунио одређеним значењем, — кад се један употреби у неодговарајућем међуреченичном односу, онда се уз тај везник обично употребљавају додатна језичка средства, од којих смо већи број мало пре навели. Употребом самог везника *и* у горе наведеној реченици, и када она има на другој месту дати јој смисао, онда неминовно место тачног казивања мисли језиком — долази до кривога обавештења, до обмане. Може се, истина, и употребом везника *и* међу тим реченицама казати право стање ствари, али уз употребу и других језичких средстава, уз изговор реченице с друкчијом интонацијом и употребом још једног тога везника и испред прве реченице. Потребна супротност између онога што предстоји (између јасности да предстоји страдање) и тежње да се она избегне (напомињем да тежња не мора бити само онога ко је страдању изложен већ и онога што ту ситуацију приказује), — јасно ће се означити тек када се реченица да у облику: *И види да ће настрадаити, и не њомера се с месџа*. Целом овом сложеном реченицом у овоме облику значиће се супротан однос, као да је између две посебне реченице употребљен везник *а*, али ће тај однос између посебних реченица с везником на почетку и једне и друге сада стварно бити друкчији, место паратаксе, тј. место супротног напоредног односа, имаћемо хипотаксу, зависан однос концесивне и управне реченице, као да је речено: *Иако види да ће настрадаити, ојей се не њомера с месџа*. Или се уз везник *и* на почетку друге реченице може додати везнички прилог *ојей* или прилошки израз *њоред њога*, и целој реченици дати облик: *Види да ће настрадаити и ојей се* (или: *и њоред њога се*) *не њомера с месџа*. Тек везник *и*, сам за себе, без икаквог додатног знака, не може вршити функцију спољног знака везе међу реченицама супротног карактера. Јер немамо стварно супротних реченица које су такође и копулативне у исто време,

као што, како смо видели, имамо стварно копулативних које неподударност појединих делова с тим деловима у реченицама с којима су повезане — даје карактер супротних реченица, те то допушта употребу везника *a* у функцији знака спољне везе код њих.

Или напоредне реченице с везником *ѡа*, једнако и с његовим унеколико архаичним ликом *ѡак*, јесу напоредне реченице копулативног односа, и, како се то лако уверити из примера с тим везником на почетку друге реченице: *Ти си из његове куће, рече Урош, ѡа се окрену Гојку* (Б. Ђопић, Пролом, 176). — *Из града се враћио мој браћ, ѡа смо разговарали* (Д. Тадијановић, Пепео срца, 29). — *Пошли луду на војску ѡак сје ди ѡе ѡлачи* (нар. посл.). — *Покупи ѡо кући оружје... ѡак узјаше коња Шћејанова* (С. М. Љубиша, Приповијести, 129), — у њима се другом реченицом с везником *ѡа*, наравно и у облику *ѡак*, означава синтаксички напоредна, временски према првој постериорна радња истога смера. Ове су реченице међусобно копулативног карактера, а тако и везник међу њима. У примерима сложене реченице с везником *ѡа*, *ѡак* иза једне речи, или целог којег дела друге реченице, имамо друкчији — супротан однос, опет напоредних реченица: *Маји га је чекала да се враћи, он ѡа није ни ѡомишљао на ѡовраћак* (разг.); *Форма је ѡроизвод човека — мајерија ѡак ѡрироде*; *Селачке масе ѡосиале су ѡрвим факћором ѡог националног одбранбеног грујисања, нарочићо у Хрвајској, хрвајска ѡак и словеначка буржоазија ѡо ѡражислесе ослонац у селачким масама*⁴⁰, какав се неупоредиво најчешће означава везником *a*, с којим би ове реченице имале исто значење, с том разликом што је супротност везником *ѡа(к)* унеколико појачана, па се он с тога, а можда нешто и тиме што није на уобичајеном месту везника, ту више осећа речцом за посебно истицање супротности, исто као и партикула *међућим*, која је опет ово потпуније, јер је она само то, а не везник, скоро и без обзира на место на којем се у реченици налази.

Могу, наравно, супротне по смислу бити и напоредне реченице с везником *ѡа* као спољним знаком међусобне везе и на уобичајеном месту, тј. на самом почетку друге реченице, као у примеру: *Толико сам година ѡровео на селу, на селу сам и роћен, ѡа нисам никада био на ѡрелу* (Ј. Веселиновић, Слике из сеоског живота I, 4). Иако копулативан иначе, везник *ѡа* није сметња да се у овом и у другим

⁴⁰ Ови су примери, као и већина осталих, узети из моје књиге *Савремени српско-хрвајски језик II. Синћакса*. Београд 1969, стр. 778.

оваквим примерима јасно види супротан карактер односа који је ту обележен порицањем онога што се казује другом реченицом, тј. одричним глаголом у предикату те реченице. У томе се огледа колико су други моменти каткад значајнији од везника за одређивање карактера односа међу реченицама.

Као додатна језичка средства за употпуњавање функција спољног језичког знака везе међу реченицама, видели смо већ, служе и акценти. Везници су, то је познато, у српскохрватском језику, по правилу, проклитичке речи без акцента. Али се они у извесним случајевима употребљавају и акцентовани.

Ми овде не мислимо, наравно, на случајеве када се, по природи српскохрватског акцента, у системи књижевног језика и говора који су у његовој основици, — у положају непосредно испред извесних акцентата ови преносе на везник као проклитику, у примерима типа: *Jâ sam хѣо дâ кâ жѣм* (поред: *Jâ sam хт̣о да кâжѣм*). А нарочите је врсте проблем и акцентовање везничких речи у реченица посебног карактера као што су, рецимо, искључне реченице: *Симан нишиѣ не мисли, сâ мо се смеѣка* (И. Андрић, Знакови, 147). — *Цело сам друшѣво забављао својим ѣричама, јѣ дѣно њѣга од ѣога нишѣа није занимало* (разг.); затим зависно-упитне реченице када је у њима тежиште питања управо на првој, везничкој речи као у примерима: *Причајѣ нам — шѣ ѣ се догодило?* (према којима имамо и такве реченице с истим неакцентованим везничким знаком: *Причајѣ ми шѣо се догодило* — П. П. Његош, Горски вијенац, стих 2583). — *Прво је изложио шѣ ѣ све ѣреба ѣредузеѣи за обезбеђење?* — *Ја нисам ни ѣмислио кâко ћемо се враѣи ѣи.* — *Не рече нам кâд мислиш на ѣраг?* (И све ове, дакако, могу бити с реченичним акцентом на другој којој речи, а без посебног акцента на везнику, наравно) итд.; или поредбене реченице за изузетну неједнакост: *Ти Коѣаре, ниси ни видио, кâ мол' мојој кули долазио* (нар. песма). — *Није вас сѣид и срам ѣакова шѣо вјеровати, нѣкмоли говориѣи* (А. Шеноа, Приповијести IX, 132). — *Аѣом уђе у сунчану зраку, ѣдѣли неће у немирну душу* (П. П. Његош, Луча Микрокозма, III, 319). — *Не може он да јој извуче ни осмех на уста, гдѣли да јој измами ѣаре* (М. Кашанин, Трокошуљник. Речник МС и МХ), у којима ту изузетност треба истаћи управо везничком речју; или концесивне реченице типа: *Иако је за живоѣа досѣа наразговарао, иѣак не може да шуѣи ни онда када је сам* (И. Великановић, Сријемске приче, 26). — *Понешѣо још кажем као и она мâда сам сасвим мала*

ос̄ӣ ала сироче (И. Секулић, Кроника паланачког гробља, 12). — *Премда бијаху ризнице ѿврдога града најбога ѿије у седам царевина, иѿак је у њима ѿочело несѿајати алама* (И. Брлић-Мажуранић, Приче из давнине, 100). — *Гладан ѿас лаје м̄кар да су му све овце на окују* (Ђ. Јакшић, Дела IV, 311), дакако уколико је потребно постојећу супротност нарочито истаћи. А то значи да ни у овим реченицама везничке речи нису редовно акцентоване. Па и колико јесу, оне остају реченицама своје врсте. А нас овде занима акцентованост везника као додатни знак за обележавање посебне врсте реченица, свакако друкчијих од оних у којих је дотични везник своје значење добио од њих.

Између осталих, везник *а*, нпр., ни у претежној својој функцији означавања супротности ни када се узима као знак копулативности истосмерних реченица, никада се не наглашава, нема, дакле, свога акцента. Али ми тај везник срећемо и у функцији везивања извесне врсте темпоралних реченица с управним, и то реченица што означавају време непомредно иза којег се врши радња коју оне временски одређују, као у примерима: *Ти си замшљен а̄ лис̄ӣ ак ш̄уш̄не* (Ђ. Јакшић, Дела X, 100). — *А̄ се ѿр̄казивање сврши, она ѿр̄ва крене око совре* (М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака, 349). — *А̄ ѿ̄аде на уз̄нак, сељаци га ѿр̄хв̄аѿише* (Л. Лазаревић, Приповетке I, 138), у којима се са истим значењем употребљавају везнички прилог *чим*, који пореклом својим није ништа друго већ инструментал заменице *ш̄ио*, затим сам облик номинатива те заменице (по пореклу, наравно, а не по функцији), па прилози *како* (начински) и *ѿек* (супротни) — сви такође акцентовани: *Све се ѿ̄о видјело ч̄ӣм су ѿ̄оворке кренуле градским улицама* (Р. Маринковић, Руке, 35). — *Ч̄ӣм деѿе одбије од сисе, узећу јој га* (Д. Ђосић, Корени, 179). — *Ш̄ӣ ѿ̄их ѿ̄ус̄ӣи из кокошарника, кобац сл̄еѿи у њих* (говорни језик). — *Беже из боја к̄ако ѿ̄р̄ва ѿ̄ушка ѿ̄укне* (Јб. Ненадовић, Писма из Италије, 53). — *К̄ако је ѿ̄ројахао владар, буде дивизија ѿ̄озвана нај̄раг* (С. Крепић, Речник МС и МС). — *Т̄ѿк он за с̄ӣи, еѿио ѿ̄и девѿи ѿ̄ауница* (нар. прип.). — *Т̄ѿк соколу ѿ̄р̄во ѿ̄ерје никне, он не може више мироваѿи* (П. П. Његош, Горски вијенац, стих 120—121).

Врло је занимљиво да у временским реченицама у којима се *ш̄ио* и *како* употребљавају као знаци везе међу реченицама са значењем *оѿ-како*, *оѿкад*, као у примерима: *Чѿири месеца ѿ̄роѿекоше ш̄ӣо се ѿ̄ознајемо* (говорни језик). — *Како је дошао из а̄йсе, није се дигао из ѿ̄ос̄ӣе* (Д. Ђосић, Корени, 102). — *Близу је ѿ̄еѿи с̄иоѿина*

година како га људи с ѿ ми њу (Љ. Ненадовић, Писма из Немачке, 23). — *Шта је ѿо ѿрема асѿрономским цифрама ѿрохујалих векова како је у ѿи ш ѿе човечји језик ѿос ѿао* (А. Белић, Око нашег књижевног језика, 9), где обично, али не увек (не у првом од овде наведених примера са како), према везничком знаку — у главној реченици имамо неки временски корелатив (овде: четири месеца, пет стотина година, астрономске цифре прохујалог времена). Временске реченице са ова два знака у тим случајевима се разликују по значењу тиме што одређују радњу главне реченице која се врши од времена њеног почетка, оне су, дакле, временске и без било каквог спољног знака њихове везе са зависним реченицама, па је природно што су ти везници без икаквог додатног знака. У реченицама, међутим, које немају никакве друге временске ознаке, иста та два везничка знака — мислимо на *шѿо* и *како* — акцентовани су. И та њихова акцентованост реченицама на почетку којих долази даје временски карактер, што проистиче из њихове функције одређивања тренутка који непосредно претходи радњи главне реченице и што им је, како се види из нашег излагања у претходном ставу и тамо датим примерима, заједничка с акцентованим везничким речима: *ѿ*, *чим* и *шѿк*.

Исто тако прилог *зѿѿо*, који се иначе употребљава у функцији везника као спољни знак везе последичности с узроком, што му даје карактер истосмерности, те се због тога може убрајати у копулативне везнике — с акцентом се јавља у функцији везничког знака за уобличавање супротних реченица, какве имамо у примерима (из Синтаксе потписаног, стр. 781): *Он је, ѿреѿерано мали, чак је ѿримично слаб, з ѿ ѿи о на ј бо љи у целој класи и Његова је најмлађа кћи била много ружнија од својих сѿаријих сесѿара, з ѿ ѿи о на ј в ред ни ја од свих* (Испор. с овим пример: *Била је од свих мирнија и ѿслушнија, з а ѿ о својим роди ѿе љима на ј милија*, у којем *зѿѿо* није наглашено и реченица с њим је копулативног карактера).

У свим овим и другим оваквим случајевима, о којима ће још бити речи, када везнички знак није довољан да уобличи и прецизира значење (овде временско) реченице у језику се спонтано јављају друга, ми кажемо — додатна средства, која — то смо већ видели — могу бити различна. Видели смо пре свега оно што је и од раније било познато, а наиме да је било какав спољни знак везе излишан јер је унутарња веза, па и тесна међусобна зависност реченица сама по себи јасна без икаквог спољног знака те зависности. У та, додатна језичка средства даље иде и стављање друге какве помоћне речи уз дотични везник, затим употреба

истог везника испред обеју реченица које везује, давање везнику другог места у реченици, његовим померањем с уобичајеног на неко друго место, с њеног почетка, рецимо, у положај иза првог дела њеног и, најзад, најчешће — акцентовање везника, односно партикуле, с каквим смо се упознали у два непосредно претходна става.

Најчешће се, свакако, с овим акцентовањем срећемо у временских реченица, увек у функцији њиховог означавања тренутка који непосредно претходи радњи главног глагола. И ово, само собом, говори о извесном њихову карактеру узвичности. Само наглашавање речи које су по природи својој неакцентоване чини их узвичним. И од акцентованих везничких знака временских реченица само они чије је несумњиво порекло друга која реч или било који њен облик, заменица или прилог (а такви су од досад прегледованих: *шћњ*, *чњм* и *како*) — и овде, тј. под акцентима, остају везницима, док су они други, речце *а* и *ишк* (за ову последњу, као реч туђег, турског порекла нема се довољно осећања њене припадности врсти којој стварно припада, тј. прилозима, поготову не овде где није могла добити карактер реченица — временских — које везује с управним реченицама) мање и од тога, а више су узвици. Али су ипак неке врсте речи за уобличавање реченичне везе у којој су употребљени, опет по функцији — врста везника. Узвицима, уосталом, постају и неки везници који су, управо као везници, најуобичајенији спољни знаци везе одређених реченица, везник *или*, нпр., дисјунктивних реченица у примерима типа: *Ил' ћеш коња даиш на размену, њ л' ћемо га на силу ошњиш*, где акцентовање везника настаје у афекту насталом у вези са садржином дотичних реченица, у којих ти спољни знаци везе не престају бити везницима.

Ако оставимо пострани и последњи и све везнике којих акцентовање захтева карактер реченичног акцента зависно-упитних, рецимо, допунских и поредбених реченица за изузетну неједнакост, — поред временских срећемо још и узрочне реченице с акцентавним везницима као спољним знацима њихове везе с реченицама од којих зависе. И то је један од њих, везник *док*, по пореклу прилог за време. И природно је што је у функцији везника добио првенствено временско значење спољног знака временских, дакле, реченица с управним. Он је, видели смо већ на којој основи, у исто време и спољни знак везе напоредних реченица супротног међусобног односа. А и у ових последњих је, као и у претходних, постао неакцентованом речју — правим везником. Он се у овим функцијама тако једино и јавља прво у временских реченица: *Цијело вријеме је њлакала док је наручивала* (Р. Маринковић, Руке, 83). — *И док вече не засњуди из њош ока*,

наизменице *п*рочају о *ђ*аковању (В. Петровић, Разговору никад краја). — *Ја ћу доћи к тебе док бабо буде друкчији* (М. Огризовић, Хасанагиница), па наравно и у функцији означавања супротног напоредног реченичног односа: *Док су ранији рефлексивни њесници били хладни, Ракић је у исто време и мисаон и шобао* (Ј. Скерлић, Историја новије српске књижевности, 265). — *Једна му је страна лица већ избријана, док му је друга њод са њуницом*. Иста ова реч је, међутим, када се употребљава као спољни знак узрочних реченица с управним, — редовно акцентована: *Нијеси је (срећу) никад ни имала, кћерце, док си се женско родила* (Д. Шимуновић, Мркодол, 63). — *Сигурно је овој двојници дозлогрдила сшуден док се дигоше* (Б. Ђопић, У свету лептирова и медведа, 114). итд.

Везник *шек*, који је у правој смислу то у супротних: *И није био однарођен шек (је био) њуки цесарски официр и милиџарац* (К. Ш. Ђалски, Љубав лајтнанта Милића, 12); *На њредњем делу било је весло, њраво сшлаварко весло, шек краће и слабије* (И. Андрић, На Дрини њуприја, 38) и посебно у искључних реченица: *Лейа мајка која сваког љуби, шек не свога сина и јединца* — Ђ. Јакшић, Дела VIII, 37; *Тршо сам свакојаке муке, шек шшо ме млин није млио* — С. Вулетић, Људи, 50), где је, наравно, неакцентовано. У временских је, видели смо, више узвична речца за означавање једног тренутка непосредно иза којег настаје оно што се износи главном реченицом. А на сличан се начин акцентованим *шек*, као узвичном речцом, означава, не истина и овде тренутачност него неминовност последице која је у ономе што се износи главном реченицом и која ће свакако уследити иза узрока зависне реченице с овом речцом, као у примерима: *Чуће се бојим се и горијех сшвари шек немамо главе ни њамеши* (В. С. Караџић, VII, 121). — *Нећеш га ти видети наравно, шек не мошириш њажљивије и сл.*

Везник *њоншо* пак у функцији означавања везе узрочних реченица увек је без акцента: *Пошшо је вршје ме било њректасно, одредио је Сшшанчић да се велика обшшљска слава обави у његовом винограду* (Вј. Новак, Посљедњи Стипанчићи, 39). — *Чува оно мшшо и, њошшо је жив, не најушша своју дужност* (И. Секулић, Записи о моме народу). — *Пошшо је однијела са собом све своје хаљине и драгоцјености, у хошелу је иза ње остала њусшо* (И. Козарчанин, Сам човјек, 284). — *Пошшо о се друго нишша није могло очекивати, људи њошшаше* (М. Палић, Свадба, 93).

И када се *йошићо* употребљава као знак везе несумњиво временских реченица, оно се такође у изговору не наглашава, уколико је временски карактер зависне реченице с њим јасан сам по себи, као у примерима: *Пошћо вечерају, сћану о свему разговарайи* (нар. прип.). — *Сћари калуђер, йошћо се нече му досјећи и, настјави умјереније* (М. Боговић, Стјепан, посљедњи босански краљ, 6). — *Пошћо и скайи йуну здјелу, дигоше се и йошоше уз брдо* (П. Кочић, Цјелокупна дјела I, 334). Али, ако није довољно јасно да ли је зависна реченица временска или узрочна, какав случај имамо у примеру: *Виско је био ойћушћен йошћо је његово мјесћо заузео Магграм*, где није јасно да ли се хтело рећи да је Виско отпуштен због тога што је Маграм заузео његово место или да је отпуштен иза заузимања његова места од стране Маграма, — онда ће у овоме другом случају, тј. када је реченица временска, *йошићо* бити под акцентом.

Чињеница да *йошићо*, у функцији везника узрочних реченица, никада није наглашено, а у временских се, како рекосмо, нарочито наглашава ако и без акцента по самоме смислу није одређен њихов семантички карактер, говори да је — и насупрот устаљеним схватањима према којима је *йошићо* временски везник, који се употребљава и за везивање узрочних реченица с главнима (да овде и не говоримо о гледишту према коме реченице с тим везником и не могу бити узрочне)⁴¹ — ово првенствено спољни знак везе узрочних реченица. А будући да су ове увек с временском компонентом значења, није неразумљиво што је овај везник постао спољним језичким знаком и зависних реченица као одредаба времена које претходи ономе што се износи главном реченицом.

Исто се тако може рећи да су пре знаци везе узрочних реченица него временских и неакцентовано: *шћо, чим* и *како*, у примерима какви су: *Мене бијаше сћид шћо му некад о сељацима рекох* (Д. Шимуновић), *Чим не мислиш као йандур, онда си завереник* (Д. Ђосић) и *Како су кише йадале и йреко дан, латћице су йушћале из себе беле и сјајне магле* (Ј. Дучић), иако су прве две од ових речи првенствено знаци везе односних, а трећа начинских реченица, које такође могу бити односне,⁴² али односне које у себи садрже узрок онога што се казује њиховим главним реченицама, као и време наравно. Само чињеница што су они у узрочних реченица прави везници, тј. неакцентоване речи, а у временских су, акцентовани — упућује на то да је узрочна нијанса значења у њих претежнија од временске.

М. Стивановић

⁴¹ Prof. dr T. Maretić, *Gramatika i stilistika* 1931. Zagreb, str. 470. а исп. и чланак о томе питању објављен у загребачком *Језику* I, 3, стр. 91.

⁴² М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик* II. *Синтакса*, стр 853.

R é s u m é

Mihailo Stevanović

LE CARACTÈRE SÉMATIQUE DES CONJONCTIONS EN SERBOCROATE

L'auteur traite du problème de la signification des conjonctions en serbocroate et aboutit aux conclusions suivantes:

1) Les conjonctions, bien que privées de leur propre signification, en que particules, n'ont dû avoir au début que les fonctions asseveratives et comme telles elles ont pu se trouver entre les propositions (ainsi qu'entre les autres unités linguistiques) en en obtenant le sens et, comme signes externes, en en soulignant les rapports mutuels.

2) Une conjonction (comme p.ex. *da*) a pu, dès le début, avoir plusieurs significations et relier les propositions de différents sens et même de différents rapports syntaxiques.

3) Une même conjonction peut, introduire les propositions bien différentes, p. ex. les temporelles, les causales, les conditionnelles, celles de manière (de comparaison), etc., ce qui dépend non du sens même de la proposition mais de ce qu'elle contient, des éléments ou des nuances impliqués par les autres types de propositions.

4) Il existe des cas où le caractère d'une proposition dépend de la façon dont on la considère; de là, une même conjonction peut représenter des significations tout à fait opposées (cf. Les valeurs des significations et copulative de la conjonction *a*).

5) On rencontre également les emplois inadéquats (associés à des signes additionnels), comme c'est p.ex. le cas avec la conjonction *pa(k)* employée au sens adversatif, ou bien avec la conjonction *i* (ce qui dépend de la place qu'occupent *pa(k)* et *i*).

6) L'accentuation des conjonctions (ou des mots conjonctifs) représente certainement un des plus fréquents signes additionnels: *à, tčk, čim, štò, kàko* en tant que marques externes de temps, de cause, etc. Dans ces cas, les vraies conjonctions maintiennent, malgré leur emploi presque exclamatif, la valeur de marque externe des propositions qu'elles introduisent.

7) Il faut, bien entendu, séparer de ces cas l'accentuation des conjonctions qui se produit conformément aux lois de la langue littéraire selon lesquelles, dans certains cas, l'accent de la syllabe initiale passe sur le mot qui préside (proclitique immédiat); ce phénomène apparaît le plus souvent dans les propositions exclusives, ainsi que dans les propositions qui englobent l'interrogation indirecte, etc., où l'accent porte sur la conjonction même.

О ОСНОВИМА ШТОКАВСКЕ АКЦЕНТУАЦИЈЕ

За разумевање, па и саму идентификацију савременог српско-хрватског акценатског система неопходно је извесно познавање бар непосредних историјских основа тога система. Изванредна, наоко готово хаотична разноликост акценатских типова, широко распрострањени двојаки, па и вишеструки акценти — највећим делом настају услед различите укрштености, испреплетаности наслеђених модела. Зашто је нпр. стабилнија дужина у *рукојис* него у *вдошбк*, зашто имамо *дшац-дца* само кратко, *врацац-враца* само дуго, а *кднац-кнца* комбиновано, зашто је *клеџва-клеџавџ* али *сџрџанка-сџрџанкџ*, откуд различити акценат у *главама* и *рукама* — све то и много другог нећемо моћи разумети остајући само на савременом стању, без мало враћања уназад (било упоређивањем с другим акценатским системима, било унутрашњом реконструкцијом).

Размотрићемо, дакле, предисторију актуелних штокавских акценатских односа. Тако замишљена тема искључује ограничавање на стручну дискусију и испитивање неистражених појава, јер је о основима штокавске акцентуације доста писано, како у оквиру сербокroatистике, тако (још више) у оквиру општесловенске акцентологије, за коју је акценат српскохрватских дијалеката један од основних ослонаца. Упркос том обиљу литературе, шира стручна публика једва да има доступних извора да стекне уводна знања о историјским основима штокавске акцентуације, да се непосредно упозна са историјским темељима савремених односа у штокавском акценатском систему. Оно што би по начину излагања одговарало тој намени писано је веома давно или у слабо доступним страним публикацијама, а често и проткано веома хипотетичним или и већ убедљиво оспореним ставовима. Зато ће се овде тежити селекцији различитих ставова и систематичнијем, прегледнијем приказивању појава и односа, при чему ће се — посебно имајући у виду потребе студената — указивати и на веома познате и давно утврђене појаве и односе. Ограничићемо се такође на непосредније основе

штокавског акцента, од крајње фазе прасловенске језичке заједнице до нашег доба; ако би се ишло дубље у прошлост, све је слабија веза са савременим акцентом а све је већа опасност западања у хипотетичне и спорне реконструкције, док у назначеном временском распону очувани подаци допуштају већу егзактност испитивања.

Основни систем коначне прасловенске акценџуације

Подаци за реконструкцију. Прасловенска акценџуација реконструисе се на основу савремених система, у првом реду ових:

— штокавског (првенствено новоштокавског), где се јасније и доследније него игде огледају прасл. разлике у квантитету слогова, такође добро старо место акцента, а у знатној мери и квалитативне разлике¹;

— чакавског (и дела шток. говора са сличним акцентом), који такође добро чува квалитативне разлике и место акцента, а доследније него иједан словенски акценатски систем указује на прасл. нови акут²;

— хрватског кајкавског, где се у архаичнијим говорима веома добро чувају основни прасл. типови у деклинацији и конјугацији (и уопште код имена и глагола), као и разлика између прасл. кратког силазног акцента и акцената који су се у штокавском подударили с њим, а такође се добро употпуњавају чакавски подаци о новом акуту³;

— словеначког, где се боље него игде одржавала разлика између прасл. узлазних и силазних акцената⁴;

— руског, који веома добро чува старо место акцента, а у извесним случајевима сведочи и о разликама у квалитету.

Штокавски говори указују на прасл. место акцента делом непосредно: *џсџина*, *рџба*, *мџсо*, у старијим говорима и *џоџџк*, *нџрд*, *чиџџџи* (у наведеним примерима акценат је на истом слогу и у прасловенском), а делом и квалитетом акцента: *нџга*, *нџрод*, *џџџок* (узлазни акценти настали су преношењем старијег акцента на претходни слог, па је прасл.

¹ У целини посматрано, од свих описаних штокавских акценџуација Вуков и Даничићев систем пружа најпоузданије податке о старијим односима.

² Чакавски материјал из северозападних говора приказан је пре свега у радовима А. Белића, а из југоисточне зоне у радовима М. Храстеа.

³ Најдрагоценији материјал објавио је из Бедње Ј. Једвај^у Хрватском дијалектолошком зборнику I; исп. преглед и коментар тога материјала у ЈФ XXVI, 556—580.

⁴ Поред студија М. Ваљавца, непревазиђени извор словеначких акценатских података остаје Плетиершников *Slovensko-nemški slovar*.

акценат за један слог даље него у штокавском). На квантитет такође указују делом непосредно (кад се изузму специфичне промене): *dār*, *крѝло*, *сѝло* (исти квантитет слогова био је и у прасл.) — а делом вокалском бојом, о чему ће бити речи касније. На прасловенски квалитет (узлазност и силазност) акцента шток. говори указују углавном посредно.

Архаичнији чакавски говори указују непосредно на прасловенски нови акут (*bĭk*, *pĭšeš*, *sŭdiš*, G. pl. *glāv* итд.) и на старо место акцента (*poĭðk*, *pĭtāt*, *čŭdit*, *pĭšeš*, *mĕso*), а иначе на квалитет и квантитет указују начелно као и шток. говори, иако се дужине слабије чувају него у штокавском (тј. скраћују се иза акцента).

Архаични кајкавски говори непосредно указују на прасл. нови акут (*rĕp*, *bĭk*, *lĭca*, *trŭdni*, *māhneš* итд.), делом и на узлазни карактер прасл. кратког узлазног акцента (*pĕrje*, *trĕti*, *sĕla* и др.), а прасл. силазни акценти одликују се дужином (уз очуван силазни карактер: *zlāto*, *mĕso*, *pŏlje*, *nĕbo* итд.). Сведочанства о прасл. квантитету углавном су посредна.

Словеначки материјал указује на прасл. квалитет углавном непосредно (*gāziti*, *t^hōneš*, *kādiš* — прасл. узлазни акценти, а с друге стране *rŏg*, *grād* итд. — прасл. силазни акценти). Такође и место акцента у неким случајевима сведочи о квалитету, јер су прасл. силазни акценти померани за један слог даље (*poljĕ*, *zlatŏ* итд.); и затворена боја вокала *o* и *e* помаже идентификацији прасл. кратког узлазног акцента.

Руски језик непосредно указује на прасловенско место акцента, а на квалитет посредно, местом акцента у случајевима тзв. полногласија (*zŏrod* — силазни акценат, *porŏg* — узлазни); неки руски говори о квалитету прасл. акцента сведоче и вокалском бојом (затворен изговор вокала *o* под узлазним акцентом).

У реконструкцији прасл. акцентуације искоришћава се материјал и неких других словенских система (и њихових трагова у вокалској боји): чешки и словачки језик добро употпуњавају српскохрватске податке о старијем квантитету а посредно указују и на квалитет, бугарски указује на место акцента а донекле и на квалитет, украјински начелно пружа податке исте врсте као и руски, кашубски чува неке податке о квалитету и месту акцента — итд.; прилично података нађе се и у споменицима старије словенске писмености. На основу тих података да се реконструисати с великим степеном сигурности прасловенска акцентуација из доба које је непосредно или мало даље претходило издвајању посебних словенских језичких група, односно појединих језика.

Пет̄и њрасловенских акцената̄ӣа. За ту прасловенску епоху утврђују се најмање пет различитих акцената:

" — стари акут (праакут, протоакут), нпр. *rǫrgъ-rǫrga*, што се у савременим системима одражава овако: шток. *ŭrǫg-ŭrǫga* (тако и хрв. кајк. и чак.), словеначки *prǫg-prǫga*, рус. *ŭorǫg-ŭorǫga*, чеш. *prǫh*, буг. *ŭrǫg-ŭrǫga ŭrǫgŭi*; овај акценат стоји само на прасл. дугим слоговима, и то начелно у случајевима кад је дужина најстаријег, праиндоевропског порекла;

^ — циркумфлекс (дуги силазни акценат), нпр. **gōrdъ-gōrda*: шток. *grād-grāda* (тако и хрв. кајк. и чак.), снч. *grād-gradŭ*, рус. *gōrod-gōroda*, чеш. *hrad*, буг. *grād-gradā gradŭi* (уп. и преношење на проклитику: шток. *ŭ grād*, рус. *за городом*); овај акценат срећемо само на првом слогу у речи, и то углавном на слоговима који су развили дужину у прасловенском или у току посебног развоја после дељења индоевропског прајезика, ређе на исконским дугим слоговима;

" — прасл. кратки силазни акценат (двојни гравис), који се понаша идентично циркумфлексу и представља заправо његову варијанту везану за кратке слоге, нпр. **dōmъ-dōmi*: шток. *dōm-dōma* (*ŭ dōm*), хрв. кајк. *dōm-dōma*, снч. *dōm-dotŭ*, рус. *dōm-dōma* (*из-дому*), буг. *dōm-dōmā domŭi*;

' — нови акут (неоакут, чакавски акут, метатонијски акут), нпр. **kōrljъ* или сл. (G. **kōrljā*): шток. *krāľ* (*крáља*, старије *krǫľā*), хрв. кајк. и чак. *králj* (*krǫljā*), снч. *králj* (*krǫlja < kraljā*), рус. *король* (*ко́роля*), чеш. *král*, буг. *krāl-krǫlja krǫljaŭi*; овај акценат среће се на прасл. дугом слогу без обзира на порекло дужине, обично у позицијама где систем облика указује да би старији акценат могао бити за један слог даље (зато се претпоставља да је овај акценат настајао рецесијом, повлачењем старог акцента: *bykъ* од старијег *bykǫ*);

` — кратки узлазни акценат (гравис), који се среће:

а) у истим позицијама као и неоакут (само на кратким слоговима), па очигледно представља његову кратку варијанту, нпр. *kōnjъ* (G. sg. *kōnjā*), *nōsišъ*: шток. *kōň* (*кòња*, старије *koňā*), *nōsiŭ*, чак. *kōnj* (*koňā*), *nōsiš*, кајк. *kōnj* (*kōnjā*), *nōsiš* итд.;

б) у друкчијим позицијама, нпр. *rotǫkъ-rotǫka* (шток. *ŭdŭok-ŭdŭoka*, старије шток. и чак. *ŭoiŭđk-ŭoiŭđka*, кајк. *rōđk-rotǫka*, снч. *rōtok* од старијег *rotǫk*, G. *rotǫka* итд.), где према њему на дугим слоговима срећемо акценат који се рефлектује као стари акут (нпр. шток. *izlaz-izlaza*, старије *izlǫz-izlǫza* итд.).

По неким теоријама постојао је и шести акценат, нови циркумфлекс, фонетски различит од прасл. циркумфлекса који смо горе поменули и незван за први слог; о томе ћемо рећи неколико речи даље, кад пређемо на развој српскохрватског акценатског система.

Прасловенски квантитетни слога. Оно што даје посебну поузданост реконструкцији прасловенског прозодијског система јесте доследна

шток.	прасл. дуги	прасл. кратки	примери
а	а о + r, l	ъ, ь	јаме, дар краве, злато даске, магле
и	і у	јь, њь, њь	чин, живот дим, син игла, лијем, кријем
у	и (ou) ѡ Ѡ	въ, вь лъ, ль	дух, душа зуб, мука стуб, вуна улаз, удова буха, суза
е / је (ије)	ѣ		с(ј)еме, зв(иј)езда
е	ѧ ѧ̄	е	греда, зет мрежа, репа небо, мед
о		о	вода, дом
р	ѣ̄	гъ, гь	грло, врх крв, крст

Штокавски вокали и прасл. квантитет

зависност квантитета од вокалске боје; другим речима — прасловенски квантитет не мора се изводити из прозодијских података савремених језика, него је довољно извршити фонетску реконструкцију па да имамо

податак о квантитету слогова у одређеној фази развитка словенског прајезика. За разумевање односа у савременој српскохрватској акцен-туацији посебно је неопходно знати односе прасл. квантитета и вокалске боје, као и односе српскохрватских и прасловенских вокала — па ћемо то приказати једном табелом (в. на стр. 111).

Како се види из приложене табеле, скоро сви српскохрватски вокали могу водити порекло и од дугих и од кратких прасл. слогова; ипак су шток. постојано *a*, затим *и*, *у* па и *р* најчешће дуги (такође екавско-ијекавско двојство упућује редовно на прасл. дужину, јер је прасл. „јат“ дуг). Исто тако, из наведених примера се види да се прасл. дужина и краткоћа често не поклапа са штокавском, али то никако не значи да је прасловенски квантитет изгубио значај за савремене српскохрватске прозодијске појаве.

Показани квантитативни односи резултат су специфичног прасловенског развоја, и само делимично одговарају квантитету у ранијим, предсловенским епохама. Тај ранији, праиндоевропски квалитет такође је веома значајан за акценатске односе у прасловенском и даље у посебним словенским језицима, што се огледа првенствено у чињеници да је прасл. стари акут (*ǰāba* и сл.) начелно везан са старом, предсловенском дужином. У ова питања, међутим, не можемо овде детаљније улазити.

Основни прасловенски акценатски типови. Према врсти акцената и њиховом односу у парадигми, и код имена и код глагола, за прасловенску епоху јасно се реконструишу три основна акценатска типа:

— речи са акцентом на наставку (окситоне), с тим што се у појединим облицима неких морфолошких типова уместо акцената на наставку среће акценат новоакутског карактера за један слог испред акцената у другим облицима; овај тип једнако је карактеристичан за прасловенске дуге и кратке основе, тј. основе са дугим или кратким вокалом у основи;

— речи са помичним акцентом (хетеротоне) — у једним облицима на наставку а у другим на апсолутном почетку, подразумевајући и пренос на проклитику; и у овом типу једнако се срећу прасл. основе с дугим и кратким вокалом;

— речи са акцентом на основи (баритоне), које се углавном ограничавају на основе с дугим вокалом, мада се — нарочито у вишесложним основама — срећу и баритонијски типови у којима је акценат на кратком вокалу (нпр. *vdlja*, *potòka*).

Ту репартицију илустроваћемо с неколико примера (за прасл.):

		окситоне		хетеротоне		баритоне	
1)	N. sg.	bŭkъ	ròbъ	gòrdъ	rògъ	rákъ	
	G. sg.	bŭkà	robà	gòrda	ròga	ràka	
	G. pl.	bŭkь	ròbь	gòrdь	rogь	rákь	(rákь?)
2)	N. sg.	lícè	selò	pìvo	pòlje	játo	
	N. pl.	líca	sèla	pìva	poljà	játa	
3)	N. sg.	vŭfhъ	vòlъ	sŭnъ	dòmъ		
	G. sg.	vŭfhù	volù	sŭnu	dòmù		
	L. sg.	vŭfhù	volù	sŭnù	domù		
4)	N. sg.	pŕtъ		gòldъ	kòstъ	rátъ	
	G. sg.	pŕti		gòldi	kòsti	ráti	
	L. sg.	pŕti		gòldi	kosti	ráti	
5)	N. sg.	slŭgà	ženà	dŭšà	nogà	žába	kòža
	A. sg.	slŭgò	ženò	dŭšò	nògò	žábò	kòžò
6)	N. sg. m.		nòvъ	mòldъ	bòsъ	stárъ	
	N. sg. n.		novò	mòldo	bòso	stáro	
	N. sg. f.		novà	mòlda	bosà	stára	
7)	Praes.		mòžešъ	zĕbešъ	pečešъ	pádešъ	
	Pcp. f.		moglà	zĕblà	peklà	pádlà	
	Pcp. n.		moglò	zĕblo	pĕklo	pádlò	
8)	Praes.	slŭžŭšъ	nòsŭšъ	gubŭšъ	lovŭšъ	žálŭšъ	
	Pcp. f.	slŭžŭla	nosŭla	gubŭla	lovŭla	žálŭla	
	Pcp. n.	slŭžŭlo	nosŭlo	gubŭlo	lovŭlo	žálŭlo	

Ова схема приказује лексичке примере за поменути три основна типа (напореда дуге и кратке основе); у појединим позицијама могући су и други прозодијски ликови, нпр. друкчије чување дужина код глагола (в. о дужинама даље), а остаје нејасно и кад је крајњи полу-гласник код хетеротона губио способност да задржи акценат.

Код окситона кад акценат није на наставку, он је јасно неоакутског карактера, са очуваном разликом у квантитету слогова (*líca: sèla, slŭžŭšъ: nòsŭšъ* и сл.). Кад је наглашен први слог вишесложног наставка, изгледа да се акценат на дугим слоговима може идентификовати са старим акутом (*slŭgàma, slŭžŭlo*). Кад је пак акценат на апсолутном крају (*ženà, moglà* и сл.), доста је тешко изводити поузданије закључке о његовој природи; истина, његов акутски карактер изгледа несумњив, али је тешко одредити с којим од акутских акцената (стари акут, дуги неоакут, кратки узлазни) треба најпре идентификовати овакав акценат.

Хетеротоне карактерише силазни акценат (циркумфлекс или кратки) на првом слогу неких облика, а финални акценат у овом типу био је акутског карактера. Мада се рефлекси овог последњег практично не разликују од финалног акцента окситона, има основа за претпоставку да је раније међу њима било разлике. Наиме, изгледа да је финални акценат код окситона био подложнији рецесији (повлачењу) него код хетеротона (N. pl. *sēla: poljā*, praes. *nōsiš̄: loviš̄* или *loviš̄*).

Основни акценат баритона је стари акут, али су међу вишесложним основама постојали и типови с великим бројем речи у којима је на основи био кратки акценат (*potòk̄, nāròd̄, pòstava* итд.).

Померања у њрасловенском њрозодијском сисџему. Изгледа да је неоакутска рецесија, тј. повлачење акцента при којему се као резултат добијао нови акут или његов кратки парњак, била још актуелан процес кад је дошло до дељења словенске језичке заједнице и сеобе Словена. То излази из ових факата:

— у неким случајевима ова рецесија изазвана је несумњиво слабљењем полугласника, тј. њиховим раслојавањем на слабе и јаке (*bŷk̄* од *bŷk̄, ròb̄* од *rob̄*) — а тај процес мора се везати за последње фазе прасловенског језичког развоја;

— посебно је карактеристично да се овом процесу потпуно прилагодила реч *крал̄*, за коју се сматра да је настала према имену Карла Великог, што значи да је у словенске језике могла улазити крајем VIII века;

— неоакутска рецесија јавља се и као последица контракције коју не засведочавају сви словенски језици: *rytāš̄* од *rytāješ̄* (старо место акцента види се из рус. *и́и́и́деш̄*, као и из шток. *и́и́и́ај̄* одн. *и́и́и́ај̄*).

Спорно је и измиче сигурном доказивању да ли су сви акценти који се у савременим језицима рефлектују као неоакутски постали рецесијом. За ове позиције изгледа несумњиво да имамо повлачење акцента:

— са крајњег полугласника код окситона: *bŷk̄* од *bŷk̄, ròb̄* од *rob̄*;

— са унутрашњег слабог полугласника: *roč̄neš̄* од *roč̄neš̄, vòd̄ka* од *vod̄ka*;

— такође код окситона као и у неким баритонијским типовима у неким облицима — са слога испред крајњег полугласника: G. pl. *pòtok̄* од *potòk̄, vòlov̄* од *volòv̄*, вероватно и *národ̄* од *nāròd̄* (уп. *nā-ròdā* у црног. говорима), а с таквим случајевима изгледа подударна рецесија у презенту: *mòžeš̄* (од **možēš̄*), *slūžiš̄* итд.

Поменули смо да се финални акценат хетеротона боље одупирао рецесији него одговарајући акценат код окситона: *sèla* од *selà*, али *roljà* остаје без повлачења, или бар без једнако доследног повлачења. За акценат код хетеротона кад је био на крајњем полугласнику тешко је нешто одређеније рећи; ако би се претпоставило да се он овде дуже одржавао него у истој позицији код окситона, лакше би се објаснио постанак наставка *-a* у шток. G. pl.

Сѣтаро скраћивање ненаглашених дужина. Српскохрватски и чешки језик не чувају дужине у свим позицијама где прасловенска вокалска боја указује на њих, па се узима да је већ у доба прекидања словенске језичке узајамности долазило до скраћивања у неким позицијама. Тим старијим скраћивањима био је захваћен крајњи отворени слог, као и различити слогови у вишесложним речима, али је тешко утврдити сигурна правила; уп. шток.:

жаба (а не *жаб̄а*), А. sg. *нѣгу* (а не *нѣг̄у*) — али с друге стране през. *чъјѣ*, аор. *ѣдлѣ*, *ѣмрѣ* *ѣмрије*;

малина одн. старије *малѣна* (а не *малѣн̄а*), *рукама* одн. *рук̄ама* — али *ѣѣѣѣѣѣ* одн. *ѣѣѣѣѣѣ*, *слугама* одн. *сл̄уг̄ама*;

забѣѣѣ или *забѣѣѣѣ* одн. *забѣѣѣѣ* или *забѣѣѣѣ* (а не *з̄а-*) — али *з̄авѣд* одн. *з̄авѣд̄*, *з̄алога* одн. *з̄ал̄дга*;

кућама (а не *кућа̄ма*), *г̄азѣѣѣ* — али *ј̄асѣрѣб*, *ѣд̄ук*, *ѣдор̄али*, *рӯкойѣс*, такође и дијал. *г̄азѣѣѣ*, *кућа̄ма*;

з̄аѣѣѣѣѣѣ (а не *з̄аѣѣѣѣѣѣ*), *наѣѣѣѣѣѣ*, тј. скраћивао се циркумфлекс у вишесложним речима.

Начелно се може рећи да се дужина боље чувала иза силазних акцентата, на пенултими или ултими: *р̄азабр̄а*, *р̄азабр̄али*, *ѣл̄ѣѣѣѣѣѣ*, *рӯкойѣси*. Такође би се рекло да се пре акценатска дужина боље чувала у окситоничној парадигми него код хетеротона (уп. *сл̄ужѣѣѣѣѣѣ* одн. *сл̄ужѣѣѣѣѣѣ*: *зубѣѣѣѣѣѣ* одн. *зубѣѣѣѣѣѣ*), док код баритона имамо различитих случајева (*з̄алога* одн. *з̄ал̄дга* али *малина* одн. *малѣна*, *з̄аѣѣѣѣѣѣ* одн. *з̄аѣѣѣѣѣѣ* али *ј̄езѣѣѣѣѣѣ*). Са више сигурности могу се изводити поједина емпиричка правила о распореду квантитета у штокавском, нпр. у изведеницама с префиксом, о чему ће касније бити речи.

Даљи развој српскохрватске акцентуације

Уѣрошћавање сѣѣѣѣѣѣ акцентата. а) Изгледа да је за сва три српскохрватска дијалекта — а и за словеначки језик — заједничко да се није чувала разлика између прасл. старог акута и кратког узлазног акцента,

сведочили би или о дужем одржавању актуелности процеса стварања неоциркумфлекса, или и о својеврсној продуктивности створених односа и модела. У сваком случају, на јужнословенском северозападу развио се изразит паралелизам неоакутских и неоциркумфлексних акцената и дошло је до њихове повезаности у својеврстан систем секундарних акцената (својствених одређеним позицијама у флексији и деривацији), што је морало имати и неке продуктивности; овај паралелизам је А. Белић пројцирао на прасловенску епоху, заснивајући на њему своју познату теорију о метатонији⁶.

г) Чакавски, а и архаични штокавски посавски говори начелно остају на поменутом троакценатском систему и до данас, али у основном делу шток. дијалекта долази до даљег упрошћавања, јер се неоакут изједначује са дугим силазним акцентом (*јунџак* од *јунџак*, *служџиш* од *служџиш*), тј. систем се своди на двоакценатски: \sim и $\grave{}$. Овакав двоакценатски систем — било генерално било са изузетком одређених позиција — одржава се начелно и до данас у говорима јужне Црне Горе и јужног Санцака, затим у једном појасу србијанских говора од Метохије и Копаоника до румунске етничке границе. На србијанском југоистоку овај систем и даље се упростио (оба акцента сведена су на један, а изгубиле су се и ненаглашене дужине), а иначе широм штокавске територије стварање двоакценатског система представља последњу фазу у п р о ш ћ а в а њ а акцентуације.

Наиме, северозападно од поменутих црногорско-србијанских говора штокавска акцентуација развила се у четвороакценатски систем, (који је усвојен и као стандардни, књижевни изговор): акценат се повлачио на претходни слог кад год није био на апсолутном почетку, добијајући при томе узлазни карактер: *зџма* од *зџма̄*, *жџвиш* од *жџвиш*, *нога* од *нога̄*, *јџнџак* од *јџнџак* итд. Сличан процес је делимично (у одређеним позицијама, везаним најчешће за крај речи) захватио и већину говора из претходне групе, а и на територији кајкавског и чакавског дијалекта (као и у неким суседним или ближким штокавским говорима) долазило је до специфичног развоја.

Померања у квантитетџу. Вуков и Даничићев прозодијски систем начелно не показује ниједно скраћивање прасловенских дужина које се не би могло приписати још последњим фазама развоја словенске језичке заједнице — ако изузмемо скраћивање старог акута, о којему је

⁶ В. Белићеве *Акцентнајске стџудије*, такође (за хрв. кајкавски) ЈФ XXVI, 558—559.

— скраћивао се вокал иза којег је настало *o* од *l* на крају слога: *ддо, бдо, ддо, кдвао* и сл. (од *ддл, кдвал* итд.);

— било је дијалекатског скраћивања у непосредном додиру два вокала насталом услед губљења *x*, што је донекле оставило трага и у Вуковом и Даничићевом систему, иако је *x* обновљено (таквога је прекла краткоћа у *йрѣх, сѣрѣх, смѣх, дѣховнѣк* и сл.); сличнога је смисла изостанак аналогичког дуљења у презенту на *-јем* (*чујем, бијем* и сл.), што је широко распрострањено у штокавским говорима, а није било страна ни Вуковом прозодијском систему⁸;

— у штокавским говорима широко је распрострањена тежња ка избегавању суседних дужина (нпр. *ѣрѣсем* уместо *ѣрѣсѣм, зѣвој* ум. *зѣвој, нѣселе* ум. *нѣсѣле*), а у Вуковом систему била је од извесног значаја у усмеравању одабирања варијаната при неким морфолошким уједначавањима (*зѣхлѣје* ум. *зѣхлѣје* и сл.) или је и директно долазила до изражаја у отпору развијању нових дужина (*зѣчеле, нѣручје* итд., уп. и појаве које смо поменули говорећи о сонантском дуљењу).

Тежња скраћивању ненаглашених дужина у разним позицијама широко је захватила многе штокавске говоре, нарочито на територији Србије. Скраћивање јаче долази до изражаја у крајњем слогу него у унутрашњем, јаче иза силазног акцента него иза узлазног, најзад — јаче иза дугих него иза кратких акцената, такође иза ненаглашене дужине. На широкој територији, међутим, начелно се чува Вуков и Даничићев систем, без ових скраћивања.

Различита померања и колебања у квантитету долазила су и због укрштања различитих наслеђених модела, нарочито у творби речи. Једно од најупадљивијих таквих колебања запажа се у квантитету префикса код сложеница и изведеница с префиксом. Изгледа да се дужина континуирано чувала у овим позицијама:

— код именица типа *зѣлог, зѣнос, зѣлога* (такође и *зѣрека* и сл.);

— код односних придева изведених од тих именица (*зѣложнѣй, зѣдружнѣй, зѣводскѣй* итд.), само што је овде тешко разликовати колико је то стварни фонетски континуитет, а колико генерализовано подешавање према основној речи;

— код изведеница на *-је*: *зѣчеле, нѣселе* итд.

Код именица типа *зѣмѣшак, нѣвиљак, зѣзубица, нѣврѣйка* итд. основни модел по свој прилици представљају варијанте са скраћеним префиксом. Долази, међутим, до аналогичког продирања дужине и у оваква образовања, јер постоје битни додири с претходним типовима:

⁸ В. у Вуковом предговору II издању „Српског рјечника“.

утицај синонима или утицај основне речи на деминутив (*завџ* → *завојац*, *задева* → *задевица* итд.), утицај посредничког придева (*намеи* → *намеини* → *намеиник*, *нарез* → *нарезни* → *нарезница* итд.) и друге узајамности, услед чега у овим типовима имамо практично генерализовани дублетизам.

Наравно, овде је реч о префиксима с прасл. дужином, а код изворно кратких (*до-*, *из-*, *йо-*, *йро-*, *йод-*, а и *у-* се начелно тако понаша, упркос двојству порекла) краткоћа се одржава углавном доследно, мада има и појединачних одступања (*дбмеи* уместо *ддмеи* и сл.).⁹ Континуитет дужине не одржава се једнако ни код свих префикса с прасл. дугим вокалом (слабије нпр. код *йред-* и *над-* него код *за-*, *на-*, *раз-*).

Развој и односи акценатских њијова именица

Померања у акценатским типовима и односима акцената у парадигми имају двојаке узроке:

— упрошћавање система акцената, чиме су се створиле нове додирне тачке међу појединим типовима и услови за различита уједначавања;

— морфолошке промене — првенствено изједначавање двојине и множине и свођење пет морфолошких типова м. рода (основе на *-о*, *-и*, *-и*, *-а* и на сугласник) на два, или свођење четири типа ж. рода (основе на *-а*, *-и*, *-и* и на сугласник) на два.

Како смо поменули, фонетско упрошћавање система акцената ствара нове додире међу појединим типовима и доводи до поремећаја у њиховом односу. Међутим, новоштокавско повлачење акцената није доводило до нарушавања односа између појединих типова, јер је повучени акценат био посебне, узлазне природе; може се чак рећи да је претварање двоакценатског система у четвороакценатски доприносило чувању старих односа и дистинкција. Иако се нпр. акценат повлачио са наставка на основу, ипак се старе окситоне нису изједначиле с баритонама, *жсѣна* и *кућа* остају и даље два битно различита типа. Зато се и данас новоштокавски типови са узлазним акцентом на слогу испред наставка обично називају окситонама, и уопште — кад се говори о месту акцената у штокавском у вези с развитком акцентуације — под-

⁹ Префикс *са-*, међутим, систематски прилази дугим префиксима (*сасиѣв*, *савей*, *сѣбор*, *сѣзив* итд.). У ствари је овде губљењем полугласника прекинут фонетски континуитет (*сѣборъ* > *збор*), а морфолошки обновљени префикс *са-* прилагођава се продуктивнијем моделу, с дугим префиксом.

разумева се оно место на које указују старији штокавски говори (или млађи кад се реконструише старији акценат у облицима са узлазним акцентом).

У односима савремених именичких акценатских типова укрштају се разне линије. Исти акценатски тип ступа у различите системе — зависно од морфолошких карактеристика речи (врста, тип флексије, број слогова, суфикс и уопште структура) и од њеног наслеђеног акцента.

С једне стране, јасно је да поједине акценатске категорије и подударности прекорачују границе морфолошких врста. Уп. нпр.:

јѐзик кòришò ливада
јѐзикā кòришā ливāдā

или:

ошāцā весāлā сесшāрā
кòнāцā рѐбāрā сѐсшāрā (дијал.)

С друге стране, однос акцената у парадигми, продуктивност и узајамне везе акценатских типова, као и низ посебних појава — остају у највећој мери везани за поједине врсте промене. У оквиру сваке врсте битан значај има број слогова; нарочито једносложне основе изискују одвојен третман, јер се ту најпотпуније диференцирају класични акценатски типови и најбоље чувају трагови старине. У вишесложним образовањима од битног је значаја тип творбе, његова продуктивност и однос према основној речи.

Н а п о м е н а . У овом погледу дошло је до врло сложених и бројних померања у распореду акценатских типова изведеница. Испитивања у неколико последњих деценија бацила су доста светлости на те процесе (Хартман, Станг, Дибо и др.), а егзактности утврђивања појединих појава и односа нарочито ће допринети обрада староруског акценатског материјала коју је извршио руски акцентолог В. В. Колесов (уп. Именная акцентуация в древнерусском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ленинград 1969; в. тамо и податке о старијим истраживањима ових појава).

Начелно се за српскохрватски језик може говорити о преради старе трихотомије типова изведеница у дихотомију. Да се тројство основних типова одражавало и на изведенице, сведочи — како показује Колесов — и староруски материјал:

а. изведенице од баритона: *дòлгошā ирāвошā чисшòшā, исшшина ирāвина ишшшина, лѐйшникъ мѐршникъ хлѐбшникъ;*

в. изведенице од окситона: *бодрѡта добрѡта красѡта мокрѡта острѡта, злѡба утрѡба, зеленина седина, двѣрникъ* (од *дверѣникъ) *кључникъ кѡнникъ плѡтникъ*;

с. изведенице од хетеротона: *глухотá наготá пустотá слепотá срамотá, худобá, глубинá кривинá ширинá, блудникъ-блудникá золотникъ-золотникá ручникъ-ручникá.*

Међутим, изведенице са „акутованим“ дугим вокалом у суфиксу показују двојни распоред:

а. изведенице од баритона: *гáдина дѣдина мáслина, курица мáслица, перунице лајнице*;

в-с. изведенице од окситона и хетеротона: *вербина конина скотина — година долина дружина, вервица кралица крупница — водница головица дубица, дворнице изрице путнице судице — гнојнице годице городице.*

Иако у шток. материјалу има појава које се не уклапају у ову схему (склоност инцијалном акценту код неких суфикса: *младѡсѣй лѣдѡсѣй, гѡдина, гнѡјѣише грѡдѣише* и сл.), ипак се показани односи могу узети и као полазна основа штокавског акценатског развоја у неким битним моделима, па се треба надати да ће се развој акцента у појединим творбеним типовима моћи егзактније анализирати кад се објави Колесовљева монографија.

1. *Именице м. рода на сугласник.* Сви морфолошки типови који су се овде затекли — основе *-о*, *-и*, *-и* и консонантске основе — утицали су и на акценатски развој.

Карактеристично је за једносложне основе да три класична типа и даље чувају јасну разлику, уз мало међусобне флукуације. Како се код окситона и хетеротона такође добро одржава разлика у квантитету, то значи да овде имамо пет основних типова. Међутим, код ових именица среће се још доста разлика и колебања, нарочито у множини, што је разумљиво с обзиром на хетерогено порекло: овде су се слиле старе *о*-основе мушког, а изгледа делом и средњег рода, затим знатан број некадашњих основа на *-и* и на *-и*; ове последње су извршиле знатан и морфолошки и акценатски утицај на односе код једносложних именица м. рода.

Код једносложних основа које у N. sg. имају непостојано *а* (типови под 1.2 у приложеној систематици) помични (хетеротонијски) тип доста је слабо засведочен (сем типа *бадаљ* само трагови). Тип *бадаљ*, истина, има прилично примера, али они већином и нису припадали овом

1.	<i>Именице м. рода на сугласник</i>		I
1.1.	<i>Једносложне основе</i>		1
1.11.	бѣк-бѣка	A	
1.12.	рѣб-рѣба	B	
1.13.	сѣн-сѣна	C	
1.14.	рѣд-рѣда (прѣх, крѣј)	D	
1.15.	рѣк-рѣка	E	
1.2.	<i>Једносложне основе с нејосѣјаним а</i>		2
1.21.	<i>(Бивше оксѣјоне :)</i>	A	
1°	врѣбац-врѣпца	a	
2°	кѣбац-кѣпца	b	
3°	лѣбац-лѣпца	c	
1.22.	бѣдаљ-бѣдља (тѣтањ)	B	
1.23.	<i>(Барѣјоне :)</i>	C	
1°	вѣтар-вѣтра (нѣкат)	a	
2°	кљѣнац-кљѣнца	b	
1.3.	<i>Вишесложне основе</i>		3
1.31.	<i>(Бивше оксѣјоне :)</i>	A	
1°	јѣнак-јѣнака, весѣљѣк	a	
2°	жѣвѣт-жѣвѣта	b	
3°	гарѣв-гарѣва (жѣлѣ -ѣа), нерѣдѣв	c	
4°	<i>(са нејосѣј. а :)</i>	d	
(1)	добѣтак-добѣтка, чудѣтѣвѣрац	α	
(2)	кѣкѣтац-кѣкѣца, порѣбѣрац -ѣрца	β	
(3)	синѣвац-синѣвца, порѣбѣрац -ѣрца	γ	
1.32.	<i>(Прѣјѣјоне са `` :)</i>		B
1°	нѣњѣк-нѣњѣка, гѣлѣб, јѣбучѣр	a	
2°	брѣтињ-брѣтиња (ѣток), лѣсѣчињ	b	
3°	дѣвѣр-дѣвѣра, кѣкѣт, блѣгѣслѣв	c	
4°	<i>(са нејосѣј. а :)</i>	d	
(1)	прѣтѣјѣсак-прѣтѣјѣска, пѣдупѣрањ	α	
(2)	Јѣстрѣбац-Јѣстрѣпца, прѣгѣгѣман	β	
(3)	крѣставац-крѣстѣвца, зѣравѣнак	γ	
1.33.	<i>(Осѣјале барѣјоне :)</i>		C
1°	<i>(Са сѣј. акѣенѣјѣм на доминѣнѣји :)</i>	a	
(1)	пѣток-пѣтока; пѣвѣј-пѣвоја	α	
(2)	нѣрод-нѣрода; зѣвѣј-зѣвоја	β	
(3)	домѣњѣн, ненѣсит, безѣбрѣзлѣк итд.	γ	
(4)	<i>(са нејосѣј. а :)</i>	δ	
(a)	ѣштѣпѣк-ѣштѣпка, домѣродац	1	
(b)	ѣздѣнак-ѣздѣнка, пѣногѣлавац	2	
(c)	нѣврѣтак-нѣврѣтка	3	
(d)	нѣставак-нѣстѣвка, капѣтѣновоац	4	
2°	<i>(Са ѣ на ѣрѣми или са сѣј. акѣенѣјѣм на унѣѣѣрѣшњѣм слогу, ѣј. ѣрѣосѣјале вариѣјѣнѣе барѣјѣѣне : вѣковац, бѣновињ, нѣкѣвањ, бѣ-бѣвињ, барѣјѣчињ, ѣлѣјѣбѣг, нѣстѣјѣнѣк итд.)</i>		b

Систѣмѣтѣски прѣглед типѣва иѣменица м. рода на сугласник

У Вуковом и Даничићевом материјалу, а и иначе у шток. говорима, запажа се у оквиру именица м. рода на сугласник низ посебних појава и колебања. Поменућемо неке од њих.

— *вѣр-вѣра-вѣрови*. Овај Вуков усамљени пример представља у црногорским говорима генерални образац, и није га довољно објаснити простим механичким повлачењем модела *вѣрови* (*вѣрѣви*) пред моделом *грѣдови*. При ширењу уметка из и-основа могло се заправо догађати двоје: или да се он прими заједно с карактеристичним акценатским ликом (модел *сѣнови* потпуно се преноси на *вѣрови*, дијал. *бѣкови* итд. — уместо ранијег *бѣси*), или да се прими само уметак, уз задржавање карактеристичног акцента основе: *бѣци* (*бѣси*) → *бѣкови* (*бѣкѣви*). Видели смо уосталом малопре да је постојала несумњива зависност ширења уметка од акценатског типа.

— *дѣвр-дѣбра, сѣбѣг-сѣбѣга*, сл. и код *нож, њањ, гром*. Дужина у N. sg. (или и проширена на зависне падеже) несагласна је са окситонијом о којој сведоче зависни падежи. Ово (а и неке појаве изван шток. дијалекта) као да упућује на закључак да се у прасл. у м. роду био формирао и један међутип, где је N. sg. имао силазни акценат (својствен хетеротонама), док је у зависним падежима акценат био на крају.¹⁰

У *вѣ-вѣла, сѣд-сѣдла* само привидно имамо исту појаву, јер је одступање од типа *рѣб-рѣба* само последица вокализације *л* и контракције која јој је уследила (*вѣ* од *вѣлѣ*). У *врѣх-врѣха* краткоћа мора бити секундарна (последица хијата добивеног испадањем *х*), а реч изворно припада типу *бѣк-бѣка*. Вуково дублетско *бѣк-бѣка* можда је у вези са синонимом *бѣк* (од **бѣкѣ*). — Према свему је међутип са $\hat{}$ у N. sg. и $\grave{}$ у зависним падежима веома хетерогеног састава и невелике стабилности.

— *вѣлови-вѣлѣвѣ, ѣдѣлови-ѣдѣлѣвѣ*. Однос је као *ѣдѣлови-ѣдѣлѣвѣ* и биће директно продужење стања код прасл. кратких окситона на *-и*.¹¹ У ствари би акценат *рѣбѣвѣ* изискивао објашњење; може се помишљати да је само ширење уметка *-ов-*, нарушавајући континуитет преузимања, олакшало колоналну генерализацију акцента о којој сведочи тип *рѣбови-рѣбѣвѣ* итд.

— *ѣрѣх-ѣрѣха* (по ВД, тако и *мах, мех, смех, сѣрах*). Ово су по пореклу дуге хетеротоне, које се тако и одржавају у неким (нпр. црногорским) говорима, док је у говорима јаче захваћеним губљењем *х*

¹⁰ Претпоставка В. М. Илића-Свитића (Именная акцентуация в балтийском и славянском. Судьба акцентуационных парадигм. Москва 1963); уп ЈФ XXVII, 241.

¹¹ У црногорским говорима тај однос је генерализован на цео тип *рѣб*.

долазило у хијату до скраћивања, које се преносило и у N. sg. (*ŭrǫx*). Обнављање *x* у стандардном језику није дакле елиминисало и прозодијске последице губљења овога гласа у говорима на којима се базира стандардни језик.

— *крај-краја*, *дд краја*. Овакво преношење акцента на проклитику (као код баритона) и прасл. дужина упућују да ова реч по пореклу не припада типу *рдд-рдда*, и да у номинативу немамо циркумфлексно дуљење, него сонантско дуљење пред крајњим *-j* (о чему смо говорили у уводном делу).

— L. sg. *врѡгу*: *граду*, *бдгу*: *ддму*. По Даничићу непромењен акценат остаје код речи које значе живе појмове. Не би се рекло да објашњење треба тражити у каквој старој типолошкој разлици, него пре у овим моментима: а) обличко изједначавање шток. D. sg. и L. sg. условљава одређену акценатску узајамност; б) с обзиром на значења датива, у овом облику су много веће фреквенције речи које означавају живо биће, па је акценат датива могао утицати на локатив; с) релативна фреквенција ова два облика за неживе појмове знатно је друкчија (одлучну превагу има локатив), па се овде такав утицај теже могао реализовати.

— *вѡл-вѡла-вѡлови*, *рдд-рдда-рддови*. Овакво потискивање акцента у множини (код хетеротона) исувише је широко засведочено да би се могло објаснити просто утицајем окситона. Зато извор ове појаве треба тражити у оквиру самог хетеротонијског типа — било међу основама на *-o* или на *-u*.¹²

— *рдг-рдга-рдгови-рогѡвѡ*, тако и *крај*. Ово је примена на кратке основе обрасца који је за дуге хетеротоне нормалан, али је код кратких у материјалу ВД засведочен само као одступање (док смо нормални образац видели у претходном случају). Пада у очи да су обе речи такве семантике која је морала условљавати веома честу употребу двојине (парни појмови), па није искључено да су на одржавање тога акцента утицале прилике у двојини.

— *сѡнѡвѡ/синѡвѡ*, *сѡновима/синѡвима*. Рекло би се да је у овом типу и за основе на *-d* и за оне на *-u* био карактеристичан финални акценат (*gordǫ̀*, *synovǫ̀*); ако би се претпоставило да се полугласник захваљујући том акценту одупирао слабљењу, тек бисмо тим имали јасно објашњење шток. наставка *-a* у овом облику. Порекло иницијалног акцента могло би се тражити у двојини (у нар. говорима забележен је акценат *рдгѡ*). У дативу би стање могло бити обрнуто (*sъnъmъ*, *gǫrdomъ*: *synъmъ*, *gordomъ*).

¹² В. М. Илић-Свитић (о. с.) је овај модел сматрао својственим *u*-основама, али акценат *сѡнови* исувише је добро засведочен да би се могао сматрати секундарним.

— *дѣо-дѣла*. Припада заправо типу *сѣн*, а скраћивање је прерасподела квантитета у хијату насталом вокализацијом *л*.

— *вѣнци, кѣнци, мѣнци* и сл. Неколико именица код ВД у множини одступају од за једину карактеристичне бивше окситоније. Узрок ове појаве није јасан, и не може се задовољавајуће објаснити новијим уједначавањима. Може се помишљати на старији тип с акцентом на полугласнику, што би дало *кѣнац* одн. *кѣнѣц, кѣнца, кѣнци* (с тим што би се зависни падежи једине касније уједначили према N. sg.). С друге стране, можда није случајна подударност са односом *сѣло*: N. pl. *сѣла*.

— *свѣкар-свѣкра-свѣкрови*. Акценат је сагласан с типом *рѣб-рѣба*; акценат у N. sg. (уместо очекиваног *свѣкар*, као *кѣбац*) објашњава се тим што је непостојано *а* овде секундарног порекла.

— *вѣшар-вѣшра-вѣшрови-вѣшрѣвѣ*. Акценат је у потпуном складу с типом *рѣд-рѣда-рѣдови*, тј. карактеристичан за кратке хетеротоне. Слично се може рећи и за *нѣкаш*: L. sg. *нѣкѣш* (тако и *мѣзгу, вѣску*), G. pl. *нокѣшѣ* — што све сведочи о хетерогеном саставу типа *вѣшар-вѣшра*.

— *козѣлац-козѣоца*. Очекивали бисмо у G. sg. *козѣлца* (као у варијанти с обновљеним *л*: *козѣлац-козѣлца*; уп. и *сѣдце, дѣдба* и сл.). Није јасно треба ли акценат *козѣоца, кѣшѣоца* повезивати са *вѣнци, кѣнци, мѣнци*; у сваком случају, некадашња обличка разлика *козѣлац: козѣлца* → → *козѣоца* могла је отежавати уједначавање између N. sg. и косих падежа.

— *дѣнар: дѣнари, кѣмѣд: комѣди*. У овим Даничићевим односима треба видети само фрагментарност података, тј. реално ће то бити дублетски акценат *кѣмѣд/кѣмѣд* и сл. Друга је ствар финални акценат у G. pl. типа *месѣци, месѣцѣ, обрѣчѣ, голубѣвѣ* — где имамо нормални акценат ст. хетеротона.

— G. pl. *ѣдѣкѣ: нѣрѣдѣ, домѣћинѣ* и сл. Ограниченост рецесије на двосложне основе указује на то да је њено исходиште код глаголских именица типа *ѣѣшѣк, довод*, док бисмо у *јѣзѣкѣ* имали нормално прилажење усамљених лексичких случајева општем типу. Није јасно зашто би варијанта са преддужином (*нѣрѣд* одн. *нѣрод*) одступала од типа *ѣѣшѣк*, па је можда црногорско *нѣрѣдѣ* старије него стандардно *нѣрѣдѣ*. У *ѣдѣвѣ-ѣдѣвоја, завѣј-завѣоја* имамо исти тип као и у *ѣдѣшѣк, нѣрод* — само с дугљењем испред сонанта *-ј*. Такође је исти тип *ѣкѣ-ѣкола*, само с вокализацијом *л* и контракцијом. Да у *јѣзѣк* (од *јѣзѣкѣ*) није исти стари акценат као у *нѣрод, ѣрѣглед* и сл. — сведочи и судбина старе дужине у предакценатском слогу.

— *грѣћанин: грѣћани* и сл. Код овог наставка разумљива је акценатска разлика једине и множине — с обзиром на то да смо у множини

имали консонантске основе, а у једнини секундарни суфикс и *o*-промену. Са више сигурности могу се утврдити акценатски односи у множини, која је овде (с обзиром на природу значења) у ствари централни облик. Изгледа да Вуков материјал указује на зависност акцента ових изведеница од типа основне речи: а) према окситонама у основи: *двдрани*, *сдљани*; б) према хетеротонама: *грдђани* (биће тако и *идљани*); с) према баритонама: *мдшијани* (можда са секундарном дужином), где би " био пореклом од старог акута. У шток. и у једнини имамо исти акценат (само без дужине), али то не мора бити старо стање (уп. шток. *домашин*, рус. *гражданин* и сл.). Сличне разлике могло је бити и у *џријашељ*, где је у множини био хетеротонијски тип (*џријашељи-џријашеља*, слично као *синови-синовџа*), а у једнини није морало бити тако.

2. *Остале o*-основе. Код основа на *-o* (и *-jo*) средњег рода (с којима данас иду и мушки хипокористици и имена истог облика) слабије се чува граница класичних типова него у м. роду, јер је овде дошло до подударња хетеротона и баритона и код једносложних основа, при томе и код дугих и код кратких.

2.	<i>Остале o</i> -основе (<i>остале именице I</i> врсте)	II
2.1.	<i>Једносложне основе</i>	1
2.11.	лице, зејо	A
2.12.	село	B
2.13.	пиво, прђе, пѣрје, зрње	C
2.14.	пље, јџто	D
2.2.	<i>Вишесложне основе</i>	2
2.21.	(<i>Бивше оксигоне:</i>)	A
1°	начело, уверење	a
2°	вретено, сведочанство	b
2.22.	(<i>Прогигоне, са "':</i>)	B
1°	језеро, видело, апостолство	a
2°	пѣциво, кућиште, зџравање	b
2.23.	(<i>Остале баригоне:</i> колено, зџчело, ништџвило, безџкоње, рудничџте, рџзбојџште, водѣничџште итд.)	C

Преглед типова осталих *o*-основа

У једносложне основе данас се стичу како старе једносложне основе (*село*, *јџто* итд.), тако и оне које су као други слог имале полугласник, које дакле одговарају именицама м. рода с непостојаним *a* (*џисац:* *џисмо* итд.). То утиче на акценатску слику у два правца: сразмера окситона и хетеротона мења се у корист првих (као ни у м. роду, ни овде хетеротоне немају знатнијег удела код основа с полугласником),

а с друге стране услед дуљења хетеротонијски тип *ййво* проширује се речима чији је акценат баритонијског порекла.

Иако се циркумфлексни тип *йџље* изједначио са *јџио* од *јџто*, та два типа није ни данас тешко раздвојити: довољно је утврдити прасл. квантитет (прасл. дужина указује на стару баритонију). Пада у очи да су овде хетеротоне по пореклу првенствено старе *s*-основе (*кџло*, *нџбо*, *џко*, *слџво*), затим *јо*-основе (*йџље*, *мџре*) и сасвим мали постотак *о*-основа (*йрџсо*, *зџно*).

Такође је лако одвојити нова дуљења од типа *ййво*, *злџио*, *дрџво*, *мџсо*, *млџво*, *сџно*, *йџџло*, *йџџио* — јер се сведе на суфикс *-је*, при чему је њ делом неоакутског (*лџиџе*, *йрџџе*, *грџџе*, *йџрје*) а делом неоциркумфлексног порекла (*здрџље*, *зрџе* итд.).

Код вишесложних основа имамо — са мало изузетак — изведенице помоћу продуктивних суфикса: *-је* (од *-џје*), *-иво*, *-иџиџе*, *-сиџво*, *-ло*, *-ало*, *-ило* и сл. Пада у очи специфичност акценатске и уопште прозо-дијске ситуације код појединих суфикса. Тако прости суфикс *-ло* тежи окситонији (*начџло*, *йосџло*, *огрџло*), а *-иво* прототонији (*йлџийво*, *йџџиво*); дужина изостаје код баритона као *вџшала*, *гладџило* — али не у *лџиџиџиџе*, *кџџиџиџиџе*; у типу *-је* није се скраћивао префикс (*насџџе* или *насџџе*); колебање *јунџиџиџиџво*/*јунџиџиџиџво* подсећа на донекле регионализоване разлике између финалне и претфиналне наглашености (*жџџиџиџиџво*/*жџџиџиџиџиџво* и сл.).

— *рџбро*-*рџбра*-*рџбџра*, *йџро*-*йџџра*-*йџџџра*. Ова разлика једнине и множине чува се код ВД само код кратких окситона, а код дугих не чува. Сва је прилика да је ова појава била начелна карактеристика и дугих и кратких основа (о томе сведочи упоредни материјал, указујући истовремено да је повучени акценат био неоакутске природе); у шток. је утицајем једнине или и утицајем хетеротонијског типа дошло до потискивања повученог акцента код дугих, а делом и код кратких основа.

— N. pl. *сџна*, *мџса*, *зџна*, *дрџа*, *јџџџра*, *сџџџџа*. Ово је, у ствари, нормални однос за ст. хетеротоне (шток. *зџно*: *зџна* потврђено је и руским *пџде*: *пџлџ* итд.); више изненађује што није боље засведочен, нарочито у бедњ. кајкавском, где већи број речи типа *злџио* задржава у множини акценат непромењен, иако се иначе контраст једнине и множине у ср. роду одлично чува.

— *зџџо*, *зџџо*, *Рџџе* и сл. Овде ће акценат бити сасвим друкчијег порекла него код аналогног типа ср. рода (*лџџе*). Овај тип очигледно треба разматрати заједно с истозначним основама на *-а* (*зџџа*, *зџџа* и сл.), а свакако и са хипокористицима на *-а* ж. рода (*бџџа* и др.). Ова хипо-

користична окситонија неће бити прасловенског порекла; да ли је у основи овога утицај афективног значења на наглашавање или алоглотски утицај (балканског супстрата) — тешко је рећи.

3. *Именице на -а*. Иако је у старијој перспективи паралелизам тројног система типова између *a*-основа и *o*-основа м. и ср. рода био практично потпуно доследан, ипак је дошло до битно различите ситуације зато што је код хетеротонијских *o*-основа централни облик парадигме (N. sg.) имао иницијални акценат, а код *a*-основа финални (*сѣн*: L. sg. *сѣну* одн. *сѣнѹ*, *мѣсо*: N. pl. *мѣса* одн. *мѣсѹ* — али *главу*: *глава* одн. *главѹ*). Наиме, подударане N. sg. код окситона и хетеротона на *-а* учинило је да се разлика ова два типа овде знатно слабије чува него код *o*-основа. Зато ћемо ова два типа разматрати заједно.

3.	<i>Именице на -а (III врста)</i>	III
3.1.	<i>Једносложне основе</i>	1
3.11.	глава; слуга; лија	A
3.12.	нога; жена	B
3.13.	жаба, воља	C
3.13.	лађа, мајка	D
3.2.	<i>Вишесложне основе</i>	2
3.21.	помѣтња; одѣва	A
3.22.	срамѹта, величина, барутана	B
3.23.	(<i>Баритоне</i> : коприва, вѣрница, јагода, слѣмчица, дѣвѣјка, брѣњанка итд.)	C

Преглед типова именица на *-а*

Дуге основе са ст. финалним акценатом у N. sg. разликују начелно три акценатске варијанте:

са силазним акценатом у A. sg. (или и у D. sg.), такође у N. pl. и A. pl.: *глава-главу-главе*;

с тим акценатом у множини, али не и у једнини: *слуга-слугу-слуге*;

с доследним узлазним акценатом и у једнини и у множини: *лија-лију-лије* (сем што у вокативу долази до силазног акцената, који — међутим — нема диференцијалног значаја за разликовање окситона и хетеротона).

Иако би се на први поглед могло помислити да трећа варијанта представља продужење прасл. окситона, а обе прве да представљају старе хетеротоне (само с неједнако очуваним иницијалним акценатима) пажљивија анализа не потврђује такву расподелу.¹³ За утврђивање

¹³ Уп. код Илића-Свитића, о. с.

нијским хипокористцима (*лија* и сл.), али примери са краткоћом (*рудица* „мека вуна“, *шуйљица* у дијал. „шупљина“) пре упућују на аналогију са *висина*, *шуйљина* и сл. — тј. да је у хетеротонијском типу било финалног акцента и кад је суфиксни вокал био изворно дуг.

4. *Именице ж. рода на сугласник (i-основе)*. Заједно с јасним морфолошким паралелизмом основа тематизованих високим кратким вокалима (тј. основа на *и* и на *i*) постојала је у одговарајућим типовима и акценатска подударност, идентичност акценатске кривуље у парадигми (*дѡмъ: кѡстѣ*, L. sg. *domi: kosti*, N. pl. *domovъ: kѡsti*, G. sg. *domovъ: kostъjъ*, D. du. *domъmъ: kostъmъ* итд.). У оба морфолошка модела доминирају хетеротоне, при чему се код *i*-основа окситоне уопште нису одржале, иако их је (бар међу *i*-основама м. рода) некад морало бити. Овај паралелизам односи се на једносложне основе; вишесложних код *и*-основа и нема, а код *i*-основа дошло је до знатног морфолошког развоја, јер постоје веома продуктивни творбени типови.

4.	<i>Именице ж. рода на сугласник (i-основе)</i>	IV
4.1.	<i>Једносложне основе</i>	1
4.11.	кап-капи; мисао-мисли	A
4.12.	ноћ-ноћи	B
4.13.	мјед-мједи	C
4.2.	<i>Вишесложне основе</i>	2
4.21.	(<i>Проитоне:</i>)	A
1°	јарад-јаради, погйбао-погйбли, заповѣст	a
2°	кѡкѡш-кѡкоши, милѡст, праведнѡст	b
4.22.	(<i>Осйале барионе:</i> самрт, љубав, блáгѡст, једнáкѡст, истѡветнѡст итд.)	B

Преглед типова именица ж. рода на сугласник

Код вишесложних основа и овде је дошло до сличног мешања типова као и у м. роду, тј. до подударања хетеротона и баритона код којих је ст. акценат на првом слогу (*кѡкѡш* од *кѡкошь: рáдѡсѡи* од *rádostъ* итд.). Отуда колебања типа *младѡсѡи: мáдѡсѡи* (L. sg.), *шелáдма: шѣлáдма* и сл.

— *крвљу, кѡићу* итд. Дуљење ће овде бити исте природе као у *звѡжђе* и у другим случајевима испред секвенце *йолугласник + j* (у оба случаја запажа се недоследност у дијалектима).

— *лудѡсѡи: блáгѡсѡи, љзѣйѡсѡи: једнáкѡсѡи* итд. Није јасан разлог овог двојства, тј. зашто изведенице од хетеротона имају делом иницијални а делом суфиксни акценат. Начелно би се могло претпостављати

да суфиксни акценат указује на окситонију основне речи, што би значило да је било битног померања типова, тј. прилажења некадашњих окситона хетеротонама, док би се у деривацији боље одржавао траг ранијих односа; треба, међутим, признати да је ово објашњење веома хипотетично.¹⁶

5. *Консонантске основе средњег рода (II врста)*. Овде постоје знатне тешкоће за егзактнију реконструкцију система типова. Пре свега, дефективност (одсуство множине) *t*-основа чини да изостаје основни контраст у коме се огледају различити типови ср. рода: однос јединине и множине, типолошки пресудан не само овде него и код *o*-основа истог грам. рода (тако pl. tantum *враћа*, *кљешћа*, *уста* остају неизјашњена између типова *лице* и *йиво*). Код *s*-основа имамо обрнут случај: чувају се облици множине (*шелеса*, *небеса*), али једнина прилази *o*-основама. Најзад, *n*-основе су исувише малобројне и исувише облички подударне да би могле чувати старе разлике, па долази до генерализације акцента у оквиру њих.

5.	<i>Сугласничке основе ср. рода (II врста)</i>	V
5.1.	<i>Двосложне основе</i>	1
5.11.	<i>(Са сн. акценћом на суфиксу:)</i>	A
1°	звџнце-звџнцета	a
2°	тџле-тџлета	b
3°	дџте-дџтета	c
5.12.	<i>(Хетеротоне, дуге:)</i>	B
1°	врџме-врџмена	a
2°	прџсе-прџсета	b
5.13.	јџре-јџрета; йме-ймена (пл. имена)	C
5.14.	чџвче-чџвчета	D
5.2.	<i>Вишесложне основе</i>	2
5.21.	<i>(Са сн. акценћом на суфиксу:)</i>	A
1°	живџнче-живџнчета	a
2°	сирџче-сирџчета	b
3°	чџљаде-чџљадета	c
5.22.	<i>(Прототоне:)</i>	B
1°	граџћанче-граџћанчета	a
2°	јџгџеишце-јџгџеишчета	b
3°	кџпиле-кџпилета	c
5.23.	<i>(Остале баритоне: самџуче, дџвџјче, Сџрајџвче, Сџрајџвче, Бџч-вџнче итд.)</i>	C

Преглед типова конс. основа ср. рода

¹⁶ О начелним могућностима таквих померања в. ЈФ XXVII, 251.

Отуда се акценатски модели дају идентификовати више начелно него по лексичкој структури. Хетеротоне у једнини карактеришу примери *ѝме-ѝмена*, *ѝрѝсе-ѝрѝсеѝа* и усамљени пример *врѝме-врѝмена* — а у множини *имѝна*, *небѝса*, *врѝмѝна*; за баритонију би било типично у једнини *јѝре-јѝреѝа*, *брѝме-брѝмена* — а у множини једва засведочено *ћѝбеѝа* и дијал. *брѝмена* и сл. Речи типа *дѝѝме-дѝѝеѝа* и *ѝѝле-ѝѝлеѝа* и нису праве окситоне (па више одговарају у м. роду типу *ѝѝѝок* него типу *рѝб*, јер ст. акценат није на наставку него на крајњем слогу основе), али имају с њима типолошке сродности; у множини ће за њих бити типично једва засведочено *ћѝлеѝа-ћѝлеѝѝа*.

Разлика у квантитету у *дѝѝме*: *дѝѝеѝа* или *чељѝде*: *чељѝдеѝа* биће старог порекла, док дужина у *звѝнцеѝа* представља последицу сонантског дуљења. Међутим, и у овом другом случају постоје знатна превирања (*жумѝанце* и *жумѝанце*, *живѝнчеѝа* и *живѝнчеѝа* итд.).

Тип *чѝвче-чѝвчеѝа* (тако и *дрѝце*, *ѝловче* и сл.) стоји према *јѝре-јѝреѝа* у истом односу као тип *мѝјка*, *лѝђа* према *жѝба*, тј. представља варијанту са дуљењем старог акута или неоакутских акцената.

Акценатски ѝѝѝови ѝрѝдева

У Даничићевом акценатском материјалу класични типови знатно слабије чувају аутономију и старе односе него код именица, а подаци из дијалеката увећавају шароликост и пружају слику интензивног превирања. Придевски акценат и посебно сам разматрао¹⁷, предлажући да се за номиналне облике (неодређени вид) претпостави стање аналогно именичким *о*-основама м. и ср. рода и *а*-основама, а за сложену форму акценатске промене какве имамо нпр. у N. pl. именица ср. рода (с тим што се код баритона јавља и неоциркумфлекс). Сагласно томе, старији основи новоштокавског придевског акцента огледали би се у овој схеми:

окситоне: *хрѝбар* (од *horbr̩̀*) *хрѝбра* *хрѝбро*: *хрѝбрѝ*
дѝбар (од *dobr̩̀*) *дѝбра* *дѝбро*: *дѝбрѝ*

хетерот.: *свѝѝ* *свѝѝа* *свѝѝо*: *свѝѝѝ*/*свѝѝѝ*
бѝс *бѝса* *бѝсо*: *бѝсѝ*/*бѝсѝ*

баригоне: *здрѝв* *здрѝва* *здрѝво*: *здрѝвѝ*/*здрѝвѝ*

¹⁷ Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Н. Сад 1969. Предложена реконструкција прасловенских односа доста је блиска Белићевој и још ближа Станговој, али је претпостављен начелно друкчији развој.

— или код вишесложних основа:

окситоне: *држѣћ држѣћа држѣће: држѣћї*
зѣлен зелѣна зелѣно: зелѣнї

хетерот.: *вѣден водѣна вѣдено: водѣнї/водѣнї*

баритоне: *жїлав жїлава жїлаво: жїлавї*
гдїшов гдїшова гдїшово: гдїшовї

Како се види, има доста додирних тачака међу разним типовима, које су морале довести до различитих померања. У Даничићевом материјалу огледају се у првом реду ова:

а) Код једносложних основа изједначују се дуге окситоне и хетеротоне, и то начелно у корист окситона.

б) Изједначују се једносложне кратке окситоне (*ндв, сїдр, шїрдм* и сл., тј. речи које су припадале типу *дѣбар-дѣбра-дѣбро*) са баритонама (*здрав, сїи* итд.). Код Даничића ово се у простој форми спроводи у корист баритона, а у сложеној се потискује неоциркумфлекс и генерализује се тип *ндвї, дѣбрї*. У Правописном речнику 1960. године, међутим, дат је (као дублетни) и финални акценат у женском (тј. и средњем) роду: *чїсїи, чїсїиа и чїсїиа* итд.; то у ствари значи уопштавање акцента који је био карактеристичан за старе кратке окситоне, што је доста заступљено у народним говорима.

в) Слична појава запажа се и код придева код којих имамо непостојано *a* у N. sg. masc. Овде, међутим, треба претпоставити три прототипа: *ѣїдѣтъ-ѣїдѣпа-ѣїдѣно* (као *жїлав* у горњем прегледу), *рдѣтъ-рдѣпа-рдѣно* (као *вѣден*) и *ѣстрѣ-ѣстра-ѣстрѣ* (где у м. роду имамо рецесију акцента с крајњег полугласника, као у *дѣбар* или *рдѣб*, а непостојано *a* је секундарног порекла). Уједначавање код Даничића има исти правац као у претходном случају (*чѣдан-чѣдна чѣднї*, тако и *родан, ошїар*), док се у Прав. р. признаје и обрнути правац уопштавања, тј. и у простој (краћој) форми у корист окситона (*чѣдан, чѣдна и чѣдна*).

Како долази до уједначавања и између типова *жїлав* и *вѣден*, може се рећи да је некадашње стање веома упрошћено.

— *свѣтїи, вѣшїи, рѣшїи, глѣвнї, иглѣнї* итд. Изгледа да је овакав акценат био својствен хетеротонама, али се код Даничића чува као спорадичан у различитим типовима. Интензивније се одржава само код придева односа; овде долази до лексичког расцепа, диференцирања: *вѣден(ї) кромїи* али *водѣнї цвѣи*, одакле се финални акценат шири и на друге придеве односа са суфиксом *-ени, -ани*, у извесној мери и на *-ји, -ни* и сл. — али појава није генерализована. Дужина вокала

1.	<i>Придеви са оба вида (или само неодр.)</i>	I
1.1.	<i>Једносложне основе</i>	1
1.11.	благ-блага благи (свети)	A
1.13.	здрав-здрави/здрави здравји (здрави); бос-боса	B
1.2.	<i>Једносл. основе њроширене нејосиојаним а</i>	2
1.21.	храбар-храбра храбри	A
1.22.	красан-красна красни	B
1.23.	чудан-чудна/чудна чудни; добар-добра	C
1.3	<i>Вишесложне основе</i>	3
1.31.	држећ-држећа, округео-округла, могућан	A
1.32.	зелен-зелена	B
1.33.	камен, воден; гђјазан	C
1.34.	(<i>Остале баријоне: богат, блажен, варничав итд.</i>)	D
2.	<i>Придеви само у сложеној форми</i>	II
2.1.	<i>Једносложне основе</i>	1
2.11.	месни	A
2.12.	брављи	B
2.13	мали	C
2.14.	мнџи	D
2.2.	<i>Вишесложне основе</i>	2
2.21.	црквени	A
2.22.	ласичји, ђавољи	B
2.23.	(<i>Остале баријоне: годишњи, вечерњи итд.</i>)	C

Преглед савремених главнијих типова придева

у основи у *вучји*, *месни*, *зубни* и још неким Даничићевим примерима вероватно ће бар делом бити секундарна (утицај основне речи).

— *бос-боса*. Дужина сведочи о старој хетеротонији (циркумфлексно дуљење, као у *рџг*). Овакав однос имамо још само у *гд-гдла*, али је вероватно другог порекла, од *гдл-гдла* (ст. окситона).

— *дџбар-дџбра дџбри*. Овај усамљени пример код Даничића представља траг некад бројнијег типа кратких окситона, којему су припадале речи као *ндв*, *сидр*, *дшиар*, *мџкар* (које код Даничића задржавају исти акценат у ж. и ср. роду).

— *бео-бела*. У мушком роду дошло је до скраћивања услед вокализације *л*.

— *бџлан-бџна-бџно*. Акценатски однос м. и ж. рода сагласан је с хетеротонама. Код Даничића је ово усамљен случај не само у погледу акценатског контраста, него и у погледу разлике у квантитету (другде се или генерализује сонантска дужина или се она под утицајем м. рода потискује и из осталих облика: *дбилан-дбилна* или *дбилан-дбилна* и сл.).

— *йодмѹкао-йодмѹкла*. Несагласност м. и ж. рода је привидна, јер је непост. а секундарног порекла, тако да је то исти тип као *држсѣћ-држсѣћа*.

— *жйлавл: крѡвѡ, слѡбачак: гдјѡзан*. Вероватно се овде огледа однос баритона (са старим ") према хетеротонама (са старим "). У црногорским говорима на *-ав, -асѣ, -ин* генерализована је дужина, а код Даничића (одн. Вука) пример *крѡвѡ* остаје усамљен.

Акцентајски ѣијови глагола

Акцент српскохрватских глагола разматрао сам у ЈФ XXVI, а овде ћемо — потпуности ради — дати схему типова и неколико општих напомена.

Од три класична типа, само баритоне јасно остају у старим гра-ницама; услед сонантског дуљења у овом типу развија се и варијанта с дугим акцентом (*йрѡвдаѣи се, йѡмѣиѣи*), а иначе остаје " као про-дужетак прасл. " : *дѣѣи, гѣнуѣи, рѣзаѣи, глѣдаѣи, вѣдеѣи, гѣзиѣи, дѣѣи (нѡ-дѣѣи), чѣѣи* итд. Односи друга два типа веома су поремећени, тако да се за практичну класификацију више не може узимати прасл. репартиција.

Разлози овом померању старе границе окситона и хетеротона могу бити вишеструки:

а) Код хетеротона иницијални акценти ограничени су углавном на облике мање фреквенције (поред асигматског аориста, то су неки именски облици — партицип перф. активни II и пасивни — али и овде не у свим облицима). Зато су се лако претварали из обележја лексичких типова у обележје самих тих облика.

б) Дошло је до својеврсне неоакутске рецесије, која — иако је у првом реду својствена ст. окситонама — ствара нове додирне тачке између два дата типа. Наиме, ова појава изгледа да није захватила све окситоне (основе на јат, *жгелѣи* или сл.), а с друге стране у сложеној форми карактеристична је и за хетеротоне, како сведочи тип *лѡмѣи-лѡмѣи-йѡломѣи*.

с) Изгледа да су се старе дужине слабије чувале код хетеротона него код окситона, што је могло довести до тога да стара квалитативна разлика тежи претварању у репартицију по квантитету. Заједно с изједначавањем кратких акцената, то је у штокавском могло имати одлучујућу улогу у мешању ова два типа.

1.	<i>Основе на сугласник у инф.</i>		I
1.01.	(<i>Са сљ. финалним акценћом у њрез.:</i>)	A	
1°	(<i>дуге:</i>)	a	
(1)	вѣсти-вѣзѣм	α	
(2)	грѣсти-грѣзѣм	β	
2°	пѣћи-пѣчѣм	b	
1.02.	(<i>Са њовлачењем акц. у њрез.:</i>)	B	
1°	наћи-наћѣм	a	
2°	моћи-можеш	b	
1.03.	јѣсти-јѣдѣм	C	
2.	<i>Основе на ну/не</i>		II
2.01.	(<i>С рецесијом у њрез.:</i>)	A	
1°	минути-минѣм, гргутнути	a	
2°	тонути-тонѣм, јаукнути	b	
2.02	гѣнути-гѣнѣм, лабрцнути	B	
3.	<i>Глаголи на -ати (3. pl. praes. -у)</i>		III
3.1.	<i>Основе на а/е</i>		1
3.11.	(<i>Са сљ. финалним акц. у њрез.:</i>)	A	
1°	давати-дајѣм	a	
2°	рѣвати-рѣвѣм	b	
3.12.	(<i>С рецесијом у њрез.:</i>)	B	
1°	писати-пишѣм	a	
2°	искати-ишѣм	b	
3.13.	дѣзати-дѣжѣм, ѹмирати, свѣдбовати итд.	c	
3.2.	<i>Основе на а/а</i>		2
3.21.	моћати-моћѣм, гребѣнати	A	
3.22.	(<i>С рецесијом у њрез.:</i>)	B	
1°	питати-питѣм, венчавати	a	
2°	играти-игрѣм	b	
3.23.	чѣкати-чѣкѣм, ѹжинати, вѣчерати, правдати	C	
3.3.	описивати-описујѣм		3
4.	<i>Глаголи на -им</i>		IV
4.1.	<i>Основе са сљ. јайѣ у инф.</i>		1
4.11.	(<i>Са сљ. финалним акц. у њрез.:</i>)	A	
1°	јѣчати-јѣчѣм, жѣвети (<i>и:</i> жудити)	a	
2°	држати-држѣм, жѣлети (<i>и:</i> тутњити)	b	
4.12.	вѣлети-вѣлѣм	B	
4.13.	вѣдети-вѣдѣм	C	
4.2.	<i>Основе на и/и</i>		2
4.21.	лѣмити-лѣмѣм, пѣломѣм	A	
4.22.	(<i>С рецесијом у њросѣом њрез.:</i>)	B	
1°	рѣдити-рѣдѣм, крварити	a	
2°	нѣсити-нѣсѣм	b	
4.23.	гѣзити-гѣзѣм, гѣравити, бѣравити, пѣмтити	C	

5.	<i>Једносложне вокалске основе</i>	V
5.1.	<i>Сл. основе на сонант у инф. (и: -сути)</i>	1
5.11.	<i>мрѣти-мрѣм</i>	A
5.12.	<i>дѹти нѣ-дмѣм</i>	B
5.2.	<i>Остале</i>	2
5.21.	<i>лѣти-лѣјѣм лѣла, дѣти-дѣм дѣла</i>	A
5.22.	<i>шѣти-шѣјѣм шѣла, чѹти, знѣти, врѣти ишд.</i>	B

Преглед глаголских типова

Према томе, поред очуваних иницијалних акцената у аористу и глаг. придевима и упоредних података, и скраћивање прасл. дужине може се у штокавском материјалу узимати као индиција некадашње хетеротоније: *губиѣти, учиѣти, љусѣти, смејати се, држати, ѿрчати, чѣти*. С друге стране, кад је долазило до поновног генерализовања дужине, долазило је код појединих старих хетеротона и до утапања у тип који продужава старе окситоне (дуге основе с рецесијом у презенту). Имајући то у виду, као старе хетеротоне могле би се идентификовати ове глаголске групе:

— типови *вѣсѣти-вѣзѣм (ѿрѣсѣти и сл.)* и *ѣдѣти-ѣдѣм* (али не и *мѣти-мѣжеш*);

— тип *мрѣти-мрѣм*;

— типови *грѣсѣти-грѣзѣм* и *лѣти-лѣјѣм-лѣла*, где баритонијски акценти долазе зато што ту имамо стару индоевропску дужину¹⁸;

— тип *лѣмѣти-лѣмѣм-ѣдлѣм* и део типа *рѣдѣти-рѣдѣм* (где се по упоредном материјалу доста сигурно идентификују ст. хетеротоне¹⁹);

— већина кратких основа на *-ѣти/-ѣм*, а можда и још понека реч са некадашњом инф. основом на *јат*;

— део (већи?) типа *чѣти-чѣјѣм*, а можда — аналогно глаголима на *-ѣти* — и део одговарајућих дугих основа (*ѣти-ѣјѣм*);

— део (већи?) типа *ѣсати-ѣсѣм* (и овде можда заједно с делом дугих основа), као и све *a/e*-основе с финалним акцентом у презенту (*рѣвати, смејати се, дѣвати*);

— део типова *ѣдѣти-ѣдѣм* и *мѣти-мѣм*.²⁰

Миѣар Пешикан

¹⁸ В. анализу В. А. Дибѣа, Вопросы языкознания 1958, 6, стр. 55—62.

¹⁹ В. ЈФ XXVI, 283.

²⁰ О томе нарочито јасно сведочи кајкавски материјал (в. ЈФ XXVI, 568).

Резюме

Митар Пешикан

ОБ ОСНОВАХ ШТОКАВСКОЙ АКЦЕНТУАЦИИ

Во введении автор вкратце излагает исторические основы современной штокавской акцентуации. В разделе об основной системе праславянской акцентуации даются сведения, на основе которых реконструируется праславянская система, говорится о пяти праславянских ударениях, о праславянском количестве слогов, о трех основных праславянских акцентуационных типах, о некоторых изменениях в праславянской акцентуационной системе и о праславянском сокращении безударных долгот.

В разделе о дальнейшем развитии сербохорватской акцентуации речь идет об упрощении акцентуации и об изменениях в системе безударных долгот.

В разделах о развитии и взаимоотношениях акцентуационных типов существительных, прилагательных и глаголов, после вводных общих замечаний, даются схемы этих типов и комментарии к ним.

Автор старался изложить общие сведения, необходимые для понимания штокавской акцентуации. В частности, работа предназначена для использования в практических целях, например, на занятиях в университете или при обработке акцентуационного материала в монографиях по диалектологии. При этом автор имел в виду то, что в практической профессиональной работе в Югославии пока еще недостаточно используются новейшие достижения в области славянской исторической акцентологии, а также недостаточно разработана методология описания сербохорватских акцентуационных систем.

ПРОМЕНЕ НЕПАЛАТАЛНИХ СУГЛАСНИКА У ВЕЗИ СА *j* НА СРПСКОХРВАТСКОМ ПОДРУЧЈУ

У зборнику радова посвећених Б. де Куртенеу¹ проф. А. Белић је објавио прилог под насловом: *Quelques applications morphologiques de faits phonétiques en serbe*² у коме је изнео своје мишљење о новом и подновљеном јотовању у нашем језику. Тај рад је три године доцније прештампан у часопису Јужнословенски филолог.³ Основне концепције тога рада могле би се овако исказати:

1. У фонетици српскохрватског језика јасно се разликују резултати јотовања вршеног пре доласка наших предака на Балкан — прасловенска епоха, и јотовања вршеног на Балканском полуострву — српскохрватска епоха;

2. Резултати тих јотовања разликују се у секвенцама: *сѣј* и *здј*:

у првој епоси од *сѣј* добили смо *шћ*, од *здј* — *жћ* што се донекле сачувало у говорима чакавског дијалекта, тј. тамо је *шћ*, али *жј*. У екавским и јекавским говорима штокавског дијалекта „дисимилацијом“ је добивено од *шћ* -*шић*, од *жћ* -*жд*. Отуда код штокаваца од *ѣушѣиши* -*ѣушѣиши*, од *крѣиши* -*крѣишен* и сл.;

3. Крајем XVII века на нашем језичком тлу почело се „вршити ново јотовање у штокавском дијалекту“ у екавским и јекавским говорима у оним случајевима у којима је сонант *j* дошао у непосредну везу са непалаталним сугласником после испадања полугласника, то су примери као:

листьѣ, гродѣ, мастѣ

¹ Prace lingwistyczne ofiarowane Janowi Vaudouinowi de Courtenay, Krakow, 1921. Истина, проф. Стјепан Ившић је знатно раније (1913) изнео мишљење о дисимилацији група *шћ* у *шић* *оѣрашѣиши* > *оѣрашиѣиши* — Данашњи посавски говор, Рад 196 (Загреб 1913), стр. 135, в. и овде напомену бр. 169.

² стр. 146—151.

³ J. Ф. IV, 20—24.

Резултати овога јотовања једнаки су онима који су добивени у прасловенској епоси, тј. *сѣј* је дало *шћ*, *здј* -*жћ*:

мишће, *грожђе*

али, с обзиром на дисимилацију која се извршила у старијим групама *шћ* и *жћ* у једном делу штокавских говора, резултати тих двају гласовних процеса у екавским и јекавским говорима су различити, и то:

шић и *жд* из прасловенске епохе; а

шћ -*жћ* од новог јотовања;

4. У неким категоријама речи, у имперфекту и компаративу нпр. „иако се те две категорије образују наставцима прве, прасловенске епохе“ место очекиваних сугл. скупина *шић* и *жд* имамо данас *шћ* и *жћ*:

часѣишић -*чашћах*, *браздишић* -*бразћах*

као и

чесѣи -*чешћи*, *гусѣи* -*гушћи*;

5. Појава секвенца *шћ* и *жћ* у наведеним облицима није резултат гласовних промена. Ово *шћ* и *жћ*, каже проф. Белић, „у изведеним речима према *сѣи* и *зд* у основним добивено је отуда што је у представи изведених облика од основе на *сѣи* и *зд* у нашем језику преовладала искључива веза са крајњим *ш* и *д*; а традиционални су облици (са старим *шић* и *жд*) сасвим заборављени. Другим речима, однос *шусѣишић* у *ргас*. и имперф. изједначен је са односом глагола *муѣишић*, *браздишић* са *будѣишић*“.⁴ Дакле, према односу који имамо у *муѣишић* -*мућах*, *водишић* -*воћах* односно: *љуѣи*-*љући*, *блед*-*блећи* јавило се и:

шусѣишић -*шосћах*, *браздишић*-*бразћах*, односно:

чисѣи-*чишћи*, *гусѣи*-*гушћи*,

а у тим облицима, у имперфекту и компаративу „осећање за облик толико (је) чврсто везано само за претварање крајњег *ш* или *д* у *ћ* и *ћ*, да уопште има врло мало примера у којима би се сачували остаци старих облика“ типа *крѣишћах*, што налазимо у RJAziU s. v. *krstiti*.⁵

Ово мишљење професора Белића, о „подновљеном“ и новом јотовању код нас је прихваћено као дефинитивно решење тога фонетског проблема — и начелно и временски.⁶ Ипак, чини нам се, тај проблем

⁴ Ј. Ф. IV, 23.

⁵ оп. cit, исп. и Савремени српскохрв. језик, I, гласови и акценат, Београд 1948, стр. 119—120; 157—158.

⁶ исп. М. Павловић: Примери историског развитка српскохрватског језика, Београд 1956, стр. 23; М. Стевановић: Савремени српскохрватски језик, Београд 1964, стр. 133—134. Некада се овога мишљења држао и проф. Р. Бошковић. У првој

није дефинитивно решен, није још скинут са списка проблема који чекају да буду испитани. Пред нама овде стоје два питања, и оба су из проблематике јотовања, и то:

- 1) питање хронологије а) новог и б) јекавског јотовања, и
- 2) питање „подновљеног“ јотовања.

О тим проблемима биће речи у овом раду.

I

Што се тиче првог питања, питања хронологије вршења новог јотовања, видели смо, проф. Белић сматра да се то јотовање вршило „крајем XVII века“. У историјској фонетици проф. Белић на више места говори о овом проблему, и најчешће се држи XVII и XVIII века као епохе у којој је дошло до новог јотовања; исп.:

„Када се између сугласника *ш*, *д*, *с*, *з*, *ѣ*, *б*, *м*, *в*, *л*, и *ј* находио у старом српском језику полугласник: *цвѣтъѣ*, *завѣдѣ* *класѣ*, *пасѣ*, *козѣ*, *снопѣ*, *гровѣ*, *Полимѣ*, *лавѣ*... почетком XVIII века и у току друге половине XVII добивени су сугласници *ћ*, *ђ*; *сј* и *зј* је остало неизмењено сем у неким локалним говорима; затим: *ѣл*, *бл*, *мл*, *вл*, *л* и *љ*: *цвеће*, *забрђе*, *класје*, *пасја*, *козја*, *снопље*, *Полимље*, *лавља*, *веселје*, *грање*...⁷ — У истом том одељку Фонетике читамо да је „још... млађе од овога *ћ* и *ђ*... оно које находимо у случајевима јужнога говора где се иза *ш* и *д* находи *је* од *јата*“.⁸ У одељку о јотовању ова се констатација само мало модификује. Ново јотовање се вршило „крајем XVII и почетком XVIII века... Оно се могло у различним говорима (у различном обиму) извршити и раније, али је несумњиво да главни

послератној књизи Нашег језика у једном његовом чланку читамо да се ново јотовање вршило „крајем XVII и почетком XVIII века“, стр. 129. Проф. Бошковић ће доцније померити временску границу овога јотовања (исп. ниже у овом раду) И Т. Маретић прихвата XVIII век за ново јотовање. У његовој Граматици и стилистици (Загреб, 1931) читамо да се „по свјedoчанству starih knjiga još ... u XVII vijeku govorilo...“ *l-j*, *n-j*,, у речима типа *биље*, *камење* (стр. 34). Ова Маретићева констатација може бити тачна ако се мисли на она подручја штокавске територије чији говор целокупном својом структуром показује да се у њему спорије врше измене. Али, то се мора нагласити, ово још никако не значи да ситуација коју налазимо у језику неког босанског или славоноског писца даје верну слику и оних говора штокавског дијалекта који се сматрају најпрогресивнијим. Босанска говорна ситуација ни данас се у многим појединостима не слаже са стањем које налазимо у херцеговачким говорима. Без сумње, тако је морало бити и пре два или више векова.

⁷ А. Белић: Основи историје српскохрватског језика, I, Фонетика, Београд 1960, стр. 104, Дијалекти источне и јужне Србије, СДЗБ I, 136—137.

⁸ *op. cit.* 105.

део појава долази баш у ово време“.⁹ Дакле, овде се дозвољава постојање хронолошке неподударности у вршењу ових јотовања између појединих говора штокавског дијалекта, али се ипак остаје при раније наведеном временском термину.

Као што је већ напоменуто (в. примедбу бр. 6) још раније је изражена сумња у време вршења новог јотовања, и то 1. Душан Јовић у раду: О једном гласовном феномену српскохрватског језика у прошлости¹⁰ и 2. проф. Р. Бошковић у раду: Рефлекси група *шј, дј, швј, двј, сшј, скј, здј, згј* (*скʷ, згʷ*) у дијалектима јужне и југозападне Истре.¹¹

Д. Јовића је на померање временске границе вршења новог јотовања упућивао један фонетски феномен — чување секвенце *лце* у примерима типа *зеле < зельје*. Али он ту није ишао за тражењем потврда које би поткрепиле ово његово мишљење, он није дубље улазио у овај фонетски проблем. Па ипак скренута је пажња на један интересантан податак из наше фонетике: *л* у примерима типа *зеле < зельје, коље < кољје* не понаша се као исти тај сонант у финалној позицији слога у другим речима, као у *моллица, калник* (исп. у RJA s. v. kaonik); док се у последњим овде наведеним примерима, и многим другим тога типа, место *л* врло рано јавио самогласник *о* као његов супституант, у првим овде датим примерима, *зеле, коље*, није дошло до вокализације сонанта *л*. Зашто? Свакако због тога што ни крајем XIV века, када се вршила вокализација сонанта *л*¹², у примерима типа *зеле, коље* нисмо имали исту фонетску вредност на крају првог слога као у примерима типа *колца, сшолца*. То опет упућује на закључак да је палатализација сонанта *л* у *кол-је* већ крајем XIV века била активан фонетски процес који је утицао на измену природе овога слога, *л* је већ било афицирано *-лʷ*. А то је био довољан разлог да *л* у *колца* и оно у *кол-је* не доживе исту судбину.

Проф. Р. Бошковића су дијалекатска ситуација са истарског говорног подручја, и прилике које су претходиле формирању данашњих истарских говора, упућивали на закључак да се ново јотовање вршило „много раније него што Белић претпоставља, много пре друге половине

⁹ Фонетика, 126. Истина, проф. Белић дозвољава да се ово јотовање могло почети вршити и почетком XVI в. исп. „ово (је) сасвим млад појав, у почецима својим од 16 века“ — Језичко јединство Срба, Хрвата и Словенаца код Ђ. Даничића и његових савременика, Даничићев зборник, 1925, стр. 49; као и: „ново јотовање... се отпочело тек почетком XVI века“. оп. cit. 50, али је процес узео маха нешто касније.

¹⁰ Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. III (1960) стр. 175-179.

¹¹ Јужнословенски филолог, књ. XXVII (1967), стр. 110.

¹² А. Белић, Фонетика, 78.

17. века¹³. Више о овој проблему не налазимо у поменутом раду проф. Бошковића, али је за нас значајно да се ту истиче да се ново јотовање вршило „многа пре друге половине 17. века“.

Сада се поставља питање: да ли постоје материјални докази друге природе који потврђују ово и овакво мишљење; да ли има сигурнијих доказа који потврђују такву претпоставку? Одговор је, да то одмах истакнемо, позитиван. Има доказа, а они су доста бројни који потврђују такво схватање. Истина, ти докази су двојачке природе — има их који су несумњиви, а има их који су само вероватни, али не и несумњиви.

Међу онима који сигурно говоре да су се резултати новог јотовања осећали као фонетска реалност за читава два века раније него што се до сада мислило налазе се и ови:

1. Ђуро Даничић у Историји облика на једном месту каже: „Од друге половине XV вијека налази се али врло ријетко *j* од *ju* (реч је о инструменталу једине именица женскога рода на сугласник, А. П.) састављено са сугласним које је пред њим по закону по ком се истина и сада саставља али по ком се је прије састављало само онда кад није нигда прије било растављено од њега гласом *и*... *скрѣвљу*¹⁴ *сјењу* (*si-egnju*)¹⁵, *мисаљу* (*misagliu*)“¹⁶

Међу оваквим примерима код Даничића налазимо још и *милостѣ*, *чѣладѣ*. Први пример је из писма Херцега Стјепана, писао Радич Грубковић у Новом 5.7. 1450, а налази се у реченици: *ми господињ, стѣпанѣ, вожишмѣ милостѣ хрѣцѣга ѿдѣ светога саве* (*Monumenta serbica*, 441). За овај пример, као и за Будинићево *чѣладу*, Даничић мисли да су писарске грешке, „јамачно је само гријешком изостављено *j*“, што није немогуће, али не и једино могуће објашњење. Тачно је да у истом писму Херцега Стјепана налазимо и: *видињѣ, печатию, добитиѣ, вѣрѣваниѣ*, а то би могло да потврди Даничићеву претпоставку — сонант *j* је испуштен, у питању је писарска омашка. Али се у то време срећу, и не ретко, и примери ове врсте без *j* који могу упућивати и на закључак да је процес

¹³ ЈФ. XXVII, 110.

¹⁴ Пример је из 1476, из писма Стефана Бранковића. Истина, у том писму налазимо и *писанию, ѣзданија, ѣтешениѣ*,

¹⁵ Пример је из језика Н. Рањине, са почетка XVI века.

¹⁶ Пример је из језика Ш. Будинића, са краја XVI века, 1582; сви примери код Даничића: Историја облика српскога или хрватскога језика, стр. 40—41 за први пример в. Ф. Miklosich: *Monumenta serbica*, Беч 1858, 518. Даничић је код Миклошића нашао *скрѣвљу*, а Миклошић је ту повељу издао према Кукуљевићевом препису. У Стојановићевим повељама (књига друга, стр. 162) налазимо *с великшмош*, *скрѣвљу* што значи да се овај пример не може сматрати сигурним. У његову аутентичност раније је посумњао Решетар, Глас СКА CLXIX, 163.

новога јотовања већ тада био активан и да се јота више није осећала као самостална фонема, да је већ био наступио процес њеног стапања са претходним непалаталним сугласником. Облик *милоџиу*, дакле као и у писму Херцега Стјепана, налазимо и у писму херцега Влатка, које је 20 година доцније писао дијак Ивко у Дубровнику *милоџѣ вожиѣмъ Даничиѣ* и овај пример третира као и онај из писма Херцега Стјепана, а ту не мора бити у праву. Ево зашто. У писму херцега Влатка често се графемом непалаталног сугласника означава и палатална фонема: *родитѣла, неговиеѣм, сандѣла, повеѣла* поред: *знаѣѣ, поѣменѣѣѣѣ, писанѣѣѣ, по нареѣѣѣѣѣ, люѣѣѣ*, (стр. 509, 510) односно: *милоџиѣѣѣ, писаниѣѣѣ*, а ова графичка неустаљеност може бити некакав индикатор да ни у говорној речи тога периода није било разлике између, *н (њ)* у *писанѣѣѣ* и *неговиеѣм*, односно да се и у примерима првога типа већ осећала нова фонема. У различитом писању једног облика може се огледати поред писарске традиције и говорна реалност. Ако у примерима као *писаниѣ, милоџиѣѣѣ*, имамо писарску традицију, у оним, пак, као *писанѣ, знаѣѣ* може се наслућивати и новонастали палатални сонант. То би се, истина са вишом дозом скепсе, могло рећи и за однос *милоџиѣѣѣ* и *милоџѣѣѣ*. Другачије речено, различито писање примера у којима се вршило ново јотовање дâ се схватити не само као одраз писарске традиције него и као индикатор новонастале фонетске ситуације. Двојни графички ликови: *знаѣѣ, знаѣѣѣѣ* могу бити одраз алтернационих односа: *ње: њје* из живог народног говора. Могуће је, наине, да су већ крајем XV века облици са јотованим сугласником, у овом случају сонантом, били бројно инфериорнији у односу на оне који су одраз старог стања, без јотованих сонаната. Због тога у споменицима те епохе ређе сретамо *знаѣѣ* (поготово *милоџѣѣѣ*), али је значајно да су они већ присутни и у писму, што значи да су се у говору и раније јављали као фонетске варијанте истог облика. Требаће још само један мањи период времена па да се честота употребе ових облика, са извршеним јотовањем, повећа и да они постану доминантни и на тај начин истисну из употребе старе облике без јотовања.

О примерима овога типа биће речи нешто ниже, а овде се о њима говори само толико колико то изискују потврде које налазимо у Даничићевој Историји облика, управо они примери који су на извештан начин сумњиви и који као такви не могу да се без резерве налазе у овој групи примера.

2. Милан Решетар наводи из дубровачких писаних споменика XVI века примере *мѣѣѣѣ, миѣѣѣѣѣѣ, ѣѣѣѣѣѣѣѣ, караѣѣѣѣ, запѣѣѣѣѣѣѣѣ*; и то *муѣѣѣ* и *миѣѣѣѣѣѣ* из Рањиног лекционара „што га је писао од г. 1508. дубро-

вачки властелин Никша Рањина¹⁷ и Дубровачког псалтира „што га је издао проф. Фанцев у књизи: Ватикански хрватски молитвеник и Дубровачки псалтир¹⁸, а *угљевље*, *карање* и *зайушићење* су из Дубровачког псалтира.

Наведеним примерима Решетар не придаје велики значај, бар што се историјске фонетике тиче. Управо, он сматра да ту могу бити у питању писарске погрешке. Дакле, као и Даничић. Истина, Решетар ту није категоричан, он свој суд ублажава прилогом „дјеломице“, тј. то могу бити „дјеломице“ писарске погрешке. А то значи да је и Решетар ту допуштао могућност реалног одраза говорног стања. Ево како те облике коментарише М. Решетар: „Осим *милосрђе* гдје од *дј* бива сасвим други глас *ђ*, ради се дакле о врло танкој разлици међу *лј*, *нј* и *љ*, *њ*, па је лако могуће да су то бар дјеломице писарске погрешке“.^{18а} Ми се можемо сложити са Решетаром да су то писарске омашке, али само омашке у односу на традиционални начин писања таквих примера, али су за нас, за историјску фонетику те „писарске погрешке“ драгоцен материјал. Оне нам, управо, показују да је већ почетком XVI века ново јотованье било ту, да је било активан фонетски процес и да су се његови резултати наметали писару, да их ни тако вични логофети нису могли у потпуности потиснути из својих текстова.¹⁹ А ако се једном писару на почетку XVI века и поткрало да уместо традиционалног *милосрдје* напише *милосрђе*, то је свакако доказ да му је овај последњи фонетски лик наведене именице био познат, да је био присутан у његовом фонетском и лексичком фонду. Пођимо сада још даље. Ако је *милосрђе* почетком XVI века имало *ђ* м. *дј*

¹⁷ М. Решетар: Најстарија дубровачка проза, стр. 53; и стр. 2.

¹⁸ op. cit. стр. 2. в. и М. Rešetar: Zadarski i Rañinin lekcionar, Zagreb 1894.

^{18а} М. Решетар: Најстарија дубровачка проза, Београд 1953, стр. 53. Фонетски лик *милосрђе*, дакле са извршеним јотованьем денталног оклузива налазимо код писаца XVII века као нешто обично, код Посиловића (из 1639), код Ј. Р. Гучетића (из 1639), чак и у Пољичком статусу, в. РЈА s. v. *milosrđe*. Решетар сумња у аутентичност и облика инструментала јединице именице *ūamej-ūameju* који налазимо у једном писму из XV века у Стојановићевим Повељама (II, 465, код Решетара в. Глас СКА, CLXIX, 163, в. и испод текста). Овакве сумње могу бити и одраз прихваћеног мишљења да се ново јотованье вршило крајем XVII века, а све оно што се налази пре тога времена проглашава се писарском погрешком. Такво мишљење, наравно, не мора бити тачно. То су писарске погрешке само уколико се тичу традиције, иначе то могу бити реална слика говорне стварности тога времена. Истина, повељу у којој налазимо инструментални облик *памеѣѣ* (у реченици: *од свега чинѣ доврѣомъ памеѣѣ за живота мога и маѣнна*) приређивач није видео него ју је прештампао из Срђа за год. 1906, стр. 750.

¹⁹ исп. о овоме код Решетара за писану реч Никше Звијездића, Глас СКА, 169, стр. 176.

(а не треба заборавити да је фреквенција ове именице у то време била изразито велика, па и поред тога она се већ тада јавља са јотованим денталом) то ће пре бити извршено код именица са неким од сонаната на крају основе — типа *знање*, *веселе*, јер је процес јотације ових гласова и у физиолошком погледу био једноставнији.²⁰

3. У приморским лекционарима XV века који, по речима Милана Решетара, чувају неизмењене сугласничке скупине у којима се нашло *j* из *џj*, као и оне у којима имамо *je* из једносножног рефлекса *ě*²¹ такође налазимо по неки пример са новим, чак и јекавским јотовањем:

uļa, uļu, muñe, muñu, muña /Zadarski lekcionar: a isagña mugna ishodechi; up(ri)lichu mugne chase p(ro)suitgliuue, стр. 59; dayte nam ugliа nascega; ne ucesce ugliа sobom, стр. 76; иако ту налазимо и *ulja, munju: precistu mast uglya nasuitlochye*, стр. 89/; — са неизмењеним сонантима *л* и *н* испред *j*;

(Bernardinov lekcionar); *proгнање, ројењем*

muña, bezumñe, milosrđe, nemilosrđe /Ranjnin lekcionar: svjetlost ogneña a od oğña muña (mugna) ishodeće стр. 264; jere hoće milosrđe (mjlosargie) sčekat, стр. 318; da se odvrgu nemilosrđa (nemjlosrgia), стр. 106/.

²⁰ Т. Маретић у великој граматици (1931) каже да се „по свјedoчанству starih knjiga i akad. rječnika govorilo... до XVIII vijeka *bitje, milosrdje*“ стр. 81. У RJA s. v. *milosrђе* Маретић пише да се на основу реченичке грађе „може закључити, да је у štokavskom govoru до XVI vijeka било *milosrdje*, у XVI i XVII vijeku i у XVIII до polovine да је било i *milosrdje* i *milosrđe*, а од polovine XVIII vijeka до danas samo је *milosrđe*“. Дакле, Маретић је овде ближи нашем схватању. Он ту дозвољава да се ново јотовање зачело и да су његови резултати били присутни у говору штокаваца још у XVI в. да би се ти облици уопштили тек у XVIII веку. Маретић, овде, значи, напушта младограматичарско учење о безизузетачности вршења гласовних промена и прихвата теорију постепеног уопштавања, постепеног прелаза *đj* у *ђ*.

У Примерима проф. М. Павловића на 104. страни дат је Дивковићев текст из Бесиде у коме налазимо *немилосрђем*, а на стр. 105. *милосрђа*. Пошто С. Ђорђевић у раду о Дивковићевом језику (Глас СКА LII) не наводи такве облике, него само оне са неизмењеним стањем (стр. 106, 108), у књизи проф. Павловића биће у питању штампарска грешка, као што је грешка што на стр. 23. стоји да је ново јотовање добило маха „крајем XVI века“ јер на почетку тога поглавља стоји — Крајем XVII века почињу долазити до изражаја нове појаве — ту се мисли на ново јотовање, исп. и ове редове: Ново јотовање, нарочито код збирних и глаголских именица и код придева на *ји* почиње се вршити тек од краја XVII века (23). Као што видимо, проф. Павловић остаје при периоду XVII—XVIII века за ново јотовање, као што је то изнео проф. Велић.

²¹ М. Rešetar: Primorski lekcionari XV vijeka, Rad JAZiU knj. 136, стр. 117—118; Проза, стр. 53, в. и А. Младеновић: Језик Петра Хекторовића, Матица српска, Нови Сад 1868, стр. 75.

У овим лекционарима, као што је већ речено, налазимо и потврда за јекавско јотовање:

некако, неси²² (Ranjinin leksionar), а то јотовање је засведочено и из других споменика XV и почетка XVI века:

кољено²³, разбољеше се²⁴, некога, уљезла,²⁵ о чему в. ниже.

4 У паштровским листинама²⁶ пред крај XVI века често сретамо облик *суђе*

11-X-1590: пр(ѐ)дъ све -д- сѣѣн -в- воеводе зворске; више писаниема сѣѣма...

поштени сѣѣ гворимо богѣ и вама...

поштени сѣѣ и ѿ гворим богѣ и вама

ѣ тон ми сѣѣ (стр. 12).

14 и 15-XI-1590:

од орѣдена поштениехъ сѣднихъ пр(ѐ)дъ -в- сѣѣ ...

пр(ѐ)дъ више писане -в- сѣѣ (х 2)

пр(ѐ)дъ сѣѣомъ рѣдѣма (стр. 13)

пр(ѐ)дъ све -д- сѣѣ (стр. 14)

24-I-1591: пр(ѐ)дъ све -д- сѣѣ

пр(ѐ)дъ нама више писаниема сѣѣама

поштени сѣѣ (стр. 15)

ми речени сѣѣ (стр. 16).

²² оп. cit. 118, у Прози се дају примери: *некака, неци* (у Рањинином лекц. имамо: *A nega nekako (gnjehacho) ne mogosmo uhititi* стр. 153; други пример ту гласи: *I videći nega adoraše ga; nesi (gnjecij) zato sumniše*, стр. 210.

²³ Дубровачки псалтир из XVI в., Проза 53, као и *Jezik Marina Držića, Rad 248*, стр. 160. Решетар ту каже да су изузеци у којима се налази јотован сугласник, а да су обични примери типа *којје, дубје* и сл. За пример *зђеми* Решетар каже да није јасно написан. За нас је овде важно да се у XV веку и у Дубровнику јавља јекавско јотовање, без сумње та је особина била знатно раније присутна у говору дубровачког јекавског залеђа, и да се напоредо са *уље, муња* јавља и *разбољеше се, некога*.

²⁴ Проза, 53.

²⁵ Проза, 53, *Jezik M. Držića*, 160. У RJA s. v. *рице* налазимо и овакав пример: *Veliko riće koje udi čovjeku*, из Дубровачког зборника од 1520, у том зборнику, међутим, налазимо *ийице*, и то не на листу 166 б како стоји у RJA, него на листу 167а в. Либро од мнозијех разлога, стр. 211. У RJA је погрешно дат и пример *rodaci*: *I dode (Suzana) s rodaci*, из Рањинина лекционара (RJA s. v. *роѣак*. У тексту Рањининого лекционара стоји: *I dode (Suzana) s rodjaci i sinovmi...* стр. 153.

²⁶ Паштровске исправе XVI—XVIII вијека, Државни архив НР Црне Горе, Цетиње, 1959.

У старијим исправама које се дају у овом зборнику налазимо облик
судне исп.: ми судне Паштровић (11-III-1571, стр. 2)

почтени судне (исто)

на судна (стр.3) дакле, без извршеног јотовања.²⁷

5. У Зборнику докумената из историје Црне Горе крајем XVII
века налазимо:

с вашом зайовијеђу, фебруар 1691;

имање, суђе, фебруар 1691.²⁸

У црквеном летопису Андрије Змајевића, надбискупа барског и
примаса српског који је писан 1675. године народним језиком налазимо:

у расванућу (Предњегошевско доба, Титиград 1966, стр. 149);
за не остати под облашћу турском (стр. 150);

У његовим стиховима из 1667., објављеним у истој књизи — Пред-
његошевско доба, налазимо:

йролеће (стр. 151), цвијеће (151).

А Змајевић пише и Шћейану (стр. 150), Шћейан Немања (стр. 152).

6. У турско-млетачким листинама што их је објавио Љубић у Ста-
ринама²⁹, крајем XVII века налазимо поред *љући* и *вљера*. У једној листини
из 1689, коју је Даздар-ага упутио плешивачком кнезу Радулу налазимо:
хоте, лући, на божу *влеру*, на божу *влеру*³⁰, а то говори да је већ тада
у овој јекавској зони било и *вљера* сасвим обично, јер се то јавља и у писму.

У једној листини из прве половине XVI века, 1537, налазимо име-
ницу *рођак*, са извршеним јотовањем:

кои ќе... мога слуге рођак³¹

У листинама са краја XVII века обични су примери као *љуђе*, *вљера*,
робље, *здравље*, исп.:

Да съте у Барџво справили *љуђе* с Пиперима, пише Сулејман-паша,
1689³²;

²⁷ Један од приређивача овога зборника, проф. Иван Божић, у предговору
каже да се при издавању ових листина имао на уму и посао филолога и да се без наро-
читих потреба није одступало од граfiје какву налазимо на овим листинама, стр.
IX и XIV.

²⁸ Зборник докумената из историје Црне Горе, приредио Јевто Миловић,
Цетиње 1956, стр. 3.

²⁹ S. Ljubić: Rukoviet jugoslavenskih listina, Starine knj. X, 1878.

³⁰ op. cit. 19—20.

³¹ писмо Хусрем-бега (!) босанског паше, op. cit. 16.

³² op. cit. 20, о овоме в. Rešetar: Der štokavische... 117, Ivšić, Današnji po-
slavski govor, Rad 196, 140—141.

божа *влера*, пише Мехмед-ага Смаилагић, писмо је без датума³³;
турско *робле*, писмо Црмничана „свиех Црмничанах“, у истом писму
налазимо и: што *гође* хоћеш, *ђе* смо погинули³⁴;

ниће ништа немамо³⁵;

робле, у *здравлу*, писмо попа Мраичека Никова и његових Глухо-
дољана, без датума³⁶;

разумлесмо, *робле*, писмо старешина Глухог Дола, без датума.³⁷

У тим листинама налазимо и: ми смо *гђе* *гође* заповиједа³⁸; исп. и:
з бременом *гђе* буде, поглавице Новога Дубровчанима.³⁹

7. Посебно место у разматрању ове фонетске проблематике заузима
језик наших старијих писаца. Мада је и до сада навођен по неки пример
из њихова језика, овде ћемо дати један систематскији преглед ове особине
у њихову језику:

а) Марин Држић има, према Решетару: *svitje, dubje, korje*, дакле
без јоговања, али зна и за: *ńešto, ujezla*⁴⁰;

б) А. Гучетић, дубровачки писац XVI века, има: *spasseńe, braću*,
исп. *Otce, braću, djecu, ostale sve rodjake*⁴¹;

в) Ј. Р. Гучетић има *милосрђе*: *milosrđe na grešnika imaj*⁴²;

г) Иван Гундулић често има ј место *љј* и њ место *њј*, и то облик са
ј Решетар је у писаној речи И. Гундулића нашао 15 пута, а „око 40“ по-
тврда за њ, типа *prijeteńe* (< пријетити), *dmjeńe* (дути-дтем), *svijeńe*.
Гундулић редовно има *пића*, а зна и за: *primaliće, sviću, biće* (< *bitje*),
šreћи, али не зна за *đe* < *дђе*⁴³;

д) Иван Анчић, босански писац XVII века, има: *pristoje, uje,*
veseje, dresenje, zabrańja, imañje (ту је њ + ј), па и *vodokršće, milosrđe* и
treći.⁴³

³³ оп. cit. 21.

³⁴ оп. cit. 22.

³⁵ оп. cit. 22.

³⁶ оп. cit. 23.

³⁷ оп. cit. 23.

³⁸ оп. cit. 24.

³⁹ Писмо је из 1605, Старине, XI, стр. 80.

⁴⁰ М. Rešetar: Jezik Marina Držića, Rad JAZiU 248, стр. 160.

⁴¹ Т. Maretić: Istorija pravopisa latinskijem slovima, Zagreb 1889, стр. 44, в. и.
RJAziU s. v. rodak, књ. XIV, стр. 115.

⁴² RJAziU s. v. milosrđe.

^{43а} М. Rešetar: Glavne osobine Gundulićeva jezika, Rad, књ. 272, стр. 18—19.

⁴³ Светозар Марковић: Језик Ивана Анчића, СДЗБ, XIII, стр. 74—75.

ђ) Михаило Раднић, босански писац XVII века, пише: *utišeње, većaње, pogrđeње, slijeđeње, dilovaње, zabilježње, pogrđeња*⁴⁴, као и: *nasla-gegna* (gn = њ), *pošteња*⁴⁵, *oteščање*⁴⁶, *pogargeње*.⁴⁷ Раднић има и: *treći: Treća stvar, koju bog sebi sahrani, jeste osveta*.⁴⁸

е) П. Б. Бакишић, писац XVII века који је „*zaciјelo bio rodјeni Bugarin*“ у делу писаном 1638. пише: *trechiom*⁴⁹, *pichiu*⁵⁰;

з) И. Аквилени, дубровачки писац XVII века, дело писано 1689, има: *treći: treći dan bez patјenја uzkrсно*⁵¹;

ж) И. Бандуловић, босански писац XVII века, дело писано 1626, има: *milosardye* (ду = ђ) уп.: *rodyenoga, mladyi, sudyen*⁵²;

и) П. Посиловић, босански писац XVII века, има: *rođака: Sada јesmo u tugah čuвиši smrt koga prijatelја, sada od koga rođака*;⁵³ *milosrđe: tvoје milosrđe, imaj milosrđe*⁵⁴;

ј) Код Филипа Лаштрића, босанског писца XVIII века, налазимо „*vanredno velik... broj primјera s izvršenim јotovanјem*“ у групама *њј* и *лј*: *govoreње, једење. lisičeње, korieње, zlateње*, као и: *koјem, žiја. mišļu*; затим: *prolića, primaliće, primalića*.⁵⁵

к) Стјепан Матијевић, босански писац XVII века („*rodio se u роsјednјoj четvrti 16. vijeka u Tuzli ili њenoј okolini*“)⁵⁶ има: *съ мисалюм*, *съ мисалюм*,⁵⁷ *прнгрѣшене*;⁵⁸ *нарѣѣна*.⁵⁹

⁴⁴ М. Решетар: Икавско-јекавски говор М. Раднића, ЈФ V, 48.

⁴⁵ Т. Maretić, *Istorija pravopisa*, 135—137.

⁴⁶ оп. cit. 139.

⁴⁷ оп. cit. 135.

⁴⁸ RJAziU s. v. treći.

⁴⁹ Maretić, оп. cit. 92; у Radu 209, стр. 175 Maretiћ каже за Бакишића да је „*морао бити католички Бугарин из Угарске*“.

⁵⁰ оп. cit. 92.

⁵¹ RJAziU s. v. treći.

⁵² Maretić, оп. cit. 71. Не треба заборавити да и данас на подручју централне Босне — ијекавско-шћакавска зона — налазимо неизвршено јотовање у примерима типа: *rodјак, дјацц, лисѣје, влаѣје, гвоздје, ладја, браѣја*, в. код Брозовића HDZв. II, 137.

⁵³ RJAziU s. v. rođak.

⁵⁴ оп. cit. s. v. milosrđe.

⁵⁵ Herta Kuna: *Jezik fra Filipa Laštrića bosanskog franјevca XVIII vijeka, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, djela, knj. XXVII, Sarajevo 1967, str. 112—113.*

⁵⁶ Slavko Pavešić: *Jezik Stјepana Matijeвића, Rasprave Instituta za јezik, I Zagreb 1968, 373.*

⁵⁷ оп. cit. 384.

⁵⁸ оп. cit. 390.

⁵⁹ оп. cit. 408 Истина, Павешић каже да се „*dentali t, d, n, l ne старају sa ј izа sebe*“ 410. Ако за секвенце *ије > ѣје, дје > ђје* има сигурних доказа за овакву

л) Славонски писци XVIII века често пишу неизмењене сугласнике испред наставка *je* < *vje*: *svitje*, *ganutje*, *milosrdje*, *listje*, а редовно *grozdje*, иако и: *снопље*, *шибље*, *споменуће*, *зачеће*, *милосрђе*, *лишће*. (Rad 211, стр. 152—153), али, по мишљењу Т. Маретића, народ је „по Slavoniji u tim i sličnim riječima za cijelo govorio“ *ћ*, *ђ* (Rad, књ. 180, стр. 168). Стј. Ившић, међутим, допушта постојање и неизмењених гласовних група *tje*, *dje* и сл. (Rad 196, стр. 197).

љ) Код далматинских писаца тога времена налазимо сличну ситуацију. Маретић претпоставља да се *ђ* изговарало само у *милосрђе*, а за друге речи „*teže je dopustiti izgovor sa đ*“ (Rad 209, стр. 187), са чим се не морамо сагласити. У језику тих писаца имамо и: *pristole*, *це*, *zeje* (редовно код Бановца из Котара и Матића, из Дрнишке околине; *њеје* > *не* редовно код Бадрића из Дрниша, и Лучића из Макарске); Бановац има и *zdravje*, тако и Кадчић, Кнежевић, Лучић, Матић, Качић; срета се и *drvje*, *uzglavje* у језику писаца Далмације XVIII века; ови писци поред *šće* : *vodokršće*, *razkršće*, *pošašće*, *miložcu*, *чешће* имају у тим примерима *stje* (ор. cit. 201—202), што није неочекивано, с обзиром на говорну зону из које они потичу, а свакако, било је угледања и на писце из старијег времена и из других крајева.

тврђу, уп. *питю*, *гвоздју*, стр. 410, јер ту јотовањем добијамо сасвим нови глас који изискује сасвим другачији графички знак, другачију графему од оних које су се стопиле у процесу јотације, такви докази не постоје за групе *љје* *ље*, *њеје* > *ње*. Ако се сложимо са проф. Павешањем да Матијевићеви графички знаци *лѣ*, *нѣ*, *лю*, *ню*, значе и *ље*, *ње*, *љу*, *њу*, дакле имају јотован сонант уп. „*čita se ље, ње, љи, њи*“ стр. 386, тј. да у *љовко*, *вогoљвѣство*, *лашнѣ* стр. 387, имамо *љу*, *ље* зашто се такав закључак не би могао дати и за примере типа *ѡдѣѣтѣнѣ*, *мислѣм* (= *ом*) стр. 385, 384. То исто вреди и за случајеве са једносложним рефлексом *ѣ* : *жѣлѣти*, *ѣнѣзе* са стр. 385. Није никако убедљиво оно што читамо на 439. страни овога рада у вези са глаголским именицама, наиме, ту проф. Павешањ каже: „*Što se tiče utjecaja glasa j od nastavka -je na završni suglasnik participa, iz grafije se vidi na vrlo mnogo mjesta da se trag nekadašnjem poluglasu sačuvao u govoru u tome što se n + j, l + j izgovaraju još uvijek nesliveno, kao dva glasa*“. Овде је већ речено да графичка подударност у примерима као *лашнѣ*, *сметнѣ*, *помяю*, *сүмляю* *поштѣнѣ* упућује на закључак да смо ту већ имали извршено јотовање. Матијевићево писање *станѣкү* *познанѣкү* стр. 410 потврђује да графичка страна ни код овога писца није била уједначена (о графичкој ситуацији у нашој ћирилици из предвуковског периода в. детаљније код А. Младеновића: Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, X, 1967, 161—198.), али то не искључује претпоставку да је и овај писац графемама *нѣ*, *лѣ* означавао и *ље*, *ње*, као што су то чинили и други писци који су писали овим писмом (в. код Младеновића, ор. cit.) и ниже у овом раду. Павешањего мишљење да графичка ситуација одражава говорно стање „траг некадашњем полугласу сачувао (се) у говору“, не може се прихватити. Графичка ситуација не мора бити верна слика говора, а у то време, без сумње, није било апсолутне подударности између писане и говорне речи.

м) В. Јагић, говорећи о историјату нашега језика⁶⁰, наводи пример *љубављу* из Наука карстјанског који је крајем прве половине XVIII в. издао Брачанин Ј. Боначић, а у вези са Боначићевим штокавизмима и његовим речима којима се обраћа читаоцу (... Najti šeć парокон način od govorenja ki nij u običaju u svakemu mistu od Dalmacije: nemoj zamiriti, molim te; jerbo budući ovi nauk odlučen navlastito za moju crikvu, biše potrebno da govorim s onim načinom s kim se u mojoj župi govori..; моје је подвлачење, А. II.), Јагић каже да се „smijemo pouzdati da imamo pred sobom jezik iz početka XVIII vijeka kojim govoraхu на otoku Брачу“.⁶¹ А ако је облик *љубављу* био говорни стандард чакавског Брача⁶² почетком XVIII века, онда је, без сумње, такав облик на штокавском копну морао знатно раније бити говорни стандард.

н) Код чакавских писаца наићи ћемо на још по који пример са новим јотовањем. У речнику Фауста Вранчића, родом из Шибеника, који је издан у Венецији 1595, налазимо: potvardyenyе, povratyenyе (пу = — nj), poštnee, veezañe, odpušćeñe, romankañe.⁶³ А. Младеновић наводи из једног чакавског рукописа XVI века о животу св. Јеронима и ове примере: *браћа* (brachia), *браћи* (brachi), *браићи* (bratchi), *браћо* (bratchio).⁶⁴

⁶⁰ V. Jagić: Članci i sjećanja, Zora — Zagreb 1963.

⁶¹ op. cit. 79—80.

⁶² О данашњем говору отока Брача исп. М. Храсте: О говору острва Брача, СДЗб. X. О штокавским говорима на Брачу и Хвару проф. Храсте каже да „glasovni skup *lj* redovno se čuva dobro: vesel-je, pristol-je, obil-je, Novosel-janin, sol-ju“ Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1951, 386, иако ти говори знају за *грозђе* поред *грозје*, стр. 387. Да ли ово треба да значи да је Боначићево *љубављу* импорт са штокавског терена? Није немогуће, али није искључено да су се такви фонетски ликови могли чути и од становника Брача у XVIII веку исто онако као што се данас ту јављају дублети *грозђе* и *грозје*. Друго је питање да ли је употреба ових облика дијалектолошки поларизована: штокавци: *грозђе*, чакавци: *грозје*, али и сам чакавски лик ове именице са *је* упућује на извршено јотовање и сушностије штокавског *мј* чакавском секвенцом *мј*: *грозђе-грозје*, иначе ова именица без јотовања треба да гласи: *грозђе*.

⁶³ T. Maretić, Istorija pravopisa, 39—41.

⁶⁴ А. Младеновић: Прилог проучавању чакавских рукописа из Далмације, Зборник за филологију и лингвистику, књ. VII, 106. О облику *браћа* исп. и код Даничића, RJAziU s. v. brat. Да су чакавски писци доста рано почели преузимати штокавске говорне особине потврђује нам и П. Хекторовић. А. Младеновић, наиме, у Хекторовићевој писаној речи бележи поред што (*што* је најстарије...) још и *л > о* (видио, говорио) и сасвим исправно закључује да напредна употреба изразитих штокавских облика уз чакавске и код Марулића и код Хекторовића јасно показује да су такви облици били „блиски језику поменутих писаца“ в. А. Младеновић: Језик Петра Хекторовића, Матица српска 1968, стр. 35, испод текста.

8) Наведимо овде још и овај податак. У говору галипољских Срба који су „одсељени највероватније у првој половини XVII века или пред крај XVI века“ са нашег језичког тла (околина Јагодине) у Турску, налазимо доследно извршено јотовање у секвенцама *њј*: *вѣзѣње*, *орѣње*, *иѣкѣње*, *вѣрѣње*, *играње*, *чѣвѣње*, као и: *грмѣњи* (= кремене), *камѣњи*, *корѣњи*, *сѣрње* (= сирење).⁶⁵

Секвенца *љј* у овом говору доживела је посебну судбину јер „љ иначе даје *ј*“⁶⁶, али се и ту нађе: *висѣље*,⁶⁷ па и сам факат да код Галипољаца налазимо *је* м. *ље* говори да је и тај говор знао за извршено ново јотовање.

Галипољци имају и: *иѣрѣћи*, *цвѣће*, *иѣрѣће* *курѣшио*.⁶⁸

Без обзира на то што је овај фонетски процес код Галипољаца и некомплетан и доцнијим унутарњим фонетским девијацијама разрушен, материјал тога говора показује да су они из старе постојбине, а то је косовско-ресавска говорна зона, понели у одређеним секвенцама већ измењено стање, извршено јотовање. То је био случај са секвенцама *љје* *нје* *тје*. Ово, опет, упућује на закључак да је процес јотовања у оним говорима који се обично сматрају жариштем новоштокавских иновација знатно раније био завршен, јер како и проф. Ивић каже: „Ако се нека промена извршила у XVI в. у Дубровнику, то још не мора значити да се она у исто време догодила у неретљанском приморју, а поготову не значи да се морала тада догодити и у долини велике Мораве“.⁶⁹ Додајмо уз ово да је не само вероватно него и сигурно да се гласовни процеси нису вршили у исто време на целој територији штокавског дијалекта.

9) Да укажемо овде и на стање које налазимо у писаној речи Јурја Крижанића. Крижанић је, као што је познато, рођен 1618. године „у Kaštelu Obrhu blizu sela Ribnika u župi Lipniku, kraj Karlovca u Hrvatskoj“.⁷⁰ Школовао се „у zavodu Collegium Graecum koji je bio namijenjen pripadnicima istočne crkve“⁷¹, али о нашем језику није био добро обавештен и његово закључивање „da je sav južnoslavjanski jezik pokvaren“, а да се још једино у његовом родном завичају добро сачувао стари и непокварени наш језик „ne dokazuju ništa drugo, nego da Križanić hrvatskog

⁶⁵ П. Ивић: О говору галипољских Срба, 430, примери на стр. 120.

⁶⁶ *op. cit.* 120.

⁶⁷ *op. cit.* 120—122.

⁶⁸ *op. cit.* 122, о овом облику исп. код Р. Бошковића, Наш језик, I, 129.

⁶⁹ О говору галипољских Срба, 426, исп. о овоме ниже.

⁷⁰ М. Hraste: Prinosi poznavanju hrvatskosrpskog jezika J. Križanića, Radovi Zavoda za slav. filologiju, V, 1963, стр. 27.

⁷¹ *op. cit.*

jezika osim svoga rodnoga mjesta i dijalekta zagrebačke gospode, upravo nimalo poznao nije⁷². Па и поред тога што је он рођен на подручју kajkavског дијалекта и што је у почетку писао „у užem svojem, od djetinstva i iz Zagreba poznatom mi narječju kajkavsko-čakavskom... kojim se u njegovu zavičaju još i danas govori“⁷³ његова писана реч зна и за ново јотовање.

У Путном описанију⁷⁴ налазимо: *uzradowanie veliko*⁷⁵, *pokaianiem, powernienia, prestuplenie*⁷⁶, *pregrjszenie, darowanie, zaproszenie, ustawlieniu zakonow*,⁷⁷ где скупина *nie* може да се чита и као *nje* јер Крижанић има и: *powernienia*, а у трећем слогу скупина *nie* — *nje*, то је ван сумње. То исто вреди и за групу *lie* : *driwlie*,⁷⁸ према: *prestuplenie, sterplienie*⁷⁹.

У радовима које је Крижанић писао ћирилицом налазимо исто тако примера који говоре да је он знао за ново јотовање. Тако у његовим целокупним делима налазимо: *писанју*, *говóренје*, *говóренју*, *указанје* уп. и: *лјудеум* ≡ *људма*; *ко правому писанју*⁸⁰, уп. и: *њеју*⁸¹; *отчаянје*: *воља*⁸²; *Истина*, Крижанић тражи да се пише: *ладја*, *здрáвје*, *смертју*⁸³ али је он знао и за *лађа* јер каже: *не рецї ла-дѣа, пла-тѣе, него лад-ја, плат-је*.⁸⁴ Значи, он добро разликује ова два фонетска лика наведених речи.

Наведени примери, чини нам се, јасно говоре да се ново јотовање, које је условљено губљењем полугласника, вршило знатно раније него што се у нашој науци до сада сматрало. Без икакве сумње период од XI до XV века био је довољан за померање границе слога и за стварање фонетских услова за ову гласовну измену.⁸⁵ Што потврде са измењеним, јотованим сугласником из периода крај XV почетак XVIII века нису бројније мислим да разлоге треба тражити у писарској традицији. Сам

⁷² V. Jagić, осврт на Безсонов рад о Крижанићу, Rad JA knj. XVIII, 1872, стр. 180.

⁷³ op. cit.

⁷⁴ Putno opisane od Lewowa do Moskvi, lјta 1659, Собран, сочин. Крижанича, књига I.

⁷⁵ op. cit. стр. 8.

⁷⁶ op. cit. стр. 8.

⁷⁷ op. cit. стр. 9.

⁷⁸ op. cit. стр. 8.

⁷⁹ op. cit. стр. 11.

⁸⁰ Собр. сочиненїи Юрія Крижанича, II, Москва 1891, 29.

⁸¹ op. cit. 36.

⁸² op. cit. 15.

⁸³ op. cit. 34.

⁸⁴ op. cit. 36, 44, уп.: *изхóбьенје* (стр. 61), *худѣ* (стр. 19), *родьен* (op. cit. 61) *родьента* *неродьеня* (II, 116) URJA стоји да се *лађа* *јавља* тек у XVIII в.

⁸⁵ То је време када се *јавља* и *јекавско јотовање*, в. ниже.

факат да и у то време, XV—XVIII век, срећемо по који пример јасно говори да је то већ била говорна варијанта и да су се такви фонетски ликови борили за свој опстанак, или за превласт. Уз ово треба указати и на чињеницу да се и у писаном језику XVIII века, код писаца штокаваца, наилази на примере са *ише, дие, ние, лие*, што је, свакако, пре последица писарског манира него реална слика говорног стања.

У другу групу примера, оних који нису тако сигурни, који су само потенцијалне потврде за извршено ново јотовање, убрајамо потврде из наших старих ћирилских споменика. Истина, и до сада је указивано на по неки пример из споменика писаних ћирилицом, углавном на оне примере који су несумњиви. Овде, пак, дајемо примере који су само могући, али не и сигурни. Оваква класификација наших примера проистекла је из чисто графичких разлога. У латиничким споменицима, где је до илираца у графици и правопису такође владала „грудна збрка“, лакше се дају разлучити примери са извршеним јотовањем од оних који још чувају неизмењене сугласничке скупине непалатал + *j*. Ту се, дакле, лакше распознају примери у којима имамо традиционално писање од оних у којима се огледа новонастала фонетска ситуација. У споменицима писаним ћирилицом, на жалост, није увек лако оделити прве од других примера. Исти графички знаци ту, најчешће, служе и за *ље, ње* и за *лје, нје*, уп. *лював* и *пистолю*. Због тога се овим примерима и приступа са већом опрезношћу и са знатном дозом скепсе. Али сам факат да се резултати старијих јотовања исказују истом графичком сликом као и они где је могло да буде извршено ново јотовање, дају нам за право, ако ништа друго, да и у овим последњим наслућујемо резултате новог јотовања. Додајмо уз ово и чињеницу да је графичка неустаљеност ту константна. Чак и један писар, у истом тексту, може да употребљава различите графеме за исказивање исте фонеме (Оваква графичка неуједначеност, као што се зна, има корене још у рашкој редакцији, в. А. Белић: Учешће св. Саве и његове школе... Светосавски зборник, Бгд 1936, стр. 235, 250, 264, 276). Ево како то изгледа у неким нашим ћирилским споменицима:

1. у Повељама што их је издао Љ. Стојановић⁸⁶ налазимо подоста примера који би се могли узети као доказ за измењене секвенце тврд сугласник + *j*, нарочито за измену ликвида *л* и *н* и сонанта *j*. Овде се наводе само неки од таквих примера; а јављају се већ у другој половини

⁸⁶ Љ. Стојановић: Старе српске повеље и писма, I, Београд 1929; други део ових повеља издао је Ст. Куљбакин 1934. Куљбакин је ту навео и исправке које су се поткрале Стојановићу, а које је уочио Гринентал. Истина, све погрешке нису ни ту дате, в. Решетар, Глас 169 стр. 166.

XIII века: *ѡваѣѣ гла*,⁸⁷ *повелѣниѣ повелениѣ, ѡтвергениѣ*,⁸⁸ *записаниѣ, свѣдичениѣ*⁸⁹, као и: *исправљаниѣ*,⁸⁹ *рѡдителиѣмъ, ш неговѣмъ*.⁹¹ и што се више приближавамо XVI веку њихов број је све већи. Истина, а на то је такође потребно указати, у повељама и писмима што су их писали професионални канцелари: Руско Кристофановић (1392—1430)⁹² који пише и *ники, никои, неколико, некои*, а то би се дало читати и са извршеном изменом сонанта *н*, Никша Звијездић (1430—1455) и последњи дубровачки канцелар Маринко Цвјетковић⁹³, овакве неједнакости у графичкој су ређе. То је и схватљиво. Професионални писари су настојали да не одступају од традиције. Друго је питање колико су они у томе успевали.⁹⁴ У оним, пак, писаним документима што су их писали писари непрофесионалци, нарочито у Босни, број народних говорних особина је знатно већи.⁹⁵

2. У споменицима⁹⁶, што их је приредио Ђ. Шурмин⁹⁷, већ у првој половини петнаестог века наилазимо на случајеве који би могли упућивати на измењене сонанте *л* и *н* испред *је* у примерима типа *имаѣе*: *поволашанѣ, под ѡплѣмъ* (уколико је *ѡплѣ* в. RJA s. v.) уп. и: *споменѣтѣ, иако вратиѣ, кратиѣ*⁹⁸ — кнез Иван Франкопан; а у листини Бартула Франкопана, оца Иванова, из 1437, која је била у латиничком препису, нала-

⁸⁷ ор. cit. 9, из 1249. године.

⁸⁸ 1252. година, стр. 17, 18, уп. у истој повељи: *с кѡплами, кѡпла, кѡплиа* исп. о овоме у Енцикл. Југославије IV, 513.

⁸⁹ ор. cit. 18.

⁹⁰ 1348. година, стр. 57, 58.

⁹¹ 1362. година, стр. 100.

⁹² К. Jireček, Archiv für slav. Philologie, XXVI, 204, Решетар: Проза, стр. 21.

⁹³ в. код Решетара: Archiv für slav. Philologie, XVI, 357.

⁹⁴ Решетар, ор. cit. 364. Наравно, сваки писар је могао да унесе нешто своје, нешто лично у писарску вештину, што се мора узимати у обзир, в. код Решетара: Нове дубровачке повеље Стојановићева зборника, Глас СКА, 169 стр. 123—166 о језичким особинама појединих дубровачких писара Решетар је доста дао у разним својим радовима од којих се многи наводе и у овом раду. О утицају латиничке традиције на дубровачке канцеларе. в. П. Ивић, Основне пути развитија сербохорв. вокализма В. Ј. 1958, Но 1, 9 сепарата.

⁹⁵ Овде указујемо само на један пример. У повељи бр. 522 на стр. 503—504. прве Стојановићеве књиге има подоста особина које су унесене из живог народног говора, а које се, опет, ређе налазе у другим повељама, нпр. *тѣи изидоше, цнлѣ свитѣ ѡвнандосмо*.

⁹⁶ Hrvatski spomenici, sveska I, Збирку И. Кукуљевића и Р. Лапашића попунио и за тисак приредио Др. Ђуро Шурмин, Загреб 1898.

⁹⁷ Мора се имати на уму да је ово Шурминово издање доста некритично, в. А. Белић: Основи историје српскохрватског језика, I, Фонетика, Београд 1960, 18.

⁹⁸ Иван Франкопан, у Хрељину 1440, ор. cit. стр. 153.

зимо: на знан'е, наше дан'е (≡ дање, давање), прош'ню.⁹⁹ У повели Стефана Томаша Остојића, босанског краља, из 1446. (писано у Сутисци) налазимо: доврохотин'е, љтврѣн'емь поред: подриниу, овитовани'ѣа, али и: довровольне¹⁰⁰ исп. и ове примере: имин'ѣ поред: иминне;¹⁰¹ присто'ѣн'ѣ, од изливен'ѣ, ис'пунен'ѣ, у дѣгован'и, верован'е;¹⁰² за векше веруване, поред: спротивреченѣа, али и: неговѣ верне, немѣ и неѣ останкѣ,¹⁰³ припоручен'е, за спасен'е, уп. и: довровол'но;¹⁰⁴ на знани, в'ѣрован'и;¹⁰⁵ уп. и: за . . . крали, не г(о)споствѣ.¹⁰⁶

3. У турско-млетачким листинама што их је објавио Љубић у Старинама¹⁰⁷, крајем XVI века сретају се, исто тако, примери који дозвољавају да се у њима гледа извршено јотовање: поздравленѣ, почтенѣ, уп. и: справлено лѣвав (1558)¹⁰⁸, на знанѣ, уп. прико воле (1550),¹⁰⁹ поздравленѣ, прочтенѣ, уп. и: чиненѣѣ, приѣтелѣу, лѣвав, нетѣак¹¹⁰.

У Пуцићевом зборнику наших старих писаних споменика¹¹¹ налазимо: дамо на видненѣ;¹¹² свидненѣ верованѣ;¹¹³ ул. прошню, волю, крали, сахранѣно;¹¹⁴ уписану, удрѣжанѣ;¹¹⁵ као и; сандали;¹¹⁶ да пошлѣ, да пошлѣ,

⁹⁹ op. cit. 140—141, уп ту: полю; е оз'лѣ;

¹⁰⁰ op. cit. 165—166, исп. и ове примере: љргованѣ, добиѣиѣја, 178—179 графеме љ, њ, као што је познато све до Вука се употребљавају за фонеме љ и њ, исп. Т. Margetić: Gramatika i stilistika, 1931, 17.

¹⁰¹ Листина кнеза Мартина Франкопана из 1446, стр. 167. У тој листини налазимо и POTLE, о овом прилогу исп. RJA, s. v. poslije. Potle налазимо и у листини из 1447, op. cit, 173.

¹⁰² Томаш кнез Крбавски и хумски, у Рипчу 1447, op. cit. 171—172.

¹⁰³ Кнез Стефан Франкопан, на Гробнику 1457, op. cit. стр. 212.

¹⁰⁴ Опорука доњ-Петра Кршовића из Сустипана, Далмација, 1460, op. cit., 221—222.

¹⁰⁵ Дубровник, 1463, писао Маринко, дубровачки канцелар, op. cit. стр. 231—232.

¹⁰⁶ op. cit. У вези са примерима који се овде дају из хрватских споменика мора се указати и на то да међу њима има и таквих у којима се очитују особине чакавских говора: ме'ѣшов' до мене (стр. 141), ,ча (стр. 171), а тај моменат има свој значај.

¹⁰⁷ S. Ljubić: Rukoviet jugoslavenskih listina, Starine, knj. X, 1878.

¹⁰⁸ op. cit. 10—11.

¹⁰⁹ op. cit. 11.

¹¹⁰ op. cit. 11.

¹¹¹ Медо Пуцић: Споменици српски, књ. II, у Биограду 1862.

¹¹² 1436, кнез босански Твртко Боровинић, op. cit. 93.

¹¹³ Дубровачки кнез и властела, 1438, op. cit. 95.

¹¹⁴ исти, op. cit. 94.

¹¹⁵ 1438, op. cit. 95.

¹¹⁶ op. cit.

УЗИМАЊЕ,¹¹⁷ ВЕРОВАНЕЊЕ, уп.: НЕГОВЕЊЕ,¹¹⁸ ПИСАЊЕ,¹¹⁹ ВЕРОВАНЕЊЕ, као и: НЕГОВУ ВОЛЮ¹²⁰, ВДАНЊЕ, ХОТЕНЕ, ВЕРОВАНЕЊЕ, и: НЕГОВА, НЕГШЕВЊЕ.¹²¹

4. У писмима „крајишких турских и хрватских частника“ што их је објавио Фр. Рачки¹²² налазимо исто стање: Pozdravlye, уп. Trosljuevicha, Trošljevića, па знапуе,¹²³ чиниени¹²⁴ уп. негово, поздравлене.¹²⁵

5. Тако је и у тестаментима што их је објавио Јиречек¹²⁶: станне, уп. починю, неговѣхъ¹²⁷ прощени;¹²⁸ улю, као и: осталањем.¹²⁹

6. У дубровачком зборнику од 1520. — Libro од мнозијех разлога¹³⁰, који је у редакцији М. Решетара 1926. године издала СКА налазимо: ѿ живиена, ѿ подствплена неѣ се диеанти.¹³¹ Решетар и овде помишља да би то „могле бити и писарске погрешке“¹³², што није искључено, али не и једино могуће објашњење. Напоредо са живиена ту налазимо и: ѿ нега, а у следећем одељку, на истој страни, имамо и: ццо-ни

¹¹⁷ op. cit. 96.

¹¹⁸ 1441, op. cit. 96.

¹¹⁹ 1441, op. cit. 102.

¹²⁰ 1442, op. cit. 105, уп. ту и досланюњем: волань.

¹²¹ 1442, op. cit. 106, 107.

¹²² Fr. Rački: Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih častnika, Starine, knj. XI, стр. 82.

¹²³ op. cit. 82.

¹²⁴ op. cit. 80.

¹²⁵ op. cit. 87.

¹²⁶ С. Jireček: Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte, III, Archiv für slav. Philologie, XXI, 519.

¹²⁷ Тестамент Радича Алигретовића, Дубровник 1517, op. cit. 519.

¹²⁸ op. cit. 519.

¹²⁹ op. cit. 523.

¹³⁰ М. Решетар: Дубровачки ћирилски зборник од 1520, 1926.

¹³¹ op. cit. 101—103.

¹³² М. Решетар: Дубровачки зборник од 1520, Београд 1933, стр. 212. Истина, Решетар ту констатује да писар А (овај зборник су писале четири руке, управо три писара су дала основни текст А, Б, Ц „док је четврта Д црвеним мастилом писала неке натписе, поједине бројеве и ријечи у тексту првих трију рука, а при крају цијеле књиге додала поговор“, стр 1), иако није разликовао графеме *н* и *њ*, *л* и *љ* тј. писао је *на*, *ла* и место *ња*, *ља*, али је, подвлачи Решетар, разликовао „секундарне групе *лј*, *нј* од *љ*, *њ*“ стр. 137—138. Примери које смо ми овде дали *живиена*, *посиуилена* говоре да и тај писар грешни при писању именица овога типа, пише *на* уместо свога *нја*. Решетар ту види „писарске погрешке“, стр. 212. Наравно, ни овде, као ни другде, не могу се запоставити евентуални писарски пропусти, али, с друге стране, није немогуће да је писар и у овим примерима већ изговарао фонеме *љ* и *њ* и да је због тога истим графемама обележавао ове фонеме и у примерима као *вопа* ≡ *вопа* и *живиена* ≡ *живљена*.

овдне шчо вона уп. и з доврѡмь воломь¹³³ иако ту налазимо и: иманне, чиненне.¹³⁴ Дакле, у наведена два примера живиена и постѣплена *на* може да значи и ња. Исто тако је могуће да и у примерима типа сцие(не)ни¹³⁵ изгбелени¹³⁶, ѕддржани¹³⁷ може бити ња а не нја. Што у овом зборнику нема више потврда за ново јотовање, узрок је, чини нам се, настојање да се не одступа много од матице са које је преписиван текст. Писари овога зборника, како рече Решетар, само су „паљетковали“, то јест замењивали су „поједине облике и ријечи што у дубровачком говору нису биле или нису више биле обичне“¹³⁸, иако ти писари нису ишли за тим „да се радикално и конзеквентно недубровачки текст окрене на дубровачки говор“.¹³⁹ Дакле, и ту је само ретко, и то писарском непажњом, промакао понеки облик који није постојао у матици, али који је могао бити говорна особина писара, односно Дубровника. Ако је тако, а може бити тако, и ово говори да је почетком XVI века, ако не и нешто раније, у Дубровнику место старијих група љје, њје у изговору било ље, ње.

Ако бисмо потврде за ново јотовање поређали по хронолошком реду, добили бисмо овакву слику:

XV век

скрбљу, уља, уљем, муња, муње, муњу, ѡрогнање, ројење, безумње, милосрђе, немилосрђе (м и л о с т у и п а м е ћ у иду међу примере који нису потпуно сигурни);

XVI век

сјењу, муња, угљевље, карање, зайушишење, мисаљу, милосрђе, сја-сење, браћу, суђе, суђама, суђом, рођак;

XVII век

ѡрисишље, уље, веселе, дресеље, забрање, имање, милосрђе, уишишење, већање, ѡгрђење, љуђе, робље, водокрише;

Као што примери показују, XV век, према нашим досадашњим сазнањима, може да се узме као сигурно време када се јавља ново јотовање, јотовање које је условљено губљењем полугласника из гласовне скупине *ѡј*, у нашим споменицима. Ово би, опет, говорило да је процес стапања сонанта *ј* са непалаталним сугласником (најпрво сугласницима *н* и *л*), који му је претходио, у народним говорима, можда оним

¹³³ op. cit. 99, писао први писар, А.

¹³⁴ op. cit. 103.

¹³⁵ op. cit. 103.

¹³⁶ op. cit. 101.

¹³⁷ op. cit. 100.

¹³⁸ Дубровачки зборник, 1936, стр. 5.

¹³⁹ op. cit.

најпрогресивнијим, оним у којима су иновације биле чешће и општије, већ у XIV веку, или бар крајем тога века, био на снази. На овакав закључак упућује и судбина сонанта *л* у финалној позицији слога у примерима типа *зеље*, *коље*. Да је тај сонант на крају основе *зел-*, *кол* био већ афициран сведочи факат што је он остао ван процеса вокализације гласа *л* у тој позицији (в. стр. 146. овога рада). Другачије би тешко било схватити зашто имамо: *колац-кбца*, *сйлолац-сйбца*, али *коље*, *зеље*. У вези са овим могло би се поставити питање: ако је ово јотовање почело да се реализује тако рано, макар и у групама *љје*, *њје*, зашто нема више потврда у нашим писаним споменицима? Чини нам се да овде није тешко наћи одговор, а он може бити двојаке природе, и то: прво, говорна и писана реч ни тада, као ни данас, нису биле потпуно идентичне. Говорна реч је знала за различите фонетске варијанте једне фонеме, писана реч је регистровала, ако је редовно регистровала, само фонеме, а не и њихове фонетске варијанте које су пратиле еволутивни развитак нашег гласовног система. То је прво. Друго, али нимало безначајно. Највећи број наших писаних споменика до XVIII века везан је за Дубровник. Дубровчани су били често канцелари и ван граница Републике, а познато је да и у многим другим иновацијама у језику Дубровник није ишао укорак са својим ијекавским залеђем — како херцеговачким тако и црногорским (исп. о овоме ниже, напомена бр. 144). Дубровачки говор и данас зна за неизмењене секвенце *шје*, *дје*, иако су *ће*, *ђе* херцеговачки и црногорски јекавски стандард већ неколико векова. То су, изгледа, главни разлози зашто је број потврда са извршеним јотовањем из периода XV—XVII век доста мален. Уз све ово ваља нагласити да смо ми у овој хронолошкој табели навели само оне потврде које су несумњиве, које својом графичком показују новонасталу фонетску ситуацију. Ми овде нисмо узимали у обзир оне примере који су потенцијалне потврде — оне из ћирилских рукописа где нам графичка ситуација не дозвољава да будемо категорички, а без сумње и тамо има примера који одражавају новије стање.

II

Што се тиче времена вршења јекавог јотовања, јотовања које је условљено присуством сонанта *ј* из секвенце *-је < ѣ* уз непалаталне сугласнике *н*, *л*; *ш*, *д*; *с*, *з*, *ц*; *ћ*, *б*, *м*, *в* у нашој науци се до сада сматрало да се то јотовање вршило нешто касније од онога које је везано за *вј*. Тако у фонетици проф. Белића читамо да су африкате *ћ* и *ђ* у јекавским говорима млађе од оних које су настале од *швје*, *двје* (стр. 105). Т. Маретић у великој граматици о овоме пише: до XVIII vijeka govorilo se, kako nam stare knjige svjedoče колјети, лјѣпота, љјести, нјеговати...“

(Gramatika i stilistika, 1931, 83—84). Истина, оваква формулација доста је непрецизна, неодређена. Негде се тако, или некако другачије, могло говорити и у XIX веку, можда, чак, и у нашем веку (како то констатује Решетар: *Der štokavische*, 143), али је питање да ли се тако говорило у оној зони штокавског дијалекта која се сматра „нашом Тосканом“. Свакако да није. То ће показати и примери који следе. Уз ово још једна напомена. Стање које налазимо у нашим старим књигама никако нам не може бити сигурно „свједочанство“ да је то и стање народног говора те епохе, чак ни онога краја где се писац родио и растао. Ни овде не смемо заборавити на утицај других, на утицај школе и традиције. Али, да то поновимо, без обзира на све те „објективне“ околности које су штитиле старо стање, врло рано имамо потврда и за ово, јекавско јотовање. Ево их:

1. У Ватиканском молитвенику (крај XIV почетак XV века) налазимо: *razboleše se*.¹⁴⁰

2. Из XVI века засведочени су ови примери: *ñeci, ñekaka*¹⁴¹, *kojenu*¹⁴², *ñešto, ñekoga, uležla*.¹⁴³ Можда би овамо ишло и „влашко“ *dje-ђе(?)* што налазимо код М. Држића.¹⁴⁴ Па ако тај Држићев пример и није најсигурнији, а сигурно је да је Држић од тих „Влаха“, тј. Херцеговаца, слушао другачији фонетски лик овога прилога од онога што га је он носио у свом лексикону (а Држић пише „često“ *гдје*, поред *гди*¹⁴⁵ а само „izuzetno *dje*“¹⁴⁶, што је „bez sumnje iz 'vlaškoga' govora“¹⁴⁷) из XVI века су несумњиви ови примери:

¹⁴⁰ Решетар, Проза, 53.

¹⁴¹ Рањинин лекционар, прва половина XVI века, Rad JAZiU, 136, стр. 118.

¹⁴² Дубровачки псалтир, прва половина XVI в, Решетар, Проза, стр. 531.

¹⁴³ М. Rešetar: *Jezik Marina Držića*, Rad JAZiU, 248, 160. Решетар ту констатује да у Матијашевићевим преписима Држићевих комедија, управо исписима из тих комедија које је чинио крајем XVIII в. Иван Матијашевић, налазимо још и: *ñeki, ñeku, ñešto, ñekada*, али, по Решетару, то иде „на гаџун Матијашевићев“, стр. 160.

¹⁴⁴ За Херцеговце Држић употребљава назив „Власи“. Уз ово Решетар додаје: *Kako su Hercegovci u velikoj većini pravoslavne vjere, tako se dandanas u Dubrovniku zove „vlahom“ svaki čovjek pravoslavne vjere, ma iz kojeg kraja bio*“, стр. 113, испод текста. Овде можемо напоменути да се поред *dj* код дубровачких писаца срета и *ђе*. П. Будмани у RJAziU s. v. *гдје* облик *ђе* наводи из језика М. Ветранића: *de djevojka svoje dvore mela* — књ. 2, 146. Истина, Будмани сумња у ово двојство: *ђе -дјевојка*, нако зна да се тако може чути „i usred Dubrovnika i Sarajeva“ RJAziU, s. v. *гдје*.

¹⁴⁵ Решетар, *op. cit.* 157.

¹⁴⁶ *op. cit.* 157.

¹⁴⁷ *op. cit.* 113. Решетар ту каже да је у Држићево време била врло мала разлика између дубровачког говора и говора „Влаха“ што се граматике тиче. Ипак ми се чини да ова констатација не може бити у потпуности прихваћена. Тачније ће бити ако кажемо да су сличности међу тим говорима биле врло велике, али је херцеговачки

3. гђе: добра наша гђе се нађ8¹⁴⁸; кѣше: не кѣше пристатъ¹⁴⁹; гђе вуде¹⁵⁰; ѣци, кѣла, кѣли, ѣц8¹⁵¹, гђе кѣхѣхъ үчинити¹⁵²

4. Почетком XVII века имамо: ү нећелу, ѣ не доцније: виђеѣише, ирољейшос, ойовиђели, виђеиш, Сѣйановића, ође, виђе, з ѣцом, ѣце, Сѣйан, ѣчици, ѣе; зађераше, дођераше; ѣци, кѣла, кѣли, ѣцу, ѣах.¹⁵³

Из друге половине XVII века имамо: живѣли, разумѣх, разумѣиш, вљеру, мљесеца, вљеру,¹⁵³ ѣйића¹⁵⁴, билег, вилега, билези, виљези, завилежити¹⁵⁵, колѣна, лета¹⁵⁶, уп. и потле, лето, финѣли, живлет¹⁵⁷, ниће ништа немамо.^{157a}

говор целокупном својом структуром показивао више новина, био је прогресивнији од дубровачког говора.

¹⁴⁸ Паштровске исправе XVI—XVIII вијека, стр. 2. Пример је из 1575. Такав лик овога прилога, тј. *гђе*, налазимо и у исправама из 1577, стр. 3, 1589, стр. 11.

¹⁴⁹ оп. cit. 10—11, из 1589. године.

¹⁵⁰ Становници Херцег-Новог Дубровнику, 1605, Starine, књ. XI, стр. 80.

¹⁵¹ Са подручја Боке, А. Младеновић, Зборник за филологију и лонгвистику, књ. VII, стр. 158.

^{151a} Паштровске исправе, 23.

¹⁵³ Према мојим исписима из Дубровачког архива, в. ЈФ XXVII, стр. 294—295 и подацима А. Младеновића, Зборник за филологију, VII, 158.

¹⁵³ Пример је из 1689. године, Starine, књ. X стр. 19—20.

¹⁵⁴ Пример је из 1691, Starine, књ. XII, стр. 5.

¹⁵⁵ S. Pavešić: Stjepan Matijević, bosanski pisac XVII v. Rasprave Instituta za jezik, Zagreb 1968, 389 — 391.

¹⁵⁶ Истина, проф. Павешпић каже да гласовни скупови који су настали „и ијекавском рошто се разvio рефлекс краткога јата остају неизмјенјени“ стр. 411. Павешпић овде иде за Решетарем који каже да у *ѣлѣ* — *ије* : *билег* имамо дисимилацију (в. Решетар: Der Štokavische, као и Дубровачки зборник од 1520, стр. 169) која није условљена присуством палаталног сонанта *љ* насталог у процесу јекавског јотовања --*bělēg*-*b'ē;eg* -*бијег*, како би се тај процес могао схватити фонетски (в. Maretić, Gramatika i stilistika, 1931, 47) него ту имамо просто *ѣлѣ* > *ије*. Само нам изгледа да је ова дисимилација могла бити условљена управо присуством је од *лѣ* у другом слогу. А то *л(е)* могло је бити нешто палаталније од истог сонанта насталог старијим јотовањима, -уп. *билег* али *неђѣла* (исп. о овоме код мене: О неким „икавизмима“ ијекавског изговора — Наш језик, XIII, стр. 63, в. и код Белића: Фонетика, 1960, стр. 94). Ако је ту у питању проста међуслоговна дисимилација вокала *ѣ* у два суседна слога, поставља се питање зашто за ту појаву не знају екавски говори. Па ако и дозволимо да су екавски говори у тој особини имали посебан развојни пут, остаје питање зашто то фонетско икавизирање немамо у *неђѣла*. Ако је једносложни рефлекс *ѣ* -*је* давао и због присуства исте скупине и другом слогу, зашто ту појаву немамо у *хѣтѣни*, тј. зашто према *бѣлѣг* -*бијег* немамо и *хѣише* од *хѣтѣни*, *бдише* од *бдѣни*. Због свега овога остаје као доста јак аргуменат да је на монофтонгизацију *е* > *ѣ* и његово икавизирање, односно на преовладавање друге, затвореније компоненте овога дифтонга знатног, ако не и пресудног, утицаја имао управо наредни слог са новим палаталним сонантом *љ* (в. о овоме ниже).

¹⁵⁷ Писмо Херцеговаца, Гласник СУД, књ. 63, стр. 228—231.

^{157a} Крај XVII в, Црмница, Starine X, 22.

А. Змајевић има: *Шћейану*, Шћепан Немања, стихови из 1667. године (Предњегошевско доба, 152), прољеће (op. cit. 151).

5. Иван Гундулић често има је, ње < їѣ, нѣ : бијег, обијежје за-бијежити, бојезан, којена, јелен, жељезо, ујести, жејети ужејети бојети шушнет, његујеш, њедри, њедар, сњежани; затим: жеде, виде, ублиједе (све облици аориста), а ту је Гундулић, према Решетару „мијешао старије писанје без промјене и свој изговор с промјеном“. Дакле, Иван Гундулић, писац прве половине XVII века, изговарао је *ље* и *ње* у *кољено* и *њедра*, а знао је и за *ђе*, макар и у аористу. Све то говори да је и Гундулић, као и сви старији писци, поред устаљеног и донекле стандардизованог начина писања, уносио у своју писану реч и неку од новонасталих фонетских особина у говору његовог родног града.¹⁷⁶

6. На надгробним споменицима из Херцеговине налазимо: *овђе*, *шћкчи*.¹⁵⁸ Проф. М. Вего, који је прикупио и издао ове надгробне натписе, сматра да је надгробни споменик на коме се налази прилог *овђе* из периода XVI—XVII век, а онај други, са *ишеће* из XV—XVI века. У свом раду о западнохерцеговачким јекавским оазама¹⁵⁹ ја сам, држећи се онога што се до наших дана мислило о јекавском јотовању, и полазећи од мишљења проф. Белића о овоме питању, довео у сумњу Вегине претпоставке.¹⁶⁰ Данас, међутим, када располажемо са знатно више материјала о овом јотовању, и то несумњивог материјала, можемо се сложити са временом настанка ових надгробних споменика како је претпоставио проф. Вего. Могуће је, управо сигурно је, да су се резултати новог, јекавског јотовања на херцеговачком тлу почели јављати већ у XV веку. Због тога је сасвим разумљиво што се те нове гласовне особине јављају и на херцегов. споменицима из тога времена.

Шта нам показују ови примери са јекавским јотовањем? Показују две ствари: 1. Јекавски говори Херцеговине и Црне Горе са Бокосм знали су за секвенце *ће*, *ђе* још у другој половини XVI века, управо из тог времена имамо писмене потврде за те фонетске иновације. Народни говори, несумњиво, овоме су предњачили — најстарији мени до сада познати пример са јекавским јотовањем је из 1575. године. То је паш-

¹⁵⁷⁶ М. Rešetar: Glavne osobine Gundulićeva jezika, Rad 272, 19, исп. и А. Vailant: La langue de Dominiko Zlatarić, I, стр. 2 и П. Ивић: О неким проблемима наше историјске дијалектологије, ЈФ XXI, 100.

¹⁵⁸ в. ЈФ XXVII, 295.

¹⁵⁹ op. cit. 295 и даље.

¹⁶⁰ op. cit. 294—295.

тровско *гђе*, а из 1589. имамо и *ће* : *кћеше*.¹⁶¹ 2. Из овога произилази још један закључак: ако се место секвенци *тђ*, *дђ* у другој половини XVI века изговарало *ће*, *ђе*, несумњиво је да се тада, а свакако и знатно раније м. *лђ*, *нђ* изговарало *ље*, *ње* у тим крајевима. Због тога нам примери из Држићеве писане речи нимало не изгледају сумњиви. Ма колико да је фонетска еволуција дубровачког говора заостајала за говором његова јекавског залеђа, у Држићево време изговор *ље*, *ње*, у примерима типа *њезан*, *љейоџа*, могао је бити присутан у граду под Срђем. Због свега овога тешко се сложити са Маретићем који каже да се до XVIII века изговарало *лје*, *ње*. Овакав изговор могао би бити карактеристика неког непревредог говорног типа какав је, рецимо, говор Јабланице у коме Решетар налази: *пјекакі*, *пјешто* (тј. *нјекаки*, *нјешто*). Истина, Решетар наводи и из Дубровника: *љерџи*, *љерота*, *љеворук*, *шљерца*, *пјетиса*, *снјегови*, *снјело ми се*¹⁶², али ће то бити некакви фонетски дефекти. Шурминови примери: *зелнјети*, *лјето* из херцеговачких говора никако се не могу узети као веродостојни.¹⁶³ На данашњем јекавском тлу, и на то је потребно указати, ми данас наилазимо на неизвршено јотовање сонаната *л* и *н* испред *је* од *џ*, али је ту у питању рефлекс дугога јата место којег у класичним ијекавским говорима имамо двосложну замену *-ије*. То су примери као: *донјети*, *донјела*, *залјевати*

¹⁶¹ По природи ствари, условљености ових промена, ми бисмо очекивали из периода XV—XVI века знатно више потврда за јотовање сонаната *л* и *н* из секвенци *лђ*, *нђ*. Њих, као што смо видели (а упореди и ниже) нема. Једини пример из XV века је *разбољеше се* из Ватиканског молитвеника. Поставља се питање: зашто је то тако, зашто су наши писани споменици лишени ове фонетске иновације? Одговор је јасан, и он је несумњив. 1. Најстарији споменици из тога периода везани су, и овде, за Дубровник. Дубровачки говор у то време могао је да има у тим групама још непревредо стање, што је схватљиво, с обзиром на историјат јекавштине у Дубровнику. По Решетару у Дубровнику је у XIII веку било *џе* > *џ*, а тек у другој половини XIV в. јавља се *ие*. То потврђују латинска документа: *Сийшеје*, *Билеце* из 1344, а у ћириличким споменицима прве јекавске рефлексе има тек Руско (1392—1430) в. код Решетара, Проза, 18—19. То, опет, значи да су тек у XV веку у дубровачком говору створени фонетски услови за ову гласовну измену. То је прво. 2. Графија ћириличких рукописа не дозвољава да се јасно разграниче *ље*, *ње*, од *лје*, *ње*, и треће, писци који су писали латиницом, ако су у својој графији и разликовали *ље* и *ње* од *ле* и *не* највећим делом су били икавци и за јекавско јотовање нису ни могли знати. Дакле, поред чисто објективних разлога — стање дубровачке јекавштине и порекла наших старих писаца — постоје и субјективни разлози — несавршеност графије — који су допринели да нема довољно потврда за јекавско јотовање из тих раних векова.

¹⁶² М. Rešetar: *Der Štokavische Dialekt* 82, 143. Примере са извршеним јотовањем Р. пише са *ј* и *н*.

¹⁶³ *Nastavni vjesnik*, knj. III, 166. Исп. о овоме код проф. Белића: Дијалектолошка карта, на руском, стр. 47,

у неким савременим јекавским говорима. Али, ово никако не говори против тезе да су сонанти први били на удару јотовања. Несумњиво је да постоји фонетска разлика између рефлекса \bar{f} и \check{f} . Ако м. \check{f} имамо *је*, онда м. \bar{f} имамо *ие*, а то је већ довољан разлог да у примерима са другим рефлексом не дође до јотовања.¹⁶⁴ А ако се данас на јекавском

¹⁶⁴ в. Т. Maretić, *Nastavni vjesnik*, књ. I. У вези са овом гласовном појавом ја ћу и овде (в. ЈФ XXVII, 298) навести мишљење једног од водећих савремених фонетичара, проф. G. Strake.

На основу фонетских и физиолошких момената који прате ову гласовну промену проф. Страка каже: *Toutes les consonnes ne se palatalisent pas avec une même facilité — у француском језику — les vélares se palatalisent le plus facilement et généralement les premières, les alvéolaires et les alvéolaires ne viennent qu'après les vélares... les labiales sont les plus résistantes aux palatalisations — а ако се и ови гласови мењају под утицајем палатала, они су последњи на листи. Разлози за овакав поредак налазе се у природи сугласника који су изложени овој гласовној промени: веларе карактерише најмања артикулациона енергија између свих оклузива, због тога се место артикулације ових гласова најлакше помера напред; код алвеоданталних сугласника процес палатализације није тако прост: la langue s'applique plus fermement aux alvéoles grâce à la force relativement grande des muscles qui agissent dans la partie antérieure de l'organe — уз то — la plupart de ces consonnes (toutes sauf les *s* et *z* prédorsales) sont articulées à l'aide du dos de la pointe qui est relevée contre l'une des zones articulaires de la partie antérieure de la voûte — а врх језика, као део говорног органа, је отпорнији на артикулационе измене него што су леђа језика, а код лабијала уз то долази до потпуно нове артикулационе ситуације — уместо усана као примарног органа који учествује у њиховој артикулацији, ту сада долази и језик. Од предњонепчаних сугласника, опет, апикално *p* је најотпорније на ову гласовну промену — et cela se comprend: une application plus intime de la langue contre la voûte empêche la production des battements — а тај моменат не дозвољава да се леђа језика подижу навише, што је услов за палатализацију. Што се тиче лакоће вршења палатализације, тј. и палатализације и јотације, између свих гласова који условљавају ову промену, сонант *j* је најизразитији и најчешће узрокује ову промену. Што се тиче „брзине“ којом се реализује ова гласовна појава, проф. Страка даје овакву хијерархијску скалу: назали, звучни оклузиви, безвучни оклузиви из групе задњонепчаних сугласника; од предњонепчаних први су на удару *л* и *н*, затим констриктиви, а *p* се налази последње на листи (G. Straka: *Naissance et disparition des consonnes palatales dans l'évolution du latin au français*, *Travaux de linguistique et de littérature*, III, 1, Strasbourg 1965, 130—132).*

Српскохрватска ситуација потврђује мишљење проф. Страке. Ако изузмемо веларе, тј. задњонепчане сугласнике *к*, *г* и *х* који на српскохрватском тлу и нису могли да се нађу испред *вј(е)* или *џ*, јер су те позиције знатно раније доживеле палатализацију: *ојџка -ојџа*, *лукџ -лукџ*; *бџџи -бџџи*, *крикџи -крикџи*; сонант *л* и *н* су били први који су се мењали у вези са *ј*: *коље*, *џрње*; *љџо*, *њџсан*; затим су ишли дентали: *ђџојка*, *ђџаји*, фрикативи *с* и *з* и африката *џ*: *ћџило*, *изџица*, *седџица*, а последњи, ако су се мењали, били су лабијални сугласници: *којље*, *гробље*, *грмље*, *здравље -бљечве*, *јљесма*, *мљесец*, *вљера*, управо и ови сугласници су се мењали испред *вј(е) -којље-гробље* у свим млађим говорима шток. дијалекта, али не и

тлу наиђе и на јотовање у овим примерима (уп. *мјџко*, *јџа* из централно-херцеговачке говорне зоне, односно *љџо*, *кољџка* из кореничког говора)¹⁶⁵ то показује да се у тим говорима неутрализује фонетска разлика између љ̂ и љ̃, или бар то вреди за одређене примере и позиције у речи. Што се тиче фонолошке разлике између тих двају рефлекса старога вокала *џ*, она још постоји, а огледа се у квантитативној страни наглашеног слога: *јџ -јџ̂* : *дјџџе* : *дјџџа* (ако није *дјџџе* — *џџа*), *мљџко* : *мљџкара* (ако није: *мљџко-мљџкара*), *сјџно* -*сјџнина*, односно у квантитету самогласника *е* из *је* у ненаглашеним позицијама: *донјџџи*, *донјџџа*, *џодјџен*: *џодјџа*, *џобјџа* и сл.

Да наведемо још и овај податак. За ијекавске говоре карактеристична је и замена јата самогласником *и* испред палаталног сонанта *љ* у групи *џџ*: *биљџег*, *биљџџи*, *биљџџник*, *биљџџка* (Правопис s. v.) и палаталне африкате *џ* < *џџ*: *џриџе*, *џриџџи*, *зайџџи*, *сиџџи*, *уџџџи*. Док прве примере прихвата и стандардна ијекавска норма, примери са *иџе* < *џџџ* остају у домену дијалекатских особина, јер стандардни нормативи тога наречја не прихватају измену оклузива *џ* и *д* испред *је* од јата, тип: *дџџџа*, *џџџи*. За нас су наведени примери интересантни и као податак за утврђивање хронологије ијекавског јотовања. Ево зашто: Ђ. Даничић у RJA, s. v. *biljeg*, констатује да је у јужном говору још у XVI вијеку било *биљџег* „ali se još XVII vijeka sastavljalo lj u jedan glas l te je glasilo kao i danas biljeg“. Само ту Даничић неће бити потпуно у праву. Ако је место *џ* у првом слогу секвенце *џџџ* било *i*(*l*je), то значи да је и у другом слогу јат афицирао, ако не и потпуно јотовао, претходни сонант, јер је управо присуство палаталног сонанта из везе *џџџ* био услов да м. *џ* у првом слогу те секвенце постане *и*^{165a}. Дакле, ако је у XVI веку *џ* > *и* у *биљџег*, онда је сигурно да је и у другом слогу те групе било *љ* (Даничићево *l*). Без тога не би се могла схватити никавизација првог слога. Природно, ово све, и икавизација првог слога и палатализација сонанта *љ*, вршило се пре XVI века.

Да је *љ* (из *џџџ*) било посебног карактера, вероватно нешто палаталније од нашег старог *љ*, говори и факат да *џ* испред старог *љ* остаје

испред *је* > *џ*. Овај моменат могао би ићи у прилог мишљењу да се ново јотовање вршило пре ијекавског, али ако се узму у обзир све околности које прате јотовање лабијалних сугласника, ни овај аргуменат не говори много.

¹⁶⁵ ЈФ XXV, 316—319. У централнохерцеговачким примерима *мјџко*, *јџа* имамо супституцију *љ* са *ј*, што није особина ијекавских говора ове зоне, али је сретано као обичну у икавском западнохерцеговачком говору, фонетско објашњење ове појаве в. *linguistique et de littérature*, Strasbourg 1965, 132 и даље.

^{165a} в. напомену бр. 156

неикавизирано: *недјеља -неђеља, кудјеља-куђеља, бјељи, цјељи, раздјељак, одсирјељивајти* и сл. Да су била у питању два гласа потпуно исте артикулације, морало би се и ту јавити *иљ* < *ѐј*. Пошто није тако, значи да нису били идентични фонетски услови. Маретићеви примери *биља* (име кози), *биља* (име вољу) и *биљац* овоме се не противе. Ту ће бити, као што констатује и Даничић (RJA s. v.), облици преузети из западних говора, из икавских говора. Дакле, у питању су нефонетски икавизми.

Као што је *љ* из групе *ѐљ* било палаталније од старог, *љ*, тако је и африката *ђ* настала у процесу јекавског јотовања била друкчије природе од истога гласа насталог у предбалканској епоси развитка нашега језика. Отуда *сиђејти, исиђељница* према *бљеђи, сјеђи, вјеђа, љроцјеђивајти, разрјеђивајти*. Дакле, идентична ситуација као и испред старог и новог *љ*, а то, опет, говори да су и други сугласници настали у процесу стапања сонанта *ј* са непалаталним сугласницима на нашем терену, у време њиховог настанка, били палаталнији од истих фонема наслеђених из старијих фаза развитка српскохрватског језика. То потврђује, чини нам се, и јекавско *ѓ, з* у *ѓдница, ѓзелица*, према *љишем, дижем*. Истина, херцеговачки јекавски говори имају те палаталне фрикативе и у *љаби, кози*. Али, и то је схватљиво, јер су обе те промене (*сѓд -ѓед, пас-ји-раѓи*) везане за исти период, настале у исто или скоро исто време. А ти резултати ових промена, с обзиром на њихово јотовање, упућују на закључак да је јекавско јотовање у средишњим говорима ијекавског подручја било актуелно знатно раније него што се до сада сматрало.

Можда би се овде могло нешто рећи и о томе да ли и ове балканске измене непалаталних сугласника у вези са *ј* треба називати јотовањем, под којим се термином подразумева измена свих непалаталних сугласника у вези са *ј*, или пак алтернационим односима, јер су секвенце— *де: дје: ди: ђе* у *девојка-дивојка, дјевојка* и *ђевојка* фонолошки ирелевантне, а није искључено да се двојаки облици јаве на истом терену: *дјевојка* и *ђевојка; дивојка* и *дјевојка* и сл. Несумњиво је да постоје разлике у свеобухватности вршења између ранијих измена непалаталних сугласника у вези са *ј* и оних које су се вршиле на нашем тлу — и територијално и позиционо. Што се тиче разлике у резултатима тих измена: *љишем -дижем: љаѓи-кози*, она је, можда, само привидна, временски условљена, јер су и старији гласови *ш* и *ж* били меки, па су очврсли у већини словенских језика (в. Р. Бошковић: Основи упоредне граматике словенских језика, Бгд. 1968, 90), али је несумњиво да су резултати осталих измена, тамо где је до њих долазило, исти: *свеђа, међа: цвеђе, љредграђе; ђерајти, ђеца; љојљен, љујљи, грабљен, грубљи, сљављен, живљи, ломљен;*

снойље, грабље, здравље, грмље, односно *йљесма, бљечае, живљейи, мљера*. Што резултати ових балканских измена нису свеобухватнији, разлике треба тражити и у територијално-политичким приликама: већа територија, мањи или никакви међусобни контакти, што се битно разликује од прилика под којима су се ове гласовне промене вршиле у ранијој фази развитка нашега језика, у предбалканској епоси, а, можда, ту не треба потпуно искључити ни утицај који је на један део нашега становништва имало несловенско становништво Балкана са којим су наши преци ту дошли у контакт.

Ако упоредимо примере са јотованим сугласницима испред *џје*, то јест са новим јотовањем и оне у којима су се сугласници мењали испред *је* од *џ*, тј. са јекавским јотовањем, дате хронолошким редом, добићемо овакву слику:

a) cons. + џј

b) cons. + је < џ

XV век

скрбљу, йамећу (?); *уља, уљем, муња, муње, муњу, йрогнање, ројењем, безумње, милосрђе, немилосрђе* *разбољеше се*

XVI век

сјењу, йиће (?), *мисаљу, муња, милосрђе, угљевље, карање, зайушшење, суђе, суђама, рођак, браћу* *њечи, њека, кољено, њешто, њекога, уљеза, гђе, кћеше, ђечи, кћела, кћели, ђецу, кћех, ниђе, овђе, усече.*

XVII век

йрисйоље, уље, веселе, имање, милосрђе, уйишење, већање, йогрђење, љуђе, робље *неђељу, ђе је, виђећейе, йрољейос, ойовићели, Сћейановића, ође, виђе, з ђецом, Сћейан, заћераше, доћераше, живљели, разумљех, вљеру, мљесец, йойље, љейо, йрињели, ђечи, кћела, кћели, ђецу, као и: биљег, забиљезийи, биљези.*

Ако бисмо из ове компаративне слике хтели извући неки закључак, он би се могао овако формулисати: 1. XV век је време јављања новог

и јекавског јотовања у нашим писаним споменицима. 2. Из тога века имамо више потврда за ново него за јекавско јотовање. Разлоге за овакав однос треба тражити у објективним околностима — Дубровник, икавски изговор у делима писаца. 3. Мада су сонанти *n* и *l* били подложнији овој гласовној промени, из XV века има потврда и за измену дентала *ñ* и *ð*. То нарочито вреди за XVI век у коме се јављају и секвенце *ñe*, *ñe* < *tě*, *dě*. У XVII веку сретамо и *-vље*. 4. У XVII веку имамо и јотоване примере са групама *йље*, *бље* < *рě*, *бě*. и 5. Све ово говори да нема оправданих разлога за хронолошко одвајање новог и јекавског јотовања.¹⁶⁶ Тамо где је *ě* дало *je* у XVI веку, створени су фонетски услови за измену претходних непалаталних сугласника исто као и у групама са *је*. Отуда и јављање идентичних примера у обе ове гласовне групе у исто време: *уља -разбољеше се*; *сјењу-њештио*, *угљевље -кољено*, *суђе -ђецу*, *браћу-кћели*; *робље-вљеру*¹⁶⁷ и сл. Да се јотовање вршило знатно раније него што се обично до сада сматрало упућује и један теоријски разлог. Ако пратимо дијахронијски, развитак српскохрватског гласовног система, видећемо да до XIV века имамо завршене скоро све процесе симплификације како вокализма тако и консонантизма. Ако синхронијски пресеци, срезови, појединих ранијих векова и знају за фонолошке опозиције изражене у фонетским компонентама: орал-назал, лабијализован-нелабијализован или палатализован-непалатализован глас, већ у XIV веку многе од ових опозиционалности нису више биле фонолошки релевантне (тај процес фонолошке симплификације извршио се у четвртм и петом периоду Белићеве периодизације српскохрватског језика, в. ЈФ XXIII, стр. 7—11). За тај период мора се узети и ликвидирање опозиција фонолошког карактера: непалаталан и палатализован сугласник у јекавским говорима. Ако је раније и могло да се нађе опозиција *ñ* и *ñ'* изражена у примерима типа *ñеле -ñ'еме* у XIV веку тај фонетски елемент није више био фонолошки релевантан. Нестало је, значи, фонолошке опозиције изражене у односима палатализован-непалатализован сугласник. Фонолошка функција сада се веже за опозиције палатал-непалатал: *лејјјетии-љетии*, *немам-њедра* где се као дистинктивни елемент не јавља само артикулациона компонента палатализованост-

¹⁶⁶ исп. код проф. Белића за дубровачку ситуацију са *ñјератии* и *браћа*, Фонетика 93, где је морало бити: *ñјератии* а *брајџа*, у питању је, дакле, граница слога (!), уп. „Када се од краја XVII в. *брајџа* мења у *браћа*, а *ñјератии* остаје тако, онда значи да је у другом случају *ј* припадало једном слогу са *e* (!), дакле *tjerati* и *bratja*“. Тачније ће бити ако се каже да је у питању изговор *ñјератии* : *брајџа*.

¹⁶⁷ Даничићево *скрбљу*, као што је већ речено, није потпуно сигурно. То вреди и за Стојановићево *памећу*.

-непалатализованост него комплетан глас: палатал-непалатал. А сам факат да се ликвидира опозиционалност фонолошког карактера искажана присуством или одсуством компоненте палатализованости јасно упућује на закључак да је наступио процес смењивања гласовних система, да су други фонетски елементи већ у XV веку имали карактер фонолошког значаја. То, опет, говори да је српскохрватско јотовање, тамо где се оно вршило или где се започињало реализовати, већ у XV веку било евидентно.

6. Наши примери потврђују мишљење фонетичара (в. напомену 164) да се ни ова гласовна промена није подједнако доследно извршавала ни на хоризонталном (— исте гласовне скупине у различитим говорима штокавског дијалекта) ни на вертикалном (— сви сугласници који су подложни овој гласовној промени унутар једнога говора) плану, што је супротно младограматичарском учењу о вршењу гласовних промена.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Љ. Стојановић је био мишљења да „Онде где се говори *ђеца, ћерайи* итд. говори се и *обље, вљера, блечеве*“ Глас СКА, књ. LII, стр. 17. А такво мишљење није могло бити потврђено ситуацијом ни једног јекавског говора, исп. код мене СДЗБ, XIV, 65 и даље. Тешко се сложити и са мишљењем проф. Белића да су за односе *ијесма-иљесма*, што се срета у многим јекавским говорима, криве имиграције, мешање становништва из разних говорних подручја (в. ЈФ. XIV, 169). Биће тачније Вушовићево мишљење да у групама уснени сугласник + *j* из *je* од *ě* није уопште ни дошао до потпуног јотовања (Д. Вушовић: Прилози проучавању Његошева језика, стр. 23.). Ово мишљење да се потврдити и чисто фонетским разлозима које наводи проф. Страка (в. напомену 164): док при артикулацији лабијалних сугласника језик, по правилу, не узима никаквог учешћа, при артикулацији новонастале групе *лабијал + љ, бл* и сл. долази не само до појачања артикулационе енергије, као што је то случај код осталих јотованих сугласника, него и до стварања потпуно нове фонетске јединице и то „*explique le retard que les labiales manifestent généralement par rapport aux autres consonnes, lorsqu'une tendance à palataliser apparait dans un idiome*“ стр. 131. То су, дакле, разлози зашто се јотовање уснених сугласника не врши истовремено са јотовањем осталих сугласника. Овај моменат, да то поновимо, могао би ићи у прилог схватању да се јекавско и ново јотовање нису вршили у исто време јер новоштокавски говори знају само за: *сноиље, гробље, грмље, здравље*, али је ту чешће *ијесма, бјезаји*. Неће бити тачно оно што читамо у Фонетици проф. Белића да је већина јекавских говора „који знаду... за *ириљеји, грмљеји*...“ а да су у мањини говори у којима имамо *сесји, зеница*, стр. 126. Ситуација у народним говорима је управо обрнута. За *сесји, изесји* зна велика већина јекавских говора, а *ириљеји, грмљеји* сретамо само у једном делу ијекавске зоне.

У новије време и фонетско објашњење гласовних промена засновано на модификацији артикулације (исп. М. Grammont: *Traité de phonétique*, Париз 1965, стр. 166—167) изложено је оштрој критици (исп. Е. Косериу: *Синхронизија и дијахронија... у часопису Новое в лингвистике*, III, 1963). Ми се можемо сложити са Косериом да ни фонетско објашњење не решава проблем узрока гласовних промена, али

7. Изнесени подаци, на крају, уносе и извесну корекцију у Белићеву периодизацију српскохрватског језика (в. ЈФ XXIII, 3—14). Наиме, према проф. Белићу у његовом другом периоду трећег раздобља, односно у шестом периоду развитка српскохрватског језика (XVII—XVIII) вршило се: „ново јотовање сугласника од нових група сугласника са *i* (старо *њје*, *шје*, *сѣје* и сл. *ш* + *је* од *ѣ*, *д* + *је* од *ѣ* ор. cit. 12). Пошто су се те гласовне измене, како је овде показано, вршиле читаво два века раније, нормално је да се ова јотовања вежу за први период трећег раздобља, односно за шести период Белићеве периодизације. Ако усвојимо и факат да се фонема *h* већ у XVI веку губила из финалне позиције слога, онда се и „ширење наставка -*ma*, *m*/ у loc. pl.“ (ор. cit. 12) може пребацити у претходни, шести период. Овим се, опет, седми период Белићеве периодизације потпуно стапа са шестим периодом чиме се смањује и укупни број периода у тој периодизацији.

III

Посебан проблем у овом фонетском комплексу јесте питање тзв. подновљеног или подмлађеног јотовања. Проф. Белић, као што је већ речено (в. на стр. 2), сматра да је појава секвенци *шћ* и *жћ* у примерима као: *шошћах*, *бражћах*, *чишићи*, *гушићи* аналошког порекла. Према односу који имамо у *мушићи* -*мућах* -*мућен* појавило се и *чаићах*-*чаићен* према *чашћиићи*. Исту појаву имамо и у компарацији придева. Према *љуић*-*љући* појавило се и *чешћ*-*чешћи*. А ово све због тога што је „у нашем језику преовладала искључива веза“ са крајњим сугласником основе, а не са сугласничком скупином (ЈФ IV, 23). Појава тих нових сугласничких група -*шћ*, *жћ* у неким категоријама речи је постала општа или скоро општа. — У савременом српскохрватском језику, каже проф. Белић, у основи имперфекта и компаратива, иако се те две категорије образују наставцима прве, прасловенске епохе (тј. ти облици знају за старо јотовање, А. П.), када год у презенту или у позитиву имамо сугласничке групе *си* или *зд*, имамо *шћ* и *жћ*, без изузетка“ (ор. cit. 22).

Ако пођемо од мишљења проф. Белића да смо у предбалканској епоси од гласовних група *сиј*, *здј* добили *шћ*, *жћ* „који су тако остали у чакавском говору, са изменом у групи *жћ* у толико у колико је *ћ* пре-

нас то мишљење обавештава о процесу њихове реализације, о чему смо раније били врло слабо обавештени. Уз то, и фонетичари су полазили од појединачног говора, од идиолекта као базе свих гласовних измена и дозвољавали су напоредну употребу различитих варијаната исте фонеме, као што то налазимо и код Косериуа, ор. cit. Колико је ово питање још увек отворено показује В. В. Иванов у Историјској фонологији рускога језика, Москва 1968, стр. 9—10.

лазило у поменутом говору у *j*, у штокавским говорима (и екавским и јекавским свих врста) овакво *шћ* прелазило је дисимилацијом у *шиј*, а *жћ* у *жд*“ (стр. 22, в. и ЈФ XXIII, стр. 1), могуће је и штокавске групе *шћ* и *жћ* другачије објаснити.¹⁶⁹

Могуће је претпоставити да дисимилациони процеси о којима говори проф. Белић нису до краја спроведени ни у једном штокавском говору и да су двојаки облици, тј. они старији са сугласничким скупинама *шћ*, *жћ* и они млађи, настали у процесу дисимилације, односно депалатализације, са групама *шиј* и *жд*, донесени на Балкан и да су се доста дуго напоредо употребљавали (в. код Ившића, Rad 196, 135—136), Истина, проф. Белић подмлађено јотовање веже за трећи период развитка нашега језика. У његовом раду о периодизацији нашега језика читамо да у трећем периоду, од VII до VIII века, штокавски дијалекат све више развија „свој фрикативни карактер претварајући у јужном делу *šć* у *št*, *žđ* у *žd*, док је северни део остајао са нијансом *šć* и *žđ*“ а од његова јужног дела доцније су се развили источни и јужни говори штокавског дијалекта.¹⁷⁰ Значи, подмлађено јотовање се веже за штокавско говорно подручје (в. Фонетика 123). На балканском тлу ове гласовне групе почеле су да се вежу за одређене категорије, да се поларизује њихова употреба. У једним категоријама уопштене су старе скупине *шћ*, *жћ*, у другим, пак, нове: *шиј*, *жд*, а још увек има и таквих облика у којима и наш стандардни језик прихвата и *шћ* и *шиј*. Дакле, уопштило се: *ојросијшии-ојрошиен-ојрашиаи*, али *чаштии-чашћен-чашћаваи*, иако само *чврићи*, *чешћи* према *чврси*, *чеси*.

На овакав закључак, тј. на схватање да у односу који постоји између дистрибуције секвенци *шћ* и *шиј* у говорима шток. дијалекта не мора да се огледа никакав иновациони процес, макар био и аналошког карактера, који је реализован на нашем данашњем језичком тлу, него да ту имамо задржано старије стање које је наслеђено из предбалканске епохе развитка нашега језика, упућује материјал који налазимо у ста-

¹⁶⁹ Проф. Р. Бошковић сматра да су чакавски говори и икавски говори штокавског дијалекта имали посебан развитак ових скупина, исп.“ у чакавском и икавском дијалекту рефлексни група *sk^e,zg^e,skj, zgj*, и група *stj, zdj* (су се) изједначили на тај начин што су у њима групе *šć, žđž* прешле у *št', žd' < stj, zdj*“, Основи упоредне граматике слов. језика Београд 1968, 100. И проф. Стјепан Ившић, као што је већ речено (в. напомену бр. 1), сматра „da je od stj postalo svagdje najprije šć, te su svi štokavci govorili nekad na pr. opráščati mjesto opráščati. Istom se poslije počelo šć zamjenjivati skupom št, i to poradi disimilacije konsonanata“ али се nije izvršilo „odjedamput, nego polagano“, а према односу опрашчати новије и опрашчати, старије, аналогичном се појавило и *шћедјети* према *шиједјети* (Današnji posavski govor, Rad 196, 135—136.

¹⁷⁰ ЈФ XXIII, 6, в. Фонетика, 123—124.

ријим писаним споменицима, језику старијих писаца и неки моменти из наше дијалектологије.

1. Рањинин лекционар, према Решетару, има групу *št* „i u takijem prilikama, gdje inače i u štokavaca može biti *šč* (u participu pasivnom i u iterativnom obliku glagola na -stiti): očištaju, očišten, očišteni, očištena, očištenu, očištenje, očištenja, očištenju navještajući“, али ту налазимо и: *skupščina*, *opušćena*, *trgovišće*, *pročišćen*, *posvetilišće*, *posvetilišća*, *svetilišće*. Решетар мисли да је фонетске ликове са *sh* други писар унео из оригинала у овај лекционар¹⁷¹, иако је и он у 30 примера „okrenuo *šč* на *št*“. Према томе, то су обични чакавизми, преузети из Бернардиновог лекционара. Али се сада поставља питање: зашто их је овај дубровачки преписивач оставио неизмењене, зашто је негде интервенисао, а негде није? Наравно, одговор би могао бити: у питању су писарске омашке, преписивач није био пажљив при преношењу чакавског текста у штокавштину. Такав одговор није немогућ, али постоји још једно могуће објашњење, а оно је за нас овде прихватљивије. А то је: преписивач овде није интервенисао због тога што су му ти облици са секвенцом *sh* били обични, што их је слушао и у говору свога родног града. Тамо где му је *sh* „парало ухо“, преписивач је интервенисао. Ово, опет, говори да су се у XV веку у Дубровнику могли чути и облици са сугласничком скупином *sh*, као старији, и облици са *sh̄*, као новији, иако су и једни и други наслеђени из предбалканске епохе.^{171a} Дакле, поред *очишћен* и *очишћен*. Доцније ће се дистрибуција ових фонетских скупина поларизовати, рецимо у наставку *-шш̄*: *свейшш̄ише*, остаће само *шш̄* у екавским и јекавским говорима штокавског дијалекта; у компаративу придева и имперфекту, опет, уопштиће се *sh* : *гушћи*, *џошћих*; а у неким облицима глаголске промене задржаће се обе гласовне секвенце: *очишћен* : *кришћен*. Свакако, на овакву дистрибуцију ових гласовних група имало је утицаја и ново јотовање са *sh*. Управо, примери типа *мшш̄е*, *чашћу* који су стајали према *лш̄*, *чш̄* потпомогли су да се група *sh*, као алтернациона секвенца према *sh̄*, задржи у неким облицима глаголске промене и компаративу придева. Дакле, не да се јаве такви облици, него само да продуже своју егзистенцију у језику, да се одупру притиску облика са *sh̄*.

¹⁷¹ Rad, knj. 136, стр. 102. У Dvije dubrovačke službe od godine 1552 налазимо облик трпног гл. придева са *šč*: *očišćeni*, Проза, 48.

^{171a} а. исп. о овоме код проф. Ивишића у раду: *Današnji posavski govor*, Rad JAZiU, књ. 196, стр. 135—136.

2. Код старијих писаца налазимо доста шаролику слику. Што је и разумљиво. Код босанских икавских писаца *шћ* треба очекивати као нешто природно; код писаца који су се служили ћирилицом грађија не допушта да се јасно разграниче гласовне групе *шии* и *шћ*. Због тога се и овде мора поћи од писане речи Дубровчана. А код њих налазимо овакво стање:

а) Ш. Менчетић има *чешће*: *Da česće zagrlju anglesku nje lipos* (RJA, s. v. čest)¹⁷²;

б) М. Држић, према Решетару, групе *шии*, *жд* има „*uvijek... na svome mjestu... a samo Gulisav Hrvat govori jedanput išcem*“.¹⁷³

в) Б. Градић, Држићев вршњак и дубровачки властелин¹⁷⁴, који је писао онако како се у његово време говорило у Дубровнику, има: *česće, očišćena, isčišćenje, pričešćenja, očišćenja, očišćenju, isčišćenja, pričešćenje pričešćevaže*, али и: *št: očišten, navještujem*.¹⁷⁵ и сл.

г) А. Гучетић, има: *očištenje, pričešten*¹⁷⁶;

д) Д. Зларатић, опет, зна за: *najgušće, najpušće*¹⁷⁷,

ђ) И Гундулић има *чаишћена*: *Dan čestit, koga spomena biće čašćena*¹⁷⁸, али и *častjen*¹⁷⁹(!)

3. Код босанских писаца ситуација је нешто замршенија. Иако скоро сви потичу из шћкавске босанске зоне, у њиховој писаној речи особина локалног говора, бар што се тиче секвенце *шћ*, често уступа пред „литерарнијом“ секвенцом *шии*.

а) И. Анчић има поред: *kršten, proštenja, dopušteno, ištu, и: kršćen, navišćenje, očišćena, orgošćeni, pričešćenje; vodokršće*, као и: *kršćaše, prašća, srušća, išću*. Овакви дублети, по мишљењу Св. Марковића, одраз су стања које је било „у Анчићеву говору, одн. у говору његова краја“.¹⁸⁰

¹⁷² Код Менчетића, истина, Решетар дозвољава и чакавске утицаје, в. Најстарији дубровачки говор, Глас САН ССГ, стр. 31.

¹⁷³ Језик Марина Држића, 151.

¹⁷⁴ Језик М. Држића, стр. 133.

¹⁷⁵ *Lekcionari*, 102. Маретић мисли да Градићево „*cešhie*“ треба читати „*чешће*“, *Историја хрв. правописа*, 21.

¹⁷⁶ *op. cit.*

¹⁷⁷ A. Vaillant: *La langue de Dominiko Zlatarić*, 316.

¹⁷⁸ RJA s. v. *častiti*.

¹⁷⁹ М. Решетар: *Glavne osobine Gundulićeve jezika*, Rad 272, стр. 15. Облик „*чашћен*“ је „анормалан“ настао као и жудјен према жудјети, али је то свакако писарски манир, а не говорни лик овога глаголског придева.

¹⁸⁰ Св. Марковић, Анчић, стр. 76—77. Истина, Марковић овде прихвата мишљење проф. Белића о мешавини „два икавска говорна типа, једног архаичнијег

б) Матија Дивковић, такође босански писац XVII века, има: *ѣричешѣиѣна, ойрошѣиѣн, ѣрошѣиѣние, навѣишѣуе, годѣишѣе*¹⁸¹, па и *чешѣе*.¹⁸²

Оно што је речено за Дивковића и вредност његовог џ (в. напомену 182), чини нам се, могло би се рећи и за остале босанске писце који су писали ћирилицом.

в) У писаној речи Стјепана Матијевића налазимо „свуда“ џ „према palatalizovanom sk, sk, i st“¹⁸³, а у говору данашњег становништва тузланске области „особито у западном дијелу, skup џ је сачуван спорадично у ријечима орсега значења и у топонимима“.¹⁸⁴ То би значило да и Матијевићево џ треба читати и као *шћ*.

г) Н. Лашванин употребљава џ „за обележавање сугласничке групе *шћ*“¹⁸⁵, а он зна и за *шћ*: *шћете, шћетовали, нишћући, пшћа*, иако и ту има знатно више потврда са џ: *џете, џетџ, џапом, опроџена*. Младеновић мисли да графија џ одражава говорну ситуацију = *шћ*,

који је имао *шћ* и другог са *шћ*“, али то не мора бити и једино решење за Анчићеве дублете, исп. код Брозовића, HDZb. II, 145.

¹⁸¹ Ђ. С. Ђорђевић: Матија Дивковић, Глас СКА 52, 115. Ђорђевић ту каже да би се могло „мислити, да је Дивковић знаком џ хтео означити групу *шћ*, а не *шћ*, али било би погрешно“ јер џ код њега „не значи ништа друго но *шћ*“, оп. cit. Ипак нам се чини да је овакав категоричан суд сувише смион (исп. код Н. Кuna: Jezik Fra Filipa Laštrića... Akademija nauka Bosne i Hercegovine, 1967, стр. 106). С обзиром на данашњу ситуацију у том делу Босне, чак и у Јелашкама, родном месту М. Дивковића, где имамо: *gušcer, šcipe, išće, pušćali, šćара, kliešća* биће сасвим схватљиво ако ми у том џ гледамо и *шћ* (в. Brozović, HDZb. II, 144—145). Примери су из Брозовићевог рада, он ту пише *šć м. šć*.

¹⁸² Дивковићево *шћ* по Брозовићеву мишљењу је вештачка пишчева творевина, исп.: „Ipak treba naglasiti da je Divkoviću št uza sve to moralo biti prilično strano čim je on mogao, oslanjajući se valjda na nepreciznu grafiju latiničkih dalmatinskih pisaca, prenijeti u bosančicu st kao СТ... Оčито је дакле да је он избјегavao домаће *šć* и да му се уклањао знаком џ s vrijednosti št i šć, а гдјекад је умјесто латиничких графича *st, St sct...* и сл. писао и шт или чак СТ, а како није могао знати које се *šć* замјенjuje са *št*, догађало му се да напише шт или чак СТ и тамо гдје и *šć*аквци... имају *šć*“. То су примери као: жешти, најжеста, а то је „upravo као и кад данашња seljanka из његова susjedstva govoreći 'gospodski' каже листе“ HDZb. knj. II, 145. Као што видимо, Брозовић сматра да су Дивковићеви облици са *шћ* били страни његовом говору. Ми се са том констатацијом можемо сложити. Што се тиче „селячког“ *шћије*, мислим да ту треба бити обазривији. Ако у том говору живе напоредо *кришћен* и *крићен*, реално је очекивати да се јави и *шћије* према *шћије*. исп. о овоме А. Белић: О значају западног штокавског говора за историју српскохрватског језика, ЈФ XXIII, стр. 5.

¹⁸³ Pavešić, op. cit. 411.

¹⁸⁴ op. cit. 412—413.

¹⁸⁵ А. Младеновић: О језику летописа фра Николе Лашванина, Научно друштво Босне и Херцеговине, Грађа X, књ. 7, Сарајево 1961, стр. 57.

али дозвољава и могућност постојања дублетних ликова у говору: *шїейѧ* и *ићейѧ*. Свакако ће и код Лашванина, с обзиром на његово порекло — Лашва-Јајце, и на стање које данас тамо налазимо (а тамо је данас „сасвим доследно“ *ић*¹⁸⁶), лигатура *џ* имати двојаку вредност: *ић* и *иш*.

д) Проф. М. Павловић претпоставља да и Маргитићево *џ* има такву вредност у неким случајевима.¹⁸⁷

ђ) Ф. Лаштрић је „изразито“ штокавски писац, али зна и за по-неки пример са групом *šč*: *bunišće*, *narašćaja*, *višćice*, *čistišće*, *uto-čišća*, *miłošća*.¹⁸⁸ Х. Куна мисли, и са правом, „да је писач свјесно настајао да пише управо *štakavski*“ и настојао је „да у том погледу буде досљедан“.¹⁸⁹ А говор његовог родног краја и данас је *шћ*кавски. Лаштрић има и *vodokršte*, што је последица свесног пишчевог „пошто-кављивања“ секвенце *ић*, без обзира на њено порекло.¹⁹⁰ Лаштрић има сличну ситуацију и у категоријама тзв. подновљеног јотовања: *kršten*, *pričešteńe*, *oprošteni*, *očišteńa*, *otrušteńe*, *očistene*, *prizaloštena* и сл. поред *opročsen*, *pričešćeńe*, *ožalošćeńe*, *očišćena*, *namišćena*, *otpušćena* и сл. односно: *srušća*, *pripušćati*, *pričešćuje*, *navišćuje*, *žalošćаше*, *pošćаше*, *čашćаше*, *tišćаше*. Лаштрић, исто тако, у компаративу имамо редовно *šč*. Једини изузетак је компаратив *lašte* од придева *laštan*, иако има и *lašće*.¹⁹¹ Х. Куна се пита, с обзиром на пишчеву свесну тежњу за штокавизирањем, „odakle i ovoliki broj primjera s refleksom *šč* u ovim kategorijama podnovljenog jotovanja“ и сматра „да објашњење лежи, с једне стране, у већој фреквентности riječi s podnovljenim jotovanjem“ а с друге стране „još daleko važnije (je) što su primjeri prve grupe (trpni pridev, A. P.) u većini literarne riječi s manjom frekvencijom“.¹⁹² Чини нам се да би

¹⁸⁶ М. Павловић: О становништву и говору Јајца и околине, СДЗб. III, стр. 108.

¹⁸⁷ оп. cit. 108. Додајмо уз ово да је сасвим природно претпоставити да је *ић* егзистирало на том говорном комплексу и пре две стотине година. Управо, требало би очекивати, с обзиром на прилике које су пратиле то подручје, да је *ић* раније било знатно чешће него данас. А читава та зона још и данас је *шћ*кавска. *Шћ*кавизми се пружају све до Бање Луке, иако у говору Муслимана тога града живе и облици са *иш*: *ићене*, *ићиѧ*, *намшићена соба*, *премшићен*, али: *вишїиѧца*, *вишїи човик*, *ишїейѧ*, *ошїейиѧ* су ме и сл.

¹⁸⁸ Н. Куна, *Laštrić*, 107.

¹⁸⁹ оп. cit. 108.

¹⁹⁰ оп. cit. Писач ту, свакако, није могао да разазна где је *ић* старијег, а где новијег порекла; односно где је *ић* требало оставити, где оно није искључиво „*шћ*кавско“.

¹⁹¹ оп. cit. 110.

¹⁹² оп. cit. 110.

одговор на питање које је поставила Х. Куна могао и овако да гласи: Лаштрић је мењао локално *шћ* у „литерарно“ *шић* у оним случајевима где су други писци штокавци, нарочито Дубровчани, имали *шић*. Што то није спровео у компаративу придева, а не доследно ни у облицима глаголских речи, разлоге треба тражити у чињеници што су тако управо писали и многи други штокавци, међу њима и Дубровчани. Дакле, и овде се полазило од ситуације коју налазимо код других писаца, а Лаштрић је био „dosta obrazovan“, то ће рећи начитан човек. Што се тиче фреквенције појединих речи, чини нам се, да то није јак аргуменат. Понекад су речи са већом фреквенцијом отпорније на промене, а дешава се да имамо и обрнуту ситуацију (уп. промену *л* и *о* у радном гл. придеву на једној страни и компаратив придева на другој страни; док се *л* у радном придеву редовно мењало у млађим говорима шток. дијалекта, *шћ* је остало неизмењено у компаративу придева).¹⁹³

4. У Дубровачком зборнику од 1520. Решетар констатује редовну употребу знака *щ*: *прощено, прощение, намящена, ожалощение, карщено га, карщение, шдпщение, гощень, очнищень, очнищени, навищена . . .* и сматра да је вредност тога знака *-шић*, а никако *шћ*,¹⁹⁴ а то због тога, што у том зборнику „кад се... хоће да биљежи група *шћ*, онда се пише *шћ* то бива само у двије талијанске ријечи *шћавџиске* (*schiafone*) и *шћиџа* (*schiera*).¹⁹⁵ Само нам се чини да би ту требало правити разлику између домаћих речи које су се могле и прочитати, видети написане са лигатуром *щ*, дакле, традиционално писање, и речи преузетих из талијанског језика где се акустичка слика морала транслитерисати, пренети ћирилицом на папир. А ту писац није имао никаква узора. Полазио је од своје фонетске представе. Према томе, Решетарево резоновање не мора бити тачно. Могуће је да је један начин писања важио за домаће речи, тј. традиционални начин писања, а други начин за речи преузимане из страних језика, ту се полазило од фонетске вредности њихове.

5. У језику славонских писаца, који нису ни чисти икавци, ни чисти шћакавци, према Маретићу¹⁹⁶ налазимо групу *шћ* редовно у

¹⁹³ Мислим да није у праву Х. Куна када на основу рада проф. Белића из 1908. године (О српским или хрватским дијалектима) говори о његовом гледању на шћакавски проблем. За то је требало консултовати, а кад се већ позива на Белића то јој је била и обавеза, новији Белићев рад о томе проблему: Значај западног шток. говора... ЈФ XXIII из 1958, дакле, равних 50 година после цитиране расправе, а 9 година пре штампања монографије о Лаштрићеву језику.

¹⁹⁴ М. Решетар: Дубровачки зборник од 1520, стр. 195.

¹⁹⁵ *op. cit.*

¹⁹⁶ Т. Maretić: Jezik slavonских pisaca, Rad JAZiU knj, 180.

компаративу придева и имперфекту глагола: *гуићи, њошћах*. У примерима као *лишће, милошћу*, поред оваквих ликова, тј. са извршеним јотовањем, писци често знају и за неизмењене гласовне групе *stj, zdj*, уп. код Маретића: „Današnje imenice cvijeće, ganuće, piće, milosrđe pišu slav. pisci obično sa tj, dj, dakle cvitje, ganutje, pitje, milosrdje“, а именице као *лишће* „pišu pisci obično sa -stje, dakle listje“.¹⁹⁷ Истина, Маретић мисли, с обзиром на појаву облика *лишће, милошћу*, макар и спорадично, да је „narod po Slavoniji u tim i sličnim riječma za cijelo govorio ć, đ“ односно *шћ*.¹⁹⁸ То исто вреди и за *грожђе, гвожђе* „premda se te dvije riječi svagda pišu grozdje“.¹⁹⁹ Речи као: *кришћење, њушићани, дојушићен* славонски писци пишу и са *ши* и са *шћ*: *кришћење-кришћење, огњишће-огњишће, ојрашићани-ојрашћани, њушићани-њушћани, дојушићен-дојушћен, очмишћен-очмишћен*.²⁰⁰ Маретић има право да помишља на постојање несклада између говорне (народне) и писане речи у XVIII веку. Тога је, несумњиво, било. Али славонска ситуација представљала је нешто специфично. У народним говорима те зоне забележени су и почетком овога века облици: *неијак, косијом*²⁰¹ који упућују и на другачији закључак. Зато проф. Ившић и каже да, с обзиром на целокупну структуру говора те зоне, „моžемо рећи, да је i narod po Slavoniji gdjekad (izgovarao) tj i dj u takim primjerima u vrijeme slavonskih pisaca (u 18. vijeku)“²⁰², са чим се треба сагласити.

6. Писци штокавци из Далмације, који нису сви икавци, знају и за облике са *šć* и са *št*, иако ове сугласничке скупине не употребљавају подједнако често: Мацукат и Терзић, Сплићани, чешће имају *šć* него *št*; Бадрић и Матић, дрнишка област, чешће имају *št*, а остали скоро подједнако употребљавају обе ове сугласничке групе: *prošćeње-prošćeње*, али и: *očišćeње* (Бановац), *očišćeња* (Качић), *ptičeštenje, očištenja* (Кадчић). Истина, ти писци знају и за *šć* у наставку *-шиће*: *godišće, ognišće* (Maretić: *Jezik dalmatinskih pisaca XVIII vijeka*, Rad 209, 200), али је зато код њих знатно чешће *-stje* него *šće* у *prišastje, bolestju* (op. cit. 198), а код свих је *-tj* у *cvitje, bratja* знатно чешће него *-ć* (op. cit. 201—202).

7. Овде се може указати и на један податак из наше дијалектологије Говори источнохерцеговачког типа, као што је познато, имају редовно

¹⁹⁷ op. cit. стр. 168, иако је: *žešći, čišći*, стр. 173—174.

¹⁹⁸ op. cit. стр.

¹⁹⁹ op. cit. стр.

²⁰⁰ op. cit. стр. 156.

²⁰¹ Stjepan Ivšić: *Današnji posavski govor*, Rad JAZiU, 196, стр. 197.

²⁰² op. cit. 197.

секвенце *шӣ*, *жд* према шћакавском *шћ*, *жћ*: *шӣедшиа*, *шӣене*, *бу-
ншӣише*, *мождани*, *даждевњак*, *даждењак*. Ипак, у говорима централне
штокавске зоне: источна Херцеговина, Никшићка жупа, Ужице, наила-
зимо и на групе *шћ*, *жћ* у перимерима: *йобишћи*, *йобишћу*, *шӣем*, *шӣћи*,
зашӣћи; *звижћу*, *звижће* (СДЗб. XIV, 91—92). Мада сам ја у тим обли-
цима некада гледао или аналошке утицаје, мешање глаголских промена,
или Белићево подмлађено јотовање (СДЗб. XIV, 91—92), сада сам више
склон да и ту гледам старије стање, наслеђено из предбалканске епохе
и сачувано до наших дана, наредо, али ипак са већом фреквенцијом,
са облицима који знају и за дисимилациону скупину *шӣ* : *шӣише*, *бӣӣӣем*,
вршӣӣӣи. Дакле, и овакво објашњење наведене појаве отклања било
какву помисао на утицај шћакавске говорне зоне на ово подручје. На
уопштавање група *шћ*, *жћ* у наведеним облицима могли су имати утицаја
и примери са новим јотовањем: *лӣӣће*, *грожће* и јекавским јотовањем:
шћейи, *шћерам*, *жћенӯӣи* и сл.

За групу *шћ* знају и старији говори шток. дијалекта; трстенички:
обавишћен, *најушћено*, *снужћен*, *кришћен*, *унишћене*, *йремешћене*, *на-
мешћај*, *йремешћај* (СДЗб. XVII, 68), ресавски: *йушћам*, *сйушћају се*,
унишћено, *најушћен* (СДЗб. XVII, 276), где је, исто тако, у питању
старије стање.

8. Наведимо овде и један пример где писац чакавац има *št* м. *šč*.
У RJA s. v. *romastiti* налазимо и овај пример из језика Ш. Будинића:
Nazivaju se takodjer Hristos, to jest pomašten ili pomazan duhom svetim
— иако тај писац зна и за *romašćenje*: *Krizma tumači se romašćenje*
(RJA, s. v. *romaštenje*).

Ако бисмо и овде желели дати хронолошку слику јављања поје-
диних примера са *шћ* односно *шӣ*, добили бисмо приближно овакав
поредак:

а) Дубровачки писци:

XVI век

ш ћ

чешће, *очишћена*, *шичшићење*, *йри-
чешћења*, *очишћења*, *шичшићење*

ш т

очишћен, *навјешћујем*, *очишћење*,
йричешћен

XVII век

чашћен, *најгушће*, *најјушће*

б) Босански писци:

XVII век

*крићен, навршићење, очистићена,
ојрошићени, њричешћење, шићу*

*кришћен, њрошићење, дојушићено,
њричешћение, њрошићение, чешиће,
шићу*

XVIII век

*кришћен, њричешћене, ојрош-
ићен, очистићења, њрижалошићена*

*ојрошићен, њричешћење, ожалоси-
ћење, очистићена, намишићена*

Овде су наведени само неки примери, али и они дозвољавају да се прави поређење. Истина, а то треба нагласити, ту су заступљени поред Дубровчана јакаваца углавном писци икавци, али и њихова ситуација овде није безначајна, јер и код њих налазимо исту ситуацију: и *шић* и *шћ*, што значи да ни њихов језик овде не може бити занемарен.

На основу изнесеног материјала могу се извести овакви закључци:

1. облици компаратива имају скоро без изузетка гласовну скупину *ић*: *гуићи, чеићи*. У прегледаном материјалу нашле су се само две потврде са секвенцом *ић*: *чеиће* (Дивковић) и *лашиће* (Лаштрић), али ће и ту бити пре у питању писарска особина него одраз говорне ситуације. То би опет говорило да компаратив није ни развијао дисими- лациону скупину *шић* него је сачувао старије стање, са групом *-ић*;

2. у глаголским облицима секвенца *ић* везана је за имперфекат (мада ни ту није искључена појава облика са *шић*. У РЈА наћи ће се и потврде типа *кришћах*) и учестале глаголе на *-иваић*: *замасићиић-замаш- ћиваић, ујројасићиић-ујројашћиваић*; 3. У трпном придеву у нашем стандардном језику јављају се двојаки облици: стари са *ић*: такав облик трпног придева редовно имају глаголи: *госићиић, загусићиић, исјосићиић, обрсићиић, ожалосићиић, омресићиић, њласићиић, њричврсићиић, смисићиић, часићиић, чисићиић* и сл.;

новији са *шић*: такав облик имају глаголи: *крсићиић*, и изведени, *извесићиић, изврсићиић, исјусићиић, навесићиић, наговесићиић, намесићиић, њусићиић*, и изведени, *размесићиић*;

а оба облика, и са *ић* и са *шић*, налазимо код глагола: *зайрејасићиић, извласићиић, искорисићиић, корисићиић, масићиић*, и изведени, *овласићиић, онесвесићиић, освесићиић, њовласићиић, њричесићиић, уврсићиић, ујројаси- ћиић, ујросићиић* (све према Правопису из 1960).

На овакву дистрибуцију секвенци *ић* и *шић* у трпном придеву имало је утицаја, чини нам се, и стање добијено новим јотовањем, Наиме,

ако се погледају примери који, према ортографско-ортоепском нашем нормативу, Правопису, имају само групу *-шћ* у трпном придеву, видеће се да према њима обично стоји нека друга категорија речи са *-ић гуићи*: *загуићен, жалошћу:ожалоићен, мшиће:слиићен, чаићу:чаићен, чиићи:чиићен*. Облици са *ишћ* најчешће немају према себи неку другу реч са секвенцом *-ић*: *крсишћии, љусишћии, намесишћии* и изведени. Изузетак су глаголи у чијој основи имамо именицу *веси*: *извесишћии* и сл. Међу глаголима који имају у трпном придеву и *-ић* и *-ишћ* налазимо: *извласишћии, замасишћии, онесвесишћии* према којима имамо *влаићу, машићу свешћу* и свакако су облици са *шћ* и код тих глагола фреквентнији, ако не и једино у употреби, рецимо *замашћен*.

Према томе може се рећи да су на штокавском тлу у трпном придеву напоредо живели и старији облици са *ић* и новији са *ишћ* и да је на њихову поларизацију у млађим говорима утицало стање добијено новим јотовањем.

И на крају. Целокупно ово разматрање измене ненепчаних сугласника у вези са сонантом *ј* на српскохрватском терену нуди два основна закључка:

1. Фонетске припреме за измену секвенци *нећалаићал + ј* у примерима као: *цвћићје, гроздје* и оним типа *дјевојка, шћраићи* биле су готове већ у XV веку да би се крајем тога века јавили нови фонетски квалитети који ће од XVI века да почињу освајати своје позиције и у писаној речи. Значи, смена гласовних система *нећалаићалан сугласник + ј* са *ћалаићалан сугласник* већ је фонетска реалност у XVI веку. То је прво.

2. Сугласничке скупине *ић, жћ* као фонетска реализација никада нису ни на екавском ни на јекавском тлу престале да егзистирају, нису престале да буду саставни део фонетског инвентара тих говора, односно штокавског дијалекта као целине. Измене које су пратиле ове гласовне групе могле су само да измене њихову фреквенцију да би се на балканском језичком подручју, стварањем нових скупина *ић, жћ*, облици са тим гл. групама из старијег периода развитка нашега језика стабилизовали и остали у фонетици нашег стандардног језика у извесним категоријама речи.

Асим Пецо

Резюме

Асим Пецо

ИЗМЕНЕНИЯ ТВЕРДЫХ СОГЛАСНЫХ В СОЧЕТАНИИ
С *j* В СЕРБОХОРВАТСКОМ ЯЗЫКЕ

В фонетике сербохорватского языка находим различные результаты изменений твердых согласных в сочетании с последующим „j“.

Кроме йотации твердых согласных, восходящей к предбалканской эпохе, имеются и такие рефлексы сочетаний с *j*, которые появились на новой языковой территории и которые не являются общесербохорватскими.

Автор статьи поставил перед собой две задачи: во-первых, глубоко изучить хронологию указанных фонетических изменений (новой и обновленной йотации) в сербохорватском языке, во-вторых, еще раз рассмотреть вопрос о так называемой „обновленной“ йотации.

В соответствии с существующими в лингвистике мнением новая йотация, т. е. йотация, проходившая в старых сочетаниях согласных „*tъje*“, и „*dъje*“, например, в словах *lišće* < *listje*, *predgrađe* < *predgradje*, относится к XVIII веку, а вторая, самая новая йотация, которую еще называют иекавской и которая вызвана влиянием иекавского рефлекса *ятя* (ѣ) > *je* на твердые согласные, по времени „моложе“ ближе к нам.

В этой работе на основе исследования большого материала доказывается, что хронологическую границу названных фонетических изменений можно отнести к более раннему периоду, сместить на два века назад, так как результаты йотации обнаруживаются уже в XV веке.

Кроме того, следует добавить (это фонетически абсолютно понятно), что нет причин для отделения в хронологическом плане новой йотации от второй, которая связана с рефлексам *ятя* (ѣ). Свидетельства об обеих йотациях появляются в одно и то же время.

Появление сочетаний согласных „*šč*“, „*žd*“ в примерах типа *gušći*, *češći*; *bražđah*, *rošćah* объясняется не фонетическими моментами, а явлением аналогии: в соответствии с отношениями, которые обнаруживаются в *mutiti-mučen-mučah*, *ljut-ljući* появились и *častiti-čašćen-čašćah*, *čest-češći*, потому что преобладала связь с последним согласным основы, а не с сочетанием согласных.

В нашей работе мы по-другому рассматриваем и проблему сохранения групп согласных *šč, žđ* в штокавских диалектах.

Для нас важен факт, что старые сочетания *stj i zdj* дали *šč, žđ*, которые еще сохраняются в некоторых говорах сербохорватского языка (шчакавские говоры). Эти сочетания только частично подверглись диссимиляционным процессам в штокавских говорах. *št i žd* в качестве новых результатов не стали общим явлением во всех говорах экавского и иекавского варианта: параллельно употребляются и старые сочетания *šč, žđ* и новые *št, žd*, чтобы позднее в связи с различными причинами появилась поляризация названных сочетаний согласных. Отсюда *orgostiti-oprošten*, но *častiti-čašćen*.

ОСНОВНЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ АКЦЕНАТСКЕ ПОЈАВЕ У МЛАЂИМ НОВОШТОКАВСКИМ ГОВОРИМА

1. За овај рад служио сам се материјалом из ових монографија: 1) Гојко Ружићић, *Акцентнајски систем њљеваљског говора*, СДЗБ III 113—176; 2) Данило Вушовић, *Дијалекат Источне Херцеговине*, СДЗБ III 1—70; 3) Јован Л. Вуковић, *Акцентнај говор Пиве и Дробњака*, СДЗБ X 187—417; 4) Асим Ресо, *Акцентнај села Ортијеџа*, Научно друштво NR Bosne i Hercegovine, Града X, Одјелјење историјско-филолошких наука, књ. 7, 5—51 (при руци ми је сепарат); 5) Берислав М. Николић, *Сремски говор*, СДЗБ XIV 201—412; 6) Берислав М. Николић, *Мачвански говор*, СДЗБ XVI 179—314, 7) Берислав М. Николић, *Тршићки говор*, СДЗБ XVII 367—473; 8) Берислав М. Николић, *Колубарски говор*, СДЗБ XVIII (у штампани).

Узећу у обзир оне основне акценатске одлике млађих новоштокавских говора којима се они разликују од Вука и Даничића и међу собом — и покушаћу да објасним те појаве. Применићу Белићеву акценатску теорију. Узећу у обзир нове тенденције у књижевној акцентуацији о којима исцрпно говори академик М. Стевановић у своме толико значајном делу *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма)*, Београд, 1964, стр. I—X + 1 — 696.

2. У севернијим млађим новоштокавским говорима постоји позиционо скраћивање неких Даничићевих неакцентованих дужина. То скраћивање није у подједнакој мери захватило све северније млађе новоштокавске говоре. Од говора које анализирам најрадикалнији је у скраћивању североисточни сремски, а најконзервативнији у чувању тршићки. Прелаз од једног екстрема ка другом врло је поступан. Међутим, у свим су тим говорима исти фонетски услови који доводе до скраћивања. Скраћивање Даничићевих неакцентованих дужина треба посматрати у зависности од неколико чинилаца.

Као први чинилац треба истаћи квалитет и квантитет акцента. Дужине се, прво, лакше губе после силазних него после узлазних акцената. Дужине се, друго, лакше губе после дугих него после кратких акцената. То значи: а) дужине се најрадикалније губе после дугог силазног акцента; б) дужине се најбоље чувају после кратког узлазног акцента; в) дужине се боље чувају после дугог узлазног него после кратког силазног акцента.

Као други чинилац треба истаћи место дужине: а) дужина се лакше губи у последњем отвореном него у последњем затвореном слогу; б) дужина се још боље чува у слогу који није последњи; в) дужина се тим лакше губи што је удаљенија од акцента; г) од две дужине губи се она која није непосредно иза акцента.

Као трећи чинилац треба истаћи аналогију. На пример, у Срему се дужина скраћује у 1. л. јдн. през. *жаљим* (аналогски према 3. л. јдн. *жаљи*, где је у питању отворени слог), иако се у ном. јдн. *међеи* чува.¹

Оваквих позиционих скраћивања Даничићевих неакцентованих дужина нема у говорима источнохерцеговачког дијалекта (сем тршићког). Овом се, дакле, особином севернији млађи новоштокавски говори разликују од источнохерцеговачких.

У својим монографијама *Сремски говор*, *Мачвански говор* и *Колубарски говор* скраћивање неакцентованих дужина у шумадијско-војвођанском дијалекту тумачио сам утицајем косовско-ресавског дијалекта. На то ме је упућивала и структура становништва. С обзиром на порекло јадарског становништва, не може се дати исто објашњење за губљење дужина у тршићком говору. У шумадијско-војвођанском дијалекту то је појава старијег датума. У тршићком говору скраћивање дужина је новија појава којој не треба тражити дубоку старину. У питању је, вероватно, процес који је — у већој или мањој мери — захватио србијанске говоре. Можда се једино може говорити о евентуалном подстреку који за ширење овога процеса даје ситуација у шумадијско-војвођанском дијалекту, мада је очевидно у питању и потреба за економичнијом применом говорних феномена.

3. У источнохерцеговачким говорима нема Даничићевих неакцентованих дужина у ова четири случаја:

¹ О овоме в. и: М. Решетар, *Die Betonung* 29—30; М. С. Московљевић, *Акцентнајски систем јоцерског говора*, 53—55; П. Ивић, *ЈФ XVIII* 143—144; И. Поповић, *Zur heutigen serbokroatischen Vokalquantität*, *Wiener slavistisches Jahrbuch*, IV 97. и даље.

а) У презенту глагола који на слогу непосредно испред наставка *e* имају дуги узлазни акценат — на наставку нема дужине: *īrēsēm*. Тако је у Пљевљима, Вушовићевој Источној Херцеговини и Ортијешу. У Пиви и Дробњаку је: *īrēsēm* (*vršēm, vršemo*).

б) У Ортијешу је тако и после кратког узлазног: *īlētēm*, док је у Пљевљима и Пиви и Дробњаку засведочено: *īlētēm*.

в) У Пљевљима је: *mōrēm-īdmōrēm*, у Пиви и Дробњаку *mōrēm-īdmōrēm* а у Ортијешу *mōrēm-īdmōrēm* — што је акценатски све исто.

г) У Пљевљима и Вушовићевој Источној Херцеговини је: *kūjem*, у Пиви и Дробњаку: *čūem* (*bičem*) а у Ортијешу: *mičem*.

У севернијим млађим новоштокавским говорима владају Даничићеве прилике, уколико није дошло до позиционог скраћивања дужина. Може се, стога, рећи да се и у вези с овим појавама разликују севернији млађи новоштокавски говори од источнохерцеговачких. Тршићки се говор принципски слаже са шумадијско-војвођанским.

Већ сама чињеница што у севернијим млађим новоштокавским говорима, у којима се јавља позиционо скраћивање Даничићевих неакцентованих дужина, нема источнохерцеговачких појава типа *īrēsēm* и сл. — показује да су те две појаве настале на разне начине. Позиционо скраћивање дужине објаснио сам раније. Дужина типа *īrēsēm* нова је (А. Б е л и ћ, *Историја српскохрватског језика, књ. II, св. 2: Речи са конјугацијом*, Бгд. 1962, стр. 93).

Може се дати ова периодизација ове појаве. Најпре су сви говори имали ситуацију која се може свести на формулу: *īrēsēm: rādīm*. У другој фази у севернијим млађим новоштокавским говорима настаје ситуација која се може свести на формулу: *īrēsēm: rādīm*. У трећој фази у севернијим млађим новоштокавским говорима настаје ситуација која се може свести на формулу: *īrēsēm: rādīm*.

4. У млађим новоштокавским говорима у извесном броју категорија јављају се дужине којих нема код Вука и Даничића. И овде се, сем тога, могу утврдити разлике између источнохерцеговачких и севернијих млађих новоштокавских говора.

Прво. У Вушовићевој Источној Херцеговини јављају се ове дужине којих нема код Вука и Даничића:

а) на првом слогу наставка *-ама* у дат.-инстр.-лок. мн. именица *a*-основа кад се на непосредно претходном слогу не налази узлазни акценат: *glāvāma*;

б) на придевским наставцима *-ав, -аси, -ин* — под истим условима: *glāvav, grīvāsī, bābin*;

в) на првом слогу инфинитивних наставака *-нуџи*, *-аџи*, *-иџи* — под истим условима: *вѣнуџи*, *гѣздѣџи*, *бѣшѣџи*.

Тако је и у Пиви и у Дробњаку, с тим што се код именица и глагола јављају и облици без дужина.

У пљеваљском код именица и глагола нема ових дужина а код придева јављају се и облици са дужином и облици без ње.

У Ортијешу нема ниједне од ових дужина.

Ових дужина нема ни у Мачви ни у Тршићу.

У Срему једино код именица јављају се и примери са дужином и примери без ње. Али је занимљиво да је у западном Срему (где се, иначе, Даничићеве дужине боље чувају) мање примера са дужином наставка *-ама* него у источном (где се Даничићеве дужине лакше губе).

Занимљиве су прилике у Ваљевској Колубари. У Петници (нај-јужнијем посећеном месту) и код именица, и код придева и код глагола јављају се и примери с дужином и примери без ње. У Дивцима (месту нешто северније од Ваљева) код глагола нема дужина, а код именица и придева јављају се и примери са дужином и примери без ње. У Бранковини (најсевернијем посећеном колубарском месту) нема дужина ни код придева ни код глагола, а код именица јављају се и примери са дужином и примери без ње. У тамнавском селу Чучугама нема ниједне од ових дужина.

Познато је да су ово старе дужине, иако нису прихваћене у савременом српскохрватском књижевном језику.

У Ваљевску Колубару њих су свакако донели динарски досељеници.

Рекао сам да дужина типа *крљшкѣма* постоји и у војвођанским говорима. Па ипак мислим да она у те говоре није унета из источнохерцеговачких и то из ова два разлога: а) у војвођанским говорима нема дужина типа *гѣрѣв*, *ѣддѣџи* и сл.; б) у Мачви, Поцерини, Тамнави и Тршићу нема ни дужина типа *крљшкѣма*, ни дужина типа *гѣрѣв*, ни дужина типа *ѣддѣџи*.

Све то значи да су Ваљевску Колубару населили они Динарци у чијем су говору постојале ове дужине; да су у Тамнаву, Јадар, Поцерину и Мачву дошли они Динарци у чијем говору није било тих дужина; да у војвођанским говорима дужине типа *крљшкѣма* постоје независно од источнохерцеговачких прилика. Структура становништва довела је до тога да се све ове дужине не налазе ни у целом говору Ваљевске Колубаре. Нема сумње да се структуром становништва могу објаснити и сремске прилике: у западном Срему мање је дужина на наставку *-ама*

него у источном зато што је у западном Срему процентуално заступљенији онај динарски слој који је довео до тога да у Тамнави, Јадру, Поцерини и Мачви нема ниједне од ових дужина.

Говорећи о становништву западне Србије Јован Цвијић указује на разлику између подринског и ваљевског становништва (*Метанасијазичка кретања, њихови узроци и последице*, СЕЗБ XXIV 67—68). Ову Цвијићеву констатацију потврђују и прилике с овим дужинама.

Уосталом има још појава које потврђују Цвијићеву констатацију. То су:

а) У Срему Мачви и Тршићу само је *дчију*, док је у Колубари: *дчију|дчијӯ*. Колубарски акценат *дчијӯ* несумњиво је траг динарског досељавања.

б) У Срему, Мачви и Тршићу само је *два мѣйра*, док се у Колубари спорадично може чути и: *си́о еки́ара*, што је такође траг динарског досељавања.

в) У Мачви и Тршићу само је *рѣкѣ*, док је у Колубари: *рѣкѣ | рѣкѣ̄*. Нема сумње да је колубарско *рѣкѣ̄* траг динарских досељавања.

г) У Срему, Мачви и Тршићу само је *доћи*, док се у Колубари поред акцента *доћи* може спорадично чути и *йрѣћи*, што такође говори о свезим динарским траговима.

д) У Мачви и Тршићу само је *испѣчѣ*, док је у Колубари: *довѣдѣм|дѣведѣш*. Колубарски акценат *дѣведѣш* у вези је с акцентом *испѣчѣм* који је као једини засведочен у Пљевљима и Пиви и Дробњаку.

5. Друго. У појединим источнохерцеговачким говорима постоје и ове дужине:

а) У Пљевљима и Вушовићевој Источној Херцеговини дуг је наставак -у у 3 л. мн. имперфекта: *држѣгѣ̄, велѣгѣ̄*. У Пиви и Дробњаку јављају се и примери са дужином и примери без ње. У Ортијешу ова дужина није засведочена.

б) У Пљевљима у 3. л. мн. аориста наставак -е може бити и дуг и кратак: *узѣшѣ̄ (узѣше)*. У Вушовићевој Источној Херцеговини, Пиви и Дробњаку и Ортијешу ова дужина није засведочена.

в) у Пљевљима, Пиви и Дробњаку и Ортијешу у трпном придеву глагола на -ну/-не наставак -у је дуг и кад је претходни слог дуг (*крѣнѣ̄ш, дкрѣнѣ̄ш*).

У севернијим мађим новоштокавским говорима нема ниједне од ових дужина.

6. Треће. У севернијим млађим новоштокавским говорима јавља се у читавом низу категорија дуљење пред сонантом. Не инсистирајући на ипак занемарљивим детаљима у појединим говорима, у питању су ови случајеви: *Јован, организам, негов, какав, очев, Драгин, један, чам-цџм, јесам, нисам, илешен*.

У источнохерцеговачким говорима које анализирам нема већине од ових дуљења. У плеваљском се јављају дужине код придева типа *бабџв, сесирин* док се у Пиви и Дробњаку јављају примери типа *бакин* и примери с *-џв* али и с *-ов*. Вушовићеве примере типа *бабин* треба друкчије тумачити: то је стара дужина вокала и сачувана после силазних акцената.

Тако се и овде севернији млађи новоштокавски говори разликују од источнохерцеговачких; може се чак рећи да су ближи посавском славонском где такође постоје многа од ових дуљења.

Дуљење пред сонантом настало је као последица губљења полугласника у слабом положају. Полугласник је у слабом положају издубљен већ од краја XI века. Тада, дакле, почиње процес који доводи до дуљења. Ово је податак који историја српскохрватског језика може да пружи као доказ за старину овога процеса.

7. Четврто. У севернијим млађим новоштокавским говорима постоје и ове дужине које нису засведочене у источнохерцеговачким говорима:

- а) *кџсиџ* = *владаџ* (Мачва), *џри засеџа* (Колубара);
- б) *јџвџ* (Мачва), *оџениџ* (Колубара), *видиџ* (Тршић);
- в) *џбџ* (= ном. јдн.; Тршић);
- г) *џбџнџ* (= ном. јд.; Колубара, Тршић);
- д) *рџџџи* (Срем, Мачва, Колубара, Тршић). У исто време у Мачви и Колубари је: *дужносџ*;
- д) *Бабџџани* (Колубара), *Брњџани* (Тршић), *Мачџани* (Мачва);
- е) *мџџерџ* = ген. јд., *мџџерџм* = инстр. јдн. (Тршић);
- ж) *џчиџу*. У Колубари се јавља и лик *џчиџу*, што је несумњиво траг динарског досељавања;
- з) *џћџ* (= 3. л. мн. през.; Колубара), *џћу* (= 3. л. мн. през.; Тршић), *јџсу* (= 3. л. мн. през.; Колубара);

и) посебно треба говорити о дуљењу у сантхију. Видели смо да се у извесном броју категорија дужина у последњем отвореном слогу у севернијим млађим новоштокавским говорима скраћује. Међутим, ако непосредно после каквог обележеног облика, чији је последњи слог отворен и подложен скраћивању, дође енклитика, она омогућава да се

тај последњи слог не осети и у интонационом смислу као последњи. На тај начин, дужина која би се, да није енклитике, скратила, не скраћује се управо благодарећи енклитици: *џкувā се* и сл. У сантхију се у наведеним приликама дужина доследно чува. Међутим, видели смо раније да се, кад нема енклитике, у категорији, рецимо, *дйерē* поред примера са дужином јављају и примери са скраћеним завршним вокалом (*дсване*). На тај начин у ствари почео је да се кристалише однос: *дсване* — *џкувā се*. Тај се однос у овим говорима показује творачким. Он је довео до тога да се дужине могу јавити и у облицима с првобитно кратким вокалом: *сѣлѵ је* (Срем), *мѣтйй је* (Мачва), *мѵмцй су* (Колубара), *рѣклй су* (Тршић). Нарочито је ова појава честа у Срему.

8. Пето. У севернијим млађим новоштокавским говорима постоји дужина на наставку ген.-ак. личних заменица 1. и 2. л. јдн., повратне заменице, личне заменице 3. л. јдн. м. р. и заменица *ко*, *шйѵо* : *мѣнѣ* и сл. Од источнохерцеговачких говора овако је само у Пљевљима.

9. Шесто. У севернијим млађим новоштокавским говорима постоје дужине код прилога: *дāнāс* (Срем, Мачва, Колубара, Тршић), *дйљѣ* (Колубара), *дйљѣ* (Тршић).

У Пљевљима је такође *дāнāс*. У Пиви и Дробњаку је: *дāнāс* = *дāнас*, *бржѣ* = *брже*.

10. Од питања која се односе на акцензоване дужине анализираћемо три.

Прво. У севернијим млађим новоштокавским говорима не изостаје дуљење вокала у слоговима са силазном интонацијом које затварају сонанти после којих долази слог који почиње сугласником: *Турци*, *здравље*, *сунце*. Источнохерцеговачки говори које анализирам нису тако јединствени. У Пиви и Дробњаку и у Ортијешу исто је као у севернијим млађим новоштокавским говорима, док је у Пљевљима: *Турци* = *Турци*, *здравље* = *здравље*.

11. Друго. У севернијим млађим новоштокавским говорима не изостаје ни дуљење код именица ср. р. на *-је* у којих се завршни сугласник основе јотује пред овим наставком: *грѵжђе*, *сндйље*.

У источнохерцеговачким говорима прилике су друкчије: *сндйље* (Пљевља), *сндйље*, *рѵбље* = *рѵбље* (Вушовићева Источна Херцеговина), *сндйље*, *грѵжђе* (Пива и Дробњак), *сндйље*, *грѵжђе* = *грѵжђе* (Ортијеш).

Треће. У севернијим млађим новоштокавским говорима не скраћује се дуго вокално *р*: *йрви*, *чѣврййак*, *у цркву*. Тако је и у Пљевљима,

Вушовићевој Источној Херцеговини и Пиви и Дробњаку. У Ортијешу, међутим, познато је скраћивање дугог вокалног *p*: *црква* (*црква*).

12. У вези с преношењем акцента на проклитику с именица може се рећи да нема категорија с посебним типом преношења којима би се међу собом битно разликовали севернији млађи новоштокавски говори од источнохерцеговачких. Могу се навести: *од другдвѧ* (Ортијеш); — *на исѡвијед* = *на Благовијес(ѡ)* (Пива и Дробњац). Остале евентуалне разлике могу се сматрати занемарљивим, углавном појединачним случајевима. Међутим, постоји једна посебна и важна разлика друге врсте. У источнохерцеговачким говорима преношење акцента на проклитику доследна је појава, док се у севернијим млађим новоштокавским говорима јављају и примери с акцентом непренесеним на проклитику. Чак сам и у Тршићу у разговорном језику слушао и примере: *у маѡацину*, *ка и бѡба* и сл.

13. У вези с осталим карактеристичним случајевима преношења акцента потребно је говорити о четири појаве.

Прво. Иако ген.-ак. личне заменице 1. и 2. л. јдн. и заменице *себе* без проклитике гласе *мѡнѧ* и сл., у вези с проклитиком у севернијим млађим новоштокавским говорима јавља се преношење типа *код мене* и сл. Тако је и у плевалском.

У Пиви и Дробњаку, међутим, јс: *мѡне* — *од мене* — *исѡред мене*, а у Ортијешу: *мѡне* — *на мене* — *исѡред мене*. И у западном Срему и западној Мачви јављају се и ликови: *мѡне* — *код мене*.

Објашњење овог преношења даћу даље у раду кад будем говорио уопште о акценту ових заменица (в. т. 32).

14. Друго. Кад показне заменице *овај* и сл. на првом слогу имају кратки силазни акценат, у Срему, Мачви и Колубари преношење на проклитику је двојачко: а) *од овог*; б) *на ову*. У Тршићу се акценат преноси само у виду кратког силазног: *од овог*.

У Ортијешу је: *од овог*.

15. Треће. У Плевљима и Пиви и Дробњаку у поздравима се јављају преношења типа *у добричас*. То је новија појава које нема у севернијим млађим новоштокавским говорима.

16. Четврто. У Срему, Мачви и Тршићу доследно је: *двѧ мѡѡра*, *сѡѡ екѡѡра* и сл. У Ваљевској Колубари спорадично се може срести преношење типа: *сѡѡ екѡѡра*.

ипак и овде има трагова појаве која је преовладала у Вушовићевој Источној Херцеговини: исп.: *биљкови* (Срем, Колубара), *сиричевџа* (Колубара), *кечевима* (Колубара), *сиричевима* (Колубара).

Јасно је да је, бар у неким источнохерцеговачким говорима, акценат *градови* до те мере продуктиван да се шири не само на рачун акцента *грабови* већ и на рачун акцента *јушви*.

21. Друго. У говорима шумадијско-војвођанског дијалекта ном. мн. именице *венац* гласи *вѣнци*. У Тршићу је *вѣнци*.

У Пљевљима је *лѣнци*, *лѣнциџа* = *зубџа*, *лѣнцима*. У Пиви и Дробњаку: *вијѣнци*, *лѣнци*, *вијѣнциџа*. У Ортијешу: *лѣнци*, *лѣнциџа*.

Данашњи тршићки говор овде се у суштини слаже с источнохерцеговачким говорима. Чињеница што тршићког акцента *вѣнци* нема ни код Вука ни у шумадијско-војвођанском дијалекту несумњиво говори да су тај акценат у Тршић донели они Динарци који су дошли касније од Караџићевих, вероватно у другој половини 18. века, када је и дошао највећи број досељеника из Херцеговине, Дробњака и Пиве.

22. Треће. Од свих говора које анализирам једино у Вушовићевој Источној Херцеговини од именица типа *народ* ген. мн. гласи *нарџда*. То је, иначе, однос аналоган и књижевном *јѣлен-јѣлѣнџа*. Види и т. 28.

23. У вези с акцентом именица средњег рода треба говорити о четири појаве.

Прво. У севернијим млађим новоштокавским говорима нема померања акцента према крају у лок. јдн. именица које имају силазни акценат на почетном слогу. Један једини мачвански пример *словѣшу* може бити и хапакс.

У Пиви и Дробњаку, међутим, забележени су примери као: у *злашћу*, у *мѣсу*, = *џ мѣсу*, а у Ортијешу: *мѣсу* = *нџ мѣсу*. Ово је појава аналошка према лок. јдн. м. р.

24. Друго. У севернијим млађим новоштокавским говорима множина именица типа *сѣло* и сл. гласи: *сѣла-сѣла-сѣлима*, као у књижевном језику. Тако је и у Пљевљима и у Пиви и Дробњаку. У Ортијешу, међутим, не долази до померања акцента према почетку у множини: *сѣла-сѣлима*, *рѣбрџа-рѣбрима*.

25. Треће. У сремском говору у архаичним облицима инстр. и лок. плуралија тантум *врашџа* и *лѣђа* јавља се метатонијски акценат на *јѣднѣм врашџи*, за *мџи лѣђи*. Нови облици увек гласе: за *врашџима*, на *лѣђима*.

У Пљевљима и у Пиви и Дробњаку плуралија тантум *врѣѣа* и *лѣѣа* у вези с предлозима поред обичног имају и акценат повучен према почетку: *ѣрѣд врѣѣа* — за *врѣѣѣма*, *нѣз лѣѣа* (Пљевља) — *нѣз лѣѣа* (Пива и Дробњак) — на *лѣѣѣма*.

И у Тршићу је: *нѣ врѣѣа* — *врѣѣѣма*, као и у Пиви и Дробњаку и у Пљевљима.

У Срему је, дакле, метатонијски акценат везан једино за архаичне облике инстр. и лок. Нови облици немају метатонијског акц. У источнохерцеговачким говорима и у тршићком метатонијски акц. јавља се и у акузативу. Зато сматрам да Срем у вези с овом појавом не треба повезивати с источнохерцеговачким говорима. Близак је у ствари посавском славонском (П. И в и ћ, *Дијалектологија* 94. и 202).

У Мачви нема метатонијског акцента; само је: *врѣѣѣма*.

Чињеница што акцента *нѣ врѣѣа* нема код Вука говори да су га у Тршић донели Динарци који су дошли после Караџићевих, вероватно у другој половини 18. века, када је и дошао највећи број досељеника из Херцеговине, Дробњака и Пиве.

26. Четврто. У свим говорима које анализирам говори се: *ћѣбѣѣа-ћѣбѣѣѣа-ћѣбѣѣѣѣма* и сл.

27. Само две појаве у вези с акцентом именица женског рода треба посебно коментарисати. Остало је више-мање као у књижевном језику.

Прво. Од именица *рука* и *нога* ген. мн. гласи:

а) од именица *рука*:

α) *рѣкѣ* (Срем, Мачва, Колубара, Тршић, Пива и Дробњак — ређе, Ортијеш);

β) *рѣку* (Срем);

γ) *рѣкѣ* (Колубара, Пљевља, Пива и Дробњак — чешће);

δ) *рѣкѣ* (Ортијеш);

б) од именице *нога*:

α) *нѣгѣ* (Срем — ређе, Мачва, Тршић, Пљевља, Пива и Дробњак);

β) *нѣгѣ* (Срем — чешће);

γ) *нѣгѣ* (Ортијеш);

δ) *нѣгѣ* (Ортијеш).

Нема сумње да је колубарско *рѣкѣ* траг динарских досељавања.

28. Друго. Од говора које анализирам једино у Вушовићевој Источној Херцеговини од именица типа *вѣрница* ген. мн. гласи *вѣрницѣ*.

То је, иначе, однос аналоган и књижевном *мáлина-мáмíна*. Као што је речено у т. 22, у овом говору постоји и однос *нáрод-нáрòдá* (према *јéлен-јéлèнá*).

29. У вези с акцентом придева треба говорити о три појаве.

Прво. Ни у једном од говора које анализирам не чува се у неодређеном виду придева разлика међу облицима ж. р. јдн. и ср. р. мн., тј. облицима у којима је акценат измењен по Сосировом закону, и облицима ср. р. јдн. и м. р. мн. и ж. р. мн., тј. оним облицима у којима овај закон није могао бити примењен. Од познатих штокавских говора ова појава постоји у дубровачком (Решетар, *Betonung* 113, 115, 117, 121, 122. и 141), посавском славонском (Стј. Ившић, *Rad* 197, 42—48), фојничком (Д. Брозовић, *Ljetopis JAZU* 63, 436) и буњевачком залеђа сењског (Гр. Томљеновић, *NVj XIX* 403).

30. Друго. У Пиви и Дробњаку, Ортијешу и донекле пљевалском и жумберачком јавља се неколико придевских акценатских типова којих нема код Вука и Даничића. Ево их:

ндв-ндво-ндвој (Пива и Дробњак, Ортијеш);

мѣк-мѣко-мѣкѣ (Пива и Дробњак, Ортијеш, Пљевља);

бѣсѣар-бѣсѣро-бѣсѣрѣ (Пива и Дробњак, Ортијеш); исп. у Жумберку: *слáдак-слáйика-слáйико* (М. Поповић, *Die Betonung in der Mundart von Žumberak, ZslPh VI* (345—363) 357).

Иако се јавља у постојбини Вукових предака, ова је појава непозната данашњем тршићком говору, као што је нема ни код Вука, уосталом. Нема је ни у шумадијско-војвођанском дијалекту.

Појава наведена у т. 29. очевидно припада западнијим штокавским говорима; појава наведена у овој, 30-тој т. — југозападнијим.

Мислим да је развитак ових појава текао овако. Најпре су сви говори имали *ндв-ндва-ндво* и сл. као последицу деловања Сосировог закона. Ово је стање сачувано у дубровачком, посавском славонском, фојничком и буњевачком залеђа сењског. Затим је дошло до уједначавања. У Пиви и Дробњаку, Ортијешу и донекле у Пљевљима и у Жумберку средњи се род изједначио са женским — бар у наведеним типовима. Код Вука, у тршићком и у шумадијско-војвођанском у питању је изједначавање женског рода са средњим (опет је, пре свега, реч о наведеним типовима). И то баш и јесте занимљиво што приликом уједначавања Вук и Тршић с једне стране и Пива и Дробњак са друге не иду истим путем, већ се Вук и Тршић слажу са шумадијско-војвођанским дијалектом.

31. Треће. У Срему, Мачви, Колубари и Тршићу, у односу на Даничића, знатно је више двосложних придева који у неодређеном виду имају неки од силазних акцената (˘ или ˘) а у одређеном виду добијају (˘) на првоме слогу: *ндвѝ*, — *дугѣ*, *здравѝ*, *мѣкѝ*, *мр̄кѣ*, *ѝравѝ*, *чѝсѝѝ*, — *благ̄а*, *вр̄ћ̄а*, *гусѝѝ*, *лѝѝбг*, *љѝѝѝ*, *млад̄а*, *ран̄а*, *Свѣѝѝ Сава*, *сѝв̄а*, — *мод̄ра*, *ноћ̄нѝ*, *ѝдзнѣ*, *ѝдснѝ*, *ѝѝнкѝ*, — *бр̄днѝ*, *јаднѝ*, *сѝѝн̄а*, *слав̄ѝк̄а*, *чѝснѝ*, — *вѣлѝкѝ*, *вѣселѝ*, *др̄венѝ*, *маѝѝорѝ*, *сѝѝленѝ*, — *кр̄в̄авѝ* и сл. Али се говори и: *сѝѝѝри*, *млад̄и* и сл.

Овога нема ни у Пљевљима, ни у Вушовићевој Источној Херцеговини, ни у Пиви и Дробњаку ни у Ортијешу.

Овом се својом особином севернији млађи новоштокавски говори слажу са дубровачким (Решетар, *Вет.* 129), Горњом Крајином (Н. Симић, *NVj VIII* 105. и д.), жумберачким (М. Поповић, *ZslPh VI* 356—357), шаптиновачким (Стј. Ившић, *Rad* 168, 142), по-савским славонским (Стј. Ившић, *Rad* 197, 45. и д.).

То је врло стара појава. Њена се старина може утврдити на овај начин. Код придева типа *ндв* акценат *ндвѝ* — стари је акценат одређеног вида. С овог акценатског типа такав акценат одређеног вида пренео се аналогично и на придеве типа *здрав̄* (*здравѝ*). Из напоредне употребе акцената *здравѝ* и *сѝѝѝри* дошло је и до појаве акцента *сѝѝѝри* а, у даљој консеквенцији, и до акцента *млад̄и* и др. Но, како је однос *сѝѝѝр-сѝѝѝри* у штокавским говорима о којима је реч одавно престао бити продуктиван, јасно је да се цео овај процес могао одиграти само у додиру двају говора: једног, западнијег, ближег чакавском (где је нпр. и однос *здрав̄-здравѝ* још морао бити жив) и другог, источнијег где тај однос није био продуктиван. А да би поменути процес могао у западносрбијанским говорима добити тако широке размере какве има, то укрштање морало је бити врло старог датума.

32. У вези са заменичким акцентом задржао бих се на шест појава.

Прво. Од посебног је интереса акценат ген.-ак. и дат.-лок. личних заменица 1. и 2. л. јдн. и повратне заменице *себе*. Говоре које анализирам можемо поделити у три групе:

а) У Пљевљима, Тршићу, Колубари, Мачви и Срему без предлога ген.-ак. гласи: *мѣнѣ*, *ѝѝбѣ*, *сѣбѣ*, а дат.-лок.: *мѣни*, *ѝѝѝѝ*, *сѣѝѝ*. У дат.-лок. никада нема преношења акцента на проклитику. У ген.-ак. акценат се може пренети на проклитику и то увек у виду кратког силазног: *нѝѝ мене*, *ѝѝко себе* и сл.

б) Вуков говор. Даничић у *Малој срѝској грамаѝѝци* на стр. 32—33. наводи: за ген.-ак.: *мѣне*, *ѝѝѝѝ*, *сѣѝѝ*; за дат. јдн.: *мѣни* (*мѣне*), *ѝѝѝѝ*

(*шѣбе*), *сѣби* (*сѣбе*); за лок. јдн.: *мѣни*, *шѣби*, *сѣби*. Нема преношења акцента на проклитику. То је позната српскохрватска књижевна ситуација у којој данас једино нема дативских облика *мѣне*, *шѣбе*, *сѣбе*.

в) У Пиви и Дробњаку ген.-ак. и дат.-лок. гласе: *мѣне*, *шѣбе*, *сѣбе*. На једносложан предлог акценат се преноси по типу: *од мене* (ген.), *од себе* (лок.). На двосложни: *йрѣко шѣбе*, *йрѣма себе*. Акценатски је тако и у Ортијешу, с тим што је на двосложне предлоге преношење по типу: *иза мене*. Прилике карактеристичне за ову трећу групу говора могу се срести и у западном Срему и у западној Мачви: *мѣне—код мене*.

Могу се утврдити три фазе у развитку акцента ових заменичких облика.

Прва фаза — разликовање акцента ген.-ак. од акцента дат.-лок. Она је оставила трагове у групи говора овде наведеној под (а) чије се прилике у формули могу овако приказати: *мѣни-мѣнѣ-код мене*. Ова је разлика створена деловањем Сосировог закона, што је јасан доказ дубоке старине ове појаве.

Друга фаза — Вукова ситуација. Уопштен је акценат дат.-лок. Јасно је да је ова фаза каснија од прве и да је из ње произашла. Резултате добивене у овој фази налазимо и у руском језику (*меня*).

Трећа фаза — проширење акцента множине (*нама-за нама* и сл.) на облике ген.-ак. јдн. и дат.-лок. јдн. Та је фаза несумњиво најмлађа и може се извести само ако се претходно претпостави друга фаза. Ова, трећа фаза карактеристична је за говоре Пиве и Дробњака и Ортијеша.

Из овога излагања јасно се види у чему се ја слажем с тумачењима Белићевим, Мејеовим, Ившићевим и Вуковићевим, а у чему се не слажем.

33. Друго. У севернијим млађим новоштокавским говорима које анализирам доследно је: *дн*. У Пиви и Дробњаку засведочено је *дн*.

34. Треће. Показне заменице *овај*, *онај* немају јединствен акценат. Гласе:

- а) *двогā* — Пива и Дробњак;
- б) *двāј* = *двāј* — Срем, Мачва, Колубара;
- в) *двāј* (*двāј*) — Тршић;
- г) *двāј* — Ортијеш.

35. Четврто. Само у Ортијешу забележено је: *кодји* — *йрѣко којѣга*.

36. Пето. Само у Ортијешу забележено је: *чији*—*иза чијѣга*.

37. Шесто. Само је Вушовић у говорима Источне Херцеговине које је проучавао поред акцента *мдјѣга* записао и акценат *мојѣга*. То тумачим продуктивношћу акценатске алтернације:

$$(') + (-) : (-) + (') + (x).$$

38. У вези с акцентом бројева треба указати на четири појаве. Прво. У северним млађим новоштокавским говорима које анализирам доследно је *јѣднѣга*. У Пљевљима и Пиви и Дробњаку је: *јѣднѣга* = *јѣднѣга*. И овде је у питању акценатска алтернација поменута у т. 37.

39. Друго. У Колубари и Тршићу доследно је: *ѣрви*. У Срему, Мачви, Пљевљима и Вушовићевој Источној Херцеговини је: *ѣрви* = = *ѣрви*. У Пиви и Дробњаку је засведочено само *ѣрви*.

40. Треће. У севернијим млађим новоштокавским говорима које анализирам и у Вушовићевој Источној Херцеговини доследно је: *сѣдми*, *ѣсми*. У Пљевљима и у Пиви и Дробњаку је: *сѣдми*, *ѣсми*.

41. Четврто. Од говора које анализирам једино је у Пиви и Дробњаку, поред књижевног акцента *двојица*, забележен и акценат *двојица*. Вушовић бележи: *четвѣрица*.

42. У вези с акцентом инфинитива треба говорити о осам појава. У свима њима опажа се деловање Сосировог закона, одн. закона метатоније.

Прво. Глаголи сложени од **неси* гласе:

а) *ѣднѣти* (*донѣти*) — Срем, Мачва;

б) *ѣднѣти* = *донѣти* — Колубара; одн. *ѣднѣти* = *ѣднѣти* — Пљевља; одн. *ѣднѣти* = *ѣднѣти* — Пива и Дробњак;

в) *ѣднѣти* — Тршић.

43. Друго. Тросложни глаголи сложени од *мрѣти* и сл. гласе:

а) *ѣмрѣти* (*умрѣти*) — Срем, Мачва; одн. *ѣмрѣти* (*ѣмрѣти*) — Пива и Дробњак;

б) *ѣмрѣти* = *узѣти* — Колубара; одн. *ѣмрѣти* = *ѣмрѣти* — Пљевља;

в) *ѣмрѣти* — Тршић; одн. *ѣмрѣти* — Ортијеш.

Иначе, у Тршићу је *мрѣти* а у Вушовићевој Источној Херцеговини *мрѣти*.

44. Треће. Тросложни глаголи сложени од *ићи* гласе:

а) *ѣзићи* = *ѣзићи* (и сл.) — Срем, Мачва, Тршић, Пљевља, Пива и Дробњак.

б) *ѣзићи* (*ѣзићи*) — Колубара.

45. Четврто. Двосложни глаголи сложени од *ићи* гласе:

а) *ѣћи* — Срем, Мачва, Тршић, Пљевља;

- б) *doћи (īrēћи)* — Колубара;
 в) *doћи = doћи* — Пива и Дробњак.

Чињеница што се у Колубари може спорадично чути акценат *īrēћи* говори о свежим динарским траговима.

46. Пето. Глаголи сложени од типа **vesīti* гласе:

- а) *doвeсīti* — Колубара, Тршић, Дробњак;
 б) *doвeсīti (doвeсīti)* — Срем, Мачва;
 в) *doвeсīti* — Вушовићева Источна Херцеговина, Пива, Ортијеш.

47. Шесто. Кад пишу сложени, глаголи овога типа у севернијим млађим новоштокавским говорима гласе доследно: *īdћи* и сл. У Вушовићевој Источној Херцеговини гласе: *īdћи = īdћи*, а у Ортијешу *bdс(īti)*.

48. Седмо. Глаголи типа *vuћи* у севернијим млађим новоштокавским говорима доследно гласе: *vuћи, īrēсīti, īvuћи*.

У Пиви и Дробњаку је: *īrēсīti = vuћи*. У Вушовићевој Источној Херцеговини је *īrēсīti* а у Ортијешу *vuћ(и)* (што је акценатски исто).

49. Осмо. Глаголи сложени од типа *vuћи* гласе у севернијим млађим новоштокавским говорима *izvuћи = izvuћи*.

У Пиви и Дробњаку је *odvuћи (odvuћи)*. У Вушовићевој Источној Херцеговини је *diīrēсīti* а у Ортијешу *diīrēс(īti)* (што је акценатски исто).

50. У вези с акценатом аориста треба говорити о три појаве.

Прво. У источнохерцеговачким говорима у 2, 3. л. јдн. уопштен = силазни акценат и код типа (с основном на *ну/не*): *īrнџ-īrнџнџ* == је Пљевља, Пива и Дробњак, Ортијеш. У Ортијешу је ова појава захватила још неке типове: *zāyīсā (zāyīса), īzīђе* и сл.

Севернији млађи новоштокавски говори ближи су Даничићу: *dkрџну* = Срем, али *цјкну* = Мачва; *ykāза се* = Мачва, али *īовика* == = Колубара, *пайіса* == Тршић; *īzīђе (izīђе)* = Мачва.

51. Друго. Овоме насупрот у Пиви и Дробњаку чува се акценат инфинитива у 2, 3. л. јд. код типова: *drжа-задржа* (Пљевља: *bjежа-ддбјежā*), *смјја-насмјја*, *кујдва-накујдва*.

У севернијим млађим новоштокавским говорима прилике су као код Даничића: *zdrжā* = Тршић, *īdйкова* = Мачва, *diīровā* = Тршић.

52. Треће. У некојим источнохерцеговачким говорима двојак је акценат у типа: *klēсмо* = Вушовићева Источна Херцеговина, Пива и Дробњак, *zaklēсмо* = Пљевља, Пива и Дробњак, *klēсмо* = Пива и Дробњак, *zaklēсмо* = Пљевља, Пива и Дробњак.

Као што је већ речено, сличних појава има и у инфинитиву.

О акценту аориста уопште в. студију М. Стевановића *О данашњем акценџу аориста*, Наш језик, нова серија, књ. V, стр. 250—263.

53. У вези с акцентом глаголског придева радног треба говорити о три појаве.

Прво. Ни у једном од говора које анализирам у глаголском придеву радном не чува се разлика између облика ж. р. јдн. и ср. р. мн., тј. облика код којих је акценат измењен по Сосировом закону, и облика ср. р. јдн. и м. р. мн. и ж. р. мн., тј. облика у којима овај закон није могао бити примењен; исп. нпр.: *йрџдџла* (Тршић, Ортијеш).

Ову разлику помињу Решетар (*Ветонинг* 170, 174) и Будмани (Rad 65, 177) за Дубровник, Брозовић за Фојницу (Ljetopis JAZU 63, 436), Гр. Томљеновић за буњевачки залеђа сењског (NVJ XIX 594), Стј. Ившић за посавски славонски (Rad 197, 95—98).

54. Друго. Акценат глаголског придева радног тросложних глагола сложених од *ићи* гласи:

- а) *изџиџ* = *йзџиџ* (*йзџила*) — Срем, Мачва;
- б) *изџиџ* = *йзџиџ* — Колубара, Тршић, Пива и Дробњак;
- в) *џбиџла* — Ортијеш.

55. Треће. Од глагола типа *куйоваџи* глаголски придев радни гласи:

- а) *куйџвала* — Тршић; *џйрџџла* — Пива и Дробњак;
- б) *куйџџ-куйџвала* — Ортијеш.

56. У вези с акцентом глаголског придева трпног треба говорити о четири појаве.

Прво. Ни у једном од говора које анализирам ни у глаголском придеву трпном не чува се разлика између облика ж. р. јдн. и ср. р. мн., тј. облика код којих је акценат измењен по Сосировом закону, и облика ср. р. јдн. и м. р. мн. и ж. р. мн., тј. облика у којима овај закон није могао бити примењен; исп.: *йџџџџа* (Тршић), *йрџзџџџа* (Ортијеш).

Ову разлику помињу Стј. Ившић за славонски посавски (Rad 197, 102—103) и Далибор Брозовић за Фојницу (Ljetopis JAZU 63, 436).

57. Друго. Од глагола типа *йрџџџи* у Пиви и Дробњаку и у Ортијешу глаголски придев трпни гласи: *йрџџџен-йрџџџена-йрџџџено* (дакле као од типа *йџџи*). Вуковић за Пиву и Дробњак засведочава и *зџџџен*, -а, -о.

58. Треће. Од глагола типа *јѣсѣи* у Ортијешу глаголски придев трпни гласи: *јѣден, јѣдена, јѣдено*.

59. Четврто. Од глагола *чинѣи* одн. његових композита акценат глаголског придева трпног *учињена* и сл. забележен је у Мачви, Колубари, Тршићу, Пљевљима и у Пиви и Дробњаку.

60. У вези с акценатом презента треба дати једанаест напомена. Појаве о којима ћу говорити у вези су с приликама у инфинитиву.

Прво. Од глагола типа *иѣћи* 1. и 2. л. мн. през. у Срему, Мачви, Колубари, Тршићу, Пљевљима и Пиви и Дробњаку доследно гласи: *иѣчѣмо, иѣчѣше*.

Једино је у Ортијешу засведочено *иѣчемо*.

61. Друго. Тим пре је у Срему, Мачви, Колубари, Тршићу и Пљевљима: *имамо, коѣамо, чииамо* и сл.

У Пиви и Дробњаку је *желѣмо = жѣлѣмо*.

У Ортијешу је само: *жѣлѣмо*.

Акценат типа *жѣлѣмо* и сл. говори да се, у говорима где се јавља, укида алтернација (') + (-) : (ч) + (') + (х). Укида се јер су у питању све обележени ликови. Код именица, кад је у питању однос номинатива (тј. необележеног лика) према косим падежима (тј. обележеним ликовима), ова се алтернација добро чува (*јѣнѣк-јѣнѣка*).

62. Треће. Глаголи сложени од *иѣћи* гласе:

- а) *исѣчѣ* (Тршић), *ѣробѣѣм* (Мачва), *оѣлѣѣмо* (ређе Пљ.);
- б) *исѣчѣм* (Ортијеш);
- в) *исѣчѣм* (Пљевља — готово једино, Пива и Дробњак);
- г) *забѣѣ* (*ѣѣведу*) (Срем);
- д) *ѣѣѣм = ѣѣѣш* (Колубара).

63. Четврто. Глаголи од **несѣи* гласе:

- а) *ѣнѣсем* — Ортијеш;
- б) *ѣнѣсѣм* — Пљевља, Пива и Дробњак;
- в) *ѣнѣсѣм* (*ѣнѣсем*) — Срем, Мачва;
- г) *ѣнѣсѣм = ѣнѣсѣ се* — Колубара, Тршић.

64. Пето. Презент глагола *ићи* гласи:

- а) *ѣѣѣм = ѣѣѣм* — Срем, Мачва, Колубара;
- б) *ѣѣѣм* — Тршић;
- в) *ѣѣѣм, ѣѣѣмо = ѣѣѣмо* — Пљевља, Пива и Дробњак.

65. Шесто. Презент двосложних глагола сложених од *ићи* гласи:

- а) *ддђем* (Срем), *ддђѐм* (Пива и Дробњаку);
- б) *нађе* = *идђѐмо* — Мачва, Колубара, Тршић.

66. Седмо. Презент глагола сложених од *звати* гласи:

- а) *доздем* — Ортијеш;
- б) *ддзовѐм* — Тршић, Пљевља, Пива и Дробњаку;
- в) *йоздвѐ* = *йдзовѐ* — Мачва, Колубара.

67. Осмо. Од глагола типа *йййаји* и сл. у 3. л. мн. през. у севернијим млађим новоштокавским говорима акценат је увек као код Даничића: *сйрѐмају* и сл.

У Пиви и Дробњаку је: *йййајѹ* (*йййајѹ*), *зайййајѹ*, а у Вушовићевој Источној Херцеговини: *вјѐнчѧвајѹ*.

У акценту *йййајѹ* и сл. у питању је ширење акцента осталих лица презента на 3. л. мн. То значи да се и овде укида алтернација (') + (-): (˘) + (') + (x) јер су у питању обележени ликови.

68. Девето. У севернијим млађим новоштокавским говорима доследно је *живѧмо*. У Пиви и Дробњаку: *живѧмо* = *живѧмо*. У Вушовићевој Источној Херцеговини: *йрѐсѧмо-йрѐсѧмо*.

69. Десето. Само је у Ортијешу забележен акц. *завѧрѧм*.

70. Једанаесто. У Ортијешу је *зѧжѧлѧ*. У Пљевљима: *йожѧлѧм* (*йрѧдржѧ*). У Срему и Мачви је: *зѧдржѧ* = *зѧдржѧ*.

14. VIII 1969.

Берислав М. Николић

Summary

Berislav M. Nikolić

ESSENTIAL DIALECTAL ACCENTUAL CHARACTERISTICS IN YOUNGER NEWŠTOKAVIAN DIALECTS

Accentological and dialectological interpretations on unaccented and accented long vowels, proclitics and enclitics, accentual characteristics of nouns, adjectives, pronouns, numerals and verbs.

LES CONCURRENCES DES ORONYMES ET LES ONOMASTIQUES NOUVEAUX EN ILLYRICUM

I

Les oronymes en Illyricum font remarquer non seulement les rapports des couches d'un substrat compliqué, mais ils nous font comprendre les processus mêmes de la mixoglottie aussi bien que les mélanges des dialectes. Une situation très complexe avait été indiquée par les contacts ethniques, mais également par les faits de culture, par les éléments de mythologie.

Les oronymes très anciens *mal, *maj, *tara, *carp- nous introduisent dans le problème du fond, concernant la rencontre des éléments de l'Europe centrale et des autres, indiquant la magistrale méditerranéenne, où le gaulois a dû intervenir (cf. ma communication, VII^e Congrès International d'Onomastique générale¹; aussi Albanološka istraživanja². Ensuite les processus de romanisation et de slavisation s'en suivaient, et ces rencontres faisaient naître non seulement les éléments oronymiques nouveaux, mais aussi des patronymes et ethnonymes de type oronymiques. Tous ces faits que nous allons étudier ici sont soumis au principe de spécification (cf. mon article *De l'appellatif à l'onomastique*³).

II

Les valeurs sémantiques opposées d'un même oronyme, effet de la divinisation, ont été constatées dans l'étude de M. Budimir *De Olympi Homerici imagine contraria*⁴.

¹ Mil Pavlović, *Tara, Mal. Maja*. VII^e Congrès International d'Onomastique. *Acti* II.

² Mil. Pavlović. *Les Traces des Oronymes les plus anciens en Illyricum*. Albanološka istraživanja, knj. 3, Priština, 1965—1966.

³ Mil. Pavlović, *De l'Appellatif à l'Onomastique*. — *Symbolae Philologicae in honorem Witoldi Taszycki*. Krakow, 1968, 243—249.

⁴ Milan Budimir, *De Olympi Homerici imagine contraria*. Glas Srpske Akademije Nauka, knj. 236, Odeljenje literature i jezika, n. s. N^o4, 23—33. Beograd, 1959.

Or, Olympe de l'Illiade n'est qu'une montagne rocheuse. Au contraire, Olympe de l'Odyssée est le siège des dieux et des bienheureux, imago du Paradis, jardin de délices. C'est le fait qui se manifeste par les oppositions différenciées: d'un côté

"Olympos (I): ѓros

où l'on substitua ѓros à la base *leup-, *lump-, et de l'autre le rapport stylistique

"Olympos (I): "Olympos (O).

L'idée d'un ciel de pierre, et l'analyse suivie par Budimir sont très suggestives. Olympe, contenant deux valeurs sémantiques („dirigé vers le ciel de pierre“) pouvait être conçu comme un oronyme, sans être en opposition avec un appellatif spécifique, et de la sorte soupçonné d'avoir donné la base à l'oronyme de la poésie populaire serbe, localisé „du côté de la mer“ (Karadžić), donc dans la zone de l'influence grecque.

L'oronyme *Tara*, en corrélation avec l'appellatif oronymique *tara* „terra inculta“, avait été étudié à plusieurs reprises, par Alessio⁵, Lahovari⁶ et Pavlović¹ (1960, Firenze, *Atti* II), aussi par Mme Maria Giovanna Arcamone⁷. L'oronyme *Tara* ne s'oppose pas à être associé au divonyme gaul. *Taranis*, resp. *Taranuncos*, cf. gaul. *taran* „tonnerre“ (Dottin, 94). Au contraire, *Taraboš* ne serait qu'un oronyme indiquant la vie pastorale (cf. gaul. *bovi*, Dottin, 99). Ce type, remplacé par *plana*, est très rare; mais les variantes *tar-*, *ter-*, *tra-*, *tre-* se reproduisent dans la toponymie. Le type „tor“ (*Durmitor*, *Visitor*, *Pirlitor*) fait penser plutôt à „taurus“ (cf. Torlak), sans aucune doute reconstruit d'après *tor*, *torina*, très fréquents comme appellatifs.

III

Les éléments les plus caractéristique pour l'ancien Illyricum sont **mal* et **maj*. L'isoglosse „mal“, identifiée en Europe centrale, embrasse aussi, d'après Lahovari, les pays de l'Orient et de la Méditerranée, ce que j'interprète dans mon article cité.⁸ Mais les éléments *mal* et *maj* sont très fréquents

⁵ Giovanni Alessio, *Preilirco d'arra-derra „tera, landa“*. Revue Internationale des Etudes Balkaniques, 3 1937—1938, 249—251.

⁶ C. Lahovari, *Concordances toponymiques entre l'ancien monde méditerranéen, les pays basques et l'Inde dravidiennne* (A propos du VII^e Congrès International d'Onomastique, Tiré à part 1960).

⁷ M^{me} Maria Giovanna Arcamone, *La Radice DHER et problema di un filone illyrico nel dorico*. Archivio Glottologico italiano, vol. 42, fasc. 1, 1964, P. 1—39.

⁸ Cf. Мил. Павловић, *Трагови ѓрасијарог језичког сујсјпраша Средоземља на Балкану и Пиринејима*. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. 3. II. 95—116. — В. нап. 1 и 2.

en Albanie, sans être méconnus en Illyricum. C'est Balducci⁹ qui nous en instruit. C'est le type de syntagmes oronymiques *Mal i Hotit*, *Mal i Prosgoli*, aussi *Mal e zi*, *Mal i barth*, ce qui permet d'établir le rapport

mal : *majë* montagne : *pic*.

Un territoire caractérisé par les noms de montagnes individualisées n'a pas donné lieu qu'à un nombre très restreint de collectifs oronymiques comme **Maltia* (s. Malesija). Au contraire, les dérivés du type *mal* sont caractéristiques: *Maleš* (Macédoine), même dans le syntagme *Malo Malovo* (à l'est de Pirot), ensuite col. *Malča* (au nord - est de Niš), *Maljen*, *Malovan* (Bosnie, chants populaires serbes), et aussi quelques syntagmes — *Male Babine* (Bosnie), *Male Batalage* (Valjevo, Serbie).

La variante **mol* — *Omolje*, oronyme et territoire montagneux de la Serbie de l'Est, indique une isoglosse dispersée. Cet oronyme, ayant à son côté *Malenik* (près de Zlot), fait remarquer l'article grec δ , constaté par Budimir dans l'oronyme Olympe. Il est soutenue par la forme grecque *mōlos* "guerre + frontière de défense", également *mol-ia* (W-H II, 109), mais aussi promontoire du Péloponèse. Cette variante *mol* est très caractéristique pour le roumain d'après la toponimie roumaine¹⁰. Cependant j'ai déjà constaté les traces de la même variante du côté opposé. Le nom composé du *Kosmaj* (Beograd) d'après la tradition devait être *Molovanj*, auquel j'ajoute *Molovan* (**Molvorn*), *Mojkovac* (dérivé, l' : *lj* > *j*, Monténégro), *Molumat*, *Mosor* (**Mol<i> sor*, Dalmatie), *Spodmol* (Slovenie), *Molisi* (colonie des Albanais en Italie), *Molèse* (France); ensuite la variante *mol* — *Mulat* (*o* > *u*, cf. JF XXVII). Les dérivés onomastiques témoignent une isoglosse très large des oronymes qui n'existent plus.

La fonction oronymique de la base **maj* est très restreinte en Illyricum, p. ex. *Majska Poljana* (Slovenie), la coline *Maj* et la rivière *Maja* (Lika), *Majevica* (Bosnie). Ce *maj* se retrouve dans le composé oronymique *Kosmaj*, cf. **cos* "bois", dont on a noté deux exemple en Monténégro, et quelques variantes en Croatie (Lika).

IV

La romanisation du substrat antérieur provoqua les résultats différents dans les parlars qui allaient former l'unité des dialectes roumains d'un côté, et de l'autre — les couches qui devaient se soustraire aux processus de la slavisation. C'est l'étude citée de Jorgu Jordan¹⁰ qui fait remarquer les

⁹ Antonio Balducci, *Itinerari albanesi*. Roma, 1917.

¹⁰ Jorgu Jordan, *Toponimia Romînaescă*. Editura Academiei Republici Populare Romîne, 1963.

interférences des types *mal, *mol et *mont, *munt. Nous ne citons que quelques exemples: a) *Măloșelul*, *Măloștetul*, *Maluț*, *Mălina* (115), *Mogară* (**Malgara*), *Molea* (110), *Movila* (36—37, 40, 43, 237, 307); b) *Montan* (136), *Monteorul* (37, 341, 455), *Munteanul* (297—298), *Muntele* (26, 33, 37, 104, 415), *Mutul* (318).

Comment donc expliquer le rapport entre *mal et *mont en Illyricum? Une défensive de la base *mont n'était pas causé uniquement par le type *mal, mais aussi par les processus complexes et hétérochrones de la slavisation, qui aboutissaient à un résultat tripartite.

D'abord l'appellatif slave *gōra* se substitua à l'appellatif oronymique *mal, resp. *mont—avant d'avoir été remplacé par la formation nouvelle *planina*. Aussi à une époque très ancienne fut formé le nom d'une grande partie montagneuse du Monténégro col. *Brda*, d'après **Maltia*, lequel type est conservé à la frontière de l'Albanie. Sur la base *brdo* on a formé *Zabrđe* et le toponyme *Brđani* (Šumadija, Serbie), d'après l'indication concernant les gens originaires des *Brđa*. Le type *gora* constitua p. ex. les oronymes *Gorica*, mont près de Niš, pl. *Gorice* (Slovenie), *Gora* resp. *Prizrenska Gora*, près de Prizren, aussi bien les syntagmes oronymique p. ex. *Suva Gora*, *Petrova Gora*, *Mokra Gora*, *Fruška Gora*.

Ensuite, avec la formation de l'ethnonyme *Valaques* pour les tribus romanisées du substrat, firent constitués aussi les oronymes p. ex. *Vlašić* (Bosnie, Serbie), *Vlasina*, également hydronyme (Serbie de l'Est), *Vlasenica* (Bosnie), lequel type se reflète dans la toponymie (cf. ma communication, VIII^e Congrès International d'Onomastique Générale), et de même en patronymie, depuis les plus anciens documents. La base de l'ethnicon *romanse reproduit dans les oronymes *Romanija* (Bosnie), *Rumija* (Boka Kotorska).¹¹

Enfin, aux oronymes anciens slaves, formés sur les zoonymes et phytonymes (*Medvednik*, *Vučja Gora*, *Jastrebac*, aussi *Bukulja*; *Jablanica*, *Čermerno*), et aux autres, fondés sur les impressions (type *Velebit*), on avait ajouté les nouveaux oronymes spécifiques concernant les mines (p.ex. *Suvo Rudiste*, *Rudnik*, *Kopaonik*), et les autres de la vie pastorale.

Cependant la situation oronymique avait été changé complètement avec l'introduction de l'appellatif nouveau *planina*, lequel repoussa l'appellatif *gora*, se dressant contre la base *mal et fit naître les syntagmes oronymiques, dont j'ai nommé quelques exemples (*Babina Planina*, *Golema Planina*, *Stara Planina*, *Suva Planina*) dans mon article déjà cité (*Albanološka istraživanja*

¹¹ Mil. Pavlović, *Les Traces des Celtes en Illyricum*. Proceedings of the eight International Congress of onomastic sciences. Mouton et CO, The Hague — Paris, 1966. P. 371—377.

III). S. Georgijević ajoute d'autres, surtout d'après l'édition de l'Académie serbe des Sciences "Naselja"¹².

Le premier problème concernant l'étymologie du mot *planina* avait été déjà posé par Schütz.¹³ Il interprète les opinions de Vasmer, Trautmann, Mladenov, Holub, indiquant les difficultés pour y reconnaître un mot slave. — En réalité ce mot ne peut pas être considéré comme le mot du slave commun: il n'est connu que dans les contrées slaves où il fut introduit par les migrations des Valaques.¹¹

Pour expliquer la valeur *planina* "montagne", il faut suivre le processus sémantique même. Dans les diplômes de donation des rois serbes (XIII^e, XIV^e) ce mot a le sens "vaste pâturage", ce qui a déjà été remarqué par Schütz. Mais ce ne fut pas dans le langage des Valaques que se formula la valeur "montagne". Par les migrations de ces peuplades le mot *planina* fut introduit dans la langue tchèque, indiquant "Ebene, Flur, Gefilde" (p. 23) Au contraire, le changement sémantique s'opéra, pendant l'assimilation, dans les pays slaves balkaniques. Les Serbes et les autres Slaves du Sud ont admis le mot *planina* avec l'élargissement du sens appliqué à la montagne toute entière, mais ce mot n'était pas compris comme un augmentatif. Pour la valeur augmentative on a formé l'expression syntagmatique *Golema Planina* et l'appellatif-péjoratif dérivé *planinetina*. La valeur "grand plateau", resp. "vastes pâturages", s'approprièrent les mots *visoravan*, *visija*, *ravnište*, dial. *ramnište*, or. *Ramnište*. Indépendamment la base l.v. *plana* forma une série de toponymes, sans avoir repoussé *zaravan*, *ravnjak*, même *pleš*, aussi or. *Plješ*. De cette manière l'appellatif *planina* repoussa *gora*, qui garde le sens "bois" ou "feuillage", tandis que certains oronymes de ce type sont restés (*Mokra Gora*, *Petrova Gora*, *Fruška gora*: *Francohorion*). Mais l. *platea* (Walde-Hofman II) n'a donné que l'oronyme pl. t. *Platije* "terrasses" avec le sens restreint "bord abrupt de la terrasse" (Monténégro), sans être reproduit en toponymie. Cependant l'ancienne valeur sémantique "plana" est à reconnaître dans le nom de la contrée *Zaplanje* (Serbie de l'Est.).

VI

Les effets de ces processus oronymiques très complexes se manifestèrent par la formation des ethnonymes.

En grec, *pétros* ne forma qu'une métaphore anthroponymique; mais la montagne de pierres, identifiée avec le ciel, constitue le patronyme

¹² Светозар Георгијевић, *Балканолошке студије*, Ниш, 1968. — Радови Катедре за језик Више педагошке школе у Нишу, 1967, II. 1 ff.

¹³ Joseph Schütz, *Die Geographische Terminologie des Serbocroatischen*. Akademie — Verlag. Berlin, 1957.

Akmenides (Budimir, op. cit. 24). Ceci fait comprendre le nom de la tribu *Malisor*, aussi le nom de la contrée et l'ethnonyme *Mal e zi*, s. *Malesija*, et d'après le même principe *Crna Gora* — *Crnogorci*. Une ancienne tribu serbisée dans les documents du XV^e s. est nommée *Malonšiči* (Inscription 1494, Šoć), d'après lequel on a le patronyme *Malušiči* (on > o > u). Après la désagrégation des tribus celtiques, l'oronyme *Šar-Planina* reflète l'ethnonyme des Scordisques, lequel repose sur la base oronymique **Scard-*, var. **Scerd-*, **Scizd-* (cf. mon article, JF XXVII), cf. gr. *skīros* "lieu pierreux, rocher" (sc' > š). Le nom de la tribu *Komljani* est dû à l'oronyme *Komovi*; ensuite *Cuce* repose sur la base *kuk*, *cuk* var. *čuk*, cf. *čuka* "pointe du sommet". Aussi le nom de la tribu *Pješivci* correspond au terme *pleš*: or. *Plješ* (l : j), ce qui confirme l'explication du type *Pestum* en Italie (cf. Carlo Battisti, le type "Pescopagno").¹⁴ Enfin, il faut ajouter que Skok a bien expliqué l'ethnonyme s. *Peroi* (Istrie) par le latin "petrarium".¹⁵

Il est caractéristique que le nouveau type *planina* ne provoqua aucun ethnonyme, parce qu'il s'appropriâ un sens très général. Ceci coïncide avec le processus de désagrégation de la structure des tribus (excepté en Monténégro), et avec la formation de l'ethnicon Valaque. Au contraire *plana* substantivée fut naître le toponyme *Plana* à plusieurs reprises, aussi *Velika Plana*, *Mala Plana* (Serbie centrale). — Le toponyme *Planina* est rare: en Serbie une seule fois, mais en Slovenie 15 fois (d'après S. Georgijević, 37). On note aussi les syntagmes oronymiques *Široka Planina*, *Planinsko Grahovo*. Les variantes sémantiques de *Plana* ne sont pas très rares en toponymie, p. ex. *Ploča* (Serbie, plusieurs fois), *Pločica* et *Ploskištino* (Prizren), *Pločnik*. Il faut citer aussi *Pranjani* (Serbie centrale), provenant de *planjani* (rhotacisme) et la variante *Planeja* (Prizren).¹⁶

Plana est aussi l'antroponyme féminin (Monténégro), et le patronyme en albanais.

VII

Au point de vue méthodologique, les études sur l'oronymie font remarquer une réciprocity très prononcée des causes et des effets, — ce qui permet les orientations combinées concernant les isoglosses et les localisa-

¹⁴ Carlo Battisti, *Il tipo „Pescopagno“ nella toponomastica dell'Italia centro-meridionale e il nome di „Pestum“*. L'Italia dialettale, vol. 24, n. s. 1. P. 1—23. Pisa, 1961.

¹⁵ Петар Сок, *Топонимаски проблеми*, Историски часопис Историског института САН, (књ. 2, Београд, 1952, II. 11—13).

¹⁶ Радомир Ивановић, *Власиљинска Манасиџа Арханђела, код Призрена*, Први део. Историски часопис Историског института Посебни отисак. Београд, 1959. 345—360. Други део: *Историјско географска исцртавања III*, Београд, 1959. P. 209—253.

tions géographiques et chronologiques. Cependant il y a des oronymes pétrifiés, qui restaient en dehors de ces concurrences. Ce sont les oronymes déjà nommés *Durmitor*, *Visitor*, *Pirlitor*, et quelques autres, p. ex. celt. *Avala* (Dottin 67, 86)¹⁷, *Lelija* (M. Pavlović, 1858), *Ozren* (bis). La divinisation surtout était toujours la cause d'une spécification caractéristique d'individualité oronymique (*Olympe*). Dans ces cas l'oronymie ne se reproduit pas. Au contraire le nouveau appellatif oronymique (*planina*) fut très vital en reproduction; il servit même de base dans quelques cas de toponymie, et par la suite aussi de patronymie, même d'anthroponymie. (Pour les étymologies v. la note 18).

M. Pavlović

(Communication, X^e Congrès d'Onomastique, 1969, Wien).

Резиме

М. Павловић

БОРБА ОРОНИМА И СТВАРАЊЕ НОВИХ ОНОМАСТИКОНА У ИЛИРИКУ

Сусрети и симбиозе разних народа у Илирикуму огледају се релативно најбоље у распореду оронима, с обзиром на историјске прилике схваћене социјално, а нарочито у односу на пастирски начин живота читавих супстратних слојева. При томе митодолошки трагови и оронимска дивинизација (М. Будимир, о Олимпу; и др.) имају много удела.

Већ за примарни, у перспективи најудаљенији, неидентификовани слој су карактеристични неки оронимски елементи, као **leup-*, **lumf-*, а и **log-*, **lom-* (у коинциденцији са слов. типом **lom-i-*, (упор. *Ломница*, *Лом Паланка*). Тога је типа и база **carp-* (*Carpathes*), која се у нас јавља у корадикалном апелативу *карси* и са метатезом *крас* (упор. *кри*), а и као топоним *Крайина*, евентуално и као етноним алб. *Krasnići*.

Међутим оронимски тип **tara* „terra inculta“, који је изразито карактеристичан за медитеранску магистралу, али је разношен и

¹⁷ Georges Dottin, *La Langue gauloise*, Paris, C. Klincksieck, 1918.

¹⁸ W. H. — *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch* von A. Walde. — 3., neubearbeitete Auflage von J. B. Hofmann. — Erster Band A—L. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. Heidelberg, 1938. — Zweiter Band M—Z. Carl Winter. Universitätsverlag. Heidelberg, 1954. — Registerband, zusammengestellt von Elsbeth Berger. Carl Winter. Universitätsverlag. Heidelberg, 1956.

галским миграцијама, у Илирику се сукобио са келт. **cos* (распрострањеним нарочито у Ирској и Француској, као и са средње-европским илирским типом **mal*, вар. **mol*, тако да је *mal* постало типично за оронимију албанску (Balducci), али у мање густој мрежи јавља се као *Малеш* (Македонија), *Малча* < **malta* (И. Србија), *Мало Малово*, (ист. од Димитров-града), *Маљен* (Србија), *Омоље*, *Малајница* (И. Србија), *Малован* (Босна), *Малинска* (Далмација), и др.

Грчко-албанска територијално изражена изоглоса базе **тај* у значењу „чука“ типична је за албански ареал, а са дивинизацијом јавља се на српском терену, мада ретко, нпр. у ор. сложенници *Космај* (cf. *Космај* у Цр. Гори), затим у изведеница *Мајевица* и др. Романизирани супстрат прихватио је вулг. л. базу *mont-*, која се у борби са **mal* афирмирала у врло реткој мрежи, као *Муџ* (*on* > *o* > *u*, стара *Рашка*), *Мучањ* (Србија), али недовољно јака да потисне *тај*. Међутим оронимски корелатив *plana* у облику аугм. *џланина*, под условима пастирског живота Влаха веома значајан појам, јавља се у повељама српских владара (XIII, XIV в. обично у мн. *џланине*, са значењем „велика испасишта“, „grands pâturages“). У миксоглопском процесу етничке симбиозе оронимски апелатив *џланина*, са семантичким ширењем, добио је значење „montagne“, сузбијајући тип *тај*, и слов. *гора*, које алтернатионо добија семантичку вредност „лес“, одн. „шума“. Али својим миграцијама према северу Власи су разносили речи *џланица*, *џланина* „Ebene, Flur, Gefilde“, како је за чешки језик констатовано, а слично је преко карпатског правца кретања реч донета у пољску и украјинску зону.

У српској и хрватској зони реч *џланина* је формирала већи број оронимских синтагми, као *Сџара Планина*, *Сува Планина*, *Иван-џланина*, *Шар-џланина* и др., поред очуваних синтагми *Сува Гора*, *Фрушка Гора*, *Пејфова Гора*, *Призренска Гора* а и *Скојска Црна Гора*.

Продуктивност базе *plana* манифестовала се шире, и јавља се у топонимији као *Плана* (Н. Санџак, *Рашка*; долина *Ибра*), *Мала Плана*, *Велика Плана* (Шумадија) и др., као назив села *Планиница* (Ваљево, Зајечар, донето са Косова), а затим као антропоним ж. р. *Плана* (свакако у контаминацији са лат.-келт., митол. „планински, дух, вила“; упор. Karl Haberland, *Die Mittagsstunde als Gesiterstunde. Zeitschr. für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, XIII, 310 и д.), врло ретко као етнонимски патроним *Планина* „Горштак“ као *Малоншић*, *Малушић*).

Овакве семантичке смене неједнаког интензитета су резултат етничко-миксоглотских процеса, нарочито у току романизације и славизације. Обратно, у румунском језику интерферирају базе **mont-* и **mal*, а са основним значењем **plana* широко је распрострањено унета српска реч „пољана” као *pojana*, као и у ор. синтагмама типа *Pojana Chioara*, — *Rotată*, — *Rotundă* (J. Jordan, 333, 455). Као непродуктивни, остали су од искони индивидуализирани топоними *Дурмиџор*, *Пирлиџор*, *Визиџор* и још неки. Спецификовани ор. апелативи могли су бити мултиплицирани у оронимији, као *Козјак*, *Козара*, и сл., односно као *Авала* гал. *Abalon*—*Avalon*.

Ове закључне констатације имају значаја за балканистичку миксоглотију а и за општу лингвистику.

ОЛГА РИСТИЋ

ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКЕ ОДЛИКЕ
ТВОРБЕ ИМЕНИЦА У НЕКИХ СРПСКИХ
И ХРВАТСКИХ РОМАНТИЧАРСКИХ ПЕСНИКА

Докторска дисертација, одбрањена 4. III 1966. године на Филолошком
факултету у Београду, пред комисијом коју су сачињавали:

др Михаило Сивановић,
редовни професор Београдског универзитета

др Људевит Јонке,
редовни професор Загребачког универзитета

др Асим Пецо,
доцент Београдског универзитета

С К Р А Ђ Е Н И Ц Е

АЈ:	Adamović Julije, Francusko-hrvatski rječnik, Zagreb 1901.
БР:	Бранко Радичевић, Песме, Београд 1924.
ВРј:	Српски рјечник Вука Стеф. Караџића
грч.:	грчки
Ђ Ј I, II, VIII — X:	Дела Ђуре Јакшића, књ. I Песме лирске, Београд 1882; књ. II Песме епске, Београд 1882; књ. VIII, IX, X Дrame, Београд 1883.
ЂП:	Ђорђе Поповић, Српско-немачки речник, II издање
ЈЂ:	Јован Ђорђевић Латинсћ, ко-српски речник, Београд 1886.
ЈЈЗ:	Певанија Змај-Јована Јовановића, Нови Сад 1882.
лат.:	латински
мађ.:	мађарски
н:	наслов
нем.:	немачки
НП I, II, III:	Настас Петровић, Француско-српски речник, св. I (1875), св. II (1883), св. III (1888), Београд
ПП:	Петар Прерадовић, Дела, Загреб 1932.
Р:	Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности
РЈА:	Rječnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
рус.:	руски
СВ:	Stanko Vraz, Djela hrvatskih pisaca, Zagreb 1954.
тал.:	талијански
тур.:	турски
фр.:	француски
/:	усправна црта означава крај једног стиха
[]:	у угластој загради дате су допуне примерима према контексту

УВОД

1. Вукова борба за књижевни језик и правопис, с једне, и илирски покрет, с друге стране, мада потекли у различитим друштвеним и историјским приликама и из различитих културних потреба, доводе до једног јединственог српскохрватског књижевног језика. На истоку код Срба уводи се народни језик у књижевност који је потиснуо неприродну мешавину српског, црквенословенског и руског језика, а на западу код Хрвата усваја се штокавски дијалекат у књижевности која је већ била на народном језику. Тако ће половином деветнаестог века народни језик на штокавској основици постати заједнички књижевни језик за цело српскохрватско језичко подручје. Њиме ће, поред других, одмах писати и најизразитији и најплоднији романтичарски песници Бранко Радичевић, Станко Враз, Петар Прерадовић, Јован Јовановић — Змај и Ђура Јакшић, песници чији смо језик одабрали за наш рад. Од њих се Бранко Радичевић и Станко Враз нешто издвајају: Радичевић својим песничким стваралаштвом на народном језику доприноси победи Вукових начела, те је његов значај „у пуном творачком усвајању Вукова духа“¹, а Враз, Словенац, напушта писање на свом матерњем језику и прихвата у даљем раду штокавски дијалекат српскохрватског језика, али „За разлику од већине Илираца, који су пјевуцкали или према старокласичним, или њемачким, или дубровачким узорима, Враз је задатком свога покољења држао: треба створити књижевност, која ће бити по вриједности умјетничка, а по духу и стилу народна“²; ту уметничку вредност Враз је увидео у народној књижевности, и у њеном садржају, и у њеном изразу³. Али не само он, него и остали романтичарски песници које смо одабрали, захваћени општим европским таласом романтизма у коме се буди живо интересовање за народне умотворине, надахњивали су се свежином, јасноћом и лепотом израза наших

¹ А. Белић, Вук и Даничић, Чланци и расправе, Београд 1947, 67.

² Antun Baras, Stanko Vraz, Djela hrvatskih pisaca, Zagreb 1954, 23.

³ *op. cit.*, 26.

народних песама. У том смислу они представљају јединство — поборнике истих начела. Извесне лексичке разлике, условљене посебним историјским и друштвеним приликама, не замућују нимало заједничку основицу истог, народног језика и не нарушавају принципе у погледу творбе речи и њиховог семантичког развоја. Из тих разлога лексички фонд који пружају њихова дела биће посматран као једна целина.

2. Утицај народних умотворина, које су послужиле, дакле, као узор романтичарским песницима, у нашем случају не треба посматрати у вези са метром, својственим народној поезији, нити у вези са усталеним синтагмама које се понекад јављају без обзира на стварно значење (као: *бело лице, бело грло, сиње море, зелена горица* и сл.), већ у одабирању постојећих народних речи и у даљем грађењу у том духу.

3. То даље стваралаштво наших песника распламсало је и само доба романтизма, доба у којем бујност маште, снажна патриотска осећања и непосредни љубавни изливи захтевају и свој израз: додавање нових значења већ постојећим речима, стварање нових и одабирање речи одговарајуће семантике. Наш задатак управо и лежи у томе: колико су ови непосредни „поствуковци“ заслужни за даљи развој нашег језика и шта је карактеристично у њиховом песничком стваралаштву.

4. Да бисмо дошли до овог резултата, ексцерпирали смо речи, и наше и стране етимологије, са јасним односом основе и суфикса, односно са јасним односом саставних елемената; да би се уочила и нијанса значења или да је неки необичнији облик у вези са сликом, ексцерпирали смо и стихове у којима су те речи заступљене. Тако се истовремено може пратити и облик и његово значење. Добивена грађа сврстана је најпре по азбучном реду како би се лакше извршила провера јесу ли све речи засведочене у Вуковом Рјечнику и Рјечнику Југославенске академије зпаности и умјетности, као и у грађи за Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности. Као нова значења и нове творевине сматрамо оне које су, према загребачком Рјечнику и поменутој речничкој грађи, ушле у наш језик од средине деветнаестог века. Критеријум да нека реч сигурно није творевина романтичара, јесте њено присуство у Вуковом Рјечнику или у неком извору пре средине деветнаестог века, а што пружа грађа за Речник Српске академије наука и уметности. Свакако да је у стваралаштву наших српских романтичара било утицаја и књижевности која је непосредно претходила романтизму, али ту везу није могуће испитати услед недостатка одговарајућег речника. Поред овога, ни Рјечник Југославенске академије не обухвата све изворе ранијег и свога времена са западног

језичког подручја. Због тога ће се, у овом смислу, добити приближна слика доприноса песника романтичарског доба.

5. Ако би се грађа романтичарских песника посматрала кроз призму односа основе и суфикса, односно саставних елемената речи, добила би се само слика статистичког прегледа. Из тог разлога анализирали смо и значења сваке поједине речи, које она добија од свог целокупног обличја и у вези са контекстом. Најзад, према њиховим општијим значењима, сврстали смо их у одређене значењске категорије.

6. Несумњиво да би од врло велике користи био преглед целокупне творбе речи, али с обзиром на сложеност проблема у вези са сваком врстом речи понаособ, на начин посматрања и с обзиром на обиље грађе, овом приликом биће изложене само именице. Уосталом, оне су као једина самостална језичка категорија са својом структуралном и семантичком проблематиком у суштини најбитније за наше испитивање.

7. Што се тиче творбе речи, у чијем оквиру мислимо првенствено на именице, Вуков научни чланак Главна свршивања суштествителни и прилагателни имена у српском језику⁴ и Даничићеве Основе⁵ први су зачеци код нас у проучавању поменуте области као посебног дјела науке о језику, дјела који проучава обличје речи, његов постанак и значење. Наведени радови, а првенствено Даничићев, приказују формалне елементе у саставу неке изведене или сложене речи, односно представљају потпун попис свих суфикса у српскохрватском језику, као и врсту основе којој се они могу додати. Ова почетна фаза науке о творби речи само је збирка примера, по речима А. Белића⁶, односно анализа постојећих речи, њихова филолошка обрада која не осветљава принципе грађења нових речи у нашем језику. На ово питање не даје одговор ни Вуков целокупан рад, недељиво везан и за област творбе речи почевши од његове реформаторске делатности око увођења народног језика у књижевност и непрестаног настојања да се одстране туђи елементи, непотребне стране речи и речи начињене противно духу нашег језика⁷. Ни Вуков поступак одабирања продуктивних суфикса за уобличавање нових речи при превођењу Новог завета, а које би „казао... и најпростији

⁴ Вук Стефановић Караџић, Главна свршивања суштествителни и прилагателни имена у српском језику, Даница 1828, Беч, 96—104.

⁵ Ђуро Даничић, Основе српскога или хрватскога језика, Београд 1876.

⁶ А. Белић, О грађењу нових речи, Наш језик књ. IV, 131.

⁷ Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Караџића, књ. III, Београд 1894—1896, 152, 153.

Србин, само кад би му затребале“⁸ не доводи до јаснијег решења, изузев што указује на аналошки пут према постојећим речима, а што би, опет, зависило од језичког осећања сваког појединца.

8. Међутим, појава Науке о грађењу речи А. Белића⁹, који своје поставке детаљно разматра у делу О језичкој природи и језичком развојку¹⁰, доводи до суштинских објашњења природе творбе речи у нашем језику. Ту се процес творбе речи посматра не само у вези са облијем речи као изведенице или композите, већ и у вези са њеном функцијом и значењем. Овакав лингвистички метод који у својој синтези обухвата и филолошку анализу, указује да и сама промена функције условљава промену значења, односно прелазак речи једне категорије у речи друге категорије. То и лежи у основи грађења изведених речи, које обично добијају и одређени наставак као спољашње обележје промене функције и новог, изведеног значења¹¹.

9. Ове принципе поред А. Белића нарочито разматра проф. Михаило Стевановић¹² који као најбитније истиче значењски елеменат, то јест семантички развој сваког суфикса понаособ, а што приказује на обиљу примера поглавито из савременог књижевног језика.

10. Из до сада наведених разлога и наше ће испитивање бити усмерено у том правцу, тј. именички материјал заступљен у нашој грађи биће тако и разврстан. Али, иако се у „Грађењу речи“ и „Савременом српскохрватском језику“ полази од поделе на појединачне суфиксе, где је у исто време дато и значење, за наш рад погоднији је обрнут пут: најпре подела према значењу која ће обухватити именице субјективне оцене, апстрактне именице, именице са значењем носиоца неке доминантне особине, именице са значењем вршиоца неке глаголске радње, акције, именице које означавају разна оруђа, справе, предмете уопште, имена животиња, имена биљака, цвећа, имена етника, збирне именице, имена места, сложене речи и изведенице условљене поетским законима (метром или сликом)¹³; затим, при оваквој подели, у оквиру сваког значењског

⁸ Предговор Новог завета, ор. cit., 267.

⁹ А. Белић, Наука о грађењу речи, Београд 1949.

¹⁰ А. Белић, О језичкој природи и језичком развојку, лингвистичка испитивања, Београд 1941; књ. II, Београд 1959.

¹¹ А. Белић, Грађење речи, 9.

¹² М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик, Београд, 1964, 401—624.

¹³ У овој књизи Јужнословенског филолога објавиће се прве четири семантичке категорије, тј. именице субјективне оцене, апстрактне именице, именице са значењем носиоца неке доминантне особине и именице са значењем вршиоца неке глаголске радње, акције.

типа именица, обратиће се пажња и на појединачне нијансе у вези са контекстом, и на прелазак једног значења у друго, њему сродно значење; именички материјал обухваћен сваком значењском нијансом биће разврстан по азбучном реду суфикса. Такав распоред грађе пружиће одмах и преглед заступљености појединих суфикса.

11. У области посебних значењских категорија именица, поред поменутих дела која их садрже у своме обиму, од велике су важности за наш рад посебне студије А. Белића¹⁴ и проф. Р. Бошковића¹⁵, као и други мањи радови и чланци који третирају понеки проблем у вези са творбом речи.

¹⁴ A. Belić, Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplificativsuffixe, *Archiv für slavische Philologie*, XXIII, с. 134—206; Природа и происхождение существительных субъективной оценки, *Јужнословенски филолог* XXII, 131—139.

¹⁵ Р. Бошковић, Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници, *Јужнословенски филолог* XV, 1—154.

15 Јужнословенски филолог

ИЗВЕДЕНЕ РЕЧИ

I

ИМЕНИЦЕ СУБЈЕКТИВНЕ ОЦЕНЕ

12. По завршеном ексцерпирању и семантичкој класификацији именичког материјала, уочава се да су неке значењске категорије, према броју примера, далеко заступљеније од других. То су на првом месту именице субјективне оцене чијом су честом употребом романтичарски песници изражавали своју непосредност осећања, своја снажна, искрена одушевљења или тугу, а што је уопште карактеристично за њихов књижевни правац. Из тог разлога именице субјективне оцене биће најпре приказане.

13. Даље, ако се упореде именице субјективне оцене са другим изведеним речима, запажа се битна разлика међу њима. У погледу творбе ове се именице изводе готово само од именица, док остале речи настају ређе од именица, а углавном од придева и глагола. С обзиром на значење и синтаксички однос њихових саставних делова, ове последње у свом општем, детерминативном делу имају придевско значење којим се ближе одређује друга именица која се садржи у пуном значењу целе речи. Поменути први, тј. детерминативни део такође има придевску функцију и у речима које се изводе од именица, где општи именички део атрибуцки одређује другу именицу¹.

Међутим, речи личног става разликују се и у творби, како смо већ поменули, и у односу саставних делова. Именичко значење, односно именичка функција, садржи се у самој именици. То се значење, значи, не мења и именица представља, према томе, управни део, а суфикс који се додаје именичком делу има придевско значење, односно заступа

¹ Исп. укућани „кућни људи“, „домаћи“, А. Белић, Природа и происхождение существительных субъективной оценки, Јужнословенски филолог XXII, 131.

детерминативни део изведенице. Овде је, дакле, обрнут однос: најпре именица, па одредба, што се противи законима нашег језика, јер конкретно *кућица* нпр., значи „кућа мала (драга, пријатна)“, а *кућерина* „кућа велика (одвратна, ружна, стара)“. Значења, пак, која уносе суфикси којима се изводе речи личног става своде се на модификацију значења именице која је у основи неке изведенице, односно овим суфиксима показује се нешто што је мало, слабо или велико, јако и сл. Оваква значења одговарају природи придева који могу значити особину у мањем или већем степену, односно неку позитивну или негативну особину, и од којих су се, тј. придева, могли у извесним случајевима пренети на именицу већ готови наставци са одређеном значењском нијансом². Али оваква значења могла су се добити и од самих именица. Од речи као *дејте*, *зверје*, које значе нешто младо, мало, могао се аналогично пренети суфикс *-е* (< *е*) и на друге речи дајући им деминутивно или хипокористично значење.

Углавном, речи личног става граде се на тај начин што се на именице, које не мењају своје основно значење, додају суфикси са већ одређеним значењем индивидуалне оцене модификујући у извесном смислу основно именичко значење.

14. Поменућемо да су најновија испитивања показала да и међу осталим изведеницама које не припадају речима личне оцене има оваквог синтаксичког односа њихових саставних делова (нпр. *лавица*, *џауница* и сл.), као што и именице *мазало*, *Шојлук* и др. носе у себи погрдно нијансу, само с том разликом што она не зависи од суфикса, већ од других услова (од значења општег дела или од саме ситуације, тј. када се и на кога примењује)³.

15. Но, исти суфикс и код речи субјективне оцене може дати разна значења једној истој речи⁴ што зависи од ситуације у којој је употребљена. Тако *кућица* може бити и деминутив и хипокористик и пејоратив. Због тога ће се наш материјал, који је богат оваквим образовањима карактеристичним за романтичарске песнике, тако и посматрати. Из тих разлога нисмо се при разврставању материјала могли ослонити само на оно што би својим обликом потврђивало један логичан

² А. Белић, *op. cit.*, 132—133.

³ М. Stevanović, *Sintaksički odnos delova izvedenih imenica*, Ivšićev zbornik, Zagreb 1963, 335—339.

⁴ Деминутивна значења лако се могу развити у хипокористична, а аугментативна у пејоративна слабије или јаче изражена, А. Belić, *Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplifikativsuffixe*.

ред у природним односима. Сасвим је разумљиво да *каменчић* означава мали камен с обзиром да према њему у природи постоји велики камен, да се и у *цвећић* и у *цвећак* такође показује величина, нешто мало, а и мање од нечег другог исте врсте. Можда би се тако могло говорити и о облицима *крваца*, *жећица* ако се одмеравају према количини, односно такође према некој мери уопште. Међутим, примена ових и других сличних облика у нашем материјалу не потврђује поменути однос. Ту се може говорити о значењу речи у вези са датом ситуацијом или, пак, о стилским ефектима који каткад прелазе у манир не допуштајући одређивање стварног значења.

І. ИМЕНИЦЕ СА ДЕМИНУТИВНИМ, ДЕМИНУТИВНО-ХИПОКОРИСТИЧНИМ И ХИПОКОРИСТИЧНИМ ЗНАЧЕЊЕМ

16. Мада су деминутивна значења врло честа код романтичарских песника, ипак преовлађују речи обојене емоционалношћу. Она су одраз њиховог песничког заноса, одушевљења, осећања, уопште њиховог става према свему што их окружује, а што даје и посебну живост, свежину њиховом стилу. Али, с друге стране, претерана, уобичајена употреба извесних деминутива и хипокористика по негде је довела и до друкчијег ефекта: извесна значења су безбојна, неизразита, јер је готово сваки дан — данак, земља — земљица, а жесток, велик бој — бојак (можда је бојак, обично „љути“, „кррави“, употребљен одмила ако се претпостави да је израз жеље за борбом у циљу победе, али можда је и један од стилских ефеката као контраст уз епитете *љути* и *кррави*, *сифрашци* а можда је и последица утицаја народне поезије у којој данак, земљица, бојак нису ретки у сличним ситуацијама). Зато је при одређивању значења сваки облик посматран у вези са околностима, односно као манифестација одређене ситуације.

17. Ради прегледности суфикса дат је најпре целокупан материјал деминутивних, деминутивно-хипокористичних и хипокористичних образовања, а у т. 20. изложена су значења суфикса у вези са ширим контекстом према коме је класификација и извршена.

А) *Именице са деминутивним значењем, њиј. са значењем нечег малог, младог, ситног, слабог, њихог*

а) мушки род

-ак : гласак (ЈЈЗ 147, ЂЈ II 65), градак (ЈЈЗ 144), грумечак (ЈЈЗ 28, 341), змајак (ЈЈЗ 359), камечак (ПП 66), колућак (ЂЈ X 146), крајичак (ЂЈ X 7), кућак (ЂЈ II 30), леићак (ЂЈ X 148), облачак

(БР 205), *осмејак* (ЈЈЗ 75), *йайерак* (ЂЈ X 180), *йламичак* (ЈЈЗ 387, 458, ЂЈ IX 24, 219), *йойочак* (ПП 198), *йрашак* (СВ 132, ПП 48, 134, ЈЈЗ 280, 439), *редак* (СВ 208), *сићушак* (ЈЈЗ 504), *йрунак* (ПП 46, 114, ЈЈЗ 81, 282, ЂЈ VIII 57), *часак* (БР 53, 65, 79, 80, 87, 107, 111, 368, 401, ПП 34, 54, 62, 65, 73, 90, 234, 250, ЈЈЗ 3, 18, 66, 73, 114, ЂЈ I 5, 23, 24, 73, 133, II 69, 77, VIII 65), *чунак* (БР 332), *ибунак* (ЈЈЗ 348);

-ић(-чић) : *барјачић* (ЈЈЗ 45, 259), *белчић* (БР 273), *брежић* (БР 204), *бродић* (ПП 6), *венчић* (БР 351), *в(ј)ејирић* (БР 25, 37, 53, 54, 55, 69, 110, 111, 190, 198, 201, 204, 240, 302, 303, СВ 118, 120, 145, 146, 154, 171, 172, ПП 10, 75, 189, 213, ЈЈЗ 33, 177, ЂЈ II 68), *гавранић* (ЂЈ II 44), *госјодоић* (ЈЈЗ 432), *госјодичић* (СВ 1, 67, ЈЈЗ 96), *градич* (СВ 132), *грошић* (ЈЈЗ 204, 591), *јелечић* (ЂЈ X 55), *кљунић* (ЂЈ VIII 46), *ковчежић* (ЂЈ X 55), *козмић* (БР 280, ЈЈЗ 403), *колујић* (ЂЈ X 42), *комадић* (ЈЈЗ 82, 245), *кончић* (ЂЈ X 93), *крсић* (БР 218, 395, ЈЈЗ 82), *лејирић* (БР 53), *лисић* (ЂЈ II 61), *лончић* (БР 278), *ме[х]урић* (ЂЈ X 11), *мишић* (СВ, 208), *момчић* (БР 318, 332, ЈЈЗ 92), *мосић* (БР 354), *новчић* (ПП 138), *ножић* (БР 89, ЈЈЗ 267, ЂЈ II 83), *носић* (ЈЈЗ 55), *облачић* (БР 55, СВ 220, ПП 70), *ормић* (БР 391, ЂЈ II 9, 10), *йејић* (ЈЈЗ 468), *йойочић* (БР 68, ПП 88, 96, 356, ЈЈЗ 33, 76, ЂЈ II 117), *йрозорчић* (СВ 170), *йрујић* (БР 108, ЈЈЗ 142), *йужичић* (БР 35), *рубинчић* (ЂЈ X 112), *сајић* (ЈЈЗ 51), *синчић* (БР 40, СВ 207, ЈЈЗ 89, ЂЈ I 179), *снојић* (ПП 286), *столић* (СВ 186), *йиерић* (ЈЈЗ 227), *йрунић* (ЂЈ X 123), *[х]расић* (БР 357, 364), *цветић* (БР 53, 56, 69, 81, 99, 186, 204, ЈЈЗ 63, 76, 92, ЂЈ VIII 39, 67), *џојфић* (ЈЈЗ 227), *џрвић* (ЈЈЗ 240, ЂЈ VIII 84), *џојорић* (ЈЈЗ 231), *шеширић* (ЈЈЗ 90, 92);

-ац : *облачац* (СВ 158), *йехарац* (ЈЈЗ 409), *чунац* (СВ 111);

б) женски род

-ка : *зенка* (ЈЈЗ 433), *сйворка* (ЈЈЗ 266);

-ца : *р(иј)ечца* (БР 197, 290, 319, 379, 387, СВ 107, 110, 127, 143, 152, 192, 219, ПП 53, 116, 179, 263, ЈЈЗ 66, 143, ЂЈ I 111, 159, II 99, VIII 11, 22), *сйварца* (СВ 124);

-ица(-чица) : *брадица* (ЂЈ IX 244), *бундица* (ЈЈЗ 264), *вайирица* (ЈЈЗ 457), *врулица* (ЈЈЗ 571), *главица* (ПП 62), *гранчица* (ПП 5, 33, 148, 196, ЂЈ IX 63), *гредница* (ЈЈЗ 438), *засйавица* (ЈЈЗ 453, 469), *здравичица* (ЈЈЗ 602), *избица* (БР 275), *иконица* (ЈЈЗ 133), *искрица* (ПП 37, 62, 63, 110, 198, 213, 408, ЂЈ IX 219), *јагодица* (БР 67), *кајица* (СВ 213,

ЈЈЗ 358), *кайљица* (БР 78, ПП 50, 65, 96, 213, 272, ЈЈЗ 53, ЂЈ I 49, II 67), *кијица* (ПП 136), *кишица* (ПП 14), *колебица* (ЈЈЗ 558), *колибица* (ПП 35), *колијевчица* (СВ 153), *кошчица* (ЈЈЗ 419), *куијица* (ЈЈЗ 408, 579), *кућарица* (ПП 35, 322), *кућица* (БР 79, ЈЈЗ 350, 358), *лађица* (БР 64, 107, 223, 407, 409), *ламјица* (СВ 216), *машијица* (ЈЈЗ 537), *молбица* (ЈЈЗ 271), *мрвица* (ПП 139, 146), *обалица* (БР 206), *обућица* (ЈЈЗ 157), *џарџица* (БР 70), *џегица* (ЈЈЗ 431), *џевџица* (ПП 36), *џоучица* (ЈЈЗ 335), *џредџица* (ЈЈЗ 228), *џчелица* (ПП 85), *речица* (БР 221, 376, ЈЈЗ 29, ЂЈ VIII 21, IX 11, X 148), *рибица* (БР 13, ПП 23, 24, 211, 212, ЈЈЗ 351, ЂЈ VIII 29), *рујица* (ЈЈЗ 350), *саћурица* (ЈЈЗ 231), *свећица* (БР 70, ЈЈЗ 25, 374), *собица* (ПП 368, ЈЈЗ 133, ЂЈ I 4), *соничице* (ЈЈЗ 581) *сџазџица* (БР 8, 23, 30, СВ 125, ПП 12, 104, 210, ЈЈЗ 8), *сџрелица* (СВ 112, 114, 147), *суџица* (БР 193), *џавџица* (БР 234), *џамбурица* (БР 71, СВ 107, 108, ПП 35), *џиџџица* (ЂЈ X 57), *џорџица* (ЂЈ I 28), *џрумџеџица* (ЈЈЗ 566), *џелиџица* (ЈЈЗ 380), *удџица* (БР 13), *харџиџица* (ЈЈЗ 214), *хрџица* (ПП 357), *цркџица* (СВ 203, ПП 189, ЈЈЗ 318), *чакџирице* (ЈЈЗ 55), *чаџица* (ПП 174, ЈЈЗ 15, ЂЈ I 171), *чесџица* (ЂЈ I 83, X 181), *чеџица* (ЈЈЗ 457), *џиџица* (ПП 286), *џуџица* (ЂЈ I 65);

в) средњи род

-џе (-анџе, -енџе, -анџе, -енџе): *враџиџоџа* (БР 194, ЈЈЗ 242, 247, 432), *вреџоџе* (БР 94), *гр'џоџе* (ПП 211), *звонџе* (БР 323, ПП 53), *зрџице* (ПП 204, 320, ЂЈ IX 41), *јаџџе* (ЈЈЗ 549), *језерџе* (ПП 209), *кандилџе* (ЈЈЗ 321), *криџоџе* (БР 62, ПП 129, 141, 153, 188, 254), *џерџе* (ЈЈЗ 71, 432, ЂЈ IX 78), *сеџоџе* (БР 363), *словџе* (БР 395, СВ 165, 170, 192, ЈЈЗ 55, 122, ЂЈ IX 27), *сџаџоџе* (ЈЈЗ 178); *мјесџиџанџе* (ПП 67, 109, 164); *деџенџе* (БР 62, ЈЈЗ 89, 395), *сџаџкленџе* (БР 311); *брџаџице* (БР 218, ПП 87, ЂЈ I 112), *враџиџаџица* (ПП 387), *гњезџаџице* (СВ 135); *џ(џ)еџиџенџе* (БР 223, СВ 186, ЈЈЗ 193);

-џе: *богаџџе* (БР 228), *бреџуџџе* (ЈЈЗ 455), *враџџе* (ЂЈ X 147), *голџуџ-џравџе* (ЂЈ X 47), *голџуџџе* (ЈЈЗ 65, 384, ЂЈ II 111), *гуџџе* (ЂЈ X 55), *гусларџе* (ЈЈЗ 118), *џ(џ)еџоџџе* (БР 30, 41, ПП 12, 187, 189, 343, ЈЈЗ 29, 53, 144, 145, 387), *џаџџе* (ЈЈЗ 138, 294, 347, 448), *јединџе* (СВ 115, ЈЈЗ 203, ЂЈ II 33), *јеленџе* (ЈЈЗ 396), *кандилџе* (ЈЈЗ 570), *клуџџе* (БР 322, ЂЈ IX 153), *Лаџиџиџе* (ЂЈ IX 7), *момџе* (БР 5, 15, 16, 144, 258, 296, СВ 110, 117, 194, ПП 6, 86, ЈЈЗ 29, 49, 50, 146, 393, ЂЈ II 18, 21), *џасџорџе* (ЂЈ X 188), *џолеџарџе* (ЈЈЗ 347н), *џосџрџиџенџе* (ПП 59), *џрвенџе* (ЈЈЗ 327, ЂЈ IX 19), *риџбарџе* (БР 13), *саџоџџе* (ЂЈ I 82), *Срџџе* (БР 110, ЈЈЗ 70, 72, 84, 353), *Талиџанџе*

(ЂЈ IX 135), *ѿице* (БР 8, 62, ЈЈЗ 352, 407, 500), *унуче* (ЈЈЗ 142, ЂЈ I 36, VIII 61), *шевче* (ЈЈЗ 65).

Б) Именице које *ѿакође* значе *деминуѿиве речи од којих су изведене, али са ѿримесом хѿѿоко-рисиѿичног значења, односно са деминуѿивно-хѿѿоко-рисиѿичним значењем*

а) мушки род

- ак: *анђелак* (СВ 122, ЈЈЗ 28), *бр'језак* (ПП 208, 209), *везак* (БР 45), *врлеѿак* (БР 32, 208), *врѿак* (ПП 248, 416, ЈЈЗ 71), *гласак* (БР 53, 199, 224, СВ 124, 130, ПП 53, 117, 274, ЈЈЗ 4, 74, 157, ЂЈ II 105), *грѿак* (ЈЈЗ 156, 319, 417), *дарак* (БР 198, 199, СВ 112, ЂЈ I 19, VIII 122), *даѿак* (СВ 118), *домак* (ПП 62), *жеруѿак* (ЈЈЗ 328), *звучак* (ПП 65), *значак* (ЈЈЗ 290), *зрачак* (ЈЈЗ 43, ЂЈ I 119, II 68, 72, 111, VIII 44, 99), *јасѿучак* (ЈЈЗ 564), *крајак* (ПП 52, ЈЈЗ 94), *крајичак* (ЂЈ X 94), *куѿак* (ЂЈ VIII 13), *кућерак* (ЈЈЗ 431), *лисѿак* (БР 25, СВ 109, ПП 22, 65, 165, 172, 180, 181, 301, ЈЈЗ 30, 36, 393, 454, ЂЈ I 31, 64, 65, 70, 108, 156, II 58, 67, 117, VIII 44), *ѿламак* (ЈЈЗ 113), *ѿлодак* (ПП 156), *сјајак* (ПП 69, ЈЈЗ 606), *славујак* (ЈЈЗ 3, 19, 292, 601), *соколак* (ЈЈЗ 601), *сѿоменак* (БР 357, ЈЈЗ 56н), *сѿанак* (БР 243, 330, СВ 143, 195, ПП 35, 202, ЈЈЗ 407, ЂЈ I 8), *сѿручак* (ЈЈЗ 54, 66, 157, 334, ЂЈ II 100, 102, 105), *уздаѿак* (СВ 187), *(х)ладак* (БР 60, 67, СВ 117, ПП 210, 211, ЂЈ II 8), *хумак* (СВ 164), *цв(иј)еѿак* (БР 32, 60, 193, 197, 308, СВ 118, 171, 194, ПП 18, 34, 62, 85, 88, 92, 109, 165, 187, 196, 220, 314, ЈЈЗ 33, 51, 63, 64, 68, 72, 131, 145, 373, ЂЈ I 14, 138, II 77, VIII 13, 44, IX 48), *црвак* (ПП 62), *шлемак* (ЈЈЗ 445, 461); *брѿжуљак* (СВ 144, 177, ПП 82, 86, 87, 208, 209, 210, ЈЈЗ 439, 455), *славуљак* (СВ 144);
- ко: *неѿслуѿико* (ЈЈЗ 564), *несѿаѿико* (ЈЈЗ 564);
- ић(-чић): *анђелчић* (ЈЈЗ 48), *врагчић* (БР 136, 138), *врѿлић* (СВ 129), *гласић* (ЂЈ IX 84), *ћулић* (ЈЈЗ 69, 72, 75), *зубић* (СВ 127, 565), *куѿић* (ЈЈЗ 62, 301), *носић* (ЈЈЗ 357), *обраѿчић* (ЈЈЗ 145, 282), *славујић* (ЈЈЗ 39, 76), *соколић* (БР 88, СВ 120, ПП 112), *славић* (СВ 117, 130), *Срѿчић* (БР 109, 131, 260);
- ац: *зрачац* (СВ 116), *мосѿац* (ПП 5, 25), *уздаѿац* (СВ 138, 184, 192);

б) женски род

- ца: *(к)ћерца* (СВ 154, 118, 120, 139, 166, ПП 77, 283);
- ѿца: *баѿиѿѿца* (ЈЈЗ 347), *д(ј)ечиѿца* (БР 164, 390, СВ 128, 136, 167, ПП 25, ЈЈЗ 131, ЂЈ I 3), *долаѿѿца* (ЂЈ I 106), *долиѿѿца* (ЂЈ I 114, II 98), *зв(иј)ездиѿца* (БР 52, 69, 72, 114, 162, 241, 385, СВ 117, 122,

151, 183, 190, ПП 45, 47, 135, 175, ЈЈЗ 4, 6, 7, 29, 46, 70, 82, 373, ЂЈ I 38, 105, 137, II 24, 63, VIII 21), *кайица* (БР 108), *кесица* (ЈЈЗ 270), *кокица* (БР 234), *којфреница* (СВ 116), *кућица* (ЈЈЗ 97, 223), *молийвица* (ЈЈЗ 131, 373, ЂЈ I 31), *ножсица* (БР 47, 66, 225, ПП 96, ЈЈЗ 168, ЂЈ I 121), *овчица* (БР 227, 280), *јосићелица* (ЈЈЗ 104), *(й)йичица* (БР 10, 101, 103, 271, СВ 127, 172, ПП 5, 10, 22, 127, 153, 211, 213, ЈЈЗ 582), *рйицица* (ЂЈ I 119), *ружсица* (СВ 112, 113, 144, 174, ПП 33, 70, 173, 191, 348, ЈЈЗ 25, 62, 127, ЂЈ I 24, 41, 42), *ручица* (БР 308, СВ 121, 142, ПП 20, 88, 96, 100, 249, ЈЈЗ 29, 355, ЂЈ II 111, IX 43), *собица* (СВ 186), *Србијица* (ЈЈЗ 173), *срњица* (СВ 111, 112), *Срйкињица* (ЈЈЗ 82, 83, 194), *йойолица* (БР 219), *ћерица* (ЈЈЗ 25), *ћерчица* (БР 112, 158, 295);

в) средњи род

-*че* (-*анице*, -*ашице*, -*ешице*): *йерце* (ЈЈЗ 202), *чеоце* (БР 238, ПП 95, ЈЈЗ 157); *м(j)еситанице* (БР 62, ПП 50, 185, 187), *чеданице* (ЈЈЗ 570); *звонашице* (БР 406), *невинашице* (ЈЈЗ 28, 72, 163), *сироташнице* (ЂЈ I 106), *усташница* (ЈЈЗ 17, 579, ЂЈ II 111); *увешце* (ЈЈЗ 186);
-*че*: *бейче* (ЂЈ IX 47), *мезимче* (СВ 143, ЈЈЗ 157).

В) Именице са хийококорисийичним значењем

а) мушки род

-*а/-ја* (-*о/-јо*): *брайи* (ЈЈЗ 523), *госа* (БР 115, 314, ЈЈЗ 35, 36, 216, 372, 423, 446, ЂЈ X 61), *дора* (ЈЈЗ 462), *ђога* (БР 149, ЈЈЗ 146, 423), *кона* (ЈЈЗ 34), *меда* (ЈЈЗ 261), *Моја* (БР 85), *Пега* (БР 85, 91), *йобра* (БР 89, 94, 111, 255), *йоја* (ЈЈЗ 140, 202), *уја* (ЈЈЗ 237), *уча* (ЈЈЗ 202, 263), *Цига* (ЈЈЗ 48, 555), *шегра* (ЈЈЗ 541); *вуја* (БР 72, 75, 227); *доро* (ЈЈЗ 155), *ђого* (БР 143, ЈЈЗ 146, ЂЈ I 24), *кушљо* (БР 75), *йобро* (БР 131, 340, СВ 106, ЂЈ II 142), *Циго* (ЈЈЗ 176, 177), *Чиво* (ЂЈ I 175), *шаро* (ЈЈЗ 146);
-*е*: *йобре* (БР 152, 130, 244, ПП 119);
-*ак*: *бојак* (БР 88, 135, 141, 149, 173, 286, 313, ПП 144, ЈЈЗ 98, 162, 378, 379), *власак* (ЈЈЗ 390), *данак* (БР 6, 18, 25, 41, 42, 48, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 61, 64, 82, 109, 215, 237, 238, 240, 364, 369, СВ 116, 117, 118, 130, 155, 195, 201, ПП 4, 6, 9, 10, 31, 44, 56, 77, 81, 82, 84, 85, 86, 95, 104, 115, 129, 148, 156, 168, 171, 181, 199, 209, 212, 213, 263, ЈЈЗ 4, 48, 54, 69, 107, 115, 133, ЂЈ I 13, 17), *жсийак* (БР 30, 215), *знојак* (ЈЈЗ 458), *ловак* (БР 115, ЈЈЗ 244), *йојак* (БР 222), *санак* (БР 14, 18, 48, 52, 55, 60, 87, 109, 125, 165, 209, 303, 374, СВ 116, 122, 136, 141, 148, 156, 163, 195, ПП 4, 6, 21, 31, 33, 59, 81, 129,

- 144, 148, 163, 167, 171, 178, 189, 212, 213, 236, 240, 285, 314, ЈЈЗ 4, 9, 17, 21, 28, 32, 56, 61, 62, 68, 69, 72, 96, 102, 114, 119, 139, 148, 374, 407, ЂЈ I 27, II 59, 127, VIII 47), *синак* (БР 19, 74, 158, 279, СВ 110, 123, 126, 150, 152, 212, 213, ПП 6, 14, 22, 24, 44, 45, 77, 84, 86, 88, 89, 90, 95, 103, 104, 109, 131, 158, 179, 241, 320, ЈЈЗ 84, 88, 112, 116, 136, 147, 198, 236, ЂЈ I 38, 75, II 56), *сиромашак* (ЈЈЗ 53), *смејак* (ЈЈЗ 51);
- ка: *вока* (ЈЈЗ 393, ЂЈ I 21, II 13), *дека* (ЈЈЗ 181, 388);
- ко: *бабајко* (БР 127, 128, 195, ЈЈЗ 70, 72, 419), *брајко* (СВ 106, 136, ЈЈЗ 29, 195, 196, 290), *дивко* (ЈЈЗ 388, 389), *шајко* (ЈЈЗ 524), *ћако* (БР 21, 388, ПП 244, 245), *ћаћко* (СВ 167, 168);
- ле: *брале* (ЈЈЗ 29, 30, 239, ЂЈ I 155, 178, II 63), *Змале* (ЈЈЗ 218);
- ан: *брајан* (ПП 230, 351, ЈЈЗ 34, 394), *Змајан* (ЈЈЗ 219);
- ина: *ѝријачина* (БР 162);
- ац: *брајтац* (БР 60, 74, 101, 193, 220, 339, ПП 6, 7, 80, 191, 357, 404, ЈЈЗ 85, 94, 100, 119, 139, 234, 423, ЂЈ I 134, II 63, 68, 69, VIII 8), *крушац* (СВ 168, ПП 44);
- иц: *коњиц* (БР 5, 45, 84, 130, 131, 142, 145, 353, ЈЈЗ 407, ЂЈ I 132, II 1);
- ца|-цо: *браца* (БР 7, 36, 65, 66, 75, 98, 258, ЈЈЗ 48, 192, 267, 360, 418, 564); *брацо* (СВ 168, ПП 1, 310);
- ша: *ѝриша* (ЈЈЗ 426).

б) женски род

- а/-ја: *д(j)ева* (БР 45, 51, 278, СВ 109, 111, 139, 167, ПП 5, 8, 11, 33, 89, 167, 168, 179, 185, 192, 236, ЈЈЗ 60, 146, ЂЈ I 14, 110, 111), *дола* (БР 7, 77, 363, ЂЈ I 135), *Ила* (БР 279), *кона* (ЈЈЗ 143), *коша* (ЈЈЗ 427), *нева* (ЈЈЗ 133, 134, 158, 531, ЂЈ I 158), *шеша* (ЈЈЗ 261, 262), *лија* (СВ 200, ЈЈЗ 237, 262), *маја* (БР 66, 231, ЈЈЗ 140), *сеја* (БР 15, 101, 128, 137, 157, 243, 281, ЈЈЗ 7, 94, 100, 139, 237, 355, ЂЈ I 133, IX 45);
- е: *грле* (ЈЈЗ 371);
- ка: *бака* (БР 18, 257, 276, ПП 76, 158, ЈЈЗ 40, 41, 136, 181, 361, 406), *сека* (БР 23, 30, 36, 49, 56, 74, 264, СВ 129, 154, ЈЈЗ 48, ЂЈ I 21), *сешка* (БР 77), *снајка* (ЂЈ IX 39, 41), *шејка* (ЈЈЗ 565), *усйоменка* (ЂЈ I 104);
- ле: *селе* (БР 5, 7, 24, 30, 66, 191, 235, 241, ЈЈЗ 60, 83, 115, ЂЈ I 50, II 56, IX 94);
- ца: *маца* (ЈЈЗ 341), *же[ћ]ца* (БР 31, 67, 74), *којца* (БР 403, ЂЈ II 107), *крвца* (БР 17, 28, 46, 64, 72, 107, 130, 135, 160, 245, 283, СВ 134, 136, 149, 155, 217, ПП 55, 97, 102, 114, 119, 153, 162, 181, 183,

197, 202, 300, 404, ЈЈЗ 42, 46, 54, 61, 82, 88, 91, 100, 164, 375, ЂЈ I 15, 24, 73, 139, 145, II 50, 55, 61, 65, VIII 63), *љубавца* (ЂЈ VIII 45), *љубовца* (ЈЈЗ 454), *нојца* (БР 11, 31, 51, 52, 57, 61, 68, 90, 98, 114, 135, 150, 301, 333, 375, 384, 403, ЈЈЗ 455), *ноћца* (БР 226, 394, СВ 144, 166, 190, 202, 216, ПП 33, 155, 177, 183, 213, 228, 237, 283, 408, ЈЈЗ 6, 28, 44, 60, 69, 70, 139, 145, 155, 356, 403, 457, ЂЈ I 27, II 105), *йамеца* (СВ 219), *йомоћца* (БР 375), *свр(ш)-ца* (СВ 116, 177, ЈЈЗ 115);

-ица (-чица): *бабуичица* (ЈЈЗ 361), *бајичица* (ЈЈЗ 270), *везилица* (ПП 183), *водица* (БР 5, 69, 79, 94, 204, 373, СВ 154, 194, ПП 6, 12, 97, 191, ЈЈЗ 371), *вољица* (ЈЈЗ 162), *главица* (ПП 308, ЂЈ I 163), *годицица* (БР 31, 41, 42, 295, СВ 147, 212, ПП 319, ЈЈЗ 55, 114, 191, ЂЈ I 171), *горица* (БР 30, 89, 93, 113, 125, 154, 160, 163, 218, 400, СВ 109, 148, 174, ПП 301, ЈЈЗ 49, 84, 136, ЂЈ I 108, II 63), *грљичица* (СВ 133), *д(ј)евица* (СВ 107, 109, 191, ЈЈЗ 93), *д(ј)евојчица* (БР 66, 255, 264, 271, СВ 174, ПП 12, ЈЈЗ 4, 62, 159, ЂЈ I 14), *деклица* (БР 45, 68, 84, 257, 261, 262, СВ 133), *дружбица* (СВ 143), *дружиница* (БР 164, 176, ЂЈ IX 44), *душица* (СВ 113, 147, 155, 174, 202, ПП 90, 95, 96, 316, ЈЈЗ 70, 264, ЂЈ I 65), *жељица* (БР 63, ЈЈЗ 362, 568, ЂЈ IX 37, 39), *женица* (БР 261, ЈЈЗ 25), *згодица* (БР 144), *земљица* (БР 38, 41, 46, 51, 56, 78, 85, 91, 137, 146, 154, 241, 247, 280, 313, 398, СВ 111, 144, ПП 8, 28, 42, 49, 90, 102, 110, 145, 148, 181, 183, 191, 205, 212, 266, 284, ЈЈЗ 4, ЂЈ I 11, 80), *зорица* (БР 46, 52, 68, 115, 132, 168, 219, 237, 238, 360, СВ 110, ПП 109, ЈЈЗ 3, ЂЈ VIII 13), *кавица* (БР 274), *кајганица* (БР 234), *кайљица* (ЂЈ I 80, 152), *којреница* (СВ 169), *косица* (ЈЈЗ 390), *кошуљица* (ЈЈЗ 8, 214), *лучица* (ЈЈЗ 570, 571), *мајчица* (БР 271, СВ 169, ПП 178), *младица* (БР 261), *момица* (БР 78, 85, 95, 225), *невеситица* (ЈЈЗ 20, 31, 94, ЂЈ I 109, II 138, VIII 27), *невољица* (ЈЈЗ 468), *недељица* (БР 41, 200, ЂЈ I 2, 3), *ноћица* (ПП 237), *обрвица* (СВ 121), *очице* (БР 36, СВ 137, ПП 17, 314, 316, ЈЈЗ 568), *йајучице* (БР 66), *й(ј)емица* (БР 78, 114, СВ 110, 119, 174, ПП 5н, 14, 28, 33, 34, 92, 153, 163, ЈЈЗ 104, 263, ЂЈ I 25, 36), *йлавојчица* (ЈЈЗ 29), *йогачица* (БР 81), *йчелица* (ПП 146), *ракијица* (ЈЈЗ 511), *робиница* (БР 136, 194, ЈЈЗ 454, ЂЈ II 11, 77), *росица* (СВ 109, ПП 206, 321, ЂЈ I 65), *сесџирица* (БР 101, 133, 241, СВ 113, 146, ПП 6, 7, 22, 89, 160, 184, 191, 272, ЈЈЗ 7, 355, ЂЈ I 134), *сиротица* (ЂЈ I 37, II 136), *сланицица* (ЈЈЗ 354), *слободица* (ЈЈЗ 97, 223), *снајица* (ЂЈ X 109), *снахица* (ЂЈ IX 39, 41, 43), *срећица* (БР 21, 151, 158), *судбиница* (БР 219), *сузица* (БР 39, 44, 61, 105, 336, 357, СВ 128, ПП 95, 100, 109, 136, 213,

218, ЂЈ II 68, 104), *сукњица* (ЈЈЗ 108, 448), *йравица* (БР 7, 53, 94, 95, 190, ПП 11, 12, 22, 62, 187, 321, ЈЈЗ 3, 4, ЂЈ I 112), *йравичица* (ЈЈЗ 353), *усничице* (БР 203, 211), [*х*]аљиница (ЂЈ II 138), *хиљадица* (ЈЈЗ 207), *цигарница* (БР 274), *чарайице* (БР 66), *шубарица* (ЈЈЗ 345);

-ша: *сеша* (БР 278, ЈЈЗ 581), *снаша* (БР 106).

в) средњи род

-це (-енце, -аице): *винце* (БР 71, 75, 77, 124, 158, 248, СВ 218, ПП 159, ЈЈЗ 22, 138), *грлице* (ПП 298), *гроце* (БР 111, ЈЈЗ 411), *дрвце* (ПП 55), *јуџарце* (ПП 110, 209, 219, 228, 408), *криоце* (ПП 50, ЈЈЗ 28), *лишце* (БР 68, СВ 127), *недарце*, *њедарце* (ПП 18, 98, 170, 214, 348, ЈЈЗ 4, 67); *јагњенце* (ЂЈ IX 113, 208); *срдашце* (БР 52, 58, 116, 125, 136, 161, 163, 281, 319, 382, 400, СВ 107, 124, 136, 138, 145, 187, ПП 14, 26, 50, 55, 65, 141, 163, 166, 169, 187, 197, 272, ЈЈЗ 19, 83, 407, ЂЈ II 78, VIII 53), *сунашце* (БР 6, 30, 33, 38, 46, 51, 58, 61, 64, 98, 136, 218, 281, 319, 366, 400, СВ 113, 126, 136, 158, 164, ПП 50, 78, 87, 92, 114, 133, 140, 150, 183, ЈЈЗ 53, 118, 264, 388, ЂЈ IX 107);

-ице: *здрављице* (БР 350);

-че: *бокче* (ПП 2, 322), *луче* (БР 26, 235, 275, 308, 387, ЈЈЗ 69, 73, 132, ЂЈ II 111, 138, IX 47), *љубимче* (ЂЈ VIII 16, IX 165), *милованче* (ЂЈ I 113), *осуђенче* (ПП 187), *сирошанче* (ЈЈЗ 62), *сироче* (БР 286, ПП 187, ЈЈЗ 83, 156, 503, ЂЈ I 78, 106, X 45), *славујче* (ЂЈ IX 39).

18. Главне морфолошке особине изложеног материјала

1) У општем делу заступљена је готово увек именица, а изузетно придев, глагол, број или синтагма: *сићушак*, *невинашце*, *нейслушко*, *несишашко*, *голуждравче*, *самоуче*, *милованче*, *йрвенче*, *йосмрйенче*;

2) суфикси -а/-ја (-о/-јо), -ка, -ле, -ша додају се углавном окрњеној основи именице у општем делу, односно на коренов слог: *йобра*, *вуја*, *Цига*, *бака*, *дека*, *брале*, *селе*, *сеша*, *йриша*;

3) пажњу привлачи разноврсност суфикса међу којима има и ређих: -ле (*брале*, *Змале*, *селе*)⁵, -йц (*коњиц*)⁶, -ице (*здрављице*)⁷;

⁵ Настале од деминутива типа *козле*, А. Belić, Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplifikativsuffixe, 204.

⁶ Начињене према именицама женскога рода на -ица, А. Белић, Грађење речи, 131.

⁷ Вероватно сличног порекла као и -йц, оп. cit., 131.

4) именице женскога рода са суфиксом *-ица* (*-чица*) доминирају својом бројношћу; за именице мушкога рода најчешћи је суфикс *-ић* (*-чић*) и *-ак*, док за изведенице средњег рода ипак има нешто више образовања са суфиксом *-це* (и његовим дериватима) него са суфиксом *-че*.

19. *Морфолошко-семантичке особине наведених деминутива и хипокористика*

1) Суфикси *-а/-ја* (*-о/-јо*), *-ак*, *-ић* (*-чић*), *-ца*, *-ица* (*-чица*), *-це* и *-че* носиоци су одређене семантике, што се поклапа и са стањем у савременом језику (*-а/-ја* (*-о/-јо*) уноси само хипокористично значење, *-ак* чешће даје хипокористично него деминутивно значење, док остали поменути наставци имају подједнако и једно и друго значење, изузев *-ић* (*-чић*)⁸ којим се у савременом језику изводе само деминутиви који врло ретко имају хипокористичну нијансу)⁹. Међутим, у нашем материјалу наставак *-ак* појављује се и у деминутивима (*гласак*, *градак*, *змајак*, *камечак*, *колућак*, *иламичак*, *часак* и др.); на супрот овоме, суфикс *-ић* (*-чић*), који иначе има претежно деминутивно значење, употребљен је и са хипокористичном значењском нијансом (*вранчић*, *вртчић*, *гласић*, *обрашчић*, *соколић*, *Српчић* и др.);

2) занимљиво је да именице *грличица*, *усничце*, саграђене најпре суфиксом *-ица* (*грлица*, *усница*) где је деминутивно значење избледело, добијају наново тај исти наставак, али не за деминутивно већ у овом случају хипокористично значење (Ој Словенке красне, / ви морске дечлице! / Од колијевке моје/ кротке *грличце* — СВ 133);

3) *пријачина* и поред аугментативног суфикса *-ина* има хипокористично значење као и *приша* — хип. „пријак, пријатељ“ (Пред својега оде пријачину — БР 162).

20. Како извесни суфикси могу имати двојаку семантику, показујемо њихово значење у ширем контексту наводећи примере дате под т. 17:

I) *деминутивна значења*:

1) суфикс *-ак* обично даје хипокористичну нијансу именицама мушкога рода, али има случајева где означава деминутиве према речима којима се додаје, и то у варијантама

⁸ У извесним случајевима *-ић* (*-чић*) има функцију да одвоји деминутивно значење од хипокористичног, односно у речима где су *-ак* и *-ац* изгубили значење деминутивности, па се зато поред *листак* јавља и *листић* са деминутивним значењем, а поврх већ једног деминутивног наставка који је задобио друго, хипокористично значење додаје се наново *-ић* ради обележавања деминутивности (нпр. *синчић*, *жаволчић*) — М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик, 542—543.

⁹ Исп. н. д., 486, 495, 542, 551, 556, 560.

а) нечег малог или сићушног, тј. мањег од онога што значи реч у управном делу:

градак „мали град, градић“ (Ала су се деца слатко заиграла,/ Од карата праве бедеме и *грајке* — ЈЈЗ 144), *грумечак* „мали грумен, груменчић“ (Ваљда хоће коју звезду,/ Ил’ *грумечак* сјај-месеца — ЈЈЗ 28; Па је пита хранитељка,/ Кад *грумечак* њојзи [птици] даје — ЈЈЗ 341); *змајак* „дечија играчка од папира“ (Високо се диг’о *змајак* од папира — ЈЈЗ 359); *камечак* „мали камен, каменчић“ (... а глас/ Мој шта је збору у том свемирном?/ ... што и пућ у/ Море *камечка* уз шум валова — ПП 66); *крајичак* „мали крај, завршетак, делић нечега“ (*Крајичак* чувавога репа — ЂЈ X 7); *кућак* „мали кут, кутић“ (По колебама’усамљеним/ У мрачан се *кућак* спушта — ЂЈ II 30), *лепџак* „мали лептир, лептирић“ (Да ћеш је .../ Као *лепџка* крила шареног/ На свећу мамит’ вештом удицом — ЂЈ X 148), *облачак* „мали облак, облачић“ (*Облачак* никак’не квари му [сунцу] жар — БР 205), *јајерак* „сићушно перо у птице“ (... *јајерак* птице немоћне — ЂЈ X 180), *прашак* „најситнији делић праха“ (... здробљен мрав си,/ *Прашак* у прашини — ПП 134; Кад се сунчам на твој зраку, сунце моје,/ Као *прашак* најситнији, не срди се — ЈЈЗ 280), *редак* „мали ред, редић“ (Твоја ј’песма свака врло чиста,/ И *реци* су глатко причешљани — СВ 208), *сићушак* „сићушна честица“ (Отим прашком [честицом прашине која лебди по зраку светлости], тим *сићушком*,/ Очи с’моје радо море — ЈЈЗ 504), *џрунак* „мали трун, трунчић“ (Та један *џрунак* слоге!/ Та камо срећа та? — ЈЈЗ 81; На мору плама мога/ Сунце ко *џрунак* стоји — ЈЈЗ 282; Пашћеш, пашћеш, као *џрунак* мали — ЂЈ VIII 57), *чунак* „мали чун, चुнић“ (А два човека један *чунак* мали/ Баш притераше амо ка обали — БР 332), *џбунак* „мали џбун, џбунић“ (Ако уђе [лептир] у тај џбунак,/ Ту је пао у процеп! — ЈЈЗ 348);

б) нечег слабог, једва чујног, видљивог, једва приметног, пригушеног, нечег што брзо мине:

гласак „слаб, једва чујан глас; најмањи наговештај неког гласа, вести, обавештења“ (... као *гласак* лако — /... душа моја лета — ЈЈЗ 147; Чекају *гласак*, та један само,/ Да их осуди небо криво — ЂЈ II 65), *колућак* „мали, једва видљиви колут светлости“ (Као *колућак* танке светлости — ЂЈ X 146), *осмејак* „незнатан, тек приметан осмех“ (Што ме људи гледе тако,/ .../ Ха — *осмејак* тај ме сећа,/ Шта је чудно овим људ’ма — ЈЈЗ 75), *јламичак* „мали, слаб, пригушен пламен“ (Висила је лампа, *јламичак* јој гори —

— ЈЈЗ 485; ... *йламичак* свеће воштане — ЂЈ IX 24), *часак* „трена око“, делић времена, кратак временски одсек“ (Вал за валом у *часак* нагрну — БР 65; У з’о *часак* — ПП 234; Једва млађан чека онај *часак* клети, / Када ће се борба крвава зачети — ЂЈ I 24);

2) има доста деминутивних образовања са суфиксом *-ић* (*-чић*), а што и јесте основно значење именица са овим наставком: оне показују нешто

а) младо:

гавранић (На помамним хатовима, / Као тићи *гавранићи*, / За соколом залуд журе — ЂЈ II 44), *госйодић* (Ту је *госйодића* од дворова страни’ — ЈЈЗ 432), *госйодичић* (Одрећи ћу / Ја *госйодичићу*, / Да мене опета / Не љуби, не смета — СВ 167), *козмић* (И на стењу ви *козмићи* — БР 280), *момчић* (Са коња скочи *момчић* коса дуги’ — БР 318; *Момчићи* сучу паперјасте брке — ЈЈЗ 92), *орлић* (Моје тело дивна рана / За *орлића* и гаврана — БР 391), *йейлић* (Ал’ сад како ћемо до тебека стићи, / Да не чују страже, ти ноћни *йейлићи* — ЈЈЗ 468), *синчић* (Мајка преде танку жицу, / А *синчић* пред њоме — БР 40; Његов *синчић* донесе му / Мољца на папиру — ЈЈЗ 89);

б) мало:

барјачић (А по шуми вес’о кличе [ветар]: / „Диж’те зелен *барјачиће*“ — ЈЈЗ 45), *белчић* (новчић) (Даде *белчић*, сукну горе — БР 273), *бречић* (На *бречићих* му гдекоји почива / Ветрићем љуљан њежни цветић млад — БР 204), *венчић* (И *венчића* неколика / Вију их се нада њоме — БР 351), *градић* (А по брдих [гледај] цркве, / дворе са *градићи* — СВ 132), *грошић* (Без кредита, без *грошића*, / Све посрће десно, лево — ЈЈЗ 204; ... дао је *грошић* / Једноме просјаку — ЈЈЗ 591), *јелочић* (Сељак некакав... / На груд’ма носи црвен *јелочић* — ЂЈ X 55), *кључић* (... *кључић* голуба — ЂЈ VIII 46), *ковчежић* (тајни *ковчежић* — ЂЈ X 55), *колујић* (А вода игра у *колујићи* — ЂЈ X 42), *комадић* (А по крви [на стенама] *комадићи* / Од бритких ханцара — ЈЈЗ 82), *кончић* (Па види веза златне *кончиће* — ЂЈ X 93), *крсићић* (Нада травом један *крсићић* мали — БР 218), *лејирић* (Дивно место, пуно *лејирића*, / Пуно тица и пуно цветића — БР 53), *лисићић* (Виде га само суморна, бледа, / Где ода сваког *лисићића* преда — ЂЈ II 61), *ме[x]урић* (У Маџара сам мор’о гледати / Надуте жабе празну мешину: / Где *меуриће* од сапупила / Доламом златном бесном огрће — ЂЈ X 11), *мишић* (...усни мађарски орослан, / Да ће га изјест *мишић* иза Драве послан — СВ 208), *мосићић* (Један поток ту тец’јаше, / Преко њега *мосићић* лега’ —

БР 354), *новчић* (...род/ Наш нема богатства.../... *новчићем* се дарови купе — ПП 138), *ножић* (Већ се уче бити душманина,/ У рукама оштри им *ножићи* — БР 89), *носић* (Можда му се сваког јутра/ Нов *носић* развиј'о,/ Није чудо, старом га је/ Ракијом залив'о — ЈЈЗ 55), *облачић* (И одоше сјајни *облачићи* — БР 55), *йојочичић* (А крај мене *йојочичић* жубори — БР 68), *џручић* (... *џручићем* га шину — ЈЈЗ 142), *џужић* (А да видим де највише/.../ Има и тичића,/ .../Шкољак' и *џужића* — БР 35), *рубинчић* (После виту лозу сади — /.../...светог пића,/ Кап црвену *рубинчића* — ЂЈ I 112), *сачић* (Ја имам један *сачић*,/ И свуд га носим ја — ЈЈЗ 51), *снојић* (... *снојић* шибица од/ различних дрвета — ПП 286), *сјолић* (И тај *сјолић*, гдје шије ил пише — СВ 186), *џрунић* (А *џрунић* наде једва остаде — ЂЈ X 123), [x]*расић* (На крај стене стрмените,/ Два *расића* — БР 364), *цвеић* (Пуно тица и пуно *цвеића* — БР 53), *џојфић* (мала плетеница, кикица) (А многима од милине чисто *џојфић* расти — ЈЈЗ 207), *џрвић* (... пузећи к'о *џрвићи* мали | Вијемо се презрени од света — ЂЈ VIII 84), *џојорић* (...*џојорић* оваца — ЈЈЗ 231), *шеширић* (Мој *шеширић* мали — ЈЈЗ 358), *шијаић* (Па дај оне шетне *шијаиће* вите — ЈЈЗ 92);

в) слабо, лагано, тихо:

в(ј)ејрић (Јаки *вејрић* осмехну се — БР 25; *вјејрић* се игра с лишћем дубраве — СВ 172; Тихи *вјејрић* — ПП 10);

3) изведеница *џехарац*, са суфиксом *-ац*¹⁰, такође има деминутивно значење без хипокористичке нијансе (Бокал мени амо, нисам ја к'о старац,/ Старцу дрхћу руке, подај му *џехарац*! — ЈЈЗ 409), а тако и *облачац* (небо без *облаца* — СВ 158) и *чунац* (Ој појави ми се,/ срца Диоскуре!/ Сјајућ на тај *чунац* хитани од буре — СВ III);

4) наставак *-ка* ређе се употребљава у грађењу речи личне оцене¹¹; ипак, према *зена* и *сјвор* — *зенка* и *сјворка* могу се третирати као њихови деминутиви (Слаба ј' *зенка* ока жива — ЈЈЗ 433; А ја, ситна *сјворка*, одација [писац оде] један — ЈЈЗ 266);

5) суфикси *-ца*, *-ица* (*-чица*), за женски род, *-це* (*-анце*, *енце*, *-ашце*, *-еице*), за средњи род, појављују се подједнако и у деминутивним и у хипокористичним образовањима, како смо то већ поменули. Зато њи-

¹⁰ У савременом језику има деминутивно-хипокористично значење, М. Стевановић, *ор. cit.*, 547.

¹¹ *ор. cit.*, 503.

хова заступљеност у овој групи речи са деминутивном семантиком не представља посебан изузетак:

а) у значењу нечег малог уопште

сџварџа (Ну у мене неима/ ни *сџварџе* једине/ Срџу за разговор — СВ 124), *брадиџа* (Са меком свилом младе *брадиџе*/ Подножја њиног чисти прашину — ЂЈ IX 244), *бундиџа* (Од фине коже *бундиџу* има [чутура] —/ Није јој зима — ЈЈЗ 264), *ваџириџа* (А стражар'ма, који леже крај *ваџириџа*,/ Пиркао је [поветарац] само санак с лица — ЈЈЗ 457), *врулиџа* (Од трске је направио *врулиџу* — ЈЈЗ 571), *главиџа* (О, Боже силни! Сићушан црвак твој,/ Којему с'јева *главиџа* с искрице/ Твојега вјечног свјетла — ПП 62), *гранџиџа* (Нема гране ни *гранџиџе*/ На широком сињем мору — ПП 5; Блаженог мира пружа *гранџиџу* — ЂЈ IX 63), *гредиџа* (Ал' му с' опет очи отклизнуше споре,/ Па лутају по *гредиџи* горе — ЈЈЗ 438), *засџавиџа* (А ту већ се вију *засџавиџе* беле — ЈЈЗ 469), *избиџа* (Он се слади моме беле,/ Још узима њој *избиџу* — БР 275), *икониџа* (Црна ј' стара *икониџа* — ЈЈЗ 133), *искриџа* (По *искриџу* сваком даде/ Свога ума, своје моћи — ПП 110; ...једна *искриџа*/ Да је од жара погашенога ЂЈ X 219), *јагодиџа* (Збогом горе... места.../Пуна липа.../ *Јагодиџа*, прелепа ђурђиџа — БР 67), *каџиџа* (Дјецџи сваком по *каџиџу* — СВ 213; Ја дижем у вис *каџиџу* моју — ЈЈЗ 358), *каџиљиџа* (... *каџиљиџа* милости — ПП 272; А капљице рикајуће/.../ У *каџиљиџе* ситне мрвим [стена] — ЂЈ I 49), *киџиџа* (... *киџиџа* цв'јећа — ПП 136), *кишиџа* (*Кишиџа* шкroppи по пољу — ПП 14), *колебиџа* (*Колебиџа* свака спрема,/ Да прослави данак ови — ЈЈЗ 558), *колибиџа* (Тамо стоји кућариџа /.../ Уска ниска *колибиџа* — ПП 35), *колијевџиџа* (Ту ћеш наћи до двије/ шипке *колијевџиџе* — СВ 153), *кошџиџа* (Не оста му целе ни *кошџиџе* беле — ЈЈЗ 419), *куџиџиџа* (Отворише *куџиџиџу*/ Јањиџа и Ната,/ Коју им је са вашара/ Синоћ дон'о тата — ЈЈЗ 579), *кућариџа* (Тамо стоји *кућариџа*/.../ Уска, ниска *колибиџа* — ПП 35), *кућиџа* (Кроз рупиџу, у кућиџу [вевериџа] — ЈЈЗ 350; Ено већ наша *кућиџа* бела — ЈЈЗ 358), *лађиџа* (Са другоџи у *лађиџу* сео, / Заватио веслом и десницом — БР 64; *Лађиџу* веже за жилу од врба — БР 409), *лаџиџа* (За ноћ с уљем *лаџиџу* приправи — СВ 216), *лаџиџиџа* (Лаж је била гола, нага, /.../ Без шалова, *лаџиџиџа* — ЈЈЗ 537), *мрвиџа* (Доприн'јети и *мрвиџу* своју/ Оној хвали — ПП 146), *обалиџа* (Претужне стојаше му [врелу] *обалиџе* — БР 206), *обуђиџа* ([дечиџа] *обуђиџа* — ЈЈЗ 157), *џариџа* (До *џариџе* све за вино даде — БР 70), *џегиџа* (Миклушу се нашем разведрило лице/ Не оста

од туге ни једне *йегиче* — ЈЈЗ 431), *йљевица* (... *йљевице* гумна — ПП 36), *йчелица* (Гдје је цв'јетак и *йчелица* ту је — ПП 85), *речица* (Та вест.../ Заледила би горке *речице*/ Што се.../ У таван олтар срца сливају — ЂЈ IX II), *рибица* (Он итноу удичицу,/ *Рибичу* је стек'о — БР 13; Заватићеш воде и *рибице* — ЂЈ VIII 29), *руйица* (Кроз *руйицу*, у кућицу [о веверици] — ЈЈЗ 350), *саћурица* (У мајке му с' нашла *саћурица* мала — ЈЈЗ 231), *свећница* (... вид'ли се прозори,/ А кроз њих се вид'ло да *свећница* гори — ЈЈЗ 374), *собица* (... сваки сужањ... своју *собицу* имаде — ПП 368; Мрачна ми је тесна соба,.../ У *собици* ништа нема — ЂЈ I 4), *соничице* (... *соничице* мале — ЈЈЗ 581), *сџазица* (*Сџазица* кривуда/ Поред липе води — БР 8; Зашт' не иде *сџазицом*/ На поток по воду — ПП 12), *сџрелица* (Али тко да љуби/ уста ти и лица,/ Кад из очију пријети/ до тисућ *сџрелица* — СВ 114), *сулица* (дем. *сула* — ратно оружје) (Кад зла... *сулица* га проби — СВ 193), *шавица* (... ма некако/ *Тавицу* изврати,/ Па кајгану свуколику/ У пепео спрати — БР 234), *шамбурица* (Тамбур, тамбур, ситна *шамбурице* — БР 71; Од сребрних танких жица/ Лежи златна *шамбурица* — СВ 107), *шрумбейица* (О рамену виси му/ *Трумбейица* мала — ЈЈЗ 566), *ћелијица* (А мени ћеш малу *ћелијицу* дати/ Где ћу до смрти тихо мировати — ЈЈЗ 380), *удичица* (Он итноу *удичицу*,/ Рибичу је стек'о — БР 13), *харџијица* (На једаред постах бела *харџијица* [банка, тј. папирна новчаница] — ЈЈЗ 214), *хрџица* (Од толико милих слушалаца/ Оста само малешна *хрџица* — ПП 357), *црквџица* (Срце му је прилика *црквџице* — СВ 203; ...гле, *црквџица*/.../ Гроб је можда каквог кнеза — ЈЈЗ 318), *чакширице* (*Чакширице* беху уске — ЈЈЗ 55), *чашица* (Зазвечале чаше и *чашице*,/ Заориле пјесме и здравице — ПП 174; Сад о новој годиници/ На *чашицу* вина просим [о продавцу новина] — ЂЈ I 171), *чесџица* (На силно крило орла дивџијег/ Ослонив снаге љуцку *чесџицу* — ЂЈ I 83), *чеџица* (Обиш'о је војску, све *чеџице* редом — ЈЈЗ 457), *шибица* (...снопић *шибица* од различних дрвета — ПП 286), *шумица* (Жубор вода шљунком тече,/ Уји *шумица* — ЂЈ I 65); *шџквица* и *шџрбица* значе такође нешто мало, али, у овом случају, може се рећи да су пре само називи за ове предмете, не њихови деминутиви (У *шџквици* ми воде понестаде — ЂЈ X 57; *Торбицу* сам свез'о, опанак притег'о — ЂЈ I 28); тако можемо посматрати и облике *кайџица*, *сулица*, *шамбурица* — већ поменуте са осталим примерима;

враџ'оца (Ја *враџ'оца* тражим, која тамо воде,/ Где је више правде и више слободе — ЈЈЗ 427; Толдија измаче на стражња *враџ'оца*

— ЈЈЗ 432), *вреоце* (Наћем једно *вреоце* студено — БР 94), *гр'оце* (Птичице свуд му дочек славе,/ Пребирајућ на гипком *гр'оцу* / понајслађа пјевања љувена — ПП 211), *звонце* (Два - трипут избом тамо амо пређе,/ Па онда *звонце* за гајтан хвата — БР 323; Гласак ти је к'о с чаробна *звонца* — ПП 53), *зрнце* (...из крила свемоћи/ Једно *зрнце* струни се овамо — ПП 204; ...*зрнце* алама — ЂЈ IX 41), *јајце* (Само ј' једно *јајце* мало,/ И то меко, изумак'о — ЈЈЗ 549), *језерце* (Потоци.../.../ Из *језерца* у *језерце* стижу — ПП 209), *кандилце* (... *кандилце* гори мало — ЈЈЗ 321), *криоце* (На *криоцих* оне младе птице — ПП 153; На *криоци* твог вјетарца — ПП 254), *џерце* (Из његова крила/ Једно *џерце* пане — ЈЈЗ 71; Да ми на жеља гласној тамбури/ Под лаким *џерцем* оно спроводе — ЂЈ IX 78), *сеоце* (Сред *сеоца* убавога/ Било б' друста веселого — БР 363), *словце* (А за свако *словце* [штампарије] то —/ По мушку главу тражи награде — ЂЈ IX 27), *сџакоце* (Ко погледи кроз *сџакоце*,/ Све је игра сама — ЈЈЗ 178), *м(ј)есџанце* (И засједно ту *мјесџанце*/ Она [змија] си присвоји — ПП 67; Вилагош *мјесџанце* — ПП 164), *деџенце* (К'о *деџенце* дошао сам амо — БР 62), *сџакленце* (мали стаклени суд) (Па *сџакленце* доле спусти — БР 371), *брдашце* (После виту лозу сади —/ По *брдашцу* мојих [земљиних] груди — ЂЈ I 112), *враџашца* (...уз дом једна *враџашца* — ПП 387), *гњездашце* (Ниј' још та жар - птица/ дигла се из *гњездашца* — СВ 135), *д(ј)еџеишце* (Ти се играш (ко *дјеџеишце* с лутком) — СВ 186; *Деџеишце* је само; / Колевка се љуља / И тамо и амо — ЈЈЗ 193); б) у значењу такође нечег малог, у малој, најмањој мери *р(иј)ечца* (дем. реч, оно што се рече, говор, говорeње уопште) (О, драга душо, узми цветак њежни,/.../ Овако њојзи моја *речца* веља — БР 197; Један каже, кућом како уми владат,/.../ Тако кружи *ријечца* редом по разуму — СВ 219), *речица* (дем. реч) (Ни *речице* да изусту — БР 376; Па зар никад ни *речице* једне/ О Белушу да је прозборила — ЂЈ VIII 21), *здравичица* (Де, старојко, реци и ти/ Ма најкраћу *здравичицу* ЈЈЗ 602), *молбица* (Нек те не увреди та *молбица* мала — ЈЈЗ 271), *џоучица* (Забавице, *џоучице*/.../ Он ће да вам лепо прича — ЈЈЗ 335), *џредичица* (Сваке службе *џредичица*, својска и ваљана — ЈЈЗ 228); б) деминутиви средњeга рода са суфиксом *-че* првенствено значе а) неко младунче, младо биће: *богаљче* (Боље чедо и пређаволтсто,/ Нег' *богаљче* и слепо и кљасто — БР 228), *врајче*, *голуждравче* (*Голуждравче* је једног *врајчеџа*/

Од силног паше много моћније — ЂЈ X 147), *голуйче* (За тим је умрла к'о *голуйче* мало — ЈЈЗ 384), *гусларче* (...*гусларче* млађано — ЈЈЗ 118), *д(ј)евојче* (Па *девојче* спази тамо — БР 30; На поток по воду/ Иде сада *дјевојче* — ПП 12), *ђаче* (Па зазвони да му *ђаче* Петар дође — ЈЈЗ 448), *јединче* (И ти их пригрли/... /Кано мајка дијете/ *јединче* у крило — СВ 115; Па се у том лепом духу/ Воспитало и *јединче* — ЈЈЗ 203), *јеленче* (Болато *јеленче* под раном крвавом — ЈЈЗ 396), *Лайинче* (...хоћу л' пушити' оно *Лайинче* — ЂЈ IX 7), *момче* (Једно *момче* — девет мома млади — БР 85; Младо *момче* сл'јепог дједа свога [всди] — ПП 86), *јасџорче* (*Пасџорче* тражећ, ту је журила — ЂЈ X 188), *јолейџарче* (...*ђаче јолейџарче* — ЈЈЗ 347), *јосмрџенче* (посмрче) (... роди *јосмрџенче* — ПП 59), *јрвенче* (Кунем ти се зором раном,/ *Пррвенчејом* божја створа — ЈЈЗ 327), *рибарче* (А *рибарче* у чун снови — БР 13), *самоуче* (*Самоуче* је, сам се учио — ЂЈ I 82), *Срџче* (Ти не схваташ, *Срџче* мало,/ Ми старији знамо — ЈЈЗ 353), *Талијанче* (Клецну нога у *Талијанчејта* — ЂЈ IX 135), *јиче* (Мало *јиче* на њу слета — ЈЈЗ 352), *унуче* (Смејаће се *унучејшу* нашем — ЂЈ VIII 61), *шевче* (Да је мени *шевче* ил' голупче — ЈЈЗ 65);

б) затим, нешто мало уопште:

брџсуљче (...свуд широдол пуче,/ Само с једне стране дишка се *брџсуљче* — ЈЈЗ 455), *гуњче* (Од мрког сукна гуњче скројено — ЂЈ X 55), *кандилче* (Пето кукурџче./ Ето већ се угасило у соби *кандилче* — ЈЈЗ 570) и *клујче* (мада је једино по форми деминутив, јер означава само предмет који је у основном делу именице) (Крај срца с' вију [мисли] као *клујче* змија — БР 322; ...*клујче* самог отрова — ЂЈ IX 152).

II) *деминуџивно-хиџокорџџична* значења :

у сваком од ових образовања осећа се примеса хипокорџџичног значења, тј. поред деминутивности она казују и нешто драго, мило, лепо, пријатно, и што се обично сматра као такво. Понекад су ова семантичка преливања зависна од целокупне ситуације без обзира на крајњи завршетак, односно суфикс. Овакво посматрање повукло је за собом појаву облички истих речи, али са друкчијим значењем (нпр. *гласак*, *куџић*, *носић*, *месџанце* — заступљени су и у претходној групи). С друге стране, ове семантичке нијансе у појединим случајевима тешко је одредити и категорички сврстати у једну од наше три групе. Ипак, следећи критеријум од којег смо пошли, покушаћемо да донекле одредимо и следеће значењске варијанте.

Г) Речи са суфиксом *-ак* углавном су носиоци деминутивно-хипо-користичног значења, па је сасвим разумљиво што их у овој варијанти има више него у претходној. Оне такође обележавају

а) нешто мало, било да је мање у поређењу са неким појмом исте врсте (нпр. *бријезак*, *врлењак*, *вршак*, *дарак*, *жеруњак*, *крајичак*, *кућерак*, *облачак*, *иламак*, *илемак*, *брежуљак*), било да представља нешто што ни у природи није велико (*лисњак*, *славујак*, *соколак*, *стиручак*, *цветњак*, *црвак*, *славуљак*):

бр'језак (Као море валовито цв'јетно / Таласа се [цвеће] по *бр'јешних* и драгах — ПП 209; Веће *бр'јешке* и мање брегове, Велебитним крунама вјенчају — ПП 209), *врлењак* (Усред мора гле *врлењак*, / Онда самцит један цветак — БР 32; Ка милом дому таки ја појезди'; / И веће видих милени *врлењак* — БР 208), *вршак* (Бит' краљицом уз краља љубљена, / То је *вршак* женског блаженства — ПП 248; Полетјели би... / К оном *вршк*у гдје си ти [Марко Краљевић] некада / Уздигао нашег рода име — ПП 416; Кад заруди зора, / Она зора мила, / И позлати *вршак* анђелова крила — ЈЈЗ 71), *дарак* (Твој цветни *дарак* мен' је тако мио — БР 199; Вијек за тобом носим / *дарка* два невина: / Јабуку црвену, / киту ружмарина — СВ 112), *жеруњак* (очи вољене девојке) (Њене очи два жерутка — ЈЈЗ 328), *крајичак* (*Крајичак* мален твог прстића — ЂЈ X 94), *куњак* (Само *куњак* васионе љуби, / Свету Бојку душом обожава — ЂЈ VIII 13), *кућерак* (Имам ту *кућерак*, који ми је мио — ЈЈЗ 431), *лисњак* (Лаки ветрић осмену се, / *Лисњак* лиска дирну — БР 25; Јутром сваки *лисњак* блиста од росице — СВ 109; Твоје су ми усти / књига зачарена — / Би рећ од два *лисњика* / ружица румена — СВ 112), *лисњак* (хартине) (Него седе за сто, да *лисњак* напише — ЈЈЗ 454), *иламак* (Јест, данас је земља закопала / Своје коло око јарка сунца / ... / Кано жеља око врела *иламка* — ПП 69), *славујак* (*Славујак* се напио из чаше зумбула — ЈЈЗ 19), *соколак* (одмила мали, млад братанац) (Остала ми два *соколка*, / Два пупољна братучеда — ЈЈЗ 601), *стиручак* (Свежа ј' као *стиручак* крина — ЈЈЗ 157; Само каткад унука му пружа / *Стиручак* цвећа — ЂЈ II 102), *цвет(и)њак* (О драга душо, узми *цветњак* њежни — БР 197; Струни [се] с славенске липе најљепши *цветњак* — ПП 109), *црвак* (О, Боже силни! Сићушан *црвак* [човек] твој — ПП 62), *илемак* (мали, златац шлем на девојчиној глави) (На глави јој *илемак* од сухога злата — ЈЈЗ 445), *брежуљак* (На *брежуљци* пјеснатими — смрт чека путника — СВ 177), *славуљак* (На пољу *брежуљак*, / ... / на липи *славуљак* — СВ 144);

б) нешто слабије, тише, једва приметно, што се тек помало може осетити, назрети:

дашак (Бјеше л' то такнуће/ Њезиних усана,/ Или њихов *дашак* — СВ 118), *уздашак* (... за њим/ Свак да шаље очи и *уздашце* — СВ 187), *гласак* (*Гласак* [љубави] ти је к'о с чаробна звонца — ПП 53; Мили *гласак* бледа сена/ Познадоше деца њена — ЈЈЗ 157), *звучак* (Ја само твоје [божије] *звучак* сам милости — ПП 66), *значак* (пупољак као симбол љубави) (Ал' ако ми пупољ хити,/ То је *значак* лепша збора — ЈЈЗ 290), (*х*)*ладак* (вечерњи *ладак* — СВ 117; Вечан *ладак* влада над мрачним амбисом — ЂЈ II 8), *зрачак* (Можда ј' тек *зрачак* оног новог сунца/ Што јоште ниско под обзором чами — ЈЈЗ 43; мио *зрачак* румена сунца — ЂЈ II 68), *сјајак* (А *сјајак* у тој сузи,/ И тај разумем сад — ЈЈЗ 606);

в) нешто такође у смислу малог, што се као мало замишља, схвата или што је, према контексту, у таквом светлу:

анђелак (Видјех сањајући'.../...*анђелка* двоје — СВ 122; Мајке гласи и уздаси,/ Што *анђелци*/У санак му плету — ЈЈЗ 28), *везак* (Мома везла — гстова је,/ Тура *везак* па устаје — БР 45), *гробак* (Никог другог нема,/ Да тај *гробак* грли — ЈЈЗ 156), *крајак* (завичај; свршетак нечега, крај) (Изнад оног омиљеног *крајка*/ Кога земља мила нам је мајка — ПП 52; Свачем мора *крајак* доћи — ЈЈЗ 94), *јасиучак* (Па завијен у *јасиучак*/ преспавао ручак — ЈЈЗ 564), *илодак* (теби, мила Паве,/.../Посвећујем ове слабе *илојке* — ПП 156), *сиоменак* (Оде, оде растић млади,/ У слабочкој што младости/ За *сиоменак* ту усади — БР 357), *сиџанак* (Та Србија — *сиџанак* мој — БР 243; Меће код ње срце ми на *сиџанак* — СВ 195), *хумак* (Збогом!... Скоро дух ће скинут товар,/ Спават труп спод *хумка* нагробног — СВ 164);

2) наставак *-ко*, који је карактеристичан за хипокористична образовања, сврстали смо изузетно у ову прелазну значењску фазу између деминутива и хипокористика баш због наглашеног момента деминутивности:

нејослушко, *несџашко* (То је онај мали Рашко/ *Нејослушко* и *несџашко* — ЈЈЗ 564);

3) логично да и образовања са суфиксом *-ић* (*-чић*) имају значење деминутивности које, уосталом, и јесте у њиховој основи; међутим, изведенице које смо овде навели имају осетну хипокористичну ноту:

а) у значењу „млад, леп, привлачан“:

вранчић (Иде Стојан и води *вранчића* — БР 136; Гле Стојана, гледни сивог тића, / Он удари претилог *вранчића* — БР 138), *соколић* (фигуративно „дете, младић“) (Па већ, брате, таки *соколићи*, / Већ се учи бити душманина — БР 88; Ко *соколић*, с гнијезда — СВ 120), *славић* (Па да ме претвори [Вишњи] у *славића* млада — СВ 117), *славујић* (Прижељујте у гори / *Славујићи* нујни — ЈЈЗ 76), *Српчић* (Та части нам *Српчића* [Гојка] старина — БР 131), *обрашчић* (На прозору стоји мома / Шаренкастих *обрашчића* — ЈЈЗ 145);

б) такође у сличној значењској варијанти, али са наглашенијим призвуком епитета „мио, драг, пријатан“, који нису искључени ни у претходним примерима:

врпљић (Хајде, драга, гледат, / што мој *врпљић* реси — ПП 129), *ђулић* (Ја се нећу китит' цвећем, / Већ га кидам на оделке, / У књигу га ево маћем, / Те *ђулиће* — те увелке — ЈЈЗ 75), *зубић* (Да покажеш *зубиће*, / Тати, мами, тејки — ЈЈЗ 565), *кујић* (*Кујић* убави, / Мирно место међ' звездама / Нашој љубави — ЈЈЗ 62), *носић* (Нек ми *носић* поцрвени, / Ето то је, то је све — ЈЈЗ 357), *анђелчић* (Хеј, кад су вас звали / Сека Јулком, *анђелчићем* малим — ЈЈЗ 48, 49), *гласић* (*Гласића* свога слашћу меденом / Заслади горке збиље опоре — ЂЈ IX 84);

4) речи са завршетком *-ац* поред значења нечег малог, тек осетног, приметног, упућују и на нешто драго, мило, на нешто чему се у извесној мери тепа:

зрачац (Да бар један *зрачац* / пред врата ми сине — СВ 116), *мосицац* (Љубљенику дуга цв'јетна стаза / Нељубљеном *мосицац* к цв'јетној доби — ПП 25), *уздашац* (Она, коју љубим / до следњег *уздашца* — СВ 138);

5) за суфикс *-ца*, за женски род, издвојили смо само изведеницу (*к*)*ћерца*, такође обојену хипокористичном нијансом: Шта је без љубави / рајска *ћерца* младост — СВ 118);

б) деминутивно-хипокористични наставак *-ица* појављује се у приличном броју образовања

а) за већину речи не може се посебно говорити и о њиховом деминутивном значењу, али се оно не може ни потпуно искључити (нпр. *башјица* може бити и мала, не само драга, *долиница* исто тако, као и *звездича*, *кућица* и друге):

башишца (Ја [птица] ћу требит' прве, бубе, / Из твоје *башишце* — ЈЈЗ 347), *долинца* (Нема... / ... / Засејаних *долинца* — ЂЈ I 114), *зв(и)јездца* (Све се ведро небо / *звјездцама* осу — СВ 122; А за њим братац умилно следи, / К'о поред звезде *звјездца* сјајна — ЂЈ II 63), *кућца* (За раскош не зна *кућца* ми проста — ЈЈЗ 97; А красно је ... у *кућци* својој, слободици својој — ЈЈЗ 223), *ножица* (Свирац свира, / Не да мира, / А још више девојчице, / њине очи и *ножице* — БР 66; Богаљеве гадне пили: / ... / Што кршљавим *ножицама* / мустре кроје народима — ЂЈ I 121), *овшца* (За *овшцу* сваку без разлике / Ишти до две пребеле цванцике — БР 227), *шосиљца* (На *шосиљцу* тврду, где патник лежа сам, / Ту уђох ја — ЈЈЗ 104), *рушца* (Сад тек позна цуру виту, / За *рушцу* па је 'вати — БР 308; ... држи синка за *рушцу* — ПП 88), *собица* (Здраво и праг, / ... / И *собица* и та постел' чиста — СВ 186), *Србијца* (*Србијце* мала — ЈЈЗ 173), *шойолица* (... *шойолицу* једну, / Оборену олујом, ти згледну — БР 219);

б) осетно значење деминутивности, тј. нечег малог или младог, садржи се и у следећих неколико изведеница:

д(ј)ечица (Ту он гледа... / Понараст' си *дјечицу* нејаку — ПП 25; Слабу води он *дечицу*, / Којом туга господари — ЂЈ I 3), *кашца* (Ни шубара, ни доколеница, / Ни црвени убави *кашца* — БР 108), *кесица* (*Кесице* празна, то ти је ода — ЈЈЗ 270), *ковица* (И деца јој осташе / И жељна и гладна, — / Јера није *ковица* / Јаја више снела — БР 234), (*и*)*шичца* (Птицу слуша млада дјева, / ... / „Ман' се тога, о, *шичице* — ПП 5; Ево ти, чедо моје, / *шичице* твоје — ЈЈЗ 582), *ружца* (Те моје пјесмице китне су *ружнице* — СВ 174; Слатке девојке, *ружнице* беле — ЂЈ I 42), *срница* (Појди, амо, појди, / *срнице* питома — СВ 112), *Сркињца* (Па би дошле *Сркињце* миле, / Мнома [цветком] би се лепо окитиле — ЈЈЗ 83), *ћерица* (Цветаће нам у колевци — / *Ћерица* и син — ЈЈЗ 25), *ћерца* (Затим Цвета роди две *ћернице* — БР 158);

в) у *доламца*, *којреница*, *молишца*, *ришца* ипак је израженије хипокористично значење, али се ни деминутивност не може потпуно елиминисати (*Кадивели-доламцу* / Обукла ти од милине — ЂЈ I 106; Теби се ја молим, / танка *којренице* [девојчина коса], / Ти од мога неба / красна стражарице — СВ 116; А прате га лепи пратиоци: / *Молишнице* с топли уздисаји — ЈЈЗ 131; Пркосећи поветарцу, / Што са студом провејава / Паучину од *ришца* — / Свога тела нагост скрива — ЂЈ I 119);

7) суфикс *-це* такође укључује и деминутивну и хипокористичну значењску нијансу:

џерце (за писање) (На продају биће све,/ Само ово моје перо, — /Ово *џерце* никад не! — ЈЈЗ 202), *месџанце* (Да погледам сва *месџанца* редом — БР 62), *чеданце* (На прозору мајка стоји,/ Па *чеданце* љуби — ЈЈЗ 570), *чеоце* (Још ти је *чеоце* чисто од зноја — ПП 95), *звонашце* (Времена она истина су прошла,/ Ал' још му јечи њихово *звонашце* — БР 406), *невинашце* (Мило чедо, *невинашце*,/ На криоцу миле мајке — ЈЈЗ 28), *сифоџашце* (А у лугу *сифоџашце*/ Тиху гору разговара — ЂЈ I 106), *устџашца* (А *устџашца* пуна и љубавна — ЂЈ II 111), *увешце* (Нек га вуку за *увешце* — / Да већи порасте — ЈЈЗ 186);

8) *бейче* и *мезимче*, иако са деминутивним суфиксом *-че*, не би се могли окарактерисати само као деминутиви, тј. без хипокористичног значења: Створио је размажено *бейче* — ЂЈ IX 47; А *мезимче* стравна пати,—/ „Пали свећу, мила мати!“ — ЈЈЗ 157.

III) *хипокористична значења*:

Поред именица које се употребљавају одмила у обраћању рођаку или блиском пријатељу, сврстали смо и све друге које су мање или више проткане емоционалношћу: *бојак* (...*бојак* за слободу бити; Још се бије *бојак* свети; Свуда љути *бојак* и крешево; Стаде *бојак* страховити); *власак* „влас вилине косе“; тако исто и *данак*, *жсџџак*, *знојак*, *жеџџа*, *крвца*, *нојџа*, *смрџџа*, *водиџа*, *вољиџа*, *недељиџа*, *росиџа*, на пример, са чијим ћемо се емоционалним акцентом ближе упознати:

1) хипокористично значење речи са суфиксом *-а/-ја* (*-о/-јо*), типичним за хипокористике, није подједнако изражено у свим образовањима. Прилично је бледо у изведеници *госа* (хип. господар), док *џоџа*, *уча*, *Цџа* (*Цџо*) представљају само облички хипокористике, а семантички се поклапају са речима од којих су изведене:

браџа (Али *браџа* не може да буде/ Без сестрице Цвете — ЈЈЗ 523), *госа* (И слуга и *госа* често с' изједначе — ЈЈЗ 36; Беж'о је без *госе*, нити му се спало/ Док није и седло и све с њега спало — ЈЈЗ 423), *дора* (хип. дорат) (Разлише се власи необична чара/ По панцир - кошуљи *дори* до бедара — ЈЈЗ 462), *џога* (хип. џогат) (Па уседје *џогу* — џогат ватра жива — ЈЈЗ 146), *кона* (хип. конџија) (Мом *кони* чудне навике годе — ЈЈЗ 34), *меда* (Поданици верни знају како ваља. / Ишли су без реда;/ Прво уђе *меда* — ЈЈЗ 261), *Моја* (хип. Мојсије) (Свет сатвори, к'о што *Моја* вели — БР 85),

Пега (хип. Пегаз) (Ал' већ *Пега* с неба се спустио!.../ Узја *Пегу*, а он махну крили — БР 85), *ѿобра* (Удри, *ѿбро*, у сићане жице — БР 71), *ѿѿа* (Седели су поред цркве!.../ *Поѿа*, тудор, касир, уча — ЈЈЗ 202), *уја* (хип. ујак) (...разболи се *уја* вуче — ЈЈЗ 237), *уча* (Ил' био попа, ил' био *уча*,/ С највећом пажњом свако је руча — ЈЈЗ 263), *Цига* (Свирај, *Циго* — ЈЈЗ 48), *шегра* (А, гле, оног *шегре* веселог — ЈЈЗ 541), *вуја* (хип. вук) (Ој Ђурчијо, мрки *вујо* — БР 72; Ајдук Вељко, љути *вуја* — БР 75), *доро* (Краљ Едувард јаше *дора* — ЈЈЗ 153), *ђого* (Мало време прође, ево натраг *ђога* — ЈЈЗ 146), *кушљо* (*Кушља* тлачи, сабља сева — БР 75), *ѿобро* (Радивоја *ѿобро* Гојко прати — БР 131; Знам ја добро,/
Опет красни *ѿобро*/ Да уза те сташе,/
Лице цјеливаше — СВ 166), *Циво* (Седио је матор *Циво* — ЈЈЗ 176), *Чиво* (хип. Чивутин) (Ја свакога служим,/
Сваког господара —/ За то стари *Чиво*/ Свакад има пара — ЂЈ I 175), *шаро* (хип. шарац) (... ево натраг *шара*,/
Ал' му празно седло, нема господара — ЈЈЗ 146);

2) наставак *-е* заступљен је само у именици *ѿобре* (хип. побратим) и примењује се најчешће, као и *ѿобра*, *ѿобро*, у присном обраћању неком лицу: А, мој *ѿобре*, баш си ме убио! — БР 152; Твој ме укор, *ѿобре*, тишти одвећ јако — ПП 119;

3) облици *бојак*, *данак*, *санак*, са завршетком *-ак*, услед врло честе, готово сталне употребе за појмове *бој*, *дан*, *сан* губе од интензитета хипокористичне семантике; међутим, именице *власак*, *синак*, *сиромашак*, *смејак* врло лепо и јасно одражавају хипокористично значење, док *жсијак*, *знојак*, *ловак* привлаче пажњу својим хипокористичним образовањем које није уобичајено:

бојак (Свуда љути *бојак* и крешево — БР 88; *Бојак* траје... Срби чуда чине,/
Али ко ће сили одолети — БР 174; Стаде *бојак* страховити — БР 313; љути *бојак* — ПП 144; ...*бојак* за слободу бити — ЈЈЗ 98), *власак* (Ту младе вилинке из косице плаве,/
По гдекоји *власак* у земљу поставе — ЈЈЗ 390), *данак* (Само с' онде малко светли,/
јер се *данак* приближује — БР 6; Не траже ли лаке те делије/
Цвијет Ти скинут о твог *данка* зори — СВ 201; Знаш ли, драга, онај *данак*/
Што је дивно мирисао — ЈЈЗ 69; бели *данак* — БР 48, 56, 215, 364, ЈЈЗ 48, ЂЈ I 17 и др.), *жсијак* (Ој, сунашце мога *жсијка*,/
Кад ћеш опет да ми синеш! — БР 30; Збогом *жсијку*, мој прелепи санче! — БР 215), *знојак* (А *знојак* му тече преко врела лица — ЈЈЗ 458), *ловак* (Заметнути шешану на плећи,/
Па у гору у *ловак* потећи — БР 115; Већ по мраку *ловак* лове [сове]

— ЈЈЗ 244), *йојак* (Ка' јунаци оне чарне горе,/ Што за *йојак* смионо се боре — БР 155), *санак* (Чун се љуљну... Он се трже.../ Оде *санак* пусти! — БР 14; Ташти *санци* — срцу толи драги — СВ 163; *Санак* спушта своје мреже/ И све хвата — лаку ноћ! — ПП 31; Милом песмом *санак* зове — ЈЈЗ 28; Ал' све прође као *санак* један — ЂЈ VIII 47 и др.), *синач* (Ој соколе, Далматинче,/ Дивна мора дивни *синче* — БР 74; Хеј! у гори лежи *синач*,/ С њиме крвав мач! — ЂЈ I 38), *сифомашак* (Та ко може мене *сифомашком* звати? — ЈЈЗ 53), *смејак* (При *смејку* чеда мога — ЈЈЗ 51);

4) суфикс *-ка* јавља се само у *вока* и *дека*, али са значењем правих хипокористика: Жедни моји *воци*, ала трпет знате — ЈЈЗ 393; И на дому гојне *воке* — ЂЈ I 21; Да се *дека* у гроб прати — ЈЈЗ 181;

5) наставак *-ко* употребљен је само у присном обраћању, одмила, за изузетком именице *дивко* (хип. див):

бабајко (Твој *бабајко* другог чеда нема — ЈЈЗ 72), *брајко* (То ти, *брајко*, нада свима/ Од Вила је посестрима — СВ 106; Пружи руку, ходи мален *брајко*! — ЈЈЗ 29), *дивко* (Ишао је *дивко*, Јована носећи — ЈЈЗ 389), *шајко* (Деца моле оца: „Причај штогод *шајко*! — ЈЈЗ 524), *ћако* (У мога ме ишти *ћака* — БР 21; Да те види само сретну *ћако* — ПП 244), *ћаћко* (Испод дуба доћи *ћаћка* сам видила — СВ 168);

6) суфикси *-ле* и *-ан* одражавају сличну ситуацију као и *-ко* (нпр. *брајко*, *ћако*), а тај исти случај је и са именицама *Змале* и *Змајан*, мада специфичним само за стварање Ј. Ј. Змаја, употребљеним одмила за име *Змај*:

брале (Јади су, *брале*, страшљиве тице — ЈЈЗ 30; У свету *брале* нема љубави — ЂЈ I 155), *Змале* (Јеси-л сад већ за пут спреман,/ Господару *Змале* — ЈЈЗ 218); *брајан* (Ниј' јунака још под небом, *брај'не*,/ Ког би пр'јетње страх ми задале — ПП 230; Загрли те [невоља], мој *брајане*,/ Па те љуби на тенане — ЈЈЗ 34), *Змајан* (Кад је тако, мој *Змајане*,/ А ја [смрт] дижем руке — ЈЈЗ 219);

7) суфикс *-ина* изузетно је заступљен са хипокористичним значењем у образовању *џријачина* (хип. пријак, пријатељ): Пред својега оде *џријачину* — БР 162;

8) *брајшац*, са наставком *-ац*, означава одмила брата, а и *крушац*, као основна животна потреба, добија хипокористичан облик и значење: Руком држи *брајшац* брата — БР 74; *Брајшац* брату руке пружа — ЈЈЗ

119; Да ће увијек јести само *крушац* тврди — СВ 168; Управ'... дјечи рече/ Да им задњи *крушац* тече — ПП 44;

9) суфикс *-иц* уноси хипокористичну нијансу и првенствено означава „бујног, снажног, хитрог коња“, што је у нашим примерима врло наглашено, а услед чега је значење деминутивности, тј. ознаке нечег младог, потиснуто: На *коњицу* огњаноме — БР 45; Тане пишти,/ *Коњиц* вршти — ЂЈ II 1;

10) *браца* (*брацо*), са завршним делом *-ца/-цо*, претежно су одраз присности, не сродства: Охо, селе вита стаса,/ Држ' се *браци* око паса — БР 66; Има *браца* у кеси новаца — ЈЈЗ 48; Тако млађаном *брацу* Анђа збори — СВ 168;

11) наставак *-ша* јавља се само у именици *џриша* (хип. пријатељ): Ман' се тога, *џришо* — ЈЈЗ 426;

12) међу именицама женскога рода са суфиксом *-а/-ја* издвојићемо реч *д(ј)ева* која је више обликом, а и у зависности од ситуације хипокористик него што је то стварно означавајући само појам девојке; остале речи одговарају не само облички већ и семантички овој групи:

д(ј)ева (Амо злато, амо дивна *дево!* — БР 51; Ја те љубим.../.. *дјево* мила — СВ 139; А та лепа, сетна *дева*/ Невеста је месечева — ЂЈ I 110), *дола* (Гора, *дола*, сва у крви — БР 77; ...*дола* цвећем искићена — ЂЈ I 135), *Ила* (Илири смо од некада,/.../ Наша мајка јесте *ила*,/ А то мислим, већ је сила — БР 279), *кона* (хип. коншиница) (Служите се, *коно!* — ЈЈЗ 143); *коша* (Ал' на груд'ма била панцир-*коша* крута — ЈЈЗ 427), *нева* (Испросио момак *неву* — ЈЈЗ 133; Ми тражимо друге свате/Да нам *неву* нашу прате — ЈЈЗ 531), *џеџа* (Но, шта вели *џеџа?* — ЈЈЗ 261), *лија* (Ево ти, препредена *лија* — ЈЈЗ 262), *маја* (Тако деца лепо моле,/ А слуша их *маја* — БР 231), *сеја* (Ил' у толиких наших главара/ Не беше *сеје*, ћери, унуке? — ЂЈ IX 45);

13) *грле* у овом случају представља двоструки хипокористик: није само хип. *грлица* већ, у тепању, *девојка*: Ходи, *грле*, ходи, немој време губит — ЈЈЗ 371;

14) у кругу именица са суфиксима *-ка* и *-ле* једино је мало необична *усиоменка* „драга, мила успомена“, која би и без икаквог епитета довољно снажно оцртала пишчев став; *бака*, *снајка*, *џејка* нису изузетак за ову групу, ни *сека* и *сеџка*, употребљене у интимнијем обраћању девојци, што је случај и са образовањем *селе*:

бака (*Бако*, стара *бако*, — бабушчице мила — ЈЈЗ 361), *сека* (Увијек мене зове/ красна једна *сека* — СВ 129), *сешка* (Сад на коњу, сада пешке,/ Сад код Јаше, сад код *сешке* — БР 77), *снајка* (Па, мила *снајко*, прими овај дар — ЂЈ IX 39), *шејка* (Да покажеш зубиће,/ Тати, мами, *шејки* — ЈЈЗ 565), *усйоменка* (Миле неке *усйоменке*,/ Из низова прошлих дана — ЂЈ I 104); *селе* (...*селе* снаго!.../ Три су твоја брата пала/ Под барјаком за слободу — ЂЈ II 56);

15) разматрајући групу речи са наставком *-ца*, можемо најпре говорити о облицима *љубавца* и *љубовца*, употребљеним у истом значењу „љуба, жена нечија“. И овде је хипокористично значење потиснуто и осећа се само значење основне именице; *крвца*, *нојца*, *ноћца* због чешће употребе могу се третирати и као манир романтичарских песника, обухватајући у том духу и друга хипокористична образовања, као *койца*, *йамеца*, *йомоћца*, *смр(ш)ца* и др, али која, у ствари, романтичарске песнике посебно издвајају и указују на њихово изузетно стваралаштво у речима личне оцене:

маца (цица — *маца* — ЈЈЗ 341), *же(ћ)ца* (Да ли њега *жеца* љута/ Сред врелога згуби пута? — БР 31), *койца* (И њег' лоша *койца* снађе — БР 403; На смрт, црна нанесе га *койца* — ЂЈ II 107), *крвца* (На све стране турску *крвцу* лије — БР 160; Што су откупили/ дједи *крвцом* тешком,/ Сад ти брани с душом/ храбром и витешком — СВ 149; Жарко дан свањива/ *крвцом* трава роси — СВ 155), *љубавца* (Та зашто ме њему не дариваш! За *љубавцу* ил' ропкињу верну — ЂЈ VIII 45), *љубовца* (И тако те Бетлен за *љубовцу* узе — ЈЈЗ 454), *нојца* (Тавна ће *нојца* скоро овде бити — БР 61), *ноћца* (Црна *ноћца*, глухо доба — ЈЈЗ 6), *йамеца* (Драги узноси снагу и своју *йамецу* — СВ 219), *йомоћца* (Гониш [зоро] таму, гониш *нојцу*,/ Идеш ли јој у *йомоћцу* — БР 375), *смр(ш)ца* (Таква биће *смрца*/ слатка и без муке,/ Јер носила буду/ твоје ми бијеле руке — СВ 116; Ту зла *смрца* вијек не спава — СВ 177; Кад ме *смршца* отргне од људи — ЈЈЗ 115);

16) највише има хипокористичних образовања са суфиксом *-ица*. Облици *водица*, *годиница*, *горица*, *земљица*, *зорица*, *недељица*, *йравница*, који се врло често употребљавају, могли су бити преузети из народне поезије, одакле су романтичарски песници црпили своје изражајне могућности, и утицати на појаву и других сличних образовања, као *вољица*, *невољица*, *згодица*, *судбиница*, а такође и на чешће јављање свих осталих изведеница овога типа:

бабушчица (Бако, стара бако, — бабушчице мила — ЈЈЗ 361), баџи-
ница (Баџинице драга, буди ми при руци — ЈЈЗ 270), везиљца
(Ноћца.../.../ Другом руком везиљца везе/.../...поједине зв'језде
— ПП 183), водица (Поскакасмо у водицу [у Дунав] чили — БР
79; Ил појућ кад рани/ на водицу млада — СВ 154; На водицу на
језеро сиње — СВ 194), вољца (Иде Туре без вољце,/ За њим
Лука назорице — ЈЈЗ 162), главица (Паметна ти је оно главица —
ПП 308; Или је можда главица бледа/ Невести лепој с рамена пала
— ЂЈ I 163), годиница (Месец гони све месеца,/ А година годиницу
— БР 41 и др.), горица (Да лов лови, у горицу зађе — БР 125; зе-
лена горица — СВ 109, 148), грличица (Ој Словенке красне,/.../
кротке грличице — СВ 133), д(ј)евица (Ти би, граде, био/ без твоје
дјевице/ Тужан, ко без Вилџ/зелене горице — СВ 109), д(ј)евојчица
(Свирац свира,/ Не да мира,/ А још више девојчице — БР 66; У
ливади зеленој/ Дјевојчице нема — ПП 12), деклица (Сунце јарко
пламтит' поче,/ Па деклицу красну згледа — БР 45), дружбица
(А љупких цјелова/ дружбица весела/ Сједа на цвијет руже/ у
прилици пчелџ — СВ 143), дружиница (За мноом, браћо, за мноом,
дружинице! — БР 164), душица (Кад клицати станем у глас мили/
Име Твоје, о душице слатка — СВ 202; Склони главу и душицу
пусти — ПП 90), желица (Ево ти водим моју желицу,/ мог милог
брата — мога Станишу — ЂЈ IX 39), женица (А женицу, ил' што
тако/ Ваља сваки да имаде — БР 261), згодица (Тад се Талу и
згодица даде — БР 144), земљца (Злато моје земљца покрива —
БР 38; Она ... пузе/ по земљци хладној — СВ 144; Да те легнем
у земљцу црну — ПП 8), зорица (... шта те мучи/ Да зорицом ти по-
рани — ПП 109; Бежи тама од зорице беле — ЈЈЗ 3), кавица (Па
хајд' одмах на кавицу — БР 274), кајганица (И тако ми пропаде/
Кајганица јадна — БР 234), кайљца (Ил' можда суза иде жалости,
Да нас ороси тужна кайљца — ЂЈ I 80; Пролевајући болне кай-
љце [сузе],/.../ Убице куну кнеза великог — ЂЈ I 152), коифеница
(Ведро гледах, ал непримјетно застрне ме зле коифенице — СВ
169), косица (Ту младе вилинке из косице плаве/ По гдекоји власак
у земљу поставе — ЈЈЗ 390), кошуљца (Од мене су танке кошуљце
шили — ЈЈЗ 214), лучица (Љутко моја, лучице — ЈЈЗ 570), мајчица
(За мајчицом, још ка' дете,/ И за оцем пролих сузе — БР 271),
младица (Зато и он градом зађе,/ Па младци себи нађе — БР 201),
молица (Бре, овамо, ви молице младе — БР 85), невестџица (Дивиће
се дивној слици,/ Тој богатој невестџици — ЂЈ II 138), невољца
(Кукурекну — л' петли, згруће се сове,/ Па ето ти орлу невољце

нове — ЈЈЗ 468), *недељница* (Са тороња *недељуцу*/ Прво звоно кад означи — ЂЈ I 2), *ноћница* (Ви чезнете к'о златни останци/ Жарког сунца испред *ноћнице* — ПП 237), *обрвице* (Већ искриви [девојка] усне, нос и *обрвице*,/ Размрси си праме — СВ 121), *очице* (Да с' нагледам млада века/ Ти чарни *очица* — БР 36; Неће санак на моје *очице* — ПП 314), *џајучице* (Не дала ти [маја].../Ни лагани *џајучица* — БР 66), *џ(ј)есница* (Гајем трепти *џесница* крилата — ПП 14; *Песмицу* славуј не пева мали — ЂЈ I 36), *џлавојчица* (*Плавојчице*, лепша/ Од анђела свију — ЈЈЗ 29), *џогачица* (Латили се беле *џогачице*,/ Присмочили каке печенице — БР 81), *џчелица* (Драгутине, рода драги сине,.../ *Пчелице* нам у народном роју — ПП 146), *ракијица* (Да гучне дете „*ракијице*“ мало — ЈЈЗ 511), *робњица* (Двајест робова и *робњица*/ Служи је — ЂЈ II 9), *росица* (Јутром сваки листак/ блиста од *росице* — СВ 109), *сесџрица* (Своје сам се сегио *сесџрице* — БР 133; Зипка, а уз зипку/ *сесџрица* [ти је] пјевала — СВ 146), *сиройица* (Кад је сунце уздануло,/ Гледајући бледа лица/ Раденица, *сиройица* — ЂЈ II 136), *сланиница* (*Сланинице* са полице,/ Све је ум'о вешто краст' — ЈЈЗ 354), *слободница* (Ја уживам *слободницу* драгу — ЈЈЗ 97), *снајица* (Проданова лепа *снајица* — ЂЈ X 109), *снахица* (... мила *снахице* — ЂЈ IX 41), *сређница* (Ој *сређнице* изненада — БР 21), *судбиница* (Ја ту чатим моју *судбиницу* — БР 219), *сузица* (Душице мајкина, душице мила,/ Лицем ти *сузица* ниј' се још вила — ПП 95), *сукњица* (Шта ми пристоји уз црни јад? — / Једино црна *сукњица* — ЈЈЗ 108), *џравница* (Ој, ливадо, што се сјајиш/ Пуна росе и *џравнице* — БР 7; И *џравнице* около/ Својом водом кр'јепи [поток] — ПП 11), *џравичница* (Дон'о сам ти [јарцу] *џравичнице* — ЈЈЗ 353), *усничице* (Ја дева видех.../.../ Румену дикy, јоште *усничица* — БР 203), [x]аљиница (Тек на своје наго тело/ *Аљиницу* да заради — ЂЈ II 138), *хиљадица* (Потурице беру *хиљаднице* [новац] — ЈЈЗ 207), *џигарица* (И дохвати *џигарицу*,/ Па хајд' одмах на кавицу — БР 274), *шубарица* (Ко год носи *шубарицу*,/ Није голе главе — ЈЈЗ 345), *чарайице* (Ао селе.../ Злати маја.../ Не дала ти *чарайица* — БР 66);

17) *сеша* и *снаша*, са завршним делом *-ша*, употребљене су у присном или интимном обраћању девојци или женској особи уопште: Још прозбори срдна *сеша*:/ „Господине, молим, ко сте?“ — БР 278; Он би радо на соница/ Мет'о своје „*сеше*“ — ЈЈЗ 581; И мантила [ту је било], дика бечких *снаша* — БР 106;

18) и именице средњега рода са суфиксом *-це* (*-анце*, *-енце*, *-ашце*) указују само на хипокористично значење:

винце (Многог' ли си жедног *винцем* напојила — ЈЈЗ 138), *грлице* (... мокро *грлице*, весело срце — ПП 298), *гроце* (Вина рујна и пребела леба,/ И остала што *гроцу* треба — БР 111; Пемаку душа под *грвоце* стаде — ЈЈЗ 411), *криоце* (Завичајем то му је мјестанце,/ Ту га учиш на своје *криоцу*/ Мајку грлит — ПП 50; Мало чедо, невинашце,/ На *криоцу* миле мајке — ЈЈЗ 28), *јуџарце* (К западу твоје хрли и плаче.../ *Јуџарце* твоје и дан — ПП 110), *мишце* (Па јој се на чело,/ *мишца* сваки [ветрић] спусти — СВ 127), *недарце*, *недарце* (Ја полазит', сво, морам/ Туђој земљи у *недарце* — ПП 98; Просуо би песме своје,/.../ У *недарце* твоје — ЈЈЗ 67), *јагњенце* (Од кад ти поче нежно тепати:/ — *Јагњенце*, сунце, чедо, зорице! — ЂЈ IX 113), *срдашце* (Она грдне, грдне јаде/ На *срдашцу* свом имаде — БР 382; Ах рањен је травном стријелом/ По *срдашцу* његда смјелом — СВ 107), *сунашце* (Злаћано *сунашце* већ западу тече — БР 61; Синут ће *сунашце*/ и пред врата твоја — СВ 126);

19) тако исто хипокористично значење је и у случају изведенице *здрављшце*: Већ је види у *здрављшцу* — БР 350;

20) најзад, суфикс *-че* појављује се у неколико хипокористика: *бокче* (У св'јету би *богче* било [срце], / Плачућ' праге облазило — ПП 2), *луче* (Ох, Фатимо, *луче* танко — ЈЈЗ 132; Што ће сутра златно *луче*/ На венчању да обуче — ЂЈ II 138), *љубимче* (Пак и ти си ваљда *љубимче*/ Ил' песниче загоркиње беле — ЂЈ VIII 16), *милованче* (Ој месече мили санче,/ Моје бледо *милованче* — ЂЈ I 113), *осућенче* (Црне косе до земље прол'јева,/ Па 'но чека као *осућенче* — ПП 187), *сирошанче* (Што си моје срце оковала?/ Није оно *сирошанче* криво — ЈЈЗ 62), *сироче* (... *сироче*, забитно дјевојче — ПП 187; Јесте ли ми род *сирочићи* мали — ЂЈ I 78), *славујче* (одмила жени у обраћању) (*Славујче!* тицо! — ЂЈ IX 39).

Поменућемо још да се речима субјективне оцене могу сматрати и сва друга образовања која на неки начин одражавају лични став у извесним ситуацијама. Тако нпр. у изведеници *жалосник* осећа се присуство пишчевог саосећања (А путници, *жалосници* — ЈЈЗ 326); у *голубан* и *звездан*, нарочито у овој другој, јасно је изражено хипокористично значење (Јесте, то је љубав,/ *Голубане* мој! — ЈЈЗ 39; Ох оди, сине, оди, Иване!/ *Сунашце* оди! оди *звездане!* — ЂЈ IX 107); хипокористичну семантику имају и образовања *љубованка*, *сирошанка*, *немилица* (Љуби мене, *љубованко* — ЈЈЗ 64; Ој, Босанко *сирошанко* — ЈЈЗ 172; Девочице, *немилице* мала — ЈЈЗ 64).

21. Од речи сѝране еѝмнологије ѝоменућемо

а) речи продрле преко турског језика: *барјачић* < барјак (bayrak), *дора, доро* < дорат (doru + at), *ћога, ћого* < ћогат (gök + at), *јасѝучак* < < јастук (yastık), *јелечић* < јелек (yelek), *кавица* < кава (kahve), *кајганица* < кајгана (kaugana), *кандилце, кандилче* < кандило (kandıl), *кона* < коншија (konşu), *ѝаѝучица* < папуча (parıç, rabuç), *саћурица* < < саћура (sykere), *саѝић* < сат (saat), *ѝамбурица* < тамбура (tanbura), *чакширице* < чакшире (çakşir), *чараѝица* < чарапа (çorap, çorab), *Чиво* < < Чивутин (Cifit, Cifut);

б) речи немачког порекла: *ѝоѝфић* < ѝопф (Zopf), *ламѝица* < лампа (Lampe), *ѝрумбеѝица* < трумбета (Trompete);

в) речи примљене из мађарског језика: *ѝоѝорић* < ѝопор (csoport, csupport), *бундица* < бунда (bunda);

г) речи примљене из талијанског, француског или немачког језика: *рубинчић* < рубин (тал. rubino, нем. Rubin), *фрака* < фрак (фр. frac, нем. Frack), *ѝигарица* < ѝигара (тал. cigaro, фр. cigare, нем. Zigarre);

д) облици настали од латинских и грчких речи: *ѝигрић* < тигар (грч. и лат. tigris); *ѝехарац* < пехар, *ѝиконица* < икона, *ћелиѝица* < ћелија, *харѝиѝица* < хартија упућују на грчко порекло.

22. Нова образовања деминуѝива и хѝѝокорисѝѝика ѝредсѝављају:

1) *Ила* (Илирка), *ѝига*, *фрака*, *Чиво*; *градак*, *звучак*, *змајак*, *значак*, *зрачак*, *колуѝак*, *осмејак*, *ѝаѝерак*, *ѝламак*, *сићушак*, *сјајак*, *славујак*, *смејак*, *уздашак*, *хумак*, *шлемак*; *зенка*, *сѝворка*, *ѝејка*, *усѝоменка*; *дивко*, *неѝослушко*; *Змале*; *Змајан*; *ѝријачина*; *белчић*, *гавранчић*, *ћулић*, *јелечић*, *рубинчић*, *ѝоѝфић*; *зрачац*, *облачац*, *уздашац*; *грлице*, *кандилце*, *звонашѝе*, *невинашѝе*, *сироѝашѝе*, *увешѝе*; *бабушѝица*, *дружбѝица*, *засѝавѝица*, *здравѝица*, *згодѝица*, *кајганица*, *ламѝица*, *лучица*, *маѝлиѝица*, *ѝегѝица*, *ѝлавојѝица*, *ѝоучѝица*, *риѝица*, *сонѝице*, *Србиѝица*, *срећѝица*, *судбѝица*, *ѝравѝица*, *ѝрумбеѝица*, *усниѝице*; *богальче*, *брежсуљче*, *гусларче*, *кандилче*, *љубимче*, *милованче*, *осућенче*, *ѝолеѝарче*, *ѝосмрѝенче*, *сироѝанче*, *славујче*, *Талијанче*; *голубан*, *звездан*; *љубованка*, *сироѝанка* — облици које не региструје ниједан речник ни грађа за Р;

2) *Пега* (Пегаз); *ѝојак*; *славујѝић*; *ѝѝоѝолица*; *рибарче* — нове речи према РЈА (изузев именице *славујѝић*, све остале засведочене су једино у песмама Б. Радичевића);

3) *врлеѝтак* (са потврдом из дела Б. Радичевића), *власак* (са најстаријим примером из Змајевих дела), *врѝлић* (потврђено само са каснијим изворима), *врулица* и *врайче* (такође само са потврдама из каснијих извора) — изведенице забележене у Р.

23. Ови нови деминутиви и хипокористици врло јасно показују

- 1) продуктивност суфикса *-ица, -ак, -че*;
- 2) неупоредиво већу продуктивност суфикса *-ак* од суфикса *-ић (-чић)*¹²;

3) карактеристичне и најчешће суфиксе које су романтичарски песници употребљавали у своме стваралаштву, што истичемо нарочито због суфикса *-ак*, чија је чешћа употреба у овом временском периоду већ запажена у науци (у делима Б. Радичевића, Б. Атанацковића, Ј. Илића и у лирским народним песмама)¹³.

24. II. ИМЕНИЦЕ СА АУГМЕНТАТИВНИМ И ПЕЈОРАТИВНИМ ЗНАЧЕЊЕМ

Насупрот деминутивним значењима аугментативи указују на нешто велико, јако, снажно, нешто што је изражено у јакој мери или у великој количини, а насупрот хипокористцима пејоративи означавају углавном нешто мрско, одвратно, ружно, страшно. Некад пејоративно значење потиче и од саме ситуације или од значења управне речи, а некад и деминутивни облици употребљени у иронији или шали доводе до пејоративног или аугментативног значења.

Као год што се у извесним случајевима не може раздвојити деминутивно значење од хипокористичног, тако исто и у овој групи речи има таквих које имају истовремено и аугментативно и пејоративно значење.

Упоредујући и даље деминутивне и хипокористичне речи са аугментативима и пејоративима, уочавамо још две чињенице: аугментативна и пејоративна значења у нашем материјалу много су снажнија, изразитија, управо одређенија у свом значењу и нема ни једног примера који би се могао посматрати као песнички манир; међутим, аугментатива и пејоратива има релативно мало с обзиром на велики број деминутива и хипокористика.

Изводе се углавном од именица суфиксима *-екања, -еља, -ѣнда*, за мушки род, *-ага, -уга, -урда, -ина (-ејина, -уљина, -урина, -ушина, -ушијина)*, *-ура*, за женски род и *-ишије*, за средњи род.

25. А) Именице са аугментативним значењем, *ијј*. са значењем нечег великог, јаког, снажног, нечег *ишије* је у великом броју или у великој количини *-ѣнда*: Србѣнда (ЈЈЗ 175);

¹² Противно старијим образовањима, изложеним на претходним странама, где је суфикс *-ић (-чић)* заступљенији од наставка *-ак*; такође противно и стању у савременом језику у коме је суфикс *-ић (-чић)* „изузетне продуктивности“ за именице мушкога рода — М. Стевановић, *ор. cit.*, 542.

¹³ М. Стевановић, Деминутиви с наставком *-ић* (и *-чић*), *Наш језик*, н. с., књ. III, 8—9.

-ина (и у сложеним наставцима *-ејина*, *-урина*, *-ушијина*): *бичина* (ЈЈЗ 405), *брдина* (БР 86, 87), *вејрина* (БР 28, 85, 102, 125, ЈЈЗ 223, 429), *гласина* (БР 95, 96), *зидина* (БР 107, ПП 291, ЈЈЗ 140, 446, ЂЈ I 14, 92, 85, IX 14), *језичина* (ЈЈЗ 341), *јерина* (БР 105), *јуначина* (БР 129, 387, ПП 134, ЈЈЗ 86, 427, ЂЈ IX 201), *кладина* (ЈЈЗ 428), *мамузина* (ЈЈЗ 383), *машијина* (ЂЈ IX 28, X 106), *мачина* (БР 71), *мрежина* (ПП 236), *носина* (ЈЈЗ 378), *обилшијина* (ЈЈЗ 449), *облачина* (БР 82, 114, 124, 319, 365, 386, ПП 69, ЈЈЗ 3, 446), *олујина* (БР 126), *холујина* (ЈЈЗ 408), *ормина* (СВ 155), *џалошина* (БР 64), *џијучина* (БР 102), *џрабесина* (ЈЈЗ 63), *џсина* (БР 105, 106, 115, 301, ЈЈЗ 47, 402, 405), *св(ј)ејина* (БР 300, ПП 61, 126, 203, ЈЈЗ 92, 121, 129, 377, ЂЈ IX 36), *снејина* (ЈЈЗ 236), *џаласина* (ЈЈЗ 382), *џојузина* (ЈЈЗ 236, 425), [x]*ладина* (БР 88), *хридина* (ПП 171), *шеширина* (ЈЈЗ 566), *шијирина* (БР 93, 99); *врећејина* (БР 86), *главејина* (БР 102), *дивејина* (ЈЈЗ 386), *ђубрејина* (ЈЈЗ 228), *жабејина* (БР 115), *кајејина* (БР 282), *рујејина* (БР 88, 102); *џидурина* (ЈЈЗ 424), *кошијурина* (ЈЈЗ 421); *маглушијина* (БР 82), *врућишчина* (БР 112);

-ура: *књижаџа* (ЈЈЗ 305).

Тако исто и деминутивни облици могу означавати нешто што је велико (понекад у шали да би се још више истакла величина нечега): *камичак* (А у свакој [праћки] лежи.../ По један *камичак*, баш ка' моја глава — ЈЈЗ 425), *ковчежић* (у значењу „велики ковчег“ — ЈЈЗ 567), *шестіојерчић* (ЈЈЗ 195), *сџрелица* (... било је стрелица,/ Рек'о б' да су копља, свако са два крилца — ЈЈЗ 425), *буздованче* (ЈЈЗ 432). Овоме кругу припојићемо и одреницу *орловић* која као контраст речи *црвић* обе лежава онога који је врло снажан, силян храбар (Ој! да ми је ножа пламеного кова,/ Да прожежем мајку паклених сицова/— Што црвиће рађа, *орловиће* дави! — ЂЈ I 23).

Б) *Именице са аугментіајивним значењем које истовремено означавају и нешіо ружно, гадно, сџрашно, сџаџо, односно именице са аугментіајивно-іејорайивним значењем*

-ага (као завршни део сложеног наставка *-уљага*): *савуљага* (ЈЈЗ 113);
-уга (као завршни део сложеног наставка *-ељуга*): *совељуга* (ЈЈЗ 420);
-ина (и у сложеним наставцима *-ејина*, *-уљина*, *-урина*, *-ушина*, *-ушијина*):
јегојина (БР 95), *кљусина* (БР 84), *лужина* (БР 111, ЂЈ I 172, II 85, 86, 102, 110), *ријина* (БР 111, 115, ЈЈЗ 400), *ћефина* (ЂЈ X 172); *барејина* (ЈЈЗ 279), *вранејина* (ПП 147); *совуљина* (ЈЈЗ 108);

Такога *добројка!*.../ Волео је добро вино,/ Па ма пошто било — ЈЈЗ 532); *избавишељ* (Избави нас, боже,/ Од *избавишеља* — ЈЈЗ 544); *ревнишељи* (Дајте воде, што правите,/ Да од крви буде вода,/ Дајте воде *ревнишељи*,/ Пријатељи нашег рода/ Оне воде, преко које/ Превести нас жедне знате — ЈЈЗ 198); [х]уњакавац (Кад младићи чуше, што ј' уњакавац пев'о,/ Изврћу с' од смеја и десно и лево — ЈЈЗ 435); *кукавишићина* (Зато с кући вуци, *кукавишићино* глупа — ЈЈЗ 421); *клешиња* (Још није све отела/ Та мудра *клешиња* — ЈЈЗ 111); *ћроклешиња* (Иди смрти, *ћроклешињо* црна! — ЂЈ VIII 115); *грдило* (Азиски ског! нечовек! *грдило!* — ЂЈ IX 13); *гадило* (Јеси ли.../...здер'о кринку с лица/ Лицемер-*гадило* — ЈЈЗ 122).

26. Морфолошке карактеристике аугментативних и пејоративних образовања

1) суфикс *-ина*, и сам а и као завршни део сложених наставака, носилац је аугментативног и пејоративног значења;

2) наставак *-ина* нешто се чешће додаје именицама женскога рода на *-а* (*кладина*, *мамузина*, *машићина*, *мрежисина*, *олујина*) него именицама средњега рода (*брдина*, *кљусина*, *ћијелесина*);

3) пада у очи да су романтичарски песници користили и ретка образовања, односно суфиксе који нису продуктивни: *-(уљ)ага* (*савуљага*), *-(ељ)уга* (*совељуга*), *-ѣнда* (*Србѣнда*), *-џурда* (*главурда*), *-еља* (*сѣаркеља*), *-екања* (*брадекања*, *јарекања*), *-ура* (*књижура*)¹⁴.

27. Ближе објашњења значења њојединих речи

1) У аугментативном значењу *језичина* „велики, дуг језик“ (Исплазио *језичину*,/ Па на цицу режи [пас] — ЈЈЗ 341); *јерина* „велико дебело њ“ (Весла њима дрво одабрано, побратиме, то јерје танано,/ Крма беше дебела *јерина* — БР 105); *носина* (Од пића му ј' била *носина* велика — ЈЈЗ 378); *ћрабесина* — аугментатив од „прабес“ (А по тмини витлају се беси,/ А међ њима *ћрабесина* спава — ЈЈЗ 63);

2) Од аугментативно-пејоративних значења навешћемо изведенице: *јегојисина* „свакако снажно, али, вероватно, и не баш пријатно појање

¹⁴ Суфикс *-ѣнда* јавља се само у *Србѣнда*, где завршни део *-да* није словенског порекла; наставак *-ага* појављује се у врло ограниченом броју образовања: *руйчага*, *брљага*, *вињага*, *мућљага*; суфикс *-екања* засведочен је само у српском језику: *Србекања*, *сѣарчекања*, *момчекања* и још неке (А. Белић, *Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplifikativsuffixe*, 201, 205); наставак *-уга* налази се у речима *чворуга*, *ћавуга*, *-џурда* у *главурда*, *нојсурда*, *ручурда*; суфикс *-еља* такође нема продуктивности (поред *сѣаркеља* још само у личним именима *Вурдеља*, *Вукеља*, *Новеља*) — М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, 479, 480, 517.

црквенословенске речи *јегоже*“ (Така врата, *таке јегожине*! *Таке браде*, така ока *стрма* [опис калуђера] — БР 95); *лујина* „велики, мрачан, застрашујући луг“ (Леп ли беше [манастир] *сред лујине* ове — БР 111; У *лујини* сумртве тишине — ЂЈ II 85; ...*Два коњика лете*! *Преко* пустих шума и *лујина* — ЂЈ II 110); *ријина* „велики рит, пун одвратног кала, блата“ (Па удари на неку *ритину*,! *Па отуда* на неку *лујину* — БР 111).

3) Из групе речи са пејоративним значењем потребно је издвојити следећа образовања:

а) *главурда*, *џиквина*, *ћујина* употребљене су погрдно за главу непријатеља (... *сутра* [може] *општру* ђорду *кушит*,! *Којом* ће *Пемаку* *главурду* одрубит' — ЈЈЗ 408; *Па од* ока танку *пушку* *ужди*,! *Обрну* му мозак у *џиквини* — БР 173; *А гдје* видиш *ка'но* *поплашене*,! *Да* *ћујине* *стрмоглавце* *лете*,! *Тамо* држ' се *понајдрљег* *лица*! *И* *погледа* *најопаснијега*:! *То* је *јунак*, *она* *змија* *љута* — ПП 155); *дрјина*, *краворјина*, *скојина* такође су употребљене погрдно у односу на човека (*А* *ти* *излази*,! *Стара* *дрјино*! — ЂЈ IX 81; *На* *ријеч* *једну*,! *Појест*' те *нећу*, *краворјино*! [вероватно „кравља репа“] — ЂЈ IX 20; ... *а* *ти*, *скојино*,! *Од* сваке *звери* *много* *лошији* — ЂЈ IX 225); *језичина*, *носина*, *џјелесина*, *џрујейина* у овом случају такође су пејоративи, а не аугментативи (*О*, *чекај* се, *кујо*, *док* *ме* *с* *крста* *скину*,! *Хоћу* *ти* *ипшчупат*' *псећу* *језичину*! — ЈЈЗ 539; *Ил'* *ваљда* је *за* *то* *ту* *носину* *диг'о*,! *Што* *му* *на* *хрвање* *не* *долази* *нико* — ЈЈЗ 422; *Наскоро* *мртцем* *биће* *џјелесина* — ПП 135; *Бацај* у *њи* [у *рупетине*] *турске* *џрујейине* — БР 88); *кровина* „рђав, стари кров“ (*И* *густим* *димом* *сухе* *кровине*! *Плаветнилу* се *неба* *ругају* — ЂЈ I 89; *Под* *скут* је *пао* *старој* *кровини*,! *Гостољубиво* *да* *га* *дочека* — ЂЈ X 162); *јарекања* и *брадекања* односе се на *јарца* (*Добро* *јутро*, *јарекањо*,! *Добро* *јутро*, *брадекањо* — ЈЈЗ 352);

б) *џрбушко* је употребљено подсмешљиво за *гурмана* (*А* *џрбушко*, *и* *он* *има* *брига*:! *Где* *ће* *наћи* *ћевап* *од* *кечига* — ЈЈЗ 541); *подсмеха*, *ироније* *има* *и* *у* *Бошња* (*Смешних* *ствари*, *тужних* *ствари*! *У* *томе* *пелмелу*,! *Ено*, *Бошње*, *српска* *сина*,! *У* *турском* *оделу* — ЈЈЗ 180); тако *исто* *и* *у* *фрака* (*пеј.* *фрак*) (*Само* *да* *нам* *вас* *остане*,! *Ао* *квеко*, *ао* *фрако* — БР 260); *грофић*, *краљић*, *црвић* имају изразито *иронично*, *презриво* *значење* (*Како* *се* *од* *Срба* *грофић* *Шандор* *ствара* — ЈЈЗ 189; *Ту* *си* *гнијездо* *гради*! *орао* *ватрокрви*,! *Не* *хајућ* *што* *вичу*! *краљићи* *и* *црви* — СВ 132; *Ој!* *да* *ми* *је* *ножа* *пламенога* *кова*,! *Да* *прожежем* *мајку* *паклених* *синова*! — *Што* *црвиће* *рађа*, *орловиће* *дави*! — ЂЈ I 23); *џојић* је такође употребљен у *ироничном* *смислу*, *с* *потцењивањем* (*Шта* *ће*

ишйић тај сиромах/ Ако немаш муње, грома,/.../ А то ј' народ задовољен — ЈЈЗ 206); облик *нончице* има презирну нијансу (Сићушне су везирске *нончице*, устукле би шјутри дан по овијем врлетима нашијем — БЈ IX 215); *накрилче* „онај који се држи на крилу“ употребљено је подругљиво за одраслог човека (Тако, мајко, мази то *накрилче* лако,/ Од ветра га чувај, детенце нејако — ЈЈЗ 395).

28. Међу речима *сйране етимологије* има

а) неколико из турског језика: *мамузина* < *мамуза* (*mahmuza*), *топузина* < *топуз* (*topuz*), *цидурина* < *цида* (*cida*), *буздованче* < *буздован* (*bozdogan*), *ћефина* < *ћеф* (*keyif*), *ћупина* < *ћуп* (тур. *küp*, лат. *кура*);

б) из руског, талијанског, немачког или мађарског језика: *маштина* < *машта* (рус. *мечта*); *палошина* < *палош* (тал. *pallascio*, мађ. *pallós*), *грофић* < *гроф* (нем. *Grof*, мађ. *grof*).

29. Проверавање у речницима и у грађи за Р дало је следећи резултат:

1) *совељуга*, *бичина*, *јегожина* (јегоже), *мамузина*, *машинина*, *мрежсина*, *обилшићина*, *холујина*, *йрабесина*, *шаласина*, *ћефина*, *дивеићина* (< *див*), *ћубреићина*, *совуљина*, *маншурина*, *цидурина*, *шруйеићина*; *брадекања*, *јарекања*; *књижура*; *Мађарко*; *голаћ*; *грофић*, *шестойерчић*; *жандарица*, *нончица*; *буздованче*, *господарче*, *накрилче* — речи које не региструје ниједан поменути извор;

2) *јерина* (аугментатив од „џ“) — бележи РЈА, с напоменом да је облик потврђен само у песмама Б. Радичевића.

30. Нова образовања указују

1) на настављање продуктивности суфикса *-ина*, као и са њим сложених наставака;

2) на појаву врло ретких образовања са суфиксима *-(уљ)ага*, *-(ељ)уга* и *-екања*.

II

АПСТРАКТНЕ ИМЕНИЦЕ

31. Велику групу именичких речи у нашем материјалу, готово њихову трећину, представљају апстрактне именице које, изведене од глагола и придева углавном и одређених суфикса (*-ај*, *-ак*, *-лук*, *-ањ*, *-аџ*, *-ац*, за мушки род, *-ба*, *-оба*, *-ва*, *-да*, *-еж*, *-ја*, *-ија*, *-ка*, *-ељ*, *-ина* / *-ишћина*, *-ња*, *-иња* *-ошћња*, *-осћ*, *-ош*, *-оћа*, *-ица*, за женски род, *-је*, *-ије*, *-ло*, *-сйво*, *-йшћие*, за средњи род), означавају разне процесе или

результате глаголских радњи, затим стања, расположења, осећања, особине и слична значења у вези и са глаголима и са придевима. То значи да именице образоване од глагола и придева имају додирних тачака и да се својим значењима преливају једне у друге. Крајњи резултат ових укрштања своди се на то да и именичка образовања од глагола могу означавати неки појам особине, док, с друге стране, именичка образовања са придевом у детерминативу дају и значења појма стања, расположења или осећања. Понегде се и ова значења укрштају међусобно, рецимо особина и стање, понегде има и других значењских елемената (нпр. *младосић* је и особина и стање, а и одређени временски период у животу појединца). Зато се не можемо управљати само према детерминативу или суфиксу, већ према целокупном значењу речи које она има у датом случају, тј. у примерима где је заступљена. Из тог разлога није могуће издвојити *nomina actionis*, чији процес глаголске радње прелази у стање, од придевских образовања која такође могу да значе појам извесног стања.

Следећи, дакле, значења апстрактних именица, покушаћемо да их оврстамо у одговарајуће значењске групе. Али ни ова подела нема увек сштрих граница, па није искључено да би неке речи могле да припадају и којој другој групи. Уосталом, то је у извесним случајевима врло тешко одредити.

32. I. Узећемо најпре у обзир именице изведене од глагола

1) које значе процес вршења

а) реалне глаголске радње, односно сама глаголска радња садржи се у општем делу изведенице која је њоме мотивисана, а обележавање именичке функције добија од суфикса:

-ба: *борба* (СВ 165н, ЈЈЗ 101, 119, ЂЈ I 24, 85, 94, 95), *глоба* (ЂЈ II 40), *гозба* (ПП 169, ЈЈЗ 305, ЂЈ II 33, X 35), *гудба* (БР 210, 212), *дворба* (ЈЈЗ 183), *жалба* (ПП 42), *журба* (ЈЈЗ 505, ЂЈ I 166), *карба* (ЂЈ VIII 60), *корба* (ПП 176), *молба* (ПП 42, 46, 117, ЈЈЗ 34, 69, 72, 138, ЂЈ I 3), *служба* (СВ 170, ПП 161), *химба* (ПП 139);

-ва (-љава, -њава): *жесѝва* (ПП 10, 37, 150, 163), *клеѝва* (ПП 42, 84, 124, 274, ЈЈЗ 17, 18, 90, 108, 149, ЂЈ I 28, 43, 47, 49, 76, 80, 134, II 40, 66), *молиѝва* (БР 33, 89, 257, СВ 147, ПП 114, 117, 365, ЈЈЗ 10, 32, 68, 69, 90, 102, ЂЈ II 43); *грмљава* (ЂЈ I 91, 95, 107, II 7, IX 241, X 170), *ламњава* (ЂЈ I 95), *ломњава* (ЂЈ I 98, 99, 165, II 143), *кукњава* (БР 102), *ѝуцњава* (БР 339), *ѝуѝњава* (БР 91, ПП 54, 109, 274), *муњава* (ПП 122);

-еж: *грабеж* (ЂЈ II 8), *лавезж* (БР 115);

- āj*: *вайај* (БР 42, ЈЈЗ 107, ЂЈ IX 51), *вршај* (ЈЈЗ 395, 427), *комешај* (ЈЈЗ 52, 458), *обичај* (БР 259), *снајсај* (ЈЈЗ 305), *шечај* (ПП 36, 49, 117, 208, 323);
- ija*: *диханија* (ЈЈЗ 514), *меџанија* (ЂЈ IX 52, 146, X 104);
- je*: *ашиковање* (ЂЈ I 69), *бдјење* (ПП 39, 40, 212), *брбљање* (ПП 372), *ваљушкање* (БР 25), *варање* (ПП 368), *венчање* (БР 351, ЂЈ I 159, 161), *враћање* (ПП 126), *вријећање* (ПП 49), *господовање* (СВ 160), *грамжење* (ЂЈ VIII 64), *греховање* (ЈЈЗ 451), *грљење* (ЈЈЗ 7), *грбованање* (ЈЈЗ 114), *гуркање* (БР 344), *дворење* (СВ 181), *девовање* (ЈЈЗ 454), *делање* (ЂЈ I 125, VIII 90), *дјеловање* (ПП 120), *досизање* (ПП 207), *живљење* (СВ 142, 187, ПП 37, 121, 324), *живовање* (ЂЈ II 99), *жуборење* (БР 188, 410), *заклињање* (ПП 358), *звиздање* (СВ 202), *змајевање* (ЈЈЗ 218), *играње* (СВ 169), *искушање* (СВ 135), *исџраживање* (ПП 331), *јадовање* (ЈЈЗ 66), *јалакање* (БР 167, 168), *јаукање* (ЈЈЗ 39), *јечање* (БР 306), *клеветанање* (ПП 368), *кликошање* (БР 344), *колешање* (ПП 42), *којање* (ПП 309), *кревелење* (ЈЈЗ 39), *кришкање* (ЈЈЗ 133), *кукање* (БР 401, ЂЈ I 75, 149), *куцање* (ПП 138, ЈЈЗ 73, ЂЈ I 69, II 32), *лајање* (ЂЈ I 16), *лисџанање* (ПП 180), *наговарање* (ПП 313), *надстојање* (ПП 36), *надџицање* (ЈЈЗ 422), *нарицање* (ЂЈ II 105), *наџјецање* (ПП 42), *неговање* (ПП 127), *одношење* (ПП 370), *ојадање* (ЈЈЗ 39), *оџсџајање* (ПП 384), *орање* (ПП 309), *џ(ј)евање* (БР 193, ПП 55, ЂЈ I 70), *џење* (СВ 133, 142, 157), *џеће* (СВ 131), *џецкање* (ПП 376), *џојање* (ЈЈЗ 585), *џомагање* (БР 401), *џомицање* (БР 98, ЂЈ II 96), *џословање* (ПП 34), *џошварање* (ЂЈ VIII 77), *џравдање* (СВ 221), *џрашиџанање* (БР 137, ПП 194), *џревраћање* (ПП 413), *џремџање* (ПП 42), *џрорицање* (ЂЈ II 28), *џушовање* (ПП 49, 103, 172, 319), *рибање* (ПП 184, 202), *роџиџање* (ЈЈЗ 4), *самовање* (ЈЈЗ 59), *свемијење* (ПП 35), *свеџлуцање* (ЈЈЗ 439), *свеџовање* (БР 137), *ЂЈ VIII 3*), *свраћање* (ПП 17н), *сџџање* (ЈЈЗ 167), *сиљење* (ПП 358), *сјање* (БР 219), *сличарење* (ЈЈЗ 298), *смејање* (ЈЈЗ 119), *смејукање* (ЈЈЗ 541), *снебивање* (ПП 36), *сџомињање* (ПП 70), *сџрављање* (БР 333), *судјеловање* (ПП 161н), *суђење* (ЂЈ I 69), *шамновање* (ПП 103, 214), *шиџџакање* (ЈЈЗ 459), *шињање* (БР 370), *шџање* (ЂЈ I 81), *шреџиџање* (ЂЈ I 69), *удовање* (ЈЈЗ 453), *уздисање* (БР 240, 306, ЈЈЗ 47, ЂЈ I 31), *уређивање* (ПП 368), *урлање* (ЂЈ I 16), *цваџење* (БР 188), *цвијељење* (ПП 184), *цвиљење* (ПП 109), *цјеливање* (СВ 114), *чекање* (БР 37), *шайџање* (ЈЈЗ 108), *шайуџање* (ЈЈЗ 54), *шеџање* (ПП 86), *шушкање* (БР 207); *џиће* (ЂЈ I 53); *свеславље* (ПП 62н); *славље* (ПП 63, 159, ЈЈЗ 238);

- ије: *благодареније* (ЈЈЗ 34н);
- ка (-анка): *биџика* (СВ 136), *џреџирка* (СВ 169н), *џсовка* (БР 96), *свирка* (ЈЈЗ 144, 152, 154, 163, 283, 345), *џијанка* (ЈЈЗ 407), *џојанка* (ЈЈЗ 203), *славойџевка* (ЈЈЗ 510), *славойџка* (ЈЈЗ 290);
- ина: *грмљавина* (БР 124, 126, 356, ПП 154, ЈЈЗ 5, ЂЈ I 95), *ломљавина* (ЂЈ IX 98), *џаљевина* (ЂЈ II 143), *џрговина* (СВ 220, ПП 313, 370);
- ањ: *џуџањ* (ПП 130), *џушањ* (ПП 206);
- ња: *грдња* (ЈЈЗ 36), *џреџња* (ЂЈ II 48), *џрошња* (СВ 219), *радња* (СВ 212, ПП 367), *свадња* (ПП 351), *џлајња* (СВ 192, ПП 211, ЈЈЗ 602), *џреџња* (ПП 138, 284), *џрудња* (ПП 67), [x]иџња (БР 98, 333), *шеџња* (БР 60, 296, ПП 229, 367).

б) апстрактне, тј. именице које се односе на процесе радњи у свести, мишљењу:

- ај: *замџиљај* (ЈЈЗ 452);
- је: *домџиљање* (ПП 242), *џиљење* (СВ 126), *џијење* (ПП 371), *џење* (ЈЈЗ 196, ЂЈ I 122), *џдровање* (СВ 159, 221), *нагађање* (ЈЈЗ 182), *џамџење* (ПП 49, ЈЈЗ 252), *сновџење* (СВ 159).

в) такође са значењем процеса, али у исто време и са значењем стања које условљава сам процес исказан општим глаголским делом:
 -је: *боловање* (БР 215), *бунцање* (БР 374), *сладовање* (ЈЈЗ 145), *чиловање* (ЈЈЗ 601).

г) са значењем процеса који истовремено садржи и временски елеменат:

- ба: *берба* (БР 65, ЈЈЗ 33), *веридба* (ЂЈ 57);
- је: *џивљење* (ПП 144), *џредрође* (ПП 49);
- ло: *видјело* (БР 162).

ђ) са значењем извесног начина који може пратити процес неке радње:

- ај: *џонаџај* (ЈЈЗ 305);
- је: *дрџање* (ПП 339).

2) Именице које представљају прелазну фазу између оних које значе какав процес и оних са значењем резултата, акта или чина, односно именице које могу значити и процес и резултат вршења глаголске радње исказане општим делом:

а) без присуства других значењских нијанси:

- ија: *сџлеџкарџија* (ЈЈЗ 228);
- је: *џросеџење* (ПП 414), *џросеџиње* (ЈЈЗ 185);
- ије: *џросеџиџеније* (БР 106);

- ак : *лесак* (ПП 67), *љусак* (БР 28, 125, 126, ЈЈЗ 130), *љрсак* (ПП 199, ЂЈ II 127), *љочинак* (ПП 27, 139, 179, 325, 405);
 -ло : *ојело* (БР 223, 381);
 -ина : *мешавина* (БР 300);
 -сјтво : *браколомсјтво* (БР 98), *врајоломсјтво* (БР 99), *злочинсјтво* (ЂЈ II 64, 81, IX 262).

б) са елементом извесне особине, односно „врсте“ поступка у вези са акцијом која се подразумева у изведеницама:

- ија (-олија) : *враголија* (БР 23н, 272, ЈЈЗ 348), *демонија* (ЈЈЗ 151), *сладолија* (ЈЈЗ 448), *чаролија* (ЈЈЗ 10, 11, 16, 31, 151, 307, ЂЈ I 110, 158).

в) са значењем „оно што омогућава вршење, извршење глаголске радње“ (односно са значењем блиским ономе које имају оруђа за вршење или извршење глаголске радње):

- ло : *вид(ј)ело* (БР 168, 325, СВ 139, 159), *ведло* (БР 329), *свейило* (ЈЈЗ 111, 117, 503, ЂЈ X 15), *свјейило* (ПП 48), *свјейило* (ПП 26, 31, 38, 39, 60, 61, 62, 79, 86, 89, 95, 112, 120, 127, 134, 166, 221).

3) Именице које значе резултат вршења

а) реалне глаголске радње, њен акт или чин:

- ба : *згодба* (СВ 181), *обрамба* (ПП 404), *наредба* (ПП 128), *судба* (БР 271, СВ 168, 203, ПП 29, 43, 104, 114, 152, 187, 193, 199, 200, 221, 274, ЈЈЗ 53, 101, 108, 115, 160, 216, ЂЈ I 19, 27, 28, 33, 130, VIII 74); *љужба* (ПП 381), *уредба* (ЈЈЗ 262); *судбина* (БР 270, 385, ПП 43, 139, 152, 187, 237, 245, ЈЈЗ 107, 115, 191, ЂЈ I 12, 67, 155, II 37, 113);
 -ва : *заклейва* (ЂЈ I 101), *молийва* (БР 113, СВ 168, ПП 1, 53, 113н, 235), *уклейва* (ЈЈЗ 61);
 -ај : *гуиљај* (ЂЈ II 34), *дшиљај* (БР 205, 207), *догађај* (ПП 334, ЈЈЗ 95), *завештај* (ЂЈ IX 199), *загрљај* (БР 200, ЈЈЗ 16, ЂЈ I 53), *залогај* (ПП 58, ЈЈЗ 233, 352, ЂЈ II 134), *издисај* (ЈЈЗ 135, ЂЈ II 37, X 5), *корачај* (ПП 211), *нападај* (ЂЈ VIII 100), *омашај* (ПП 187), *ојрошијај* (БР 78, ПП 220, ЈЈЗ 63), *јолейјај* (ЈЈЗ 114), *јрејискај* (БР 199), *садржај* (ЈЈЗ 118), *случај* (ПП 20, ЈЈЗ 98), *уздисај* (БР 247, СВ 126, ПП 9, ЈЈЗ 15, 19, 30, 68, 161, ЂЈ I 25, 53, 64, 110, 116, 118);
 -ја : *издаја* (БР 286);
 -ија : *јогибја* (ЂЈ II 10, 39, VIII 92, 95);
 -је : *дојушијење* (ЈЈЗ 190, 242), *звање* (ПП 37, 92, 128, ЈЈЗ 97), *здружење* (ПП 115), *извршење* (ЂЈ I 149), *искушење* (ЈЈЗ 86), *исјуњење* (ПП 282), *магновење* (БР 411), *наказанье* (ЂЈ IX 125), *несмојрење* (ЂЈ IX 92), *обећање* (ПП 271), *ојредељење* (ЂЈ IX 64), *ојрошијење* (ЈЈЗ

- 90), *ојусџишење* (ЂЈ I 163), *ослобођење* (ЂЈ I 143), *оџворење* (ПП 159н), *ојављење* (СВ 214), *ојокајање* (ЂЈ I 135), *ојомиловање* (СВ 209), *ојоравнање* (ПП 143, ЂЈ II 148), *ојоражјење* (ЈЈЗ 330), *ојосвећење* (ЂЈ I 105), *ојреображјење* (СВ 188н), *ојризнање* (ПП 39н, 130, 142, 162, 176), *ојризрење* (ЈЈЗ 159), *ојрослављење* (ПП 294), *ојрошџићење* (ПП 297н, 305, 315), *ојраширење* (ПП 157), *ојрешење* (ПП 194), *ојсједињење* (ПП 216), *ојсасење* (СВ 152, 188, ПП 189, ЂЈ I 48, II 83, VIII 25, 71), *ојузвишење* (ПП 157), *ојуздржање* (ПП 36), *ојусџање* (ПП 172); *ојбешчаиће* (ЂЈ II 40), *ојдошаиће* (ПП 242, 350), *ојиздануће* (ЂЈ I 44), *ојоџиће* (ЈЈЗ 54), *ојосџигнуће* (ПП 356), *ојредузеће* (ЂЈ IX 137, 140), *ојренуће* (ПП 320), *ојридикнуће* (СВ 108), *ојсвануће* (ЂЈ II 43), *ојшакнуће* (СВ 118), *ојускрснуће* (ПП 104, 142); *ојоздравље* (ЈЈЗ 152, ЂЈ II 48, VIII 71), *ојускрсје* (ПП 378);
- ије*: *ојзбиџије* (ЈЈЗ 108, ЂЈ IX 128); *ојзваније* (ЈЈЗ 98, 227, 246), *ојзнаменије* (ЂЈ II 114), *ојосланије* (ЂЈ IX 64, 162), *ојозорије* (ЂЈ VIII 95), *ојскончаније* (ЂЈ VIII 135), *ојсјасеније* (ЂЈ II 91, 100, IX 36, 52);
- ак/-џак*: *ојблесак* (ЈЈЗ 142, 166, 581), *ојврисак* (ЈЈЗ 93, 146), *ојџисак* (ЂЈ IX 248), *ојшушак* (ЈЈЗ 448); *ојзакључак* (ПП 136), *ојогрејак* (БР 11), *ојоданак* (ПП 148), *ојоџиџанак* (ПП 56, 65, 187), *ојосванак* (БР 48, 108, ПП 222, ЈЈЗ 113), *ојосвиџак* (ЂЈ IX 237), *ојоџиџанак* (ПП 184, 237, 275), *ојосудак* (ПП 192), *ојовраџак* (СВ 202, ПП 56, 74, ЂЈ VIII 59), *ојодмладак* (ЈЈЗ 244, ЂЈ I 154, IX 149), *ојолазак* (ПП 98, 99), *ојосџиџанак* (ПП 35, 53, 288), *ојиресџиџанак* (БР 48, 79, 88, СВ 117, 195, 215), *ојрасџиџанак* (БР 60н, 138, 263, ПП 98, ЈЈЗ 6, 18, 33н, 38, 54, ЂЈ I 67), *ојсасџиџанак* (СВ 122, 139, 191, ПП 4, 115, 122, 148, 259, 346, ЈЈЗ 38, ЂЈ I 105), *ојсџисак* (ЈЈЗ 122, 166), *ојулазак* (ЂЈ I 133, X 40), *ојуранак* (БР 6н, 281, ПП 109, 213, 348, ЈЈЗ 8, ЂЈ VIII 98, 113), *ојусџиџанак* (ПП 222);
- ка*: *ојдосеџиџка* (ЂЈ IX 54), *ојзамерка* (ЈЈЗ 263), *ојизнимка* (ПП 39), *ојојгрешка* (СВ 208), *ојојевка* (ЈЈЗ 566), *ојсџилеџка* (ЂЈ IX 132), *ојџушка* (ЈЈЗ 215, 262, 381);
- ељ*: *ојојгибелљ* (СВ 168, ПП 336, 373);
- оџиџ*: *ојојсаносџиџ* (ПП 221), *ојуглађеносџиџ* (ЂЈ IX 11);
- сџиџво*: *ојиздаџисџиџво* (ПП 230, 288, 319, 368, ЈЈЗ 98, ЂЈ I 81, IX 152), *ојискусџиџво* (ПП 173, 366, ЂЈ I 82), *ојјамсџиџво* (ПП 414), *ојзнансџиџво* (ПП 174), *ојознансџиџво* (ПП 187, 190), *ојослансџиџво* (ПП 119), *ојрогноансџиџво* (ЂЈ IX 51, 97, 130, 144), *ојроклеџисџиџво* (ПП 138, 374, ЈЈЗ 165, 346, ЂЈ II 70), *ојрофорчансџиџво* (СВ 112), *ојосланиџиџиџво* (ПП 360), *ојреџисједниџиџиџво* (ПП 407), *ојсамоубисџиџво* (ЈЈЗ 257), *ојубојсџиџво* (ПП 368);

-*ац*: ударац (ПП 201, ЈЈЗ 6, 210, ЂЈ II 44, IX 44), хийац (БР 217);
 -*ица*: олакшица (ЈЈЗ 216), сједница (СВ 220), њојлавица (ПП 284, 358).

б) апстрактне глаголске радње (резултат мишљења, духовних процеса, развоја интелекта):

-*ај*: умшљај (ЈЈЗ 182, ЂЈ II 74, IX 33, 127, X 128);

-*је*: изобразење (ПП 369), освјетићење (СВ 156), сећање (ЈЈЗ 601), сјознање (ПП 207, 415), уобразијење (ЂЈ IX 240, 259);

-*бси̑*: забийнос̑и̑ (ПП 242); изобразенос̑и̑ (ПП 371);

в) са елементом стања које се односи на извесне околности, прилике:

-*ица*: неродица (ЂЈ IX 61, X 70).

г) значење стања имају и речи изведене од придева и именица (од ових врло ретко), односно оба типа изведеница означавају околности, прилике окарактерисане општим делом:

-*је*: безакоње (ЈЈЗ 218), изобиље (ЈЈЗ 94н, 217, 239, 347, ЂЈ X 119), обиље (ПП 66, 142, 199, 213), безимље (ПП 37), раскошје (ПП 74, ЈЈЗ 140);

-*ина* (-иштина): богатишина (ЈЈЗ 157), рајевина (ЈЈЗ 68, 129, ЂЈ VIII 6, 101), иштина (БР 80, 81, 90, 163, 203, 205, 302, 371, ПП 183, 185, ЈЈЗ 6, 36, 38, 73, 96, 107, 147, ЂЈ I 4, 94, 172, II 64, 110);

-*иња* (-ошња): голошња (ЈЈЗ 346), сиротишња (СВ 175, ЈЈЗ 98, 161, ЂЈ II 136, IX 61);

-*бси̑*: ојаснос̑и̑ (ЈЈЗ 352, ЂЈ VIII 81), осамљенос̑и̑ (ЂЈ I 150), ошњо-вједљивос̑и̑ (ПП 369), сигурнос̑и̑ (ЈЈЗ 121);

-*сйво*: богатсйво (СВ 219, ПП 25, 101, 138, 313, ЈЈЗ 37), имушсйво (ПП 184), незнансйво (ПП 370), ройсйво (ЈЈЗ 83, 97, 156, ЂЈ I 137, 140, II 40, VIII 5, 6, 39, 76), сиромашсйво (ПП 184, 368), србинсйво (ЈЈЗ 536), сужањсйво (ПП 231, 234, 237, ЈЈЗ 141, ЂЈ II 24, IX 29), ширансйво (ЂЈ I 100, IX 162, X 156); убошйво (СВ 152);

-*оша*: голоша (ЂЈ VIII 10, IX 61);

-*оћа*: мирноћа (ЈЈЗ 96, 558), самоћа (БР 9, 37, 236, ПП 27, 51, ЈЈЗ 33, 41, 52, 53, 60, 65, 76, 101, ЂЈ I 18, 105, 106, 180, II 88), шврдоћа (ЈЈЗ 365);

-*ица*: оскудица (ПП 58).

II. Именице које одражавају збивања у унутрашњем животу појединца, односно именице које су обележје извесних емоционалних стања или расположења која прате неке ситуације

а) образовања са глаголом у општем делу

- ба: *жудба* (БР 210), *лудба* (БР 210), *срдба* (СВ 135), *срѣба* (ПП 216, ЈЈЗ 65, ЂЈ II 32, 40);
- ва: *врева* (БР 327, ЂЈ I 70);
- еж: *дремеж* (ЈЈЗ 92, 106), *шрѣеж* (ЂЈ X 159);
- ај: *осећај* (ЈЈЗ 15, 43, 77);
- ија: *сањарија* (ПП 324);
- је: *високојошћивање* (ЈЈЗ 500), *вјеровање* (ПП 203), *зазирање* (ЈЈЗ 503), *здојење* (ПП 42, 416), *кајање* (ЈЈЗ 102, ЂЈ I 70, 157, II 61), *миловање* (СВ 146, 169, ПП 49, 186, ЂЈ I 135), *мучење* (ЂЈ I 138), *несшрѣљење* (ПП 190, ЂЈ IX 33), *неуздање* (ПП 263, 267), *осећање* (ЈЈЗ 3, II 52, ЂЈ I 110), *очајање* (ЂЈ I 56, VIII 12), *шрезирање* (ЂЈ 6), *радовање* (ЂЈ I 140), *сневање* (ЂЈ II 45), *сшрадање* (ЂЈ II 42), *сшраховање* (ЈЈЗ 242), *сшрахојошћивање* (ЂЈ IX 10), *сшрѣјење* (ЈЈЗ 45, 432), *сумњичење* (ЂЈ IX 126), *шрѣљење* (ПП 144), *шшговање* (ЈЈЗ 21), *ћућење* (ПП 157, 320), *уздање* (ПП 138, 198, ЈЈЗ 4, 102, 131, 165), *уфање* (ПП 301, 302), *чезнење* (БР 303, 304), *шшвовање* (ПП 177, ЈЈЗ 249); *шовјерење* (ПП 29, 164, 249, 293), *шожсељење* (ЈЈЗ 131), *шшоуздање* (ПП 114, 188, 320, ЂЈ II 37), *шрезрење* (ЂЈ X 162), *сашсаљење* (ЂЈ II 93), *самшшоуздање* (ЈЈЗ 451), *сшшловање* (ПП 285, 415), *шшрѣшшшћење* (ЂЈ II 112), *усрећење* (ПП 320), *усшшћење* (ПП 160, 206, 318, ЈЈЗ 101), *шшшешење* (ЂЈ I 54, 55, II 36, 72, 102, 105);
- ије: *мучентије* (ЂЈ II 125, IX 128), *сшраданије* (ЈЈЗ 211н);
- ак/-шшак: *шшршжсељак* (ЈЈЗ 92), *ушшшшшшак* (ПП 137, 184);
- ло: *бесшшло* (БР 374, ЈЈЗ 98, 114, ЂЈ II 124, VIII 19), *блудшшло* (ПП 222), *буншшло* (ЂЈ VIII 10, 121), *лешшшло* (ЈЈЗ 99), *лудшшло* (БР 82, 227, ЈЈЗ 44, 164), *сл'јејшшло* (ПП 158);
- ња: *блудња* (СВ 188), *мржсња* (ПП 54, 106, 124, 128, 152, 245, ЈЈЗ 18, 24, 26, 147, 149, ЂЈ I 49, 115, VIII 13), *шшшшња* (ЈЈЗ 10, 55, 104, 112), *скрушшња* (ПП 66), *слшшшња* (БР 138, СВ 155, 198, ПП 31, 37, 129, 186, 264, 282, ЈЈЗ 38, 71, 96, 108, 317, 382, 413, ЂЈ II 48, 49, VIII 18), *смушшња* (СВ 201, ПП 49, 92), *сумња* (ПП 118, 186, 203, 259, 290, ЈЈЗ 39, 63, 161, 211), *шшжсња* (ПП 36, 196, ЈЈЗ 84, 236), *чезсња* (ЈЈЗ 3, 65);
- б) образовања са придевом (који може бити и трпни глаголски придев) или именицом у општем делу
- оба: *жалоба* (СВ 193), *шшегоба* (ПП 215);
- еж: *срамеж* (ЂЈ VIII 77);
- ја: *мшшшшшш* (ЈЈЗ 258);

- је*: *безбрижје* (ЈЈЗ 221), *безумље* (ЈЈЗ 111, 158), *веселе* (БР 60, 88, ПП 10, 21, 25, 27, 30н, 85, 89, 138, 159, 166, 168, 203, ЈЈЗ 194), *омиље* (ПП 207, 213), *немиље* (ПП 178), *слађе* (ЈЈЗ 52);
- ије*: *бесвесѝије* (ЂЈ IX 121), *недоумјеније* (ЈЈЗ 251);
- ло*: *мрѝвило* (БР 338, ЈЈЗ 83, 390, ЂЈ IX 29);
- ина*: *ведрина* (ЈЈЗ 64, 102, 427), *горчина* (ЈЈЗ 107, 165), *љуѝина* (БР 80, 115, 322, ЂЈ I 30, 92, IX 29), *милина* (БР 6, 43, 60, 74, 80, 85, 92, 107, 191, 201, 202, 222, 260, СВ 110, 111, 185, ПП 117, 118, 123, 173, 183, ЈЈЗ 3, 22, 40, 52, 94, 107, 142, ЂЈ I 14, 25, 39, 102, 106, 107, 136, II 79);
- осѝ*: *благодарносѝ* (ЈЈЗ 379, ЂЈ I 13, 156, 162), *блаженосѝ* (ПП 204, 210), *будносѝ* (ПП 218), *веселосѝ* (ЂЈ I 20, 157), *горкосѝ* (СВ 142, ПП 182, 379), *жалосѝ* (БР 157, 213, 357, СВ 164, ПП 29, 32, 34, 50, 51, 59, 76, 79, 108, 109, 117, 138, 139, 140, 176, 181, 182, 190, 276, 314, ЈЈЗ 22, 32, 44, 138, ЂЈ I 15, 80, 157, 177), *занейосѝ* (ЂЈ I 151), *захвалносѝ* (ПП 39, 142, 237, ЂЈ VIII 118), *јаросѝ* (ЂЈ II 32, 86, VIII 64), *милосѝ* (БР 181, 257, СВ 112, 117, 138, 175, 196, ПП 4, 43, 46, 52, 53, 65, 66, 114, 121, 138, 139, 163, 165, 250, 255, 261, 272, ЈЈЗ 90, 99, 101, ЂЈ I 29, 64, 106, 135, II 15), *мрзосѝ* (ЂЈ I 6, 49, 70, 93, II 45, VIII 9, 62, IX 63, 177), *наклоносѝ* (ПП 161, ЂЈ IX 15, 16), *невеселосѝ* (БР 196), *немилосѝ* (СВ 117, ПП 193, 228, ЂЈ I 83, 116, II 102), *несѝосѝ* (ЂЈ I 90, II 92, VIII 72), *ѝлахосѝ* (СВ 113, ЈЈЗ 121), *радосѝ* (БР 63, 239, СВ 118, 141, 147, ПП 5, 9, 30, 40, 51, 52, 69, 78, 79, 87, 99, 103, 113, 117, 118, 132, 134, 140, 145, 156, 165, 166, 169, 177, 192, 218, 243, 246, 250, 253, ЈЈЗ 34, 59, 80, 91, 134), *разјареносѝ* (ПП 193, 406), *светилосѝ* (ЂЈ IX 175), *склоносѝ* (ЂЈ I 179), *сладосѝ* (СВ 142, ПП 80, 116, 117, 118, 220, 256, ЈЈЗ 51, 135, 296, ЂЈ II 79), *смеѝеносѝ* (ПП 152), *смирѝеносѝ* (ЂЈ I 102), *узбуђеносѝ* (ЂЈ I 102), *харносѝ* (ПП 130);
- сѝиво*: *арајсѝиво* (ЂЈ I 69), *блаженсѝиво* (БР 211, СВ 164, 192н, ПП 35, 207, 228, 248, 321, ЈЈЗ 43, 96, 191, ЂЈ I 35), *задовољсѝиво* (СВ 183, ПП 140, 355, ЈЈЗ 53н), *чувсѝиво* (ПП 1, 10, 17, 40, 64, 89, 114, 117, 130, 185, 192, 257, 318, ЈЈЗ 3, 4, 37, 162, 163, 270);
- оѝа*: *милоѝа* (БР 21, 63, 211, 272, 289, СВ 159, ПП 210, ЈЈЗ 4, 60, 96, 569, ЂЈ II 2), *ѝегоѝа* (ЈЈЗ 75);
- оѝа*: *будноѝа* (ПП 217), *ѝеикоѝа* (ПП 96, 193).

III. Именице са значењем појма особине означене придевом у основи или имаоца неке особине која се општим придевским делом некоме приписује

- а) са претежним значењем особине
- оба**: *грдоба* (БР 207, 213, ПП 125, ЈЈЗ 39, 109, 298, 420, 503), *злоба* (БР 189, СВ 216, ПП 54, 93, 152, 259, 287, ЈЈЗ 5, 6, 29, 39, 42, 53, 65, 129, ЂЈ I 49, 50, 55, 78, 80, 81, 135, 140, II 37, 50), *ругоба* (ЂЈ I 164);
- је**: *досѣојање* (СВ 185), *миље* (ПП 131, 132, ЂЈ I 117), *ѣонизје* (ПП 62), *ѣошиѣење* (БР 143, 269, ПП 183, 192, ЂЈ IX 16), *себичје* (ПП 51, 128), *веледушје* (ПП 141), *дволичје* (ЈЈЗ 16), *једноличје* (ЈЈЗ 325), *лаковерје* (ЈЈЗ 4, 155), *малоумље* (ЈЈЗ 35), *милосрђе* (ПП 37, 52, ЈЈЗ 463), *ошѣроумље* (ПП 110, ЂЈ IX 124), *свесилје* (ПП 35); *голубље* (ЈЈЗ 601); *госѣољубље* (ПП 123), *домољубље* (ПП 140), *корисѣољубље* (ПП 127, ЈЈЗ 185), *родољубље* (ПП 142, 181, 320, ЈЈЗ 129, 265, ЂЈ I 156), *саможивље* (ЈЈЗ 87, 512), *самољубље* (ЂЈ IX 195);
- ије**: *власѣољубије* (ЂЈ I 147), *лаковерије* (ЂЈ IX 55), *родољубије* (ЂЈ I 146), *часѣољубије* (ЂЈ I 150), *широкогрудѣје* (ЈЈЗ 589);
- ло**: *нишиѣавило* (ЈЈЗ 93), *рушѣавило* (ЂЈ IX 17), *сишѣнило* (ЈЈЗ 163);
- лук**: *јогунлук* (ЈЈЗ 426), *марифеишлук* (ЂЈ X 116), *себичлук* (ЈЈЗ 230);
- ина**: *бисѣрина* (БР 203, ЂЈ VIII 47), *брзина* (ЂЈ I 90, IX 47), *ведрина* (СВ 143, 176, ПП 47, 89, 93, ЂЈ I 93, II 29, 40), *величина* (ПП 127, ЈЈЗ 46, 115, 193, ЂЈ VIII 111), *вешѣина* (БР 274), *врлина* (ПП 64, 66, 202, ЈЈЗ 36, 63, 72, 87, 106, 118, 140, 187, 215), *грозовина* (ЈЈЗ 64), *гусѣина* (ПП 303, ЈЈЗ 386), *жесѣина* (БР 141, ПП 25, ЈЈЗ 372, ЂЈ I 100), *јачина* (ЈЈЗ 372), *једрина* (ЂЈ X 94), *крѣина* (ЂЈ I 90), *невешѣина* (ЈЈЗ 436), *нишѣина* (ЈЈЗ 295, ЂЈ II 103, IX 58), *новина* (ЈЈЗ 113), *облина* (ЂЈ IX 17), *ошѣина* (ЈЈЗ 129, 130), *особина* (ЈЈЗ 296), *ѣразнина* (БР 55, 397, ЈЈЗ 27, 60), *ѣусѣолина* (ЈЈЗ 60, 315, 516), *свежѣина* (ЂЈ VIII 125), *свеѣлина* (БР 209, ПП 36), *силина* (ЂЈ I 102, 108, II 102), *снажѣина* (ЈЈЗ 297), *сишѣарина* (БР 55, 208, 210, 298), *шѣамнина* (ЈЈЗ 74, 382), *шѣашишѣина* (ПП 196, ЈЈЗ 504, 505), *шѣезѣина* (ПП 174, ЈЈЗ 239), *шѣушѣина* (БР 16, 30, 218, 222, 366, ПП 304, 313, 355, ЈЈЗ 114, 115), *хишѣрина* (СВ 189, ЂЈ I 89), *целина* (ЈЈЗ 102);
- ишѣа** (-ошѣишѣа): *голошѣишѣа* (ЂЈ I 112), *свеѣишѣа* (ПП 73, 161, 236, 266, 271, ЈЈЗ 5, 82, 96, 107, 111, ЂЈ I 47, 79, 83, 92, 162, II 4, 72, IX 41), *сухойшѣа* (ЈЈЗ 368);
- ѣси**: *бадрѣси* (ЈЈЗ 545), *бајносѣи* (ЈЈЗ 4), *безобразносѣи* (ПП 382), *бесносѣи* (ЂЈ II 45, 50), *бишѣносѣи* (ПП 217), *благосѣи* (ПП 110, 111, 209), *бледосѣи* (ЂЈ II 88, 104, 119, VIII 120), *брижљѣивосѣи* (ПП 51), *важносѣи* (СВ 210), *велесилносѣи* (ЈЈЗ 538), *в(ј)ерносѣи* (ПП 114, 165, 251, 254, ЂЈ I 47, 110, 157, II 77, VIII 18, 35), *видовѣишѣосѣи* (ЂЈ VIII

16), *власийийосий* (ПП 384), *вр(и)једносий* (ПП 197, ЈЈЗ 215, ЂЈ I 102), *врлосий* (ЈЈЗ 584), *гийкосий* (ЂЈ IX 17), *глуийосий* (ЈЈЗ 217), *гордосий* (ЂЈ VIII 59), *гойовосий* (ЂЈ X 94), *грабљивосий* (ЂЈ X 71), *грозносий* (ПП 201), *дарезљивосий* (ПП 183), *доброћудносий* (ЂЈ IX 87), *драгоцјеносий* (ПП 8), *досљедносий* (ПП 275), *дрзийосий* (ПП 39), *жаркосий* (ПП 61), *заборавносий* (ПП 237), *злосий* (ПП 290, ЈЈЗ 92, 101, 163, ЂЈ I 50, II 73, 78, 84), *значајносий* (ПП 366), *јакосий* (СВ 195, ПП 110, 366), *јасносий* (ПП 32), *једнакосий* (ЈЈЗ 230), *коленићриклоносий* (ЈЈЗ 308), *красносий* (БР 208, СВ 150), *крейкосий* (ПП 366), *крейосий* (СВ 182, 184, 195, 197, ПП 56, 203, 293, 320, ЈЈЗ 18, 140, ЂЈ I 112, II 122, IX 17), *кройкосий* (СВ 138), *кройосий* (ЈЈЗ 20, ЂЈ IX 59), *лакосий* (ПП 370, ЂЈ II 59), *ласкавосий* (ЂЈ X 90), *лењосий* (ЈЈЗ 103), *лијейосий* (СВ 120, 139, 192, 195, ПП 56, 156), *љубезносий* (СВ 197), *љуцкосий* (ЂЈ IX 222), *марљивосий* (ПП 404), *мекуиносий* (ЈЈЗ 453), *млакосий* (ЈЈЗ 512), *мрачносий* (БР 208), *мудросий* (БР 260, СВ 198, 218, ПП 38, 63, 66, 110, ЈЈЗ 121, 177, 227), *нагосий* (ЂЈ I 119, VIII 28), *невиносий* (ЈЈЗ 92), *нежносий* / *њежносий* (ПП 4, 48, 110, 118, ЂЈ IX 42), *неизмјерносий* (ПП 36, 39, 63, 64, 200, 416), *неравносий* (ПП 22), *несјалносий* (ПП 15), *нискосий* (ЂЈ I 83), *нишијавносий* (ПП 57), *нишијавосий* (ЂЈ I 93, IX 28), *обазривосий* (ЂЈ I 146, X 14), *оданосий* (ПП 170, ЂЈ IX 10), *озбильносий* (ПП 187), *ойорносий* (ПП 53), *особийосий* (ПП 195), *оййорносий* (ПП 71), *охолосий* (ПП 201), *йакосий* (ЈЈЗ 39, ЂЈ I 8, 50, 81, 99, II 37, 48), *йлодносий* (СВ 220), *йобожносий* (ЂЈ I 102), *йодлосий* (ЈЈЗ 215, ЂЈ I 52, 77, 81, 147, IX 34), *йоквареносий* (ЂЈ I 148), *йокорносий* (ПП 138, 246, ЈЈЗ 145, 541, ЂЈ IX 43), *йонизносий* (СВ 216), *йослуиносий* (ЂЈ VIII 35, X 92), *йравичносий* (ЈЈЗ 244, IX 16), *йразносий* (СВ 142), *йргавосий* (ЂЈ I 121), *йрелудросий* (ЈЈЗ 359), *йресладосий* (ПП 220), *йрехийросий* (ЂЈ IX 13), *йрисијојносий* (ПП 386), *йрисијраносий* (ПП 371), *йрићворносий* (ЂЈ IX 18), *райбоборносий* (ЂЈ X 70), *ревносий* (ПП 170), *рјечийосий* (СВ 197), *самојживосий* (ЈЈЗ 176), *свемогућносий* (ЂЈ IX 18), *свеййлосий* (БР 359, СВ 156, ПП 4, 204, 212, ЈЈЗ 25, 26, 37, 49, 88, 106, ЂЈ I 32, 43, 51, 60, 87, 134, 143, II 41), *свейосий* (СВ 182, 220), *себичносий* (ЈЈЗ 99, 180, 508), *сјајносий* (БР 149, ПП 86, 121, 204, ЂЈ I 147, 159, II 109, IX 39), *скромносий* (ЈЈЗ 121), *слабосий* (ПП 121, 157, ЂЈ II 34), *сличносий* (СВ 209), *смелосий* / *смионосий* (ПП 18, 241, ЂЈ II 39), *снајносий* (СВ 174, 200, ПП 183), *сйрашљивосий* (ЂЈ II 142), *сйуденосий* (СВ 116), *шамносий* (ПП 384, 404), *шврдосий* (ПП 53), *узориийосий* (СВ 182н), *умјереносий* (ПП 355), *хийросий* (ПП 370), *храбросий* (СВ 219, ПП 230, ЈЈЗ 84), *цијелосий*

- (ПП 384), *цијеносӣ* (ПП 10, 236), *чедносӣ* (ПП 19, 355, ЂЈ X 105), *човечносӣ* (ЈЈЗ 163, 237, ЂЈ I 120);
- сӣво*: *аварсӣво* (ЂЈ VIII 5), *варварсӣво* (ЂЈ II 33, 45, 50, 76, 128), *вишешӣво* (ЂЈ II 12, VIII 87, 102), *досӣојансӣво* (СВ 219, ЈЈЗ 141, 189), *женсӣво* (СВ 191н, 191), *јогунсӣво* (ЂЈ II 84), *јунашӣво* (БР 141, 388, СВ 106, ПП 83, 135, 136, ЈЈЗ 73, 128), *лукавсӣво* (ЂЈ IX 56), *неваљалсӣво* (ЂЈ X 105), *неверсӣво* (ЈЈЗ 29, ЂЈ I 77, VIII 37), *несавршенсӣво* (ЂЈ I 83), *нехајсӣво* (ПП 115, 288), *йреӣворсӣво* (ЂЈ X 43), *йрӣӣворсӣво* (ЂЈ VIII 26, 84, IX 46), *савршенсӣво* (ПП 47, 357), *самовольсӣво* (ЂЈ X 47), *свемогућсӣво* (ЈЈЗ 4, ЂЈ II 123), *свирейсӣво* (ЂЈ I 161), *својсӣво* (ЈЈЗ 198), *свршенсӣво* „савршенство“ (СВ 191, ЂЈ I 83), *скојсӣво* (ЂЈ IX 222), *срјсӣво* (ЈЈЗ 116, ЂЈ 45, 59, VIII 41), *сӣрансӣво* (ЂЈ VIII 4, 14, 38, 65, IX 89), *йуђинсӣво* (ПП 288, 358, ЈЈЗ 176, ЂЈ VIII 13, 14, 16, 18, 29, 34, 35, IX 81), *йурсӣво* (ЂЈ IX 65), *човешӣво* (ЂЈ II 76);
- о̄ӣа*: *бис̄иро̄ӣа* (ЂЈ II 35), *благоӣа* (ПП 207), *доброӣа* (БР 354, ПП 38, 141, 161, 170, 319, ЈЈЗ 4, 34, 68, 105, ЂЈ II 122), *лејо̄ӣа/лејо̄ӣа* (БР 214, 258, СВ 111, 148, 173, ПП 6, 45, 60, 319, ЈЈЗ II 35, ЂЈ I 18), *слабоӣа* (ЈЈЗ 41, 42); *гнусо̄ӣа* (ЈЈЗ 109), *грозо̄ӣа* (ПП 215), *диво̄ӣа* (БР 21, 53, 133, 144, 290, ПП 210, ЈЈЗ 11, 43, 127, 145, 259, ЂЈ I 17, 62, 126, VIII 48), *красо̄ӣа* (БР 9, 21, 49, 63, 91, 196, 207, СВ 110, 184, ПП 184, 193, 206, ЈЈЗ 21, 52, 60, 172, ЂЈ I 17, II 89), *сӣфрахо̄ӣа* (БР 55, 112, 170, 280, 345, 397, ПП 201, 215, 216, 274, ЈЈЗ 43, 82, 93, 96, 378, ЂЈ I 29, 166, II 66, 92, VIII 3);
- о̄ћа*: *злоћа* (БР 82, 287, ПП 59, 227, 287, ЂЈ I 5, 129), *лакоћа* (ЈЈЗ 270), *нечис̄тоћа* (ЈЈЗ 573), *сӣиноћа* (ПП 217), *слабоћа* (ПП 153), *йесноћа* (ЈЈЗ 141);
- ица*: *бесӣјеница* (ПП 236).

б) такође са значењем особине, али истовремено и са значењем појма извесног стања

- еж*: *йфрухлеж* (ЈЈЗ 432), *мр̄йвеж* (ЈЈЗ 432);
- је*: *здравље* (БР 88, ПП 32, 159), *безбожје* (ПП 235);
- ије*: *бесмр̄ӣӣје* (ЂЈ IX 45);
- ина*: *седина* (ЈЈЗ 380, 401, 500, 513, ЂЈ X 105), *йо̄ӣлина* (ПП 48);
- о̄сӣ*: *безбожност̄* (ПП 127), *бесмр̄ӣност̄* (ПП 49), *глујо̄сӣ* (ПП 370, ЂЈ IX 50), *изојаченост̄* (ПП 358), *несмот̄ӣреност̄* (ПП 235), *неумрлост̄* (ПП 3, 135, 182), *сӣӣост̄* (ЂЈ I 9), *слӣјејо̄сӣ* (СВ 126, ПП 94, 413), *йо̄ило̄сӣ* (ПП 332), *йруло̄сӣ* (ПП 107);

- сѣво* : *безбоиѣво* (ЂЈ VIII 123);
 -*оѣа* : *слѣйоѣа* (ПП 61), *ѣойлоѣа* (ЈЈЗ 106);
 -*оѣа* : *слѣйоѣа* (ЈЈЗ 254).

Именица *вруѣина* (БР 212, ЈЈЗ 36, ЂЈ I 17) означава и особину, а и стаѣе изазвано температурним приликама.

- в) са значењем особине и стаѣа, али и са значењем појма времена
 -*ина* : *сѣарина* (ЈЈЗ 515);
 -*бсѣ* : *младосѣ* (БР 43, 181, 274, 275, СВ 105, 114, 118, 141, 147, 163, 165, ПП 30н, 57, 79, 83, 84, 87, 243, 272, 339, ЈЈЗ 30, 49, 51, 90, 106, 121, ЂЈ I 111), *сѣаросѣ* (ПП 71, 109, 239, 313, 360, ЈЈЗ 7, 106, ЂЈ I 8, 37, 99, II 60, 87);
 -*сѣво* : *д(ј)еѣињсѣво* (БР 127, СВ 139, ПП 86, ЈЈЗ 265, ЂЈ VIII 19).

Именоване појма особине са елементом времена имају и следеће изведенице:

- бсѣ* : *вековечносѣ* (ЂЈ I 94), *вековечѣносѣ* (ЂЈ IX 51), *вечѣносѣ* (ЂЈ II 87, 117), *в(ј)ечносѣ* (ПП 13, 35, 36, 38, 43, 49, 63, 64, 128, 135, 186, 196, 220, 270, ЈЈЗ 32, 42, 52, 62, 87, 109, 236, ЂЈ I 45, 51, II 19, 86), *временѣносѣ* (ЈЈЗ 138).

г) с обзиром на временски елеменат, апстрактне именице означавају и разне појмове у односу на време уопште, било да значе неки временски период у вези са садашњошћу, прошлошћу или будућношћу, било појам који је на неки начин временски одређен општим делом изведенице:

- је* : *ѣојуѣарје* (ЈЈЗ 263), *ѣрозорје* (ЈЈЗ 131, 500, 601), *сѣолеѣе* (ЈЈЗ 117, ЂЈ I 148), *ѣисуѣлеѣе* (ЈЈЗ 506);
 -*ѣје* : *сѣолеѣѣје* (ЈЈЗ 517, ЂЈ II 96, 99, IX 95);
 -*ак* : *ѣренуѣак* (СВ 186, ПП 220, ЈЈЗ 101);
 -*ина* : *давнина* (ЈЈЗ 40, 65, 86, 506), *ѣрасѣарина* (ЂЈ IX 43), *сѣарина* (БР 74, 81, СВ 108, ПП 111, 157, ЈЈЗ 20, 84, 86, ЂЈ I 134, VIII 57, 87);
 -*бсѣ* : *билосѣ* (ПП 20), *будуѣносѣ* (ПП 10, 29, 105, 111, 116, 127, 135, 138, 144, 150, 151, 187, 214, ЈЈЗ 96, 121, ЂЈ I 48, 130, 135, 142, VIII 3), *ѣрошлосѣ* (ЈЈЗ 5, 30, 90, 121, ЂЈ I 10, 130, 137, 142, II 60), *садашњосѣ* (ПП 10, 58, 214, ЂЈ II 18);
 -*ѣца* : *сѣогодѣињѣца* (ПП 171н), *сѣолеѣѣѣѣца* (ЂЈ II 39), *ѣисуѣѣѣѣца* (ПП 120);
 -*ѣшѣе* : *годѣишѣе* (ЈЈЗ 324), *доручковѣишѣе* (ЂЈ IX 242).

д) обележавање појма особине може бити у вези и са простором, простирањем

- је* : *безграничје* (ЈЈЗ 388, ЂЈ IX 14, 197), *бесконачје* (ЈЈЗ 260), *неизмјерје* (ПП 66), *обимље* (ПП 36);

-ина: *близина* (ЈЈЗ 50, ЂЈ II 99), *висина* (БР 86, 99, 169, 202, 385, СВ 132, ПП 16, 36, 47, 134, 140, 153, 204, 320, ЈЈЗ 10, 20, 33, 60, 141, ЂЈ I 19, 135, II 1, 58), *далечина* (ПП 370), *даљина* (СВ 124, 176, ПП 18, 22, 24, 34, 46, 54, 63, 348, ЈЈЗ 20, 37, 65, 100, 141, ЂЈ I 15, 30, 62, 164, 166, II 45, 49), *дубина* (БР 72, ПП 127, 153, 170, 204, ЈЈЗ 90, 100, ЂЈ II 8, 28), *дубљина* (СВ 113, ПП 206, 215, ЈЈЗ 66), *низина* (ЈЈЗ 294, ЂЈ IX 125), *ширина* (БР 86, ЈЈЗ 141);

-*оси*: *бескрајности* (ПП 48, 63, 195, 214), *висости* (ПП 21, 26, 66, 79, 248, 269); *нуштарности* (ПП 113), *подземности* (ЂЈ IX 53), *сволашности* (ЂЈ I 150), *унушарности* (ПП 269).

ђ) апстрактним именицама са значењем особине припадају и оне изведенице које означавају изглед по боји исказаној општим делом изведенице:

-ло: *бл(ј)едило* (БР 219, ПП 213, ЈЈЗ 22, ЂЈ II 33, 65, 66, X 146), *зеленило* (БР 196, ПП 55, 123, 180, 183, ЈЈЗ 93, ЂЈ I 110, VIII 48), *модрило* (ПП 209), *йлавейнило* (БР 358, СВ 106, 108, ПП 129, 167, ЈЈЗ 22, 54, 194, 215, 389, ЂЈ I 110), *шавнило* (БР 207), *шамнило* (ПП 213), *црвенило* (ПП 172, 409), *црнило* (ЂЈ IX 149), *шаренило* (ЂЈ I 111);

-ина: *б(ј)елина* (СВ 154, 165, ЂЈ I 105, II 28, 95), *зелина* (ЈЈЗ 92), *модрина* (ПП 199), *снежина* (ЂЈ X 140);

-*оша*: *белоша* (БР 211);

-*оћа*: *белоћа* (ЂЈ I 30);

е) извесне изведенице можемо издвојити са друкчијом нијансом значења, тј. са значењем оцене неког поступка, стања, односа, што је означено детерминативним делом придевског или синтагматског карактера

-*да*: *кривда* (БР 339, ПП 139, ЈЈЗ 241, 248, ЂЈ I 134), *нејправда* (ЂЈ I 55);

-*је*: *безделе* (ЂЈ II 66), *насиље* (ПП 88, ЈЈЗ 101, ЂЈ II 40);

-*ије*: *насилије* (ЂЈ II 123);

-*лук*: *йоганлук* (ЈЈЗ 215);

-ина: *кривина* (БР 199, ПП 382, ЈЈЗ 372);

-*ња*: *кривња* (СВ 188, 197н, ПП 194, 382);

-*оси*: *лудоси* (ПП 57, 308 ЈЈЗ 99, ЂЈ IX 34);

-*оша*: *гр(ј)ехоша* (СВ 113, ПП 192, 313, ЈЈЗ 127, 158, 296, ЂЈ II 15, X 58), *срамоша* (БР 137, 230, 284, ПП 97, 124, 191, ЈЈЗ 91, 100, 128, 142, ЂЈ II 55);

-*ица*: *кривица* (БР 199, 383, ПП 116), *йравица* (СВ 128, ПП 81, 115, 138, 142, 150, 165, 245, ЈЈЗ 253);

ж) апстрактне именице могу означавати и неки међусобни однос појединаца или стање које проистиче из тог односа

-*сїво*: *браїтимсїво* (ПП 413, ЈЈЗ 105), *браїсїво* (СВ 218, ПП 124, ЈЈЗ 165, 504, ЂЈ I 76, 88, VIII 81), *їобраїтимсїво* (БР 147, ПП 174); *їријайїельсїво* (ПП 257, 343, ЈЈЗ 29, 53, 367, ЂЈ IX 15, 50), *родсїво* (ПП 174, 190), *сродсїво* (ЈЈЗ 264).

IV. Најзад, апстрактним именицама (са именицом, придевом или глаголом у општем делу) могу се именовати и разни други појмови:

1) област неке делатности или занимања оним што је исказано у детерминативу:

-*бсї*: *знаносї* (ПП 369), *умјейїносї* (СВ 217, ПП 160, 313, 369);

-*сїво*: *бродарсїво* (ПП 369), *возарсїво* (ПП 369), *књижансїво* (СВ 208), *їаробродарсїво* (ПП 369), *надрикњишїво* (СВ 207);

2) ознака високог положаја, значаја, улоге у друштву:

-*је*: *досїојање* (СВ 198);

-*їїїна*: *госїоїїїна* (ЈЈЗ 373);

-*бсї*: *надлежносї* (ЈЈЗ 190);

-*сїво*: *благородсїво* (ЈЈЗ 264), *величансїво* (ПП 54, 66, 199, ЈЈЗ 149, 262), *госїодсїво* (СВ 218, ПП 368, ЈЈЗ 16, 37, 191, 196, 378);

3) разне игре, песме, празници и сл.:

-*ац*: *сваїтовац* (ЂЈ II 134, 135), *їанац* (ЈЈЗ 127);

-*ица*: *їо(д)скочица* (БР 74, ЈЈЗ 519), *їоскочица* (ПП 98, 174);

-*ак*: *свейтак* (ПП 196);

-*ар*: *свечар* (ЈЈЗ 175, 228, 611);

-*ица*: *зaduицице* (ПП 182, ЈЈЗ 240); *здравица* (БР 78, ПП 145, 168, 174, ЈЈЗ 153, 202), *наздравица* (ЈЈЗ 127, 397), *наїїїицица* (ПП 159н).

33. Морфолошке карактеристике

а) опште

1) Највише су заступљени суфикси *-је* и *-бсї*, нешто мање од њих *-ина* и *-сїво*;

2) поменути суфикси у вези су са семантиком:

а) суфикс *-је* најизразитији је код именица са значењем *nomina actionis*;

б) за означавање појма стања највише је изведеница на *-је* (са глаголом у општем делу) и на *-бсї* (с придевом у детерминативу);

в) аналогно суфиксу *-је*, којим се углавном граде *nomina actionis*, наставак *-бсї* (претежно у вези са придевском основом у општем делу)

јавља се најчешће за образовање именица са значењем појма особине; у овом значењу, највише са придевском основом, нешто ређе од суфикса *-оси*, јављају се *-ина* и *-сиво*, а још ређе од њих *-је* (у вези са глаголском основом);

3) суфикс *-оси* додаје се углавном придевским основама, а понекад тај придевски општи део представља трпни, ретко радни глаголски придев (*осјаноси*, *углађеноси*, *изображеноси*, *занетоси*, *разјареноси*, *смећеноси*, *смиреноси*, *узбуђеноси*, *ћоквареноси*, *смелоси*, *несмојреноси*, *неумрлоси*);

4) код изведеница са суфиксима *-ина*, *-оша* осећа се тежња за очувањем основе: суфикс *-ина* ретко се додаје основи на *-и* (једино у *ћразнина* и *ћшамнина*) или на који велар (изузев у *далечина*, *ојачина*); суфикс *-оша* никада се не додаје основи са завршним сугласником *-д*, *-ћ*.

б) у односу на поједине суфиксе

1) Занимљиво је да облик *усћање* није продро у говорни језик, већ само *усћајање*, иако међу њима постоји видска разлика; међутим, и *усћање* и *усћајање* настали су аналогично према глаголским именицама изведеним од трпних глаголских придева¹⁵;

2) облик *оданак* изведен је од глагола *одахнути*, мада је мало удаљен од њега услед губљења гласа *х*;

3) *сипинило* својим обликом подсећа на имена оруђа, а не на појам особине;

4) *ћонизје* (понизно), *себичје*, *ћонашај* (понашање), *снажсај* (снажење, снага), имају суфиксе који одступају од уобичајених, усвојених наставака у овом случају;

5) изведеница *ћојанка* није довољно изразита јер упућује и на глагол *ћојини* (кога) и *ћојати* (певати): ...купио бих море вина, Па бих позв'о на *ћојанку* све кукавце нашег доба — ЈЈЗ 203; у *славојевка* уместо глаголског дела *-ћев-* уобичајен је у језику *-ћој-* (славопојка);

6) *ћредрође* није довољно јасно: као да је окрњен глаголски део *-рођен-* (С тебе мрак им на *ћредрође* сједа, Пород смрћу памтења им бива — ПП 49); у *свемјене* исти је случај „(стално) мењање свега“ (У *свем'јењу* ти [смрт] сталност једина — ПП 35); слично је и са облицима *слађе* (вероватно од придевске основе, мада није искључена веза

¹⁵ М. Стевановић претпоставља издвајање суфикса *-ње*, односно *-ће*, који се преносе и на глаголску основу именица насталих од непрелазних глагола, Савремени српскохрватски језик, 491—493.

са глаголом *сладити*) и *омиље* (свакако аналогично према *немиље* : *миље* „милиња“): Твоја песма твојој драгој *слађе*,/ Не ид' с њоме у тај бурни град/ Где се лако слатка љубав нађе,/ Ал' још лакше невоља и јад — ЈЈЗ 52; Вјетрић трепти цвјетном по *омиљу* — ПП 213;

7) именице *муњава*, *гробовање*, *сладовање*, *сличарење*, *ишкѝакање*, *чиловање* и још неке друге изведене су од основа глагола чије се постојање у песничком језику мора претпоставити: А жарка им душевна *муњава*/ С небеске ће на земљи си власти/ Својом срећом до неба узрасти — ПП 122; Први санак *гробовања* мога — ЈЈЗ 114; Ал' ја мрзим *сличарење* сулудо, / ..Гдје је мис'о слик избрис'о, убио — ЈЈЗ 298; *Тикѝакање* срца сребрног сахата — ЈЈЗ 459; После дуга *сладовања*,/ Тек девојче очи свело — ЈЈЗ 145; У младости, у прозорју снова,/ У то бујно *чиловања* доба — ЈЈЗ 601;

8) изведенице *доручковишије*, *билоси*, *зелина*, *снежина* одступају донекле у погледу грађења и значења од речи насталих са истим суфиксима у вези са именичким, придевским и глаголским основама: *доручковишије* са општим глаголским делом и суфиксом *-ишије*, нема значење места већ времена (... и криво је траја' [бој], хеј, до око *доручковишија* — ЂЈ IX 242); *билоси* није довољно јасно изван контекста, мада би се у погледу грађења слагало са именицом *ишкѝоси* (Те помири мени *билоси*! И будућност сву ми спаси — ПП 20); *зелина* има у основи придев *зелен*, али са окрњеном основом *зел-* која целој изведеници не даје баш сасвим јасно значење (Хајд' дивно тамо у дивну *зелину* — ЈЈЗ 92); најзад, није уобичајено да се у нашем језику суфиксом *-ина* изводе именице које у општем делу имају именицу која би по својој боји значила и ту боју, јер *снежина* треба да означава „снежну“, белу боју снега (Те му се лице сија *снежином* — ЂЈ X 140).

34. Документовање семантике појединих речи

1) Изведенице са значењем процеса вршења глаголске радње: *глоба* „глобљење“ (*Глобу*, клетву и крвину, /.../ Зар да увек мирно гледаш — ЂЈ II 40); *жалба* „жаљење“ (Залуд молбе, *жалбе*, плачи, / Залуд клетве и здвојења — ПП 42); *молба* „мољење“ (Искрена ј' молба с пуног астала, —/ Ах, добар си, боже, теби хвала — ЈЈЗ 34); *диханија* „дисање“ (И шум чујеш к'о носиму/ *Диханију* бурну — ЈЈЗ 514); *метанија* „клањање, метанисање“ (Ал' и ја клањам према истоку/ И *метанијама* богобојазним/ Поглед повраћам свесаздатеља — ЂЈ IX 52); *змајевање* у вези је са излажењем листа „Змај“ (Доста беше *змајевања* — ЈЈЗ 218); у *кликотане* „кикотање“ изражено је врло јако језичко осећање, стилски изванредно складно — жубор гласова, а онда не

клокошање што би се слагало са жубором, већ *кликотшање* аналогно *кикошању*, које, на тај начин, задовољава и оно што је налик на жубор, и оно што представља тише *кикошање* (Би жубора и гуркања/ И подмукла *кликотшања* — БР 344); *иђговина* „трговање“ (...да нам не задријемље/ Лијепа трговина — СВ 220); *веридба* значи и процес и време (Срце ми зна — /.../ Да сам о вама мислио/ За тријест дана моје веридбе — ЂЈ IX 57); у синтагмама „за живљења“ — ПП 144 и „за видјела“ — БР 162, *живљење* и *видјело* поред процеса вршења глаголске радње имају и елеменат времена; *држање* одражава начин понашања (има нешто господског у свом *држању* и говору — ПП 339).

2) Именице које означавају а) врсту поступка (поступања): *демонија* „демонски поступак, поступање“ (И јунаке, и мегдане,/ Чаролије, *демоније* [певао је песник] — ЈЈЗ 151); б) врсту уживања: *сладолија* (Срце које само *сладолије* жуди — ЈЈЗ 448).

3) Изведенице са значењем „оно што омогућава вршење, извршење глаголске радње“: *ведло* „видело“ (Та бура нек је ма у срцу само,/ Док згодна дана ми не сагледамо./ Па када дође, нек на *ведло* букне — БР 329); *свешило* „светлост“ (А виде -л ово чудо/ С месечева *свешила* — ЈЈЗ 117).

4) Именице са значењем резултата вршења глаголске радње: *уредба* „уређење“ (Држ’те с’ људи пчела/ Ту ј’ природа чиста/ И непокварена,/ Ту ј’ *уредба* иста/ Од првих времена — ЈЈЗ 262); *омашај* вероватно „домашај“, „погодак“ (Па ’но чека као осуђенче/ На преблизи *омашај* судбине — ПП 187); *иђредузеће* „оно што је предузето“ (Ево срца што ће крв пролеват’/ За светињу нашег предузећа — ЂЈ IX 137); *осудак* „осуда“ (Пучког суда *осудак* је страшан — ПП 192); *осјаносиј* „обасјаност“ (Тамо [на небу] луч је,/ ту [на земљи] *осјаносиј* коре — ПП 221); *иослансијво* „послање“ (Два су мужа, р’јетка, необична, /.../ По *иослансијву* божјем, њему дична — ПП 119); *забијносиј* вероватно „заборав“ (Срушиће се жиће моје/ У *забијносиј* и у прах — ПП 242).

5) Именице са елементом извесног стања: *безимље* „безименост“ (... црква невидимо дробна,/ Непозната у *безимљу* свом — ПП 37); *сироишња* „сиромаштво“ (Кој’поштено сноси *сироишњу* круту — ЈЈЗ 98); *србинсијво* „оно што је својствено српској средини, Србима, њиховом начину живота“ (Као одсев оне крвце,/ У *србинсијву* проливане — ЈЈЗ 536); *ишврдоћа* „околности које прате тврдичење“ (У *ишврдоћи* провео си Цео век — ЈЈЗ 365).

6) Именице са значењем емоционалних стања, расположења: *врева* „бес, љутина“ (Тако се Васа, Стојану подсмева,/ А овог љута стаде хватат’ *врева* — БР 327); *харносиј* „осећање захвалности“ (Скут

му љубе у *карносии* чувству! — ПП 130); *йегойша* „стање онога који је под тешким теретом брига“ (Па ће можда смртним стегом/ Раздробити сву *йегойшу*.../ Виш, како су лепе наде, / Што ме држе у животу — ЈЈЗ 75).

7) Имеџице са значењем појма особине: *ведрина* „оно што је ведро (небо без облака)“ (.. мјесец плива по *ведрини* — СВ 176); *кришина* „кртост, ломљивост“ (Када олово разладе жељно/.../... у *кришини* костију старца — ЂЈ I 90); *голойиња* „особина онога што је голо, слабо одевено“ (На њему је *голойиња* — ЂЈ I 112); *коленойфриклоности* „лажна понизност“ (Види [шах] само подлост, *коленойфриклоности* — ЈЈЗ 308); *женсйво* „женственост“ (узор *женсйва* — СВ 191); *срйсйво* „оно што је српско, оно што има особине Срба“ (Знам, да љубиш, *срйсйво* и Србина — ЂЈ VIII 41); *бесијеница* „ништавост, бесцење“ (Ој, немојте жића тог анђела,/.../ *Бесијеницом* људском сцјењивати — ПП 236).

8) Изведенице са временским елементом (поред значења појма особине и стања): *сйарина* „старост“ (И ово је гора, тако ми се чини,/ По њеној *сйарини*, по њеној висини — ЈЈЗ 515).

9) *Давнина*, *йрасйарина* и *сйарина* у синтагмама с предлозима у, од, из, обележавају првенствено временски појам (У *давнини* — ЈЈЗ 65; Од *давних давнина* — ЈЈЗ 86; Да не повреди ону светињу,/ Којој се земља дичне слободе—/ Од *йрасйарина* можда поклања — ЂЈ IX 43; Та са песме из *сйарине*,/ Пуне славе и милине — БР 74).

10) Именице са значењем оцене неког поступка, стања, односа: *безделе* „недело“ (Страхота свака, свако *безделе*,/ Крвавог срца крвније жеље! — ЂЈ II 66); *кривина* „кривица“ (Оправдај ти самог себе прије/ Него друге *кривином* потвараш — ПП 382); *брайсйво* „слога, сложан живот“ (И нови свет се ево пред њим створи/ Љубави, *брайсйва* и уздања свет — ЈЈЗ 165).

11) *Досйојање* „обележје високог положаја у друштву“ (Ал сја над Њом звијезда *досйојања* — СВ 198); *госйошйишина* има слично значење као и *досйојање* (Кад се месец саг’о *госйошйини* сунца,/ Широка је пушта примила бегунца — ЈЈЗ 373).

12) Изведеница *свечар* значи „празник“ (Понајбољи [смо] у сватови’/ На даћама и *свечари* — ЈЈЗ 175).

35. Међу *сйфраним* речима које смо нашли највише је из руског језика, мање из црквенословенског, а врло мало из *йурског*: *свесйсина*, *власйољубље* (рус. властољубие), *свесисље* (рус. всесилие), *корисйољубље* (рус. корустољубие), *лаковерје* (рус. легковерие), *роййињање* (рус. роптание), *самољубље* (рус. самољубие), *часйољубље* (рус. честољубие), *гордосй* (рус. гордостъ),

диханија (рус. дыхание), *злоси* (рус. злость), *невиноси* (вероватно према рус. придеву невиный), *нежноси* (рус. нежность), *нискоси* (рус. niskость), *ојасноси* (рус. опасность), *јодлоси* (рус. подлость), *јришворноси* (рус. притворность), *ревноси* (рус. ревность), *скромноси* (вероватно према придеву скромный), *цијеноси* (рус. ценность), *јришворси*во, *свирейси*во, *својси*во (рус. свойство); изведенице са суфиксом *-ије* упућују углавном на утицај црквенословенског језика, мада није искључен ни утицај руског језика: *бесвесније*, *бесмртније*, *благодареније*, *власи*љубије, *зби*тије, *званије*, *знаменије*, *лаковије*, *мученије*, *насилије*, *недоумјеније*, *јрозорније*, *јосланије*, *јросвешеније*, *родо*љубије, *скончаније*, *си*асеније, *сти*олејније, *си*фраданије, *часи*љубије, *широкогрудније*; *ашиковане* (< aşiklik), *јалакане* (< yallah), *јогунлук* (< yoğunluk), *марифејлук* (< tarifeilik) једине су речи турског порекла.

36. *Судећи према речницима и грађи за Р, има доси*а нових речи :

а) *згодба*, *жудба*, *лудба*; *ламњава*, *муњава*; *комишај*, *омашај*, *јонашај*, *снажсај*; *демонија*, *сладолија*; *бесвесније*, *власи*љубије, *лаковије*, *недоумјеније*, *јозорије*, *сти*олејније, *часи*љубије, *широкогрудније*; *гробовање*, *здојење*, *змајевање*, *надтицање*, *ијеће*, *свемијење*, *сиктиање*, *сичарење*, *смејукање*, *чиловање*, *свеславље*, *јредрође*, *јридигнуће*, *углавље*, *ускрсје*; *безбриксје*, *безимље*, *безграничје*, *бесконачје*, *голубље*, *домољубље*, *једноличје*, *лаковије*, *неизмјерје*, *немиље*, *обимље*, *јонизје*, *себичје*, *слађе*, *иисућлеће*; *љесак*, *осудак*, *јриксља*; *јојанка*, *славойевка*; *ведло*, *лењило*, *си*ињило; *грозовина*, *зелина*, *крпина*, *рајевина*, *снажина*, *снежина* (у значењу особине); *скрушња*, *јрудња*; *бајноси*, *беснилоси*, *билоси*, *вековечитоси*, *велесилноси*, *временитоси*, *дрзитоси*, *занетоси*, *коленојриклоноси*, *нушарноси*, *осјаноси*, *ошјовједљивоси*, *јодземноси*, *цијеноси*; *аварси*во, *вратиоломс*тво, *знанси*во, *књижанси*во, *јурси*во; *будноћа*; *бесјеница*, *сти*олејница; *доручковшиће* — облици су које не региструје ниједан речник, а ни грађа за Р.

б) *гудба*; *мртвез*; *најадај*, *осјећај*, *јолећај*, *јрејискај* (са потврдом из дела Б. Радичевића); *сањарија*, *силејкарија*; *цвајење*, *кликотиање* (са потврдом из дела Б. Радичевића), *ојсијајање*, *сладовање*, *сумњичење*, *несмолрење*, *јојављење*, *јосигнуће*, *јредузеће*; *дволичје*, *користи*љубље, *ошјроумље*, *родо*љубље, *саможивље*; *огрејак* (са потврдом из дела Б. Радичевића), *ојси*анак, *осванак* (са потврдом из дела Б. Радичевића), *осмејак*; *изнимка*, *славойојка*; *свежина*, *суштина*, *гијкоси*, *надлејноси*, *несмолреноси*, *обазривоси*, *јравоси*, *саможивоси*; *јогунси*во, *јроганси*во; *белоти*а; *си*ињоћа, — речи које су према РЈА такође нове;

в) *замилљај, извештај; збиљије; мњење, уобразиље, уйрейашћење, удовање, досизање; рујавило; близина; сухотиња; власитијост, вековечност, забитијост; возарство, женство* (у значењу „женственост“), *издајство, браколост, пророчанство* — речи које се према ЂП такође могу сматрати као нове за другу половину деветнаестог века; најзад, према НП могу се узети у обзир и: *загрљај* (I, 9), *високошитовање* (I, 290), *надриктијство* (I, 242), а према АЈ — *осамљеност* (1) и *грозоја* (31).

37. На основу наведених нових речи могу се извући следећи закључци:

1) суфикс *-ост* добија изванредну продуктивност у време романтизма¹⁶;

2) суфикс *-је*, у вези са глаголским основама, такође показује велику продуктивност¹⁷;

3) и наставак *-ство* заступљен је у приличном броју нових образовања¹⁸;

4) има такође доста нових речи са суфиксом *-ај*, у вези са глаголским општим делом¹⁹;

5) суфикс *-ак*, у речима изведеним од глагола сложених с префиксима, показује нешто мању продуктивност²⁰;

6) у поређењу са суфиксима *-је*, *-ост*, *-ство*, има нешто мање нових образовања са наставком *-ина*²¹;

7) за суфикс *-ња* постоје само две нове потврде²²;

8) такође за наставке *-оша* и *-оћа* нашли смо само по два нова образовања²³;

9) суфикси *-ба*, *-ва*, *-еж*, *-ија*, *-ка*, *-ло*, *-иња* не указују на неку нарочиту продуктивност²⁴;

¹⁶ У поређењу са савременим језиком суфикс *-ост* има „приличну продуктивност“ — М. Стевановић, *op. cit.*, 537.

¹⁷ У савременом језику суфикс *-је* „сигурно иде међу најпродуктивније“ — *ibid.*, 491.

¹⁸ Суфикс *-ство* има данас у погледу продуктивности паралелан развој са суфиксом *-ост* — *ibid.*, 537.

¹⁹ Данас, међутим, наставак *-ај* нема неку изразиту продуктивност — *ibid.*, 484.

²⁰ Насупрот овоме, у савременом језику има много оваквих образовања — *ibid.*, 497.

²¹ Данас је суфикс *-ина* „уопште врло продуктиван“ — *ibid.*, 523.

²² У савременом језику при грађењу апстрактних именица од глагола у општем делу, суфикс *-ња* показује „велику продуктивност“ — *ibid.*, 527.

²³ Суфикси *-оша* и *-оћа* данас су доста продуктивни — *ibid.*, 541, 545.

²⁴ У том погледу углавном не одступају од данашњег стања (исп. н. д., 474, 476, 481, 482, 487, 504, 505, 512, 513, 528).

мушки род, -иња, -ица, за мушки и женски род, -ка (-ојка), -иња/-киња, -ара, -ица, -ача, -уша, за женски род, и -йште, за средњи род:

а) мушки род

- бв*: *лажов* (ЈЈЗ 346), *хуљов* (ЈЈЗ 402) — са именичким општим делом; *нишков* (БР 95) — са заменицом у општем делу;
- ија*: *арамџа* (ЈЈЗ 143, ЂЈ X 117), *бекрија* (ЈЈЗ 265), *делија* (СВ 201, ЈЈЗ 86, 93, 366, ЂЈ II 4, IX 161, X 130), *комиџа* (ЈЈЗ 173, 181, 296) — речи страног порекла; *пустајија* (ЈЈЗ 374), *пустахија* (ЈЈЗ 374, ЂЈ X 86) — са придевом у општем делу;
- ак*: *миљак* (ЈЈЗ 428) — са придевом у општем делу;
- ајк*/*-јајк*: *глујајк* (ЈЈЗ 294), *невештајк* (ЂЈ I 121), *йросјајк* (ЈЈЗ 299, 406), *дворејајк* (ПП 86); *бесјосљајк* (ЈЈЗ 531), *веселјајк* (ЈЈЗ 213, 295, 569), *вилењајк* (ПП 35, ЈЈЗ 567), *гориштајк* (ЂЈ II 126), *дивљајк* (БР 259, ПП 124), *лујежњајк* (СВ 216), *народњајк* (ЈЈЗ 244, 540), *јајклењајк* (ЂЈ IX 143), *йредњајк* (ЈЈЗ 127), *себичњајк* (ЈЈЗ 199), *слободњајк* (ЈЈЗ 244) — са придевом у општем делу; *имењајк* (ЈЈЗ 354, ЂЈ IX 20), *йусишњајк* (СВ 130, ПП 196, ЈЈЗ 574, ЂЈ II 147) — са именицом у општем делу; *йрвајк* (ПП 124, 148, ЂЈ I 153, ЈЈЗ 411) — са редним бројем у основном делу; *йросјајк* (СВ 217, ПП 146, 396, ЈЈЗ 142, 150, 168, 253, 406), *йросијајк* (ЈЈЗ 89, 143, ЂЈ I 147, IX 168, 204, X 110), *йтежсајк* (ПП 44, ЈЈЗ 103, 148, 394, ЂЈ I 112, 113), *обешењајк* (ПП 350, ЈЈЗ 214, 372) — са глаголом и глаголским трпним придевом у општем делу;
- ајк*/*-нијк*: *беднијк* (ЂЈ I 156, VIII 77), *безазленијк* (ЂЈ IX 165), *безаконијк* (БР 95), *безбожнијк* (ПП 273, ЈЈЗ 20, ЂЈ I 50, II 25, 112, IX 13), *бездушнијк* (ПП 374), *безобразнијк* (ЈЈЗ 180, ЂЈ X 29), *безочнијк* (ЈЈЗ 459), *безумнијк* (ЂЈ IX 124), *бескућнијк* (ЈЈЗ 190, ЂЈ I 119, IX 130), *бесмртнијк* (ПП 139), *бесомучнијк* (ЈЈЗ 44, ЂЈ X 131), *бесрамнијк* (ЈЈЗ 598н), *бојнијк* (ЈЈЗ 150), *бонијк* (БР 320, ЂЈ I 80), *болнијк* (ЈЈЗ 596), *вјечнијк* (ПП 64), *виновнијк* (ЂЈ IX 52), *власнијк* (ЂЈ IX 5), *гр(ј)ешнијк* (ПП 193, 416, ЈЈЗ 108, 150, ЂЈ I 34, 137, 139, II 60, 119, VIII 33), *громовнијк* (ЂЈ I 5, 27, 46), *домаћнијк* (ПП 121), *дужнијк* (БР 326, ПП 119, 162, 399, ЈЈЗ 190), *жсалоснијк* (ЈЈЗ 326), *завештијк* (ЈЈЗ 507), *земнијк* (ПП 63), *злокобнијк* (ЂЈ VIII 74, 120), *јаднијк* (БР 96, ПП 61, 127, ЈЈЗ 86, 109, 149, 554), *једномисленијк* (ЂЈ IX 127), *књижевнијк* (ЈЈЗ 238), *крвнијк* (БР 90, ЈЈЗ 139, 212, ЂЈ I 13, II 5, 23, 59, 84), *крвожеднијк* (ЂЈ X 102), *лаковернијк* (ЂЈ VIII 26), *љубавнијк* (СВ 165, ПП 11, 12, 187, 189, ЈЈЗ 15, ЂЈ VIII 24, 38, IX 35), *љубазнијк* (ЂЈ II 25, 26), *насилнијк* (ЂЈ II 124, 141, VIII

123, IX 52), *небесник* (ПП 145), *нев(ј)ерник* (ПП 74, ЈЈЗ 548, ЂЈ II 52, 124, IX 50), *несрећник* (БР 95, ПП 22, 25, 79, 227, ЈЈЗ 100, ЂЈ I 77), *несрећник* (ЂЈ II 148, X 15), *окрућник* (ПП 126, 236), *оружник* (ЈЈЗ 425, 467), *ојфровник* (ЂЈ VIII 119, 138, 139, 143), *очајник* (ЈЈЗ 119, 327, ЂЈ II 42, 68, 69, 70, VIII 25, IX 157), *йерјаник* (ЂЈ IX 114, 141), *йобочник* (ЈЈЗ 450), *йодземник* (ЂЈ II 92, VIII 24, 25, 58), *йодложник* (СВ 220), *йокојник* (ПП 101, 144, ЂЈ I 152, VIII 135), *йосник* (ЈЈЗ 589), *йраведник* (ПП 65, 114, ЈЈЗ 192), *йри-дворник* (ЈЈЗ 432), *йричесник* (ЈЈЗ 515), *раскошник* (ЈЈЗ 109), *райник* (ЂЈ VIII 82), *савезник* (ЂЈ IX 54), *самрћник* (ЈЈЗ 44, 114, 166, ЂЈ II 102, VIII 144), *силник* (ЈЈЗ 97), *сьдбеник* (ПП 163), *сра-моћник* (ПП 191), *срећник* (ПП 101), *сродник* (ЂЈ II 102), *сйоглавник* (ПП 201), *сйолејник* (ЈЈЗ 516, ЂЈ I 120, II 104, IX 131), *сујсник* (ЈЈЗ 105, 463, 546), *сујарник* (ЂЈ IX 203), *убојник* (БР 142, ЂЈ II 107, IX 132, 170), *узорник* (ПП 121, 145), *умјейник* (ПП 160), *уморник* (ЈЈЗ 96), *ујорник* (ЈЈЗ 149, ЂЈ II 103, X 123), *уроћник* (ПП 240) — са придевом у општем делу, добивеним посредно преко именице; *блајсеник* (ПП 204, 207), *јединик* (ПП 197), *кривник* (ПП 60, 61, 381), *нейосредник* (ПП 207), *огромник* (ЈЈЗ 434), *йосредник* (ПП 128), *йројивник* (ПП 130, 132, 136, ЈЈЗ 123, ЂЈ IX 35) — са придевом у општем делу; *коњик* (БР 131, 139, 145, 326, ЈЈЗ 146, 376, 425, ЂЈ II 110), *коњаник* (БР 140, ЈЈЗ 376, ЂЈ II 118, 119), *мазуник* (ПП 80), *й(ј)есник* (СВ 144, 193, ПП 21н, 22, 40, 145, 153, 157, ЈЈЗ 28н, 30, 45, 102, 108), *йоганик* (ЈЈЗ 433, ЂЈ IX 51, X 135) — са именицом у општем делу; *наиник* (ПП 141), *оваквик* (БР 312), *онаквик* (БР 312) — са заменицом у општем делу; *йрвник* (ПП 206) — са редним бројем у општем делу; *б'јећеник* (ПП 125), *в(ј)ереник* (СВ 117, ЈЈЗ 134, 139), *гоњеник* (ЈЈЗ 103, 398), *дареник* (ПП 42), *завереник* (ЂЈ IX 127), *избраник* (ЂЈ IX 249), *изгнаник* (ЈЈЗ 315), *искушеник* (ЂЈ II 18, 22), *клејник* (СВ 136, ЈЈЗ 108, 329, ЂЈ II 112, VIII 94, IX 163), *кривоклејник* (ЈЈЗ 109), *кришћеник* (ПП 124), *љубљеник* (ПП 25), *мученик* (ПП 57, 140, 163, ЈЈЗ 62, 85, 117, 140, ЂЈ I 176, II 70), *незнаник* (ЂЈ VIII 15), *ойшужсеник* (ПП 382), *осућеник* (ЈЈЗ 465), *йоданик* (ПП 254, ЈЈЗ 231, 389, ЂЈ X 118), *йознаник* (БР 81, ПП 21, ЂЈ I 78, II 9), *йокајник* (ЂЈ I 139), *йосланик* (СВ 192, ПП 147, 290, ЈЈЗ 151, ЂЈ IX 10), *йошурченик* (ЂЈ IX 260), *йриврјсеник* (ПП 348, 382), *йроклејник* (ПП 245, 271, ЂЈ II 112, VIII 83, 139, IX 164), *рањеник* (ЈЈЗ 85, 118, 187, 260, ЂЈ I 14, II 1), *сућеник* (БР 335), *убјеник* (ПП 127), *усрећеник* (ПП 114), *ученик* (ПП 282, ЈЈЗ 56), *храњеник* (ПП 361) — са трпним

- глаголским придевом у општем делу; *сѣрадалник* (ЂЈ II 93, 95, 105) — са радним глаголским придевом у основном делу; *бийник* (ПП 64), *вичник* (ЈЈЗ 424), *добийник* (ПП 120, 138), *задужник* (ПП 83), *зам(ј)еник* (ПП 145, ЈЈЗ 514), *заручник* (ПП 343, 391, ЂЈ I 158, 160, II 108), *зайочник* (ПП 130, ЂЈ IX 126), *исѣосник* (ЂЈ II 19, 20, 81, 120), *намјесѣник* (ПП 121), *наследник/наслѣдник* (ПП 224, 251, ЈЈЗ 407, ЂЈ I 142, 144, 152), *одмейник* (ПП 375, ЈЈЗ 109, 548, ЂЈ IX 262), *оѣйадник* (СВ 134, ЂЈ IX 26, 74, X 132), *ѣайник* (ЈЈЗ 103, 104, 133, 139, 503, 581), *ѣокајник* (ЂЈ II 89, VIII 104), *ѣредсѣавник* (ЈЈЗ 242), *ѣрейходник* (ПП 324), *саучесник* (ЂЈ IX 251), *сѣановник* (ЂЈ II 128, 146, VIII 13), *удворник* (ЂЈ IX 43) — са глаголом у општем делу;
- ојко*: *добројко* (ЈЈЗ 532) — са придевом у општем делу;
- ан*: *голубан* (ЈЈЗ 39), *звездан* (ЂЈ IX 107) — са именицом у општем делу;
- аѣ*: *враголан* (БР 23, ЈЈЗ 569) — са именицом у општем делу; *грубијан* (ЈЈЗ 261), *гоѣован* (ЈЈЗ 174, 191, 203) — са придевом у општем делу;
- ин*: *домаѣин* (ПП 168, 169, ЂЈ II 41), *ѣуѣин* (БР 15н, 362, ПП 18, 112, 116, 125, 127, 324, ЈЈЗ 117, 411, ЂЈ I 93, 137, VIII 67) — са придевом у општем делу; *ѣаурин* (БР 166), *каурин* (БР 17, ПП 74, 125, 407), *душманин* (БР 88, 109, 188, СВ 217, ПП 114, 125, 129, 389, 405, 406, ЈЈЗ 6, 73, 86, 137, ЂЈ I 75, II 2, 41, 47, 49, 81), *ѣиранин* (ЈЈЗ 91, 138, 299, ЂЈ I 90, 91, II 128, X 93) — са именицом страног порекла у општем делу;
- ун*: *ѣлахун* (ЈЈЗ 467) — са придевом у општем делу;
- ина*|*-ѣиѣина*, *-ѣина*: *сѣарина* (БР 131, 334, 406, ЂЈ II 87, IX 133), *кукавиѣина* (ЈЈЗ 421), *сѣар(ј)ѣина* (СВ 218, ПП 192, ЈЈЗ 72, 143, ЂЈ VIII 2, 39) — са придевом у општем делу;
- аѣ*: *богаѣар* (ЂЈ II 139) — са придевом у основном делу; *ѣругар* (БР 162, ПП 119, ЈЈЗ 51, 218, 375, ЂЈ I 78, II 9, 142, 143, 146, IX 131), *саѣругар* (ЂЈ IX 143), *главар* (БР 138, ПП 188, ЈЈЗ 128, 235, ЂЈ I 100, 168, II 35, 36, VIII 5, IX 45), *госѣар* (БР 301, 354, ПП 115, 383), *госѣодар* (БР 89, 124, 150, 169, 244, 313, 323, 354, 362, 387, СВ 135, 193, ПП 125, 138, 151, 169, 260, ЈЈЗ 37, 138, 188, ЂЈ I 29, 90, 136, 171, VIII 36), *ѣоглавар* (ПП 193, 246, ЈЈЗ 235, ЂЈ II 36, 39, 49, VIII 2, 4, 35), *скуѣиѣинар* (ЂЈ I 129), *узѣарабар* (ЈЈЗ 256) — са именичким и синтагматским општим делом; *бежсунар* (ЈЈЗ 244) — са глаголским општим делом;

- ић** : *илемич* (ЈЈЗ 149, ЂЈ I 174), *иразнокесич* (ЈЈЗ 270) — са именичким и синтагматским општим делом;
- ић** : *младић* (БР 43, ПП 25, 156, 186, 187, 366) — са придевом у општем делу;
- ац** (-анац) : *вештац* (ЈЈЗ 173), *јединац* (БР 368, ПП 142, ЈЈЗ 72, ЂЈ I 15, 181), *кривац* (ПП 383, ЈЈЗ 159), *љубимац* (ПП 21, 101, 128, ЈЈЗ 151, ЂЈ VIII 12), *младац* (ПП 189, 190), *младенац* (СВ 187, ПП 30, ЈЈЗ 134, ЂЈ I 158), *мртвац* (БР 156, СВ 143, ПП 68, 137, ЈЈЗ 37, 93, 115, 182), *мудрац* (ЈЈЗ 120, ЂЈ I 19), *ишитомац* (СВ 136, ЈЈЗ 174), *иодлац* (ЈЈЗ 191, ЂЈ I 86, IX 47, 51), *иојединац* (ЈЈЗ 606), *самац* (БР 128, 135, 317, 321, ЈЈЗ 15, 132, ЂЈ I 5, II 87), *светицац* (БР 41, СВ 118, 208, ПП 120, 140, ЂЈ II 147), *слабац* (ЈЈЗ 35), *сл(и)јейцац* (БР 396, ПП 173, 174, 221, 242, 273, 282, 297, ЈЈЗ 215, 293), *сйарац* (БР 194, ПП 41, ЈЈЗ 90, ЂЈ I 103), *сйфранац* (ЈЈЗ 107, 145, 176, ЂЈ I 32, II 93, 120) — са придевом у општем делу; *ишјанац* (СВ 119, ЈЈЗ 375), *кукавац* (ПП 57, 134, 340, ЈЈЗ 23, 35, 142, ЂЈ VIII 92, 96), *ласкавац* (ЈЈЗ 306), *нишијавац* (ЈЈЗ 509), *иузавац* (ПП 56), *скишјавац* (ПП 340), *хвалисавац* (ЈЈЗ 448), [x]уњкавац (ЈЈЗ 434, 435), *крадљивац* (ЈЈЗ 372), *лажљивац* (ЂЈ VIII 25), *иудљивац* (ЂЈ I 53, VIII 96, IX 168), *смуйљивац* (ЈЈЗ 220, 228), *сйрашивац* (ЈЈЗ 261), *сйрашљивац* (ЈЈЗ 245) — са придевима различитог образовања у општем делу; *дукайовац* (ЈЈЗ 191), *синковац* (ЂЈ IX 243), *виллинац* (ЈЈЗ 389, 390) — са присвојним придевом у општем делу; *нашинац* (ПП 99), *ирвенац* (ПП 156н, 157), *богац* (ПП 14, 23, 44, 191, 198, 297), *ишуфинац* (СВ 128, 150, ПП 76, 77), *б(ј)егунац* (ПП 25, 403, ЈЈЗ 373, ЂЈ X 123) — са заменицом, редним бројем, именицом и глаголом у општем делу; *званац* (ЈЈЗ 316), *знанац* (ПП 50, ЈЈЗ 92, 138, 431), *иосланац* (ЈЈЗ 518), *ивровођенац* (ПП 96н), *узнесенац* (СВ 187) — са трпним глаголским придевом у општем делу; *добровољац* (ПП 159н, 161), *домородац* (ПП 154), *жуйокљунац* (ЈЈЗ 368н), *иновјерац* (ПП 72), *иносйфранац* (ПП 92), *иусйоловац* (ЈЈЗ 252), *рашоборац* (ЈЈЗ 190), *саможивац* (ЈЈЗ 101, 191), *слаикойевац* (ЈЈЗ 294), *ишвердоглавац* (ЈЈЗ 191), *чуйоглавац* (ЈЈЗ 579) — са синтагматским општим делом;
- иш** : *богаиш* (ЈЈЗ 104), *великаиш* (ПП 199, ЈЈЗ 36, 123) — са придевом у општем делу; *бургијаиш* (ЈЈЗ 245), *крилаиш* (ЈЈЗ 385), *иорцијаиш* (ЈЈЗ 269) — са именичким општим делом; *каришаиш* (ЈЈЗ 265н, 590) — са глаголским општим делом;
- ша** : *небојша* (ЈЈЗ 399, 466) — са глаголским општим делом.

б) мушки и средњи род

-ло: *заједало* (ЈЈЗ 367), *сањало* (ЈЈЗ 92), *чудило* (БР 277) — са глаголом у општем делу; *гадило* (ЈЈЗ 122), *грдило* (БР 172, ЂЈ IX 13) — вероватно обе са окрњеном придевском основном у општем делу;

в) мушки и женски род

-иња: *клејиња* (ЈЈЗ 111), *ѿроклејиња* (ЂЈ VIII 115) — са трпним глаголским придевом у општем делу;

-ица (-ница): *злица* (ЈЈЗ 108, 339), *ѿврдница* (ЂЈ I 96, IX 14), *гладница* (ЂЈ IX 209, X 10), *ѿерјаница* (БР 129, ЈЈЗ 106), *ѿошајница* (ПП 91), *ѿијаница* (БР 71, ПП 311, 344), *кукавица* (БР 129, 337, ПП 91, ЈЈЗ 70, ЂЈ I 53), *сѿрашивица* (БР 337) — са придевима различитог образовања у општем делу; *скиѿиница* (ЈЈЗ 532, ЂЈ IX 130) — са глаголом у општем делу; *бесѿослица* (ПП 143, 368), *ѿоглавица* (ЈЈЗ 153), *ѿошурница* (БР 130, IX 26, 211), *убојница* (БР 71) — са синтагмом у општем делу.

г) женски род

-ка|-ојка|-анка: *домишљанка* (ЈЈЗ 207), *жбирка* (ЈЈЗ 310), *мелемка* (ЈЈЗ 118), *сироѿанка* (ЈЈЗ 74, 173), *ѿиранка* (ЂЈ I 84, IX 144), *ѿуђинка* (ПП 27, ЈЈЗ 376, ЂЈ IX 33, 121), *госѿодарка* (СВ 148), *ѿоличарка* (ЈЈЗ 500, 523), *ѿомодарка* (ЂЈ II 132), *богаѿашка* (ЈЈЗ 223) — са именицом мушкога рода у општем делу; *безазленка* (ЈЈЗ 16, 64), *вилинка* (ЈЈЗ 389, 390), *коњобарка* (ЂЈ IX 190), *љубованка* (ЈЈЗ 64); *добројка* (ЈЈЗ 551), *лејојка* (ЈЈЗ 213), *ѿлавојка* (ЈЈЗ 524), *црнојка* (ЈЈЗ 547); *Змијанка* (ЈЈЗ 16) — са придевом у општем делу; *женка* (СВ 209, 211, 212, ЈЈЗ 557) — са именицом у општем делу; *ѿридворка* (ЈЈЗ 310), *милоѿојка* (ЂЈ II 23), *хѿѿройловка* (ПП 198) — са синтагмом у општем делу;

-иња|-киња: *грофиња* (ЈЈЗ 446, 448, 449, 452, 455, 459, 462), *авеѿиња* (ЂЈ IX 252), *робиња* (ЂЈ II 83), *ройкиња* (ЂЈ II 76, VIII 45, IX 43, 44, X 20) — са именицом у општем делу; *добровољкиња* (ПП 161н) — са синтагмом у општем делу; *намеѿкиња* (ЈЈЗ 464) — са глаголом у општем делу;

-ара: *ѿомодара* (ЂЈ II 132);

-ица: *другарница* (БР 102, 184, 275, ПП 51, 224, 318, ЈЈЗ 60, ЂЈ VIII 143), *ђаволица* (БР 74, ЈЈЗ 500), *јараница* (ЂЈ X 192), *лејоѿица*|*лејоѿица* (БР 158, 320, СВ 140, 190, 203, ПП 131, 173, ЈЈЗ 157, ЂЈ I 173, II 99), *сироѿица* (БР 349, СВ 169, ПП 186, ЈЈЗ 93, 187) — са именицом у основном делу; *блудница* (ЈЈЗ 93), *в(ј)ереница* (БР 136, 155, ПП 34, 88, ЂЈ II 36), *виновница* (ЂЈ IX 260), *гр(ј)ешница* (ПП

276, ЈЈЗ 104), *добийница* (ПП 53, 134, 164, 167), *жалосница* (ЈЈЗ 161, 224, ЂЈ I 15), *заручница* (ПП 81, 169, 361, ЂЈ I 160), *зайочница* (СВ 177), *злокобница* (СВ 141, ЈЈЗ 218, ЂЈ I 50, II 123, VIII 74, IX 141), *јадница* (БР 138, 195), *кривница* (ПП 245), *љубавница* (ЂЈ II 21), *љубазница* (ЂЈ VIII 38), *мученица* (ЂЈ I 176, II 11, 70н, 136), *намјесница* (ПП 128), *неверница* (ЈЈЗ 155, ЂЈ II 35, VIII 26, 27), *невольница* (БР 350), *несрећница* (БР 41, 137, 344, ПП 68, 192, 193, 247, 275), *ојаћеница* (ЂЈ X 89), *окрућница* (ПП 37, 58), *ошровница* (БР 110, ПП 62, 67, 68), *ѓакосница* (ЂЈ IX 193), *ѓајница* (ЈЈЗ 597), *ѓокајница* (ЂЈ I 37), *ѓокојница* (ЈЈЗ 381), *ѓосредница* (ПП 48), *ѓрећходница* (ПП 51, 122, 170, 186, 199, 204), *ѓроклейница* (ЂЈ I 28), *расийница* (ПП 209), *свеомогућница* (ПП 65), *смреница* (ЈЈЗ 140), *сѓолољеница* (ПП 163), *сућеница* (БР 45), *умјейница* (ПП 161, 184), *уѓолољеница* (БР 342), *чаробница* (ПП 186); — *домаћница* (ПП 140, ЈЈЗ 143); — *бјегуница* (ПП 203), *близаница* (ПП 213), *вешћница* (БР 232, 233), *јединица* (СВ 131, ПП Iн, 2, 35, 6Iн, 240, 243, ЈЈЗ 168, ЂЈ II 98), *љубимица* (ПП 243), *м(ј)езимница* (СВ 139, ЂЈ II 32), *самница* (ПП 203), *свейћница* (ПП 48, ЈЈЗ 207), *сѓарица* (БР 168, ПП 14, ЂЈ II 62), *удовица* (БР 270, ПП 184, 344, ЈЈЗ 211); — *кукавица* (СВ 147, ПП 61, 314), *лажљивица* (БР 325), *злогљивица* (ЈЈЗ 8) — образовања с придевом у основном делу, претежно с придевом на *-ни*, добивена посредно од именица или глагола (паралелно именицама мушкога рода); *немилица* (ЈЈЗ 62, 283), *суревица* (ЈЈЗ 464) — са придевом у општем делу; *ѓомирница* (ЈЈЗ 612), *урисница* (ЂЈ VIII 9, 55) — са глаголом у општем делу; *-ача*: *глујача* (ЈЈЗ 508) — са придевом у општем делу; *удавача* (ЈЈЗ 542) — са глаголом у општем делу; *-уша*: *ѓлавуша* (ЈЈЗ 371), *руменуша* (ЈЈЗ 355) — са придевом у општем делу; *арисѓокрајѓуша* (ЈЈЗ 542) — са именицом у општем делу;

д) средњи род

-ѓићѓе: *чудовићѓе* (ЂЈ VIII 14, 26, IX 97) — са придевом у општем делу.

40. Преглед наведеног мајтеријала у морфолошком ѓогледу ѓоказује

а) богатство речи са суфиксом *-ѓк* (*-нићк*);

б) велики број речи са суфиксом *-ац*, за мушки род, и *-ица*, за женски род, а нешто мање изведеница са суфиксима *-ѓк/-јѓк*, *-ѓр*, за мушки род;

в) везивање суфикса *-ѓк* углавном за придеве изведене посредно преко именица суфиксом *-ан/-ни*, затим, за основу са трпним глаголским придевом, ређе са глаголском основном и врло ретко са именичком;

г) извођење изведеница суфиксом *-ац* у вези са краћим придевским основама и са придевима различитог образовања; ређе у вези са трпним глаголским придевом или, пак, са синтагматским општим делом;

д) јављање суфикса *-āk/-jāk* углавном у речима са придевском основом;

ђ) везивање суфикса *-ār* за именички општи део, ређе за глаголски или синтагматски и изузетно за придевски;

е) да је у поређењу са именицама мушкога рода много мањи број именица женскога рода;

ж) да највише има изведеница женскога рода са суфиксом *-ица* с обзиром на његов паралелни развој са именицама мушкога рода са суфиксом *-ик/-ник*;

з) да се суфикс *-ка* поред моционе функције јавља у вези и са придевским и синтагматским општим делом.

41. *Зајачања у вези са појединим суфиксима:*

а) у потврдама *вилењак*, *ѓаклењак*, *ѓусѓињак* запажа се продирање суфикса *-āk/-jāk* на штету суфикса *-ик*; то доказују две чињенице:

1) Вук има само *виленик*, *ѓакленик*, *ѓусѓишник* и 2) наша грађа у којој је суфикс *-ик* богато заступљен, нема поменутих речи са суфиксом *-ик*;

б) појава суфикса *-ојко* у *добројко* вероватно је условљена облицима личних мушких имена, као *Видојко* (од *Видоје*), *Милојко* (од *Милоје*)²⁶;

в) наставак *-ан* који се најчешће јавља у именицама (нпр. *Голубан*, име које је ушло у народну поезију и означава одређено лице) засведочен је у две речи: *голубан* и *звездан*;

г) суфикс *-ун* свакако је у вези са сликом (Загрми му: „Стани, мој стари *ѓлахуне*,/ Војска мирно спава није њој до буне — ЈЈЗ 467), мада је могао доћи и аналогијом према постојећим облицима, иако мало-бројним²⁷;

д) суфикс *-ина* јавља се у проширеном облику *-ишѓина* (*кукав-ишѓина*)²⁸;

ђ) поред осталих, потврђен је и наставак *-иња* у *клеѓиња* и *ѓро-клеѓиња*;

²⁶ А. Белић на овај начин тумачи постанак облика *сѓаројко*, Грађење речи, 85.

²⁷ Т. Маретић наводи три именице овога типа: *богаѓун*, *гладун*, *крезун*.

²⁸ Такав је случај са *немаишѓина*, *ленишѓина*, *убошѓина*, М. Стевановић, ор. cit., 533.

е) занимљива је појава наставка *-ār* у вези са придевском основом, што је врло ретко (*богаџар*)²⁹;

ж) тако исто привлачи пажњу и суфикс *-ић* у речи *ѝразнокесић*³⁰ којом Змај духовито карактерише појединца празне кесе (И то је утех свих голих тића,/ *Празнокесића* — 270);

з) суфикс *-ац* доведен је у везу са присвојним придевом од именице женскога рода, што није у духу ових образовања (Е, тамо *вилници* и *вилинке плаве*/ Не знајућ смрти, леп живот бораве — ЈЈЗ 389); у исто време запажа се да је суфикс *-ац* употребљен у моционој служби према именици *вилника*;

и) у изведеници *ѝоличарка* суфикс *-ка* нема моциону функцију према именици *ѝоличар* пошто су значења ових речи потпуно различита (*ѝоличар* „онај који са полице краде сир“; *ѝоличарка* „она која је међу својим сестрама прва за удају“);

ј) суфикс *-ојка* шири се појавом речи *добројка*, аналогично према *девојка*³¹;

к) проширен суфикс *-ка*, тј. *-анка* јавља се само у изведеници *Змијанка* (змијина невеста);

л) уместо суфикса *-ица* у моционој служби употребљен је суфикс *-иња* (*грофиња* : *гроф*).

42. Значење ѝојединих изведеница

а) Именица *бесѝосљак* не предаје сасвим јасно своје значење: суфикс *-јак*, додат окрњеној придевској основи, доведен је у непосредну везу са основним именичким делом, не придевским (*бесѝослен*) преко кога би значење било потпуно одређено (*бесѝослењак*);

б) није јасно значење речи *узѝарабар*; вероватно упућује на онога који се због личне користи држи по страни (Падне и онај, који пали, жари;/ Љосну ти кадшто чак и комесари,/ — Ал' од тих свију сталније су ствари:/ *Узѝарабари* — ЈЈЗ 256);

в) приписивање негативних особина помоћу префикса *не-* и *без-* или помоћу основе која већ и сама садржи неку негативну особину (*неверник*, *безаконик*, *лажов*), изражено је и показном заменицом у

²⁹ исп. *убожар*, М. Стевановић, ор. cit., 533.

³⁰ Оваква образовања нису честа, А. Белић наводи *црѝоочић* „црних очију човек“, ор. cit., 125.

³¹ Потпуно исти случај као и са *ѝлавојка*, *црѝојка*, *лејојка* насталих ширењем суфикса *-ка* „вероватно деминутивног у изведеници *девојка* од старог *девоја*“, А. Белић, ор. cit., 84.

општем делу, а са суфиксом *-ѝк* у управном (Сикће, опет, псује, виче: „*Оваквиче, онаквиче!*“ — БР 312);

г) детерминативни део *добр(о)* у изведеници *добројко* има у себи пејоративну нијансу исказану иронијом, како смо то већ поменули у првој глави, која се може тумачити и у вези са контекстом (Јоште мајка не родила / Такога *добројка*,/ Ка' што роди некад мајка/ Мојега брат-Гојка./ Он је прим'о и скитнице,/ А са свију страна./.../ Волео је добро вино,/ Па ма пошто било — ЈЈЗ 532); *миљак* у значењу *миљеник* подсећа на хипокористике изведене суфиксом *-ак* (Јанош доби на дар два племићка *миљка* — ЈЈЗ 428);

д) такође и *добројка* има нешто хипокористичне нијансе (*Добројко* моја, зар се тако ради, — / Зар нема више оног милог жара?! — ЈЈЗ 551);

ђ) и у *голубан* и *звездан* осећа се хипокористична нијанса, али тек у вези са фигуративном употребом у контексту (Јер већ ако један живот/ Мора бити јадан,/ Нек не буде њезин/ Нека буде твој.../ Јесте, то је љубав,/ *Голубане* мој! — ЈЈЗ 39; Ох оди, сине, оди, Иване!/ Сунашце оди! оди *звездане!* — ЂЈ IX 107);

е) именица *кукавиштина* шири своје семантичко поље и не значи *кукавичлук*, већ носиоца такве особине (За то с' кући вуци, *кукавиштин*о глупа — ЈЈЗ 421);

ж) у изведеницама *клејшња* и *ѝроклејшња* значење носиоца особине очигледно је секундарног карактера, односно добивено је сужавањем општег апстрактног значења на јединку као носиоца особине, а сам носилац може бити именица и мушког и женског рода (Иди, смрти, *ѝроклејшња* црна! — ЂЈ VIII 115);

з) *садругар* врло живо означава међусобну блискост, присност, заједничког саучесника у нечему, а не обичног друга у смислу дружења (Завере наше верни *садругар* — ЂЈ IX 143);

и) *мелемка* у основи има именицу мушкога рода, али са значењем предмета „лек“; зато као прелазна фаза може се претпоставити најпре фигуративна употреба речи *мелем*, тј. да се она може приписати коме као особина тако да својим обликом даје значење носиоца својства, а онда према њој и *мелемка* за обележавање лица женскога рода (То ли је бела вила,/ *Мелемка* роду свом — ЈЈЗ 118);

ј) *љубаванка* има осетну хипокористичну нијансу коју уноси сама основа (мада није довољно јасно да ли је у општем делу именица *љубов* или придев *љубован*): Љуби мене, *љубованко* — ЈЈЗ 64);

к) у изведеници *сѝо.ѝејшница* основни део са значењем „од сто година“ није приписан временском распону од сто година, већ оној

која има сто година, свакако аналогно према *стилољетник* (липа *стилољетница* — ПП 163);

л) значење појединих именица није довољно одређено без ширег контекста:

дворейак је „онај са два репа“ (Од то доба ув’јек два корака, /.../ Вр’један значај лава *дворейака* — ПП 86); аналогно овоме *стиоглавник* је „онај који има сто глава“ (Тад си лавом *стиоглавником* [море за време буре] — ПП 201); *бесомучник* значи „бесомучан човек, умоболник“ (*Бесомучник* /Само/ Чује њу [вечну, голему тајну]/ У најљућем/ Душе/ Лудилу — ЈЈЗ 44); *бићник* је „биће, створ, створење“ (Једин ти си за себе у Свемиру *бићник* [о богу] — ПП 64); *земник* „земаљско биће, становник Земље, човек“ (...али *земнику* тужном/ Памет се мути — ПП 63); *мазуник* „размаженко, маза“ (*Мазуник* си њезин [мајчин] златни — ПП 80); *небесник* „онај који се по својим особинама уздигао до неба, онај који је небеских, божанских особина, способности“ (Као човјек, к’о владар и пјесник, / Роду своме био си *небесник*, / Име сја ти у небеса кр’јесу — ПП 145); *огромник* „велики, снажан, храбар човек“ (Данас нема таквих људи, / Нема таквих *огромника* — ЈЈЗ 434); *оружник* „наоружан човек; момак који носи коме оружје“ (...и за њима/ Још и мала чета *оружника* има — ЈЈЗ 467; А за њиме јаше *оружник* му слуга — ЈЈЗ 425); *оштровник* „травач“ (Ко што мрзим твоје дело црно, / *Оштровнице* мрски — ЂЈ VIII 119); *йобочник* „помоћник, онај који вишем од себе стоји као побочке³²“ (То ти Вешелињи прати, / *Побочник* му чека на капијски врати — ЈЈЗ 450); *йоганик* „поганин, незнабожац“ (Сабљу паше, борду хвата, / Што се негда алом звала, / Кад је оно на истоку/ *Поганике* кидисала — ЈЈЗ 433); *йодземник* „онај који живи под земљом; онај који има у себи нечег мрачног, скривеног, тајног, подземног“ (Јер га народ свугде поздрављао, / К’о *йодземник*, кад после година/ Жељним оком у зору погледа — ЂЈ VIII 58; Намере ми немилосне, грозне, / Црн *йодземник* вољно извршује — ЂЈ VIII 24); *йри дворник* „онај који је на двору, који припада дворском друштву; онај који има извесну службу на двору, дворски чиновник“ (...А тамо у предњим собама, / Ту су *йри дворници*, омладина сама — ЈЈЗ 432); *удворник* такође значи „онај који има неку службу у двору, дворски службеник“ (С круном, порвиром, и са грбови/ — *Удворника* и двора дуждевског — ЂЈ IX 43); *йричесник* „онај који се причешћује“ (Још се у њој [у гори] могу *йричесници* стећи, / И у њојзи рећи: / Боже нам помози! — ЈЈЗ 215); *раскошник* „онај који је склон разним уживањима, страстима“ (Одметник гнусни, *раскошник* бледи — ЈЈЗ 109); *срамојник* „онај који је осрамоћен“ (Одселе смо бокци

³² РЈА, с. в. *йобочник*.

срамојници — ПП 191); *узорник* „онај који се својим особинама истиче другима за узор“ (Трагом ићи својих *узорника* — ПП 121); *уморник* „онај који је уморан“ (Санак леће, *уморнике* тражи — ЈЈЗ 96); *ујорник* „онај који је упоран, онај који по цену живота не одступа од својих намера“ (А ви гин’те *ујорници* — ЈЈЗ 149; Сами ајдуци и *ујорници* — ЂЈ X 123); *блаженик* „онај који живи у небеском блаженству, блажен дух, анђео“ (Творац зовну; чете *блаженика* / На подножје њему допадају — ПП 204 [У песми „Први људи“, где се описује стварање материјалног света на Земљи када човек још није постојао]); *јрвеник* „онај који је први постао, први човек, Адам“ (... *јрвеник* свог племена [Адам] — ПП 206); *вичник* „онај који је вичан у нечему, онај који је навикао да нешто лако поднесе“ (Хај, тежак би удар на Латина пао, / Да га није *вичник* снажно дочекао — ЈЈЗ 424); *задужник* „*дужник*“ (*Задужници* ми смо овдје, / Којим дом и домовина / Живот даде на камате — ПП 83); *чудило* значи „неко чудно биће, створење“ (Ништа, брате, све сама *чудила*, / Ако хоћеш оно и лудила! — БР 277); *грдило* „онај који је грдан, ружан“ (Азиски скот! нечовек! *грдило*! — ЂЈ IX 13); *гадило* „онај који је гадан, грозан“ [у моралном смислу, према нашем примеру] (Јеси ли здер’о кринку с лица / Лицемер-*гадилу* — ЈЈЗ 122); [*х*]уњкавац „онај који као да говори кроз нос, хуњка“ (Кад младићи чуше, што ј’ уњкавац пев’о, / Изврћу с’ од смеја и десно и лево — ЈЈЗ 435), *дукајовац* „онај који воли дукате, злато“ (*Дукајовци*, готовани, чанколизи мрави — / Камо паклу врела злата, тим да вас задави! — ЈЈЗ 191); *синковац* „храбар синак, јунак“ (...а бјеше *синковац* ... а приста’ би срцем витешкијем и уз Обилића — ЂЈ IX 243); *узнесенац* „занесењак“ (Мили Боже, тко да се од те силе / Не претвори мах на *узнесенца* — СВ 187); *јерјаница* „онај који је због својих особина нечији понос, дика, украс“ (Та не бејак ни ја кукавица, / Ал’ он беше наша *јерјаница* — БР 129; Омладино, једна душо, / ... / *Перјаницо* поноса нам! — ЈЈЗ 106); *јојјајница* „онај који потајно ради за непријатеља, издајница“ (Ал’ не кољи иза леђа, / Разбојничка *јојјајнице*! / Срам те буди, издајнице! — ПП 91); *бесјослица* „беспослен човек, ленштина“ (...чим више госпoде, тим већи терет... оних... који све те *бесјослице* уздржавати морају — ПП 368); *бургијани* „онај који тајно друге подбуњује, подбуњивач“ („Смутљиваца“, „*бургијаша*“; / И паука има млади’, / Пијавица, шпијунчади — ЈЈЗ 245); *крилаш* „онај који има крила“ (Тако јунак рече и за руду с’ маши, — / Полетише коњи, ка’ да су *крилаши* — ЈЈЗ 385); *јорцијани* „порески обвезник“ (Од ње [празне кесе] се, брате, и лопов плаши / И *јорцијани* — ЈЈЗ 269); *коњобарка* „вештица која погледом са коња обара“ (...умор ли?...али му нека *коњобарка* срце изједе — ЂЈ IX 190); *јридворка* „она

која припада дворском кругу“ (Две госпе *йридворке*, две злобне Ми-сирке — ЈЈЗ 310); *милојојка* „она која мило поје“ (тице *милојојке* — ЂЈ II 23); *хитројловка* „она која хитро плови“ (шајка *хитројловка* — ПП 198); *женка* само у значењу „жена“ са изгубљеним деминутивним, тачније хипокористичним значењем (О твбј глави све се слажу *женке*,/ Да је на кип створена сољенке — СВ 209); *намејкиња* „она која се намеће“ (То зар да доживиш, *намејкињо* једна!.../ Да се сама нудиш, — а он да те неће — ЈЈЗ 464); *смиреница* добива целовитост свога значења тек уз *дувна* (Дошла дувна, тиха *смиреница* — ЈЈЗ 140), *самца* „она која је сама“ (Само ходиш, ко *самца* вила — ПП 203); *немилица* „она која је немилосрдна, зла“ (Девојчице, *немилце* мала — ЈЈЗ 62); *суревница* „она која не допушта да је неко престигне ма у чему, она која је због нечега или некога љубоморна“ (Ох, ти пуста смрти, каква ј’ слика твоја,/ Где си да те видим, *суревнице* моја!/ Ти ли си зар лепша? — ЈЈЗ 464); *йомирница* „она која мири, посредница у измирењу“ (Да од сваког срца пође/ К сваком срцу једна жица,/ Једна жица рајска гласа,/ Света жица — *йомирница* — ЈЈЗ 612); *урисница* је „лепотица, она која је лепа као да је насликана („лепа као слика“), што подсећа на „уписан“, „леп као уписан“³³ (С презирањем *урисница* лепа/ Оног часа и тренутка оде — ЂЈ VIII 9; С богом, срећо, млада *уриснице*! — ЂЈ VIII 55); *арисџо-крајџуша* „она која је аристократског порекла“ (На те речи [обичне, црне ћурке] напући се бела / *Арисџокрајџуша*,/ Од гордости нос јој сав помодри,/ Напе јој се гуша — ЈЈЗ 542).

43. Именице са ситраним елементима

Поред страних суфикса *-џв* (из мађарског), *-ија* (из турског), *-џр* (из латинског) и донекле *-џш* (из мађарског и турског), има и речи чији је основни део страног порекла. У том смислу највише се огледа утицај турског и руског језика: *арамџа*, *бекџија*, *делија*, *комџија*, *ђаурин*, *каурин*, *душманџин*, *узџарабар*, *мелемџа*, *јаранија*; једномисленик, *џоданик*, *џриврџеник*, *љубимаџ*, *џиџомаџ*, *џодлаџ*, *џосланаџ*; из чешког су преузете речи *џобочџик* и *џрвџик*; *џоганик* је начињено према латинском „*rogatus*“, док *џиџанин*, *џиџанка* и *арисџокрајџуша* у основи имају грчке речи; *каџиџаш*, *џорџиџаш*, *џомодара*, *џомодарџа*, *џроџиџа* могле су ући из латинског, талијанског, француског и немачког језика.

44. Проверавање у реченицама и грађи за Р џоказује:

1) велики број речи које уопште нису забележене:

двореџак, *бесџослаџ*, *луџезџнаџ*, *биџиџник*, *вџечџник*, *земџик*, *злокџбџник*, *мазуџник*, *огромџник*, *џодземџик*, *сџоглавџник*, *умџрџник*, *наџиџник*, *оваџкџик*, *онаџкџик*,

³³ РЈА, s. v. *уџисаџи*.

гоњеник, дареник, убјеник, усрећеник, вичник, добројко, голубан, звездан, илахун, клейиња, садругар, узџарабар, иразнокесић, слабац, хвалисавац, [х]уњавац, дукайовац, виминац, званац, ирворођенац, узнесенац, чујоглавац, жбирка, мелемка, сиройанка, итиранка, госиодарка, богатишка, вилинка, љубованка, иридорка, милојојка, хиџројловка, Змијанка, добројка, добровољкиња, грофиња, љубавница, свемогућница, смиренница, сивољейница, умјейница, ујољеница, злобивица⁸⁴, урисница, глујача, фуменуша, арисџокрайуша;

2) према Р нове су и бесомучник, бијећеник;

3) према изворима у РЈА могу се сматрати новим речима и лажов, глујак, себичњак, бескућник, крвоједник, ибочник, иридорник, срејник, изгнаник, клейник, иајник, гадило, скујишинар, ијојединац, иајница, чаробница; тако исто и нова значења за именице кукавишина, женка, илавуша⁸⁵;

4) такође можемо као нове речи узети и оне које бележи ЂП: безазленик, бесрамник, завейник, умјейник, уројник, завереник, заједало, сањало, зајочница, злокобница, а и виновница коју региструје ЈЂ.

45. Издвајањем нових речи и нових значења, тог стваралачког доприноса романтичарских песника, долазимо до конкретнијих закључака:

1) иако су у језику пре романтичарске епохе били продуктивни суфикси *-ајк/-јајк*, *-ијк*, *-ајр*, *-ац*, за мушки род, и *-ка*, *-ица*, за женски род, велики је удео романтичарских песника не само у одржавању традиције већ и у давању широког замаха даљој творби речи овим суфиксима, а нарочито наставком *-ијк* и *-ица*; тако се *-ијк* јавља и у вези са именицом у општем делу (*мазуник*), а и са заменицом у детерминативу (*наиник*, *оаквик*, *онаквик*);

2) извођење нових речи суфиксима *-ојко*, *-ојка*, *-ан*, *-ун*, *-ић*, који данас нису тако продуктивни, одраз су успешних решења у нијансирању значења (*добројко*, *добројка*, *голубан*, *звездан*, *илахун*, *иразнокесић*);

3) мада неке од ових речи нису дубље продрле у наш данашњи лексички фонд, или се уопште не употребљавају, оне су ипак снажне у изражавању свог значења: *узџарабар*, *оаквик*, *онаквик*, *мелемка*, *иодземник*, *уморник*, *дукайовац*, *милојојка*, *хиџројловка*, *смиренница* (т. 42);

⁸⁴ Забележено само *злюбивица* у Славенском југу (од 1849 г., стр. 290).

⁸⁵ У РЈА *илавуша* је име домаћим животињама — крави, овци, кокоши, док је код Змаја *илавуша* „жена плаве косе“.

4) занимљива је чињеница да међу новим изведеницама, којих није тако мало, готово нема уношења страних речи (изузетак су *йобочник*, *йодлац* и речи *узшарабар*, *мелемка*, *иширанка*, *грофиња*, *аристокрајшуша* саграђене на основу већ затечених речи из ранијих епоха); свакако да су сами песници тежили што чистијем језику, трудили се да у његовим оквирима стварају, да га на тај начин освежавају;

5) неке су речи за наше данашње језичко осећање мало необичне, за неке је чудно да су настале тек у стваралаштву наших песника (или у њихово време), али све оне заједно обележје су једне епохе у којој је већина од њих имала и свој живот.

IV

ИМЕНИЦЕ СА ЗНАЧЕЊЕМ ВРШИОЦА НЕКЕ ГЛАГОЛСКЕ
РАДЊЕ, АКЦИЈЕ
(NOMINA AGENTIS)

46. У светлу семантичких разматрања А. Белића у вези са грађењем речи која обухватају и значење именица под називом *nomina agentis*³⁶ и проф. М. Стевановића који и посебно говори о овој категорији речи³⁷, изнећемо основне уочене развојне линије.

47. Природно је да именице које означавају вршиоца извесне глаголске радње имају глагол у општем, детерминативном делу. Тако исто, с обзиром на значење самог глагола којим се казује или нека радња, реална или духовна, или неко збивање или стање, или особина добивена понављањем, сталним вршењем глаголске радње, и именице изведене од таквих глагола могу имати у себи и различите значењске нијансе. Према томе, глаголска основа увек уноси значење неке радње или акције, коју ће, у извесним случајевима, у зависности од даљег семантичког развоја саме изведенице, односно од даљег испуњавања новим значењима задобивеним у разним ситуацијама, мање или више потиснути та нова значења. Тако ће се поред значења обичног вршиоца глаголске радње

³⁶ А. Белић, Наука о грађењу речи, стр. 72, 75, 76, 83, 85, 89, 96, 97, 109, 114, 115, 120, 129, 132, 135, 138—140, 142—148 (у вези са суфиксима за творбу именица поменутог значења); О грађењу нових речи, Наш језик, књ. IV, 129—131, 161—165, 193—197, 225—232, 257—264; Из живота речи, Наш језик, књ. VI, 177—201.

³⁷ М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик, стр. 485, 501, 505, 506, 507, 514, 515, 517, 522, 529, 531—536, 539, 540, 550—554, 557, 558, 561, 563 (у вези са суфиксима за творбу именица поменутог значења); Постанак и значење именица на -*ло*, Наш језик н. с., књ. I, 180—190; Продуктивност неких наставака којима се граде *nomina agentis*, Наш језик, н. с. књ. XIV, 1—19.

(*кућац, коџач, косач*) развити значење занимања, тј. професије (*зидар, ковач*), значење особине и сличне значењске нијансе (*љубишељ, ловац*), мада је у основи увек присутна и одређена акција, односно глаголска радња. Међутим, ова значења нису увек јасно издвојена. Код неких речи могу бити заступљена сва три значења, код неких се укрштају по два од поменутих значења. Изведеница *јмсац* поред особине, тј. поред значења „онога који се у радњи основног глагола на извештан начин истиче“³⁸, како је то проф. М. Стевановић окарактерисао, означава и онога коме је вршење те глаголске радње, исказано општим делом, донекле занимање или професија.

48. Али и у образовањима са именицом, односно са придевом у општем делу, такође има и значења акције, не само особине добивене од придевског облика у општем делу. Такав је случај са именицом *говорник*, на пример, која може да значи и „онога који говори пред скупом“ а и „онога који се истиче добрим говором, тј. онога који има особину да лепо, јасно, убедљиво говори“, где је изражено значење особине.

49. Тако исто и преко именице у општем делу изведенице може се добити значење вршиоца какве акције, односно онога који се бави, занима оним што значи реч у општем делу, као нпр. *злашар, качар* и сл.

50. Према до сада изнетом, извршићемо поделу на именице са значењем вршиоца какве радње, акције уопште, на именице које поред вршиоца глаголске радње означавају и неку особину и на именице које обележавају имаоца неког занимања, бављења оним што се казује основним, општим делом. Именичка грађа биће разврстана и по азбучном реду суфикса заступљених у свакој значењској групи.

51. Именице које означавају обичног вршиоца (или извршиоца) глаголске радње (са глаголом у детерминативном делу и суфиксима *-ја, -ар, -шељ, -ац/-лац, -ач, -ич*, за мушки род, и *-ка, -ља, -ица*, за женски род, у управном делу)

а) мушки род

-ја: *војсковођа* (ЈЈЗ 443), *коловођа* (БР 66), *четовођа* (БР 164, 171, 387, ЈЈЗ 437, 443), *гласоноша* (БР 147, 162, ЈЈЗ 131);
-ар: *сйражар* (БР 388, СВ 112, ПП 282, 381, ЈЈЗ 213, ЂЈ I 118, II 142, 144);

³⁸ М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик, 550.

- иџель*: *избавиџель* (ЈЈЗ 379), *џраиџиџель* (ПП 198);
 -*ац*/-*лац* (непосредно од глаголске основе и од радног глаголског придева): *косац* (ЈЈЗ 398), *куџац* (СВ 207, ЈЈЗ 295), *џросац* (ЈЈЗ 158), *радац* (ПП 136), *ронац* (ПП 37), *газилац* (ЈЈЗ 509), *носилац* (ПП 42), *џраџилац* (ПП 259, ЈЈЗ 131, 455, ЂЈ I 109), *џросилац* (ЈЈЗ 321, 453), *слушалац* (ПП 211, 357);
 -*аџ*: *гледаџ* (ЈЈЗ 431), *играџ* (ЈЈЗ 263), *јахаџ* (ЈЈЗ 209, 428), *караџ* (БР 299), *коџаџ* (ЈЈЗ 398, ЂЈ I 136), *косаџ* (ЂЈ I 136, 145), *џиџаџ* (ЈЈЗ 31, 428), [x]аџкаџ (ЂЈ II 14);
 -*ич*: *водиџ* (СВ 177).

б) женски род

- ка*: *сџасиџелька* (ЂЈ II 93, 94, 99, 100);
 -*ља*: *џородиља* (ЂЈ VIII 82), *џросиља* (ЈЈЗ 347), *родиља* (ПП 130), *чиџаља* (ЈЈЗ 573н);
 -*џца*: *дџелариџца* (СВ 183), *џеџелиџца* (СВ 144), *бераџиџца* (БР 184, ЈЈЗ 519).

52. Поменућемо, најџиџе, украџко морфолошке особеносџи изведеница ове групе у вези са семантиџчком сџираном:

а) у општем делу све наведене именице имају глагол, тј. глаголску основу или радни глаголски придев;

б) готово све именице изведене су од трајних глагола, изузев *избавиџель*, *сџасиџелька*; *куџац*, *џородиља* и *родиља* морфолошки упућују на перфективне глаголе *куџиџи*, *џородиџи се*, *родиџи*, док се значењски поклапају и са имперфективним глаголима *куџоваџи*, *џораџаџи се*, *раџаџи*;

в) у управном делу заступљени су суфикси карактеристични за ово значење;

г) по која нова реч указује на продуктивност суфикса -*ац* (*радац*), *аџ* (*јахаџ*), -*ља*³⁹ (*џросиља*, *чиџаља*), -*џца* (*дџелариџца*).

53. *Анализа семантиџчке сџиране џоказује:*

а) неке од наведених речи данас се употребљавају више као фигуре или са развијенијом семантиком него у основном значењу вршиоца конкретне глаголске радње, као што је то случај са речима *газилац* и *носилац*: Не убијаш [Етно] *газиоџе* своје — ЈЈЗ 509; Ал' тај камен твар је худа:|...| *Носиоџе* стоји труда — ПП 42;

³⁹ Суфикс -*ља*, поред -*ача* и -*ара* карактеристичних за српскохрватски и словеначки језик, представља наставак својствен само јужнословенским језицима (Р. Бошковић, Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници, Јужнословенски филолог XV, 4).

б) именице *коловођа* и *избавиџел*, према заступљеним значењима, јављају се и у овој и у другој групи, односно са двојаком семантиком, због чега је потребно документовати значење обичног вршиоца глаголске радње (у речи *коловођа*), тј. њеног извршиоца у одређеном тренутку (у речи *избавиџел*): *Коловођа* колом вија — БР 66; Не питам те ко си, мој *избавиџелу*,/ Ал' ја ти дугујем благодарност вељу — ЈЈЗ 379;

в) неким речима потребно је ближе објашњење: изведеница *сѣражсар* означава 1) војника који стражари (... гле *сѣражсара*,/ Пао покрај господара — БР 388; Са високе карауле/ *сѣражсар* гледа у долину — ЂЈ I 118); 2) онога који стражари, онога који је будни чувар нечега (*Стид* стоји ко *сѣражсар*/ при љепоте вратих! — СВ 112); *сѣасиџелка* „она која је у извесном тренутку некога спасла“ (Бела вило...анђеле...ил' мора/ Узрујаног богињо ужасна!.../ Мог живота ти си *сѣасиџелка* — ЂЈ II 93); *ѣородиља* „она која се порађа“ (*Породиља* сад у несвест пада — ЂЈ VIII 82); *родиља* „она која рађа“, иако употребљено у фигури (Тамница зв'језда, коју називају сужњи јој црном,/ Док *родиљом* свих буде туга и невоља — ПП 130);

г) изведенице *ѣраиџиџел* и *ѣросиља* у вези су са сликом: Сада, браћо, моји *ѣраиџиџели*/ Којим можда још ниједне словке/ У тој пјесми не зекну по жељи — ПП 198; Слушај, синко, како моли/ Та гладна *ѣросиља* [птица],/ Заложѣ је мрвом хлеба/ Од твог изобиља — ЈЈЗ 347.

54. Према пореклу једино *избавиџел* и основни део речи *сѣасиџелка*, тј. спаситељ, представљају страни нанос, односно речи које су продрле из црквеног или руског језика.

55. Уѣоређујући наведене речи са сѣањем у речницима и у грађи за Р, уочава се да има тѣворевина које нису регистриване: *радац* „онај који ради“ (Те људи, божји *раци*, одавна већ/ Гроб хладан реде њему — ПП 136), *ѣросиља*, *чиџиља* (у наслову једне Змајеве песме: Мала *чиџиља* — 573), *дјеларица* (Само мени јадну другојач'је/ Баш одлучи среће *дјеларица* — СВ 183); затим има речи које РЈА наводи као творевине настале од средине деветнаестог века: *јахач*, а такве су и *водич* и *сѣасиџелка* које региструје ЂП; *ѣраиџиџел* је, додуше, забележено у РЈА, али само са једном потврдом из осамнаестог века, што још не доказује да је Прерадовићу овај облик био познат (вероватније је да га је употребио у вези са сликом, како је то већ раније поменуто).

56. На основу свега изнетог може се закључити:

1) да се *nomina agentis* у овој значењској групи граде од глагола, и то трајних, а и тамо где основни део изведенице морфолошки упућује

на перфективне глаголе, семантички се подразумева имперфективна радња; изузетак од овога чине *избавиџиель* и *сиасџиелька*, речи са страним утицајима у свом управном или основном делу;

2) да нова образовања донекле упућују на продуктивност суфикса *-ац* (*радац*), *-ка* (*сиасџиелька*), *-ља* (*џросиља*, *чиџаља*), *-ица* (*дјеларица*),

57. Именице које означавају онога који се у радњи основног глагола на извештан начин истиче, онога који вршењем или извршењем глаголске радње добива извесну квалификацију, особину (са глаголом у детерминативном делу и суфиксима *-ја*, *-џк*, *-џр*, *-џиель*, *-ац*/*-лац*, *-џч*, *-ич*, за мушки род, *-ица*, за мушки и женски род, и *-ка*, *-џња*, *-ица*, *-уша*, за женски род, у управном делу)

а) мушки род

-ја: *коловођа* (ПП 138, 256, 380, 418, ЂЈ VIII 18), *вјеџрогоња* (ПП 196), *лицоноша* (ЈЈЗ 307), *крвоџија* (ПП 126, ЈЈЗ 154); *сиџегоноша* (ЈЈЗ 507);
-џр: *освеџар* (ЈЈЗ 139), *чувар* (ПП 110, 218, ЈЈЗ 121, 194, 385 и у синтагми „анђеос чувар“ СВ 196н, ПП 58н, 60, 179, 205);

-џиель: *избавиџиель* (ЈЈЗ 54), *љубиџиель* (ЈЈЗ 544), *мириџиель* (ПП 194), *мрзиџиель* (ЂЈ IX 112), *неџријаџиель* (ЈЈЗ 263, ЂЈ II 1), *освеџиџиель* (БР 220, ЂЈ IX 262), *џоб(ј)едиџиель* (ПП 138, ЂЈ I 25), *џоучиџиель* (ЂЈ II 147), *џријаџиель* (БР 105, 323, СВ 142, ПП 50, 51, 89, 133, 188, 235, 263, ЈЈЗ 89, 94, 189), *ревниџиель* (ЈЈЗ 198, ПП 121), *редџиель* (ПП 121), *родџиель* (БР 267, ПП 114, 187, ЂЈ I 140), *руџиџиель* (ЂЈ VIII 35, 123, IX 163), *свесздаџиель* (ЂЈ IX 52), *свеџиџиель* (ЈЈЗ 225, 583, ЂЈ II 119), *сиасџиель* (ПП 139, 323, ЂЈ I 150, II 78), *сиџсаџиель* (СВ 208, ЈЈЗ 591), *сиџвориџиель* (БР 217, ПП 4, 206, ЂЈ I 150, II 88 118, X 69, 149), *сиџројиџиель* (ЂЈ I 96, IX 69), *усреџиџиель* (ПП 114), *храниџиель* (ЈЈЗ 168, 323, ЂЈ II 90), *чиџиџиель* (СВ 207н);

-ац/*-лац*: *благоџивоџац* (ПП 206), *бозослоџац* (ЈЈЗ 546), *борац* (ЈЈЗ 153, 410, 507, ЂЈ II 147), *веролоџац* (ЈЈЗ 458), *глуџац* (ЂЈ IX 77), *зликовац* (ЈЈЗ 261н, 262, ЂЈ I 148, VIII 96, 139, IX 89 160, 262), *јадиковац* (ЈЈЗ 190), *ловац* (СВ 220, ПП 168, ЈЈЗ 54), *џ(ј)евац* (БР 72, СВ 130, 153, ЈЈЗ 4, 5, 303, ЂЈ II 12), *џисац* (ЂЈ IX 45), *свиџац* (БР 66, 74, 124, ЈЈЗ 195, 196, 345, 519), *среброљубац* (ЈЈЗ 52), *сиџихоковац* (ЈЈЗ 97), *џакџац* (ПП 64, 103), *џивоџац* (СВ 176, ПП 37, 52, 128, 138, 201, 204, 218, ЂЈ I 6, II 2, 98, IX 67, X 131), *чудоџивоџац* (ЈЈЗ 193); *избавџилац* (ЂЈ I 168), *кудиџлац* (ЈЈЗ 283), *леџиџлац* (ПП 301), *носиџлац* (ЈЈЗ 269, 271, ЂЈ X 131), *џјеџалац* (СВ 139), *радоџналац* (ЂЈ I 171), *руџиџлац* (ЈЈЗ 309), *саџалац* (ПП 250), *свеџиџлац* (ЂЈ I

- 109), *сјасилац* (ЂЈ I 120), *сузналац* (ПП 334), *тешилац* (ЈЈЗ 51), *тјужилац* (ЈЈЗ 462), *убилац* (ЂЈ I 151), *ујројасџилац* (ЂЈ IX 163), *хранилац* (ЂЈ IX 163, 261), *чиџилац* (ЈЈЗ 553), *чувалац* (ПП 205), *иџилац* (СВ 207);
- ац*: *викац* (СВ 159), *тјевач* (ЂЈ I 136, II 12), *тјисач* (СВ 159), *свирац* (ЈЈЗ 345, ЂЈ IX 223), *тјумач* (ПП 113, 201), *угњетач* (ЈЈЗ 518);
- ич*: *бранич* (ЈЈЗ 86, 87, 189, 422, 466);

б) именице мушкога рода (од којих неке могу бити и у женском роду)

- ица*: *варалица* (ЈЈЗ 168, 190, ЂЈ II 147 и у синтагми „нада варалица“ СВ 174), *изелица* (БР 232), *издаџица* (БР 148, ПП 90н, 91, 116, 232, 271, 406, ЈЈЗ 67, 93, 100, 176), *убица* (ЈЈЗ 109, 212, ЂЈ I 115, II 66, 69), *удворица* (ЈЈЗ 203, 417), *улицица* (ЈЈЗ 203), *брајтоубица* (ЂЈ II 57н, IX 262), *женоубица* (ЂЈ I 147), *оцоубица* (ЈЈЗ 108).

в) женски род

- ка*: *мучиџелка* (ЂЈ IX 31), *храниџелка* (ЈЈЗ 341, 381);
- иња*: *тјорокиња* (ПП 292);
- ица*: *сџиражарица* (СВ 116), *чуvariца* (СВ 183), *мириџелица* (СВ 196н), *тјријаџелица* (ПП 329), *тјјевачица* (ПП 55), *тјливачица* (ПП 8), *тјјевалица* (СВ 128), *радилица* (ПП 46, 148);
- уша*: *редуша* (ЈЈЗ 144, 263, 342).

58. Морфолошку сџрану каракџерџишу следећи моменџи:

а) опшџи, основни део изведеница представља глаголска основа или радни глаголски придев (у речима на *-лац*); изузетно се не може тачно идентификовати основни део именице *зликовац*;

б) глаголи у детерминативном делу веџином су несвршеног вида, мада ни перфективни глаголи нису ретки: *осветџар*, *избавиџиел*, *осветџиџиел*, *тјоб(ј)едиџиел*, *родиџиел*, *свесаздаџиел*, *сјасиџиел*, *сџвориџиел*, *усреџиџиел*, *избавилац*, *сјасилац*, *тјужилац*, *убилац*, *ујројасџилац*, *изелица*, *издаџица*, *убица*, *брајтоубица*, *женоубица*, *оцоубица*, *удворица*, *улицица* (меџутим, видска разлика глагола у општем делу није битна за квалификаџивну нијансу значења);

в) има доста именица са суфиксом *-џиел*;

г) уочава се изванредан развој нових речи са суфиксом *-ац*|-*лац*.

Присуство приличног броја речи са прасловенским суфиксом *-џиел* не значи уједно и његову продукџивност у нашем језику, веџ употребу, тачније, преношење целокупних лексема са наставком *-џиел* из црквеног или из ког словенског језика где је он продукџиван. Ове позајмице, у даљем развоју језика, могу довести и до граџења по

које речи истога типа. Ослонац, пак, за примање речи са суфиксом *-иџељ* могле су пружити и именице које се могу сматрати народним⁴⁰, нпр. *родиџељ*, *храниџељ*. Укратко, суфикс *-иџељ* ограничио се на мали круг народних речи, а његово повремено ширење увек је условљено спољним утицајем, односно тешњим друштвеним и културним везама са језицима у којима је он продуктиван. Тако је познато да су другом половином осамнаестог века историјске прилике довеле до јачег утицаја руског језика у цркви и нашој књижевности. Зато суфикс *-иџељ* није могао бити стран ни деветнаестом веку, времену које је било у тесној вези са црквом и текстовима претежно на славеносрпском језику који је и сам условно појаву великог броја русизама у српској књижевности, док се код хрватских књижевника, у исто време, у лексичком фонду осетио утицај тешњих веза са чешком књижевношћу, па је тако дошло до уношења, између осталог, и суфикса *-иџељ*.

С обзиром на утицај црквеног, руског и чешког језика, могао је фонд речи са суфиксом *-иџељ* бити и већи код наших романтичара, али то не би мењало стварну ситуацију: ове речи, било да су као готове примљене из страних извора, било да су саграђене по угледу на речи са суфиксом *-иџељ*⁴¹ — углавном остају у кругу стваралаштва романтичарских песника и нису продрле у народни језик онако како је то случај код именица са суфиксом *-ау/-лау*. То, опет, не значи да се која од речи са наставком *-иџељ* не упстрепљава и у говорном језику, али њихов круг образовања уопште није велик. Затим, да ли ће употреба именица са суфиксом *-иџељ* бити бројно нешто већа у нашем западном језичком подручју, како је то случај данас, или у источном, како то приказује наша грађа, уместо суфикса *-ау/-лау* или *-аџ* у истом значењу, не представља његову изузетну продуктивност. Чак ни период који испитујемо не показује доминацију суфикса *-иџељ*. Напротив, он није могао да угуши појаву нових речи са народним суфиксом *-ау/-лау* за исто значење, и то у много већем броју примера.

Поменућемо још да извесни од заступљених суфикса указују на њихову ређу појаву у речима са значењем вршиоца или извршиоца неке апстрактне радње или радње која указује на извесну особину њеног вр-

⁴⁰ *пријаџељ*, *родиџељ*, *учиџељ* (А. Велић, Грађење речи, 120) и *слуџиџељ*, *уџравиџељ*, *храниџељ* (Т. Маретић, Граматика хрватскога или српскога језика, III изд., Загреб 1963, 362), а можда само *родиџељ* и *храниџељ* (М. Стевановић, Продуктивност неких наставака којима се граде *nomina agentis*, Наш језик н. с., књ. XIV, 7).

⁴¹ Овом суфиксу проф. М. Стевановић с правом даје књишки карактер у полемици са С. Бабићем и Б. Јуришићем (М. Стевановић, *op. cit.*, 18), а што доказује и наша грађа.

вршиоца или извршиоца. То је случај са суфиксом *-ār*, којим се готово искључиво граде именице са значењем имаоца неке професије⁴², и *-āč*, којим се такође изводе именице поменутог значења, поред већ раније наведеног означавања вршиоца неке конкретне глаголске радње⁴³.

59. У семантичком погледу зајачају се билине разлике према именицама из претходне групе:

а) неке именице употребљене су у пренесеном, фигуративном значењу онако како је то и данас уобичајено, нпр. *вјејрогоња* „лакомислен, нерадан, приглуп човек“ (Јбудске хвале лажљиво зрцало/ Забљешћује само *вјејрогоње*,/ Којима је до таштине стало/ Гледати си пољешпане дроње — ПП 196), *кровоија* „онај који чини зло другима, онај који друге мучи, убија“ (Проклет био, *кровоија*/Тужног рода мог! — ЈЈЗ 154), *рушилац* „онај који руши, упропашћује, уништава животе, материјалну и духовну културу уопште, непријатељ“ (Тај је гласак распламсао/ *Рушиоца* Тамерлана — ЈЈЗ 309);

б) речи *коловођа* и *избавиџељ*, које се јављају и у претходној групи, овде не означавају обичног вршиоца или извршиоца глаголске радње: *коловођа* је „главни члан неке завере“ (Бар смо једног у шаке добили,/ И то главног оног *коловођу* — ПП 380; Видео сам оком прозирућим/ *Колозођу* војводу Белуша — ЂЈ VIII 18) или „вођа уопште“ (У бољу си будућност род наш устаде крепко/ Своје на ноге и скочи јунак озбиљно у коло/ Св’јета, а ти му, о, бане, *коловођа* бијаше/ И сабљом у руци предначећ’ поведе — ПП 138), а *избавиџељ* означава онога који се о некоме брине, заштитника, мада наш пример има и иронично значење (Избави нас, боже,/ Од *избавиџеља* — ЈЈЗ 544);

в) извесне речи потребно је ближе објаснити да би се јасније уочило значење, а и критеријум за њихово сврставање у ову значењску групу: у изведеници *лицоноша* померено је значење глагола *носити* у значење глагола *имати* (На свачијем лицу пише/ Повесница *лицоноше* — ЈЈЗ 307); *сџегоноша* фигуративно означава носиоца културе (И вама је, јаох, пао/ *Сџегоноша* дичног стега [реч је о Ђ. Јакшићу] — ЈЈЗ 507); *чувар* „онај који пази, чува некога или нешто“ (Највећи си и најјачи [словенски народ] / И раширен свуд по земљи,/ Зато *чувар* њој [божјој љубави] ми буди! — ПП 110; Благе в’јести своме двору каже/ И *чувару* миле земље наше,/Земљезору — ПП 218; Хајде, хајде, мудри стари,/.../ Прошлости сте ви *чувари* — ЈЈЗ 121; аналогно томе и „анђео чувар“ — СВ 196н, ПП 58н, 60, 179, 205); *џоучиџељ* „онај који поучава“ (Тако рече

⁴² М. Стевановић, Савремени књижевни језик, 531, 532.

⁴³ А. Белић, Грађење речи, 138; М. Стевановић, *op. cit.*, 537.

смелим гласом/ *Поучиџель* [Јан Хус] нове вере — ЂЈ II 147); *ревниџель* „заштитник, старалац“, мада са ироничном нијансом (Дајте воде, што правите/ Да од крви буде вода,/ Дајте воде *ревниџели*,/ Пријатељи нашег рода/ Оне воде, преко које/ Превести нас жедне знате — ЈЈЗ 198); *редниџель* „онај који уређује, управља“ (Они [Ђирило и Методије] биће *ревниџели* о’ђе,/ *Редниџели* човјечјега стада — ПП 121); *глумац* није употребљено у значењу професије, већ квалификације „онај који уме добро да сакрије своје праве мисли, намере и осећања“ (Е подла *глумца*, попа лажљива — ЂЈ IX 77); *викач* и *џисач* означавају онога који се у радњи основног глагола на изванредан начин истиче, тј. онога који својим радом заступа нечије интересе (*Викачи*, *џисачи*/ иностраних стола — СВ 159); *сџирацарица* фигуративно значи косу која другој скрива очи (Ти [копрена од косе] од мога неба/ *красна сџирацарице* — СВ 116); *џјевалица* у синтагми „пјевалица ваја“ односи се на кукавицу као симбол несреће, па је стога значење „она која пева о злу, јавља неко зло, кука“ (Ој ти кукавице,/ *џјевалице* ваја — СВ 128); у изведеници *џјевачица* глаголска радња даје одређену карактеристику њеном вршиоцу — значи птицу која пева (На те би ми досад птице/ На пјевање *џјевачице*/ И на ноћај знале доћ’ — ПП 55); слично је и у речи *џјивачица* која означава рибу (Да сам риба *џјивачица*,/ К бисеру бих допливала — ПП 8); *радилица* није само „она која ради“ него и „она која је вредна, вредница“ (ово значење обухвата и именице мушкога рода: Мало нас је и сваки дан мање/ Од првака *радилица* стари’ — ПП 148);

г) изведеница *освеџар* у вези је са сликом (Поносе се њоме браћа;/ Јер их сеја на бој жари;/ — Поноси се њима Босна,/ Јер су српски *освеџари* — ЈЈЗ 139).

Даља семантичка анализа доводи до општијих карактеристика речи ове групе. На пример, именице *коловођа* и *вјеџрогоња* и поред фигуративног значења које представља један од њихових заједничких елемената, мало се разилазе у погледу значења извесне акције или квалификације. Док се у *коловођа* осећа више акција којом се дотично лице на изванредан начин истиче, дотле у *вјеџрогоња* преовлађује значење квалификације, а тако исто и у речима *варалица*, *издаџица*, *убица* (*браџоубица*, *жсеноубица*, *оцоубица*), *удворица*, *улиџица*, *мучиџелька* (у односу на туђа осећања: Ја *мучиџельци* одох најлепшој — ЂЈ IX 31), које, свака на свој начин, и поред значења вршења глаголске радње, означене у општем делу, имају изразитије квалификативно значење добивено такође вршењем радње глагола у основном делу изведенице. Али док квалификативно значење именица *вјеџрогоња*, *варалица*, *удворица*, *улиџица*, *мучиџелька* захтева дуже вршење или стално понављање глаголске радње означене

општим делом, дотле је за значења у примерима *издајица*, *убица* (као и од ње сложених, нпр. *брајтоубица* и друге) довољан један акт извршења, а што у речи *оцоубица* не би ни могло бити друкчије. У оваквим случајевима извршење глаголске радње издваја јединку на само као њеног извршиоца, него јој истовремено, одмах, даје и одређену квалификацију. Но, без обзира да ли је претежније значење акције, у коме има и значења извесне квалификације, особине, или је јаче наглашена квалификација (што се понекад не може тачно одредити), све ове именице, било да су употребљене у свом основном било у пренесеном, фигуративном значењу, спаја одступање од правог значења обичног вршиоца глаголске радње.

С друге стране, именице *љубишѐљ*, *мрзишѐљ*, *јадиковац* („онај чији је живот пун јада, патњи, јадник“: Да те прскам мили роде, /.../ И Бошњака сирмака/ Херцеговца, *јадиковца* — ЈЈЗ 190) означавају извесно осећање, стање, што је, може се рећи, условљено природом самих глагола у општем делу; изведенице *свесаздашѐљ*, *сѝворитѐљ*, *благошѝворац*, *шѝворац* означавају бога, *сѝасишѐљ* Христа, па, према томе, не представљају вршиоце конкретних радњи, већ само радњи по којима су њихови вршиоци или извршиоци добили име; речи као *усрећѝшѐљ*, *сѝихоковац*, *сузналац* вршиоци су апстрактних, не конкретних радњи; у речима *шѝријашѐљ* (*нешѝријашѐљ*) и *свѝшѝшѐљ* семантички развој потиснуо је некадашње изразито значење акције тако да се данас у њима осећа претежно квалификација. Зато се значења ових речи такође не поклапају са значењем вршиоца реалне, конкретне радње. Тако исто и све остале изведенице у овој групи поред значења вршиоца извесне акције, која може бити духовна или апстрактна, имају јаче или слабије изражено и значење извесне карактеристике самог вршиоца акције, односно глаголске радње.

60. У етимолошком погледу, изузев наших народних речи на *-шѐљ*, *шѝријашѐљ* (*нешѝријашѐљ*), *родѝшѐљ*, све остале представљају или старословенско наслеђе или каснији утицај руског или чешког језика; једино је *усрећѝшѐљ* начињено према овом типу речи.

61. Новине у лексичком фонду сачињавају речи које

1) не региструје ниједан речник ни грађа за Р: *лицоноша*, *освѝшар*, *шѝоучѝшѐљ* (рус. *шѝоучѝшѐљ*), *свесаздашѐљ*, *усрећѝшѐљ*, *благошѝворац*, *сѝихоковац*, *радозналац*, *свѝшѝмилац*, *шѝройасѝшилац*, *шѝсач*, *женоубица*, *мушѝшѐљка*;

2) бележи РЈА, али са најновијим изворима или напоменама да су настале од средине деветнаестог века: *избавилац*, *лѝшѝилац*, *рушѝилац*, *сањалац*, *хранѝлац*, *оцоубица*, *хранѝшѐљка*;

3) има само ЂП, значи, такође нове творевине: *сѣгоноша*, *јадиковац* (у РЈА само уз „кланац“), као и *сузналац* засведочено у Речнику ЈБ, 330.

62. Наше испитивање именица ове значењске групе даје, углавном, следећи резултат:

а) именице са значењем квалификативне нијансе имају у општем делу претежно имперфективне глаголе, али ни перфективни глаголи не ремете поменути семантику;

б) изведенице са суфиксом *-иѣљ* говоре о утицају црквеног, руског и чешког језика;

в) образовања нових речи са суфиксом *-ац/-лац* указују на видан допринос романтичарских песника у овом правцу;

г) најзад, речи са суфиксом *-ац/-лац* главни су носиоци значења извесне квалификације вршиоца или извршиоца глаголске радње.

63. Именице које поред значења вршиоца глаголске радње означавају и имаоца неког занимања (са глаголом у детерминативном делу и суфиксима *-ја*, *-ѣр*, *-иѣљ*, *-ац/-лац*, *-ѣч*, за мушки род, и *-ка*, за женски род, у управном делу)

а) мушки род

-ја: *круноноша* (ЈЈЗ 176);

-ѣр: *бродар* (СВ 122, 123, 147, ПП 25, 103, ЈЈЗ 382, ЂЈ II 26, 27, 90, IX 96, X 106), *владар* (СВ 218, ПП 64, 145, ЈЈЗ 97, 197), *возар* (БР 104), *чувар* (ЈЈЗ 142);

-иѣљ: *служитиѣљ* (ЂЈ II 120);

-ац/-лац: *земледелац* (БР 205), *миѣроносац* (ЈЈЗ 90); *владалац* (ПП 163, 211, ЈЈЗ 87, 231, 232);

-ѣч: *возач* (БР 407), *разношач* (ЂЈ I 171н).

б) женски род

-ка: *куварка* (ЈЈЗ 263), *кухарка* (ЈЈЗ 239).

64. У морфолошком погледу карактеристично је да наведене именице имају

а) у општем делу глагол или који глаголски облик (радни глаголски придев);

б) само трајне глаголе у општем делу;

в) у управном делу суфиксе *-ѣр*, *-ац/-лац*, *-ѣч* који, у малом, наговештавају њихову службу у обележавању именица са значењем имаоца неке професије.

65. У семантичком смислу наведене именице нису идентичне саранијим изведеницама, а не могу се сврстати ни међу именице са јасним значењем професије, мада је и она, али само донекле присутна. То је случај, пре свега, са речима *бродар*, *возар*, *земљеделац*, *чувар*, *возач*, *разношач*, *куварка* (*кухарка*) које, према примерима, нису довољно изразите: *бродар* „онај који броди по мору“, што не искључује и значење „онај који на броду нешто или некога превози“ (Отиснуше брзо/ од краја *бродари*/.../ А ја тужим, плачем/.../ Збогом горе, збогом/ ливаде, дубраве — СВ 123; Као *бродар* изгубљен на мору — ПП 103; Онуда весло скрхано плива,/ Ту мртав *бродар* у сну почива — ЂЈ II 27; *возар* је сличног значења као и *бродар* „онај који вози, управља (лађом)“ (А у лађи *возари* лагуни,/ Та све они убави мајмуни — БР 104); *чувар* је можда најближе данашњем значењу професије (Ал’ ево ко иде, ево му [лаву] *чуvara*! Продере се нањ га, прудићем га шину — ЈЈЗ 142); *возач* је исто што и *возар* (*Возача* [лађе] међ’њима је тело — БР 407); *разношач* је такође блиско значењу професије (Поздрав новинарског *разношача* — ЂЈ I 171н); у *куварка* (*кухарка*) може се тако исто претпоставити и значење професије (Она [чорба] нас учи паметно пити,/ За то ј’ *куварка* ловором кити — ЈЈЗ 263; Та *кухарка* мора да је мудра глава/.../ Само с’ брине како својим слатким гицам’ живот да оследи — ЈЈЗ 329).

Изведенице *круноноша* „владар“ (*Круноноше* велије,/.../ Шта мислите, за што су / Народи на свету? — ЈЈЗ 176) и *мишроносац* „владика“ (А овде су само кости/ *Мишроносаца* Лукијана — ЈЈЗ 90) неоспорно поред вршења глаголске радње означавају и професију, док *служитиел* тек у контексту означава калуђера (Млад *служитиел* светог храма — ЂЈ II 120).

Елеменат значења професије имају још две именице, али које истовремено означавају и онога који се у радњи основног глагола истиче:

-*ар*: *сликар* (ЈЈЗ 606);

-*ац*: *свјетилмноносац* (ПП 63).

Док је значење изведенице *сликар* на основу примера јасно (Да су сузе разне боје,/ Ја бих от’ш’о у *сликаре* — ЈЈЗ 606), дотле се за именицу *свјетилмноносац* може претпоставити и значење занимања с обзиром на пишчеву идеологију (Дахом му [човеку] својим искрицу ту расјај [боже],/ Да теби сија он што већом љеском/ И кр’јесницом бар да буде међ/*Свјетилмноносцима* твога славља).

66. По пореклу једино би реч *служитиел* била у вези са црквеним језиком. Других страних утицаја нема.

67. Круг лексичког фонда шире речи *кфуноноша*, *свјетлилноносац*, које нису забележене, и *мишроносац*, *разношач*, *сликар* које су, према РЈА и ЂП, нове речи.

68. Углавном, битну одлику ове мале групе речи чине имперфективни глаголи у општем делу изведеница, који одговарају значењу вршиоца неке глаголске радње и имаоца каквог занимања.

69. Именице са израженијим значењем носиоца извесне особине, али код којих се подразумева и значење вршиоца неке глаголске радње, акције уопште (са придевским, ређе именичким или глаголским општим делом и са суфиксима *-а̋к*, *-и̋к*, *-а̋р*, *-ац*, *-и̋ја*, *-а̋ш*, за мушки род, и *-ица*, за женски род)

Нашу пажњу привукле су именице које такође означавају вршиоца неке акције⁴⁴ и поред придевског елемента у општем делу који даје значење носиоца извесне особине исказане тим општим придевским делом. С једне стране акција, радња, која се подразумева у целокупном значењу облика, са друге особина која проистиче од придевског облика у општем делу изведенице, даје овим именицама карактер прелазне фазе између речи са значењем вршиоца глаголске радње (*nomina agentis*) и речи са значењем носиоца неке особине (*nomina atributi*). Но, како у њима има значења акције, радње коју неко врши или покреће, то ћемо и ове именице задржати у групи речи *nomina agentis*, поготову што и међу овима, како смо то већ раније видели, постоји приличан број, тачније већина именица које и поред глаголског општег дела, означавају извесну особину, слабије или јаче наглашену, вршиоца глаголске радње у општем делу. На тај начин, група именица *nomina atributi* обухвата углавном речи са значењем носиоца неке особине исказане детерминативним делом.

а) мушки род

-а̋к: *йешак* (ЂЈ IX 220);

-и̋к: *буновник* (ШП 391), *бунџовник* (ЈЈЗ 149, ЂЈ I 89, II 51, IX 64, 262, X 111), *весник* (ЂЈ VIII 12, X 44); *гласник* (БР 139, ЈЈЗ 189, ЂЈ II 108, 109, IX 9), *говорник* (СВ 220), *издајник* (ЂЈ VIII 68, IX

⁴⁴ Значење акције у вези са суфиксом *-и̋к/-и̋к* помиње А. Белић, тј. да се овај наставак јавља у вези са особиним или радњом (Грађење речи, 88); то се запажа и код проф. М. Стевановића у анализи значења речи *угодник* (онај који угађа) и *уредник* (онај који уређује) (Савремени српскохрватски језик, 506); Брабец-Храсте-Живковић наводе овај суфикс само у групи именица носиоца неког својства и дају примере са трпним глаголским придевом у општем делу (*Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1958, 168);

74, 148), *заштйићник* (ЂЈ I 149), *клеветник* (ЂЈ VIII 77, IX 231), *осветник* (ЈЈЗ 85, 139, 150, ЂЈ I 75, II 96, 123, VIII 67), *победник* (ЈЈЗ 108), *пребројник* (ЈЈЗ 553), *прејилаћник* (ЈЈЗ 202, 218, 553), *просветник* (ЈЈЗ 583), *ујућник* (БР 6, 8, 10, 21, 22, 30, 128, 190, 385, СВ 130, 177, ПП 43, 67, 75н, 76, 78, 97, 99, 100, 101, 207, 325, ЈЈЗ 43, ЂЈ I 7, 34, 55), *сајућник* (ЈЈЗ 218, 264) — са придевским општим делом добивеним посредно преко именице; *брајођрогнаник* (ЂЈ VIII 76), *сйрављеник* (ПП 201) — са трпним глаголским придевом у општем делу; *будилник* (ЂЈ I 81) — са радним глаголским придевом у општем делу; *засујућник* (ПП 286), *зловник* (ЂЈ VIII 97), *извршник* (ЂЈ II 71, IX 132, 256), *поборник* (ЈЈЗ 270), *полажајник* (ЈЈЗ 581), *председник* (СВ 220, ЈЈЗ 189) *приходник* (ПП 141), *угодник* (ПП 19, ЈЈЗ 130, 133, 168, 585) — са придевским општим делом добивеним посредно преко глагола;

-*ар*: *ошмичар* (ЈЈЗ 159, ЂЈ X 91);

-*ац*: *пешац* (БР 139);

-*ија*: *ашигија* (СВ 196, 201), *кавгаија* (ЈЈЗ 308), *мегданија* (ЂЈ I 107); *пирошаија* (ЈЈЗ 551), *хвалија* (ЈЈЗ 575); *лармаија* (ЈЈЗ 308), *рачунија* (ЈЈЗ 563); *одаија* (ЈЈЗ 266, 268);

-*аи*: *кришिकाи* (ЈЈЗ 302).

б) женски род

-*ица*: *догласница* (ЈЈЗ 506), *издајница* (ЂЈ IX 87, 199), *ујућница* (СВ 151, ЈЈЗ 54), *сајућница* (ЂЈ IX 263), *угодница* (ЂЈ IX 137).

70. Морфолошку сйрану карактеришу

а) придевски општи део (добивен посредно преко именице, ређе преко глагола, изузетно преко осталих глаголских облика, трпног и радног глаголског придева) у вези са суфиксима *-ић* и *-ица*;

б) у придевском општем делу заступљени су придеви на *-ан/-ни*, од чега одступају само две именице истога значења са придевом на *-ован/-овни* (*буновник* : *бунован* < *буна* и *бунйовник* : *бунйован* < *бунй[а]*);

в) именички општи део, ређе глаголски у вези са суфиксом *-ија* (*пирошаија*, *хвалија*);

г) суфикс *-ић* продира и у образовања 1) са суфиксом *-ићель* где је већ уобичајен облик *просветићель* у односу на светог Саву (Светом Сави, српског рода првом *просветићу* — ЈЈЗ 583), 2) са суфиксом *-лац* у значењу „онај који некога буди, будилац“ (...Петар пева, /.../ Глас *будилника* гора свемоћних — ЂЈ I 82);

д) појава суфикса *-аи* (*кришिकाи*) у образовањима где је уобичајен наставак *-ар* (*кришичар*);

ђ) суфикс *-ија* упућује на јак утицај турског језика не само у наведеним турским речима него и у преношењу овог суфикса на основни део наших речи, па и других, страних (*лармаија, одаија*).

71. У вези са значењем издавајају се

а) именице *брајоифогнаник* и *сиџрављеник* са трпним глаголским придевом у општем делу које би, према томе, требало да означавају носиоца особине добивене у резултату вршења глаголске радње на објекту, тј. на самом носиоцу, а не вршиоца или извршиоца глаголске радње⁴⁵. Међутим, *брајоифогнаник* не значи онога кога је брат прогнао, него онога који је прогнао брата (Зар не живе богови отаца, / Да са громом страховите клетве / Сатру пород *брајоифогнаника*? — ЂЈ VIII 76), а *сиџрављеник* не означава онога који је преплашен, већ онога који друге плаши, застрашује, страви (Одзивљеш се дивљом риком / И јављаш се *сиџрављеником* / У бјеснилу свом [о бури на мору] — ПП 201);

б) изведеница *догласница* не значи потпуно исто што и *гласница* „она која доноси глас, вест“, већ „она која доглашава, доноси и преноси глас, вест од једног места до другог“ (Ти гробови / Стари, нови / ... / То су ватре *догласнице*, / Пружајућ’ се из даљних еона / У поворци оној дугој — / Досветљујућ’ једна другој / Струјом која напред лети — ЈЈЗ 506);

в) именице чије значење без контекста није довољно јасно: *весник* је исто што и *гласник* (Проклињући живот мислио сам: Ја сам *весник* смрти Љубишине — ЂЈ VIII 12); *говорник* у нашој грађи значи онога који говори пред скупом, а не и онога који уме добро да говори, онога који има говорничких способности (На то устадоше *говорници* редом — СВ 220); *предбројник* је начињено према немачком глаголу *gränpeteren*, а значи исто што и *прејџилајник* (Збогом дакле свиколици / Наши драги претплатници, / *Предбројници* наши вредни, / И почасни и ванредни — ЈЈЗ 553); *зловник* је „онај који чини, кује зло“ (Знам га добро, тајног *зловника* — ЂЈ VIII 97); *приходник* „онај који приходи“ (Двора су то два, благаоне двије, / Гдје ће дух нашник да позивље на част / Све оне који *приходници* буду / Њему одани — ПП 141); *угодник* „онај који некеме угађа“ (Да је мени тим мирисом бити, / Око тебе трепћет’ свеједнако, / Милодухом тебе опојити, / *Угодником* био би’ ти тако

⁴⁵ За активно значење може се још навести *кућеник* у значењу *кудилац*, *пре-саћеник* „онај који пресађује, калемџи воћке“ и још неке (Т. Маретић, *ор. cit.*, 331, у фусноти).

— ПП 19; То је Ноје, божиј' *угодниче* — ЈЈЗ 130); *пешак*⁴⁶ је „онај који иде пешаком“, а не *пешац* „војник пешак“ (Згода је жива, јер камичаром/Продријет' не мож' брзи коњаник,/ А сд *пешака* сама природа/ Дивљим својим горостасима/ Као бедемом паше границу — ЂЈ IX 220; *Пешац* коњик, све с' спремај' стало — БР 139); *рачунџија* „онај који (добро) рачуна“ не „онај који смишљено и у своју корист ради“ (Те ће [ораче] дати ономе, ко рачунат' знаде,/.../ Трч'те амо *рачунџије*, Јово, Војо, Лако — ЈЈЗ 563); *одаџија* „писац оде, онај који уме, зна да напише оду, похвалну песму“ (А ја ситна створка, *одаџија* један,/ Нит' сам перја гладан, ни мастила жедан — ЈЈЗ 266).

72. Поред етимолошки наших речи, има и трагова утицаја страних језика: највише турског, затим руског (*поборник*), немачког (*фармаџија* у вези са нем. Lärm), латинског (*рачунџија* од лат. ratio, рачун) и грчког (*одаџија* од грч. ὀδῆ).

73. *Лексички фонд* *проширен* је са неколико нових речи:

1) *просвештеник*, *брајловогнаник*, *сврхљеник*, *кришканик*, *догласница*, *одаџија* — не региструје их ниједан речник ни грађа за Р;

2) *зловоник*, *извршник*, према изворима у РЈА, могу се сматрати новим речима;

3) *победник*, *предбројник*, *прејилашник* — региструје ЂП.

74. Целокупан преглед указује на живље грађење речи са суфиксом *-ик* и за значење извесне акције, не само особине, на шта посебно упућују изведенице *просвештеник*, *брајловогнаник*, *сврхљеник*, *зловоник*, *извршник*. Данас, међутим, суфикс *-ик* карактеристичан је, углавном, за извођење именица са значењем носиоца неке доминантне особине.

75. Именице са значењем професије или занимања оним што се садржи у основној именичкој, глаголској, ређе придевској речи (са суфиксима *-јаја*, *-ија*, *-ак/-јак*, *-ик*, *-ар*, *-иљ*, *-ац*, *-ач*, *-ија*, *-аш*, за мушки род, и *-ка*, *-ља*, *-киња*, *-ара*, *-ица*, за женски род)

а) мушки род

-јаја: *суђаја* (ЈЈЗ 447);

-ија: *кадија* (ПП 282), *муфџија* (ЈЈЗ 291), *сџахија* (БР 142), *целибија* (ЈЈЗ 547);

⁴⁶ Ово је, према изворима у РЈА, касније образовање од *пешац* у истом значењу; вероватно су оба облика изведена од именице *пџи* истог значења, пошто се глагол *пџачи* јавља тек средином XIX века (РЈА, s. v. *пџи*, *пџац*, *пџак*, *пџачи*).

- ајк*/-*јајк* : војак (СВ 156, ПП 144, ЈЈЗ 120, 213, 216, 402, 404), црквењак (ЈЈЗ 434);
- ијк* : *благајник* (ПП 47), *виноградник* (СВ 176), *војник* (БР 386, ПП 119, ЈЈЗ 120, 412), *духовник* (ПП 224, 264, ЈЈЗ 228), *камајник* (ЈЈЗ 96), *раденик* (ЈЈЗ 244, 259, ЂЈ II 137, 140), *радник* (ЈЈЗ 99, 103), *шајник* (ПП 282), *часник* (ЈЈЗ 438, 443), *школник* (СВ 207), *йрво-свећеник* (ЂЈ VIII 90, 109, 110, 113, 136), *свећеник* (ПП 142, ЈЈЗ 146, ЂЈ II 125, VIII 89, 117), *свешћеник* (ЈЈЗ 140), *уредник* (ЈЈЗ 174, 191);
- ар* : *клесар* (ПП 41н), *кувар* (ЈЈЗ 379), *лекар* (БР 213, 338, 373, ЈЈЗ 51, 278, 424), *йекар* (ЈЈЗ 542), *йисар* (СВ 220, ЈЈЗ 554), *йудар* (ЈЈЗ 569), *ишајмјар* (ЈЈЗ 214) — са глаголом у општем делу; *вршлар* (СВ 176, ПП 370), *граничар* (ЈЈЗ 128, 174, ЂЈ II 142, 143, 144), *грчар* (ЂЈ X 157), *гробар* (ЈЈЗ 418, 590), *гуслар* (ЈЈЗ 102), *добошар* (ЈЈЗ 202, 245), *злајар* (СВ 177), *качар* (ЈЈЗ 365), *кључар* (ПП 130), *крчмар* (БР 388, ПП 282, ЈЈЗ 22, 189, 297, 409), *лончар* (ЈЈЗ 285, 384), *месар* (ЈЈЗ 405, 542), *млнар* (ПП 336, ЈЈЗ 398), *надничар* (ЂЈ IX 253), *научар* (ЈЈЗ 432), *новинар* (СВ 159, ЈЈЗ 172, 189), *овчар* (ЈЈЗ 371, 373, 380), *йољар* (СВ 211, 213), *рибар* (ПП 23н, 282, ЈЈЗ 158), *шајмничар* (ПП 130, 282, ЈЈЗ 104, 242), *шавничар* (ЂЈ II 71, X 63), *чизмар* (ЈЈЗ 436) — са именицом у општем делу; *бољар* (СВ 211, 213, ПП 246) — са придевом у општем делу; *барјакйар* (ЈЈЗ 232, ЂЈ II 55), *јаничар* (ЂЈ I 100), *банкар* (ЈЈЗ 215), *дројар* (ЈЈЗ 138), *исандар* (ЈЈЗ 175), *кайлар* (ЈЈЗ 195), *кијар* (ПП 193), *комесар* (ЈЈЗ 241, 243), *кришчар* (ЈЈЗ 200), *кроничар* (ЈЈЗ 258), *министар* (ЈЈЗ 241, ЂЈ I 173), *йоклисар* (СВ 221, ЈЈЗ 448), *ћесар* (ЂЈ I 136), *цимбалар* (ЈЈЗ 409) — речи страног порекла;
- ијељ* : *учићељ* (БР 114, СВ 110, ПП 370, ЈЈЗ 55, ЂЈ II 148, X 62);
- ац* : *судац* (БР 351, СВ 213, ПП 60, 161, 270, ЈЈЗ 550), *йрговац* (СВ 220, ПП 282, 370, ЈЈЗ 138, ЂЈ IX 41), *оберсудац* (СВ 211), *вандровац* (ЈЈЗ 138);
- ач* : *ковач* (БР 181, ЈЈЗ 205, 409, 427);
- ија* : *болйација* (ЈЈЗ 547), *босйанција* (СВ 193), *дућанција* (СВ 214), *кайиција* (ЈЈЗ 431, 436), *кујунција* (ЈЈЗ 531), *механција* (ЈЈЗ 409), *сајија* (ЈЈЗ 51, 52), *скелеија* (ЂЈ X 118), *шобуија* (ЂЈ IX 62);
- аиш* : *бирйаиш* (ЈЈЗ 542), *гајдаиш* (ЈЈЗ 20, 178, 194), *кочијаиш* (ЈЈЗ 203, 271), *шамбураиш* (ЈЈЗ 194, ЂЈ I 22), *йрафикаиш* (ЈЈЗ 542), *шалагиаиш* (ЈЈЗ 583).
- б) женски род
- ка* : *васйишајшељка* (ЂЈ I 173н), *калућерка* (ЈЈЗ 140), *йосймајсйерка* (ЂЈ I 174);

-ља: *ѝраља* (227);

-киња: *слушкиња* (БР 336, ПП 282, ЈЈЗ 203);

-ара: *врачара* (ПП 158, ЈЈЗ 41);

-ица: *врачарица* (ЈЈЗ 344), *крчмарица* (БР 70, ЈЈЗ 23, 48, 138, ЂЈ I 21, 26), *ѝлѝарица* (ЈЈЗ 39), *собарица* (ЈЈЗ 465), *мајсѝорица* (БР 270), *ѝасѝијерица* (СВ 174), *глуѝица* (ЈЈЗ 140), *раденица* (ЂЈ II 136, 137), *свећеница* (СВ 186); *баница* (ПП 162н, 169), *краљѝица* (ПП 248), *цаѝица* (СВ 109, 153, ПП 6), *ѝаѝиѝица* (ЂЈ II 76).

76. На основу наведених ѝримера уочавају се ови морфолошки моменѝи:

а) већина изведеница садржи именицу у општем делу;

б) код именица са глаголским општим делом заступљени су имперфективни глаголи;

в) суфикс *-ѝр* најзаступљенији је за ово значење;

г) с обзиром на број примера, суфикс *-ѝк* не заостаје за осталим наставцима;

д) примери са суфиксом *-ѝи* упућују на утицај турског, а још више мађарског језика⁴⁷ (све именице употребио је само један писац — Змај).

77. У вези са значењем ѝоѝребно је објасниѝи ѝоједине речи:

а) именице *војак* и *војник* означавају лица којима је војна служба била животни позив, односно занимање (Давор небо, стари отпуштени *војаче!* — ЈЈЗ 120; Биће он још честит у друштву јунака, / Ако не, нек' иде за проста *војака* — ЈЈЗ 404; Хм! Овако се враћа дотрајао *војник*/.../ Са издргог руха колајна ти сја! — ЈЈЗ 120);

б) изведеница *виноградник* значи „виноградар“ (Што се љети трудио много око њега, / *Виноградник* бере грожђе — у јесени — СВ 176); *часник* у једном од Змајевих примера означава свештеника (Напред иде *часник*.../ За њим краљ.../ Ко их путем виде, свако капу скиде, / Ал' то није краљу, то *часнику* иде — ЈЈЗ 438); *школник* означава учитеља (А ми пук наш хоћемо без масла / Да отхранимо уз књиге неслане, / Бијућ га уз то, ко зао *школник*, рогозом — СВ 207); *новинар* може да значи и продавца новина (Не слуша лај пасâ, / нит крич *новиѝара* — СВ 159);

в) *уредник* (листа) свакако је ново занимање које се појавило у деветнаестом веку условљено општим друштвеним развојем, а тако исто и *рад(е)ник* у Змајевим и Јакшићевим примерима (Кад се сетим.../.../

⁴⁷ Зато што је у другим словенским језицима суфикс *-ѝи* врло мало заступљен, А. Белић сматра „да је његова употреба у нашем језику појачана утицајем мађарског и турског језика у којима се он доста употребљава“ — Грађење речи, 144.

Литерата, који само/ Кавгу сејат' знају,/ Уредника који перо/ За дукате дају — ЈЈЗ 174; Нема песме, нема клика, / Да разведри, да раздрема/ Раденицу, раденика —/ Мученицу, мученика — ЂЈ II 137; Кроз гомиле сам прошла, где лењост благује,/ А радник, патник, јечи, трпи и гладује — ЈЈЗ 103);

г) облик *научар* свакако је настао у вези са сликом (Да и срцем буду, к'о њихови стари, — /Могбуду-л, нек буду бољи *научари* — ЈЈЗ 432);

д) *баница*, *кравлица*, *царица*, *џашиница* означавају жену онога чије је занимање означено основним делом; из тог разлога што њихов основни део садржи значење имаоца неке професије, задржали смо их на овом месту.

78. Приликом навођења примера издвојили смо речи страног порекла које по своме завршном делу привидно одговарају именицама на *-ар*, као *барјакџар* (од тур. bayraktar), *жандар* (од фр. gendarm), *кајлар* (преко мађ. káplár), *ћесар* (од лат. caesar), или су свој суфикс прилагодили речима на *-ар*, нпр. *јаничар* (од тур. yeniçeri), *министар* (нем. Minister, тал. ministro, фр. ministre), или су, пак, добиле поменути суфикс да би се њиме обележило значење занимања: *банкар* (: банка од нем. Bank), *дротар* (: дрот од нем. Draht), *киџар* (: кип од мађ. kér).

Посебно ћемо говорити о речима *криџичар* и *кроничар*, и о облицима *есџеџик*, *кемик* (такође потврђеним у нашој грађи, прва код ЈЈЗ 302, друга код СВ 207), облицима које Т. Маретић сматра исправнијим без суфикса *-ар*, иако сам увиђа да су „посве превладали у књижевном језику облици са наставком *-ичар*⁴⁸. Насупрот Маретићевом мишљењу, проф. Р. Бошковић, разматрајући овај језички проблем и у другим словенским језицима, констатује да се у овој групи речи осећа тежња за проширењем са *-ар*, услед односа нпр. *боџаник* : *боџаника*, јер „чим је овај однос по значењу почео да значи однос изведене према основној речи, било је сасвим природно да се такав однос и по облику обележи“; то није могао сада у језичком осећању фусикс *-ик* јер он није карактеристичан за грађење именица са значењем имаоца занимања или професије, нити се однос краће речи (ботаник) могао осетити као однос изведене речи према основној од које се изводи (ботаника)⁴⁹.

Међу примљеним страним речима има и таквих које су својим целокупним обликом без икакве измене ушле у наш језик, означавајући професију, са привидним суфиксом *-ор* :

⁴⁸ Т. Маретић, *op. cit.*, 331.

⁴⁹ Р. Бошковић, Нешто о употреби наставка *-ар* у једној групи туђих речи, *Наш језик*, књ. I, 205—209.

доктор (ЈЈЗ 35), *император* (ЂЈ I 86, X 131), *мајстор* (СВ 114, ЈЈЗ 51, ЂЈ I 14), *професор* (СВ 208), *цензор* (ЈЈЗ 234).

Страних елемената и речи има и у вези са другим суфиксима: у речи *оберсудац* употребљен је немачки предлог као префикс, а *вандровац*, пореклом немачка реч, прилагођена је нашим језичким нормама у завршном делу и има значење трговачког помоћника, калфе, који путује од места до места; *бирџаш*, *џирафикаш* такође су страног порекла (бирташ < бирт, гостионица, нем Wirth), а тако исто и *гајдаш* и *џамбураш* (из турског: *gauda*, гајде; *tanbura*, танбура). Овај страни утицај као последица историјских прилика, културних и уопште друштвених веза, било да се огледа у целој речи, било само у неком њеном делу, разумљив је и оправдан нарочито у вези са суфиксима турског порекла *-ија*, *-џија* за које у нашој грађи налазимо само турске речи за ово значење.

79. Међу новим образовањима највише је именица *страног* порекла:

1) *научар*, *жандар*, *кроничар*, *џимбалар*, *есџеџик*, *император*, *цензор*, *оберсудац*, *сајџија*, *џирафикаш*, *васџиџаџељка*, *калуђерка*, *џосџимајстерка* (речи које речници и грађа за Р не бележе);

2) *клесар*, *киџар*, *криџичар*, *кемик*, *собарица* (речи које РЈА наводи као нове);

3) *глумица* (регистровано само код ЂП);

4) *часник* (свештеник), *новинар* (продавац новина), *мајсторица* (жена занатлија), *раденица* (такође у значењу „жена занатлија“) — представљају нова оформљења у вези са развојем нових занимања.

80. На основу изложеног *материјала* *зајачају* се извесне *чињенице*:

а) има највише речи са суфиксом *-џр*, али већина од њих настала је у ранијим епохама; нова образовања са суфиксом *-џр*, који је и сам страног порекла, тичу се готово искључиво страних речи;

б) занимљива је појава образовања за значење професије у вези са суфиксом *-џш* (*џирафикаш*);

в) суфикси *-ка* (*васџиџаџељка*, *калуђерка*) и *-џца* (*раденица*, *собарица*, *глумица*, *мајсторица*) утиру пут каснијем развоју именица женског рода у овом значењу;

г) речи *васџиџаџељка*, *глумица*, *мајсторица*, *раденица* огледало су културног и друштвеног развоја у коме и жене почињу да заузимају своје место.

Општи закључак

81. *Морфолошко-саманџичке* одлике *материјала* *потина* *agentis* и *сродних* *именица*

1) значење вршиоца неке конкретне радње и значење имаоца неког занимања (када се изводи од глагола) изискује имперфективан глагол у општем делу (т. 51, 63, 75);

2) значење извесне квалификације (када се именица изводи од глагола) није условљено глаголским видом, тј. у општем делу изведенице могу бити глаголи оба вида (т. 57, 59);

3) једино именице са значењем вршиоца конкретне глаголске радње имају искључиво глагол (глаголску основу или радни глаголски придев) у општем делу (т. 51);

4) именице које садрже и елеменат квалификације, а такође и изведенице са значењем вршиоца неке професије, поред глагола (или ког глаголског облика, радног или трпног придева) могу имати и именицу или неки придевски облик у општем делу (т. 57, 63, 69, 75);

5) у управном делу изведеница има и суфикса

а) чије је ширење потпомогнуто страним утицајима: *-џељ* (из црквеног, руског и чешког језика) и *-џи* (из турског и мађарског језика);

б) страног порекла који су добили продуктивност у нашем језику: *-џр* (од лат. *-agijs*), *-џја* и *-џија* (настали додавањем нашег суфикса *-ја* на речи са турским завршетком *-и* и *-џи*);

6) за значење вршиоца конкретне глаголске радње, према свим примерима заједно, карактеристични су суфикси *-ац/-лац* и *-џч*, за мушки род, и *-ља* и *-џца*, за женски род (т. 51);

7) код именица у којима је поред значења вршиоца глаголске радње изражена и квалификација њеног вршиоца, претежно се јављају суфикси *-ац/-лац*, *-џељ* ређе *-џч*, за мушки род, *-џца*, и за мушки и за женски род, и *-џца* за женски род (т. 57);

8) код изведеница са израженијом квалификативном нијансом заступљен је велики број примера са суфиксом *-џк* (у вези са придевским општим делом), а много мањи са суфиксом *-џија*, за мушки род; у изведеницама женскога рода, којих нема много, заступљен је само суфикс *-џца* (у вези са придевским општим делом) (т. 69);

9) у значењу имаоца неког занимања (професије) најзаступљенији је суфикс *-џр*, док су *-џја*, *-џк*, *-ац*, *-џија*, *-џи*, на основу примера, нешто ређи и међусобно у истој сразмери (за суфикс *-џч* постоји само једна потврда — *ковач*), за мушки род, а углавном *-џца* за женски род (т. 75).

82. Везе са ранијим епохама до средине деветнаестог века

1) већину именица представља наслеђени лексички фонд;

2) однос основе и суфикса у вези са значењем (вршиоца глаголске радње, носиоца какве квалификације добивене у резултату вршења

1) а) образовања са суфиксом *-шељ* која представљају спону романтичарске епохе са књижевношћу и временом који су јој претходили; ове речи делују и мало архаично дајући истовремено и тон побожности, озбиљности и узвишенијег стила;

б) тако исто осећа се архаичност и у лакој оживљавању изведеница непродуктивног типа (*круноноша, мицноноша, сѣагоноша*);

в) на грађење речи са суфиксом *-ац* у вези са религиозном тематиком: *благойџворац, мийџроносац, свјејџилоносац*, као и на грађење сложеница *вероломац, сѣихоковац, земљеделац*, вероватно да су утицале и именице на *-шељ* (са значењем неког религиозног појма) и именице са суфиксом *-ја* (као *чејџвођа*, нпр).

2) развијање продуктивности суфикса *-лац* у речима које су ушле и у наш данашњи лексички фонд; врло живо грађење речи са суфиксом *-ик*, што поткрепљују *брајџрогнаник, сѣфављеник*, иако нису ушле у говорни језик као остале овога типа; појава суфикса *-џр* у већем броју речи стране етимологије; тенденција ширења продуктивности суфикса *-џч, -џија, -џиш*, за мушки род, *-џца*, за оба рода и *-џа*, за женски род; подстицање грађења именица женскога рода суфиксима *-ка* и *-џца* за значење професије, одвајају романтичарске песнике од раније епохе и приближују нашој.

Најзад, и ако изузмемо именице које остају само у кругу стваралаштва романтичарских песника (*круноноша, мицноноша, злоковник, брајџрогнаник, сѣфављеник, џимбалар, благойџворац, вероломац, јаџиковцац, мийџроносац, раџац, свјејџилоносац, сѣихоковац, оџаџија, чѣиџаља, догласџица, дџеларџица*, као и *часџик* у специјалном новом значењу, а тако исто и речи настале у вези са сликом — *научџр, освѣџар, ѣрајџишељ, ѣисаџ, кријџикаџи, ѣџраџикаџи, ѣџросиља*), ипак допринос наших песника није мали с обзиром на речи које су ушле у наш данашњи лексички фонд.

84. Прадукџивносѣ суфикса у односу на данашњи савремени језик

Поменућемо само битније разлике:

1) у нашем материјалу нема нових изведеница са суфиксом *-џч* за значење занимања, који је, иначе, данас продуктиван у поменутом значењу⁵⁰;

2) супротно овоме, суфикс *-џиш*, у новим речима *кријџикаџи* и *ѣџраџикаџи*, употребљен је за извођење именица са значењем занимања, што данас није случај⁵¹;

⁵⁰ М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик, 557.

⁵¹ оп. cit., 561, на основу датих примера.

3) живље грађење суфиксом *-ик* у овој значењској групи одступа од његове данашње употребе за грађење речи *nomina attributi*, не *nomina agentis*⁵².

Нове речи са суфиксом *-ић*, међу којима су неке, вероватно, преузете из славеносрпског, нећемо третирати као разлике због јављања оваквих образовања и после другог светског рата под утицајем руског језика⁵³.

(Н а с т а в и ћ е с е)

⁵² *ibid.*, 506—507.

⁵³ *ibid.*, 540.

ЕГОН ФЕКЕТЕ

ОБЛИК, ЗНАЧЕЊЕ И УПОТРЕБА ОДРЕЂЕНОГ И
НЕОДРЕЂЕНОГ ПРИДЕВСКОГ ВИДА У
СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

Докторска дисертација, одбрањена 15. маја 1967. године на Филолошком
факултету у Београду, пред комисијом коју су сачињавали:

Др Михаило Сивановић,
редовни професор Универзитета

Др Миљар Пешикан,
виши научни сарадник Института за српскохрватски језик у Београду

Др Асим Пецо,
доцент Универзитета

СКРАЋЕНИЦЕ

- Анд. — Андрић Иво, На Дрини ћуприја, изд. Младост, Загреб 1962.
- ВП I—VII — Вукова преписка, књ. I—VII, Београд 1907—1913.
- НПосл. — Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић (државно издање), Београд 1900.
- НПр. — Српске народне приповијетке, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић, у Бечу 1853.
- Вук Рј. — Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Карацић, у Бијограду 1898.
- ГПС — Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Карацића књ. III, св. 1 (државно издање), Београд 1894.
- ДЗак. — Законик пара Стефана Душана, издао и превео Никола Радојчић, изд. САНУ, Београд 1960.
- Држ. — Држић Марин [Дундо Мароје] Дјела I, изд. Југославенске академије знаности и умјетности, Загреб 1875.
- ЗБЛФ — Зборник за лингвистику и филологију Матице српске, Нови Сад.
- ЖП — Жичка повеља, ЗБЛФ, књ. II, Нови Сад 1959, 78—87.
- ИЕС — Вук Стеф. Карацић, Скупљени историјски и етнографски списи, књ. I (државно издање), Београд 1898.
- ЈФ — Јужнословенски филолог, Београд.
- Кал. — Калеб Вјекослав, Огледало, изд. Просвета, Београд 1962.
- КЈ — Књижевност и језик, Београд.
- Ков. — Ковачић Анте, У регистратури, изд. Југословенска књига, Београд 1950, 9—200.
- Коч. — Кочић Петар, Сабрана дела, књ. I. Српски писци, изд. Просвета, Београд 1961.
- Лаз. — Лазаревић К. Лаза, Приповетке, изд. Просвета, Београд 1963, 1—200.
- Лал. — Лалић Михајло, Зло прољеће, изд. Нолит, Београд 1963, 9—200.
- Наз. — Назор Владимир, С партизанима, изд. Просвета, Београд 1963.
- НЗ — Нови завјет Господа нашега Исуса Христа, превео Вук Стеф. Карацић, Беч 1847.
- НЈ — Наш језик, Београд.
- НТ — Толстој И. Никита, Значење кратких и пуних форми придева у старословенском језику [расправа на руском]
- Петр. — Петровић Вељко, Препелица у руци и друге сличне приповетке, изд. Просвета, Београд 1965.

- Пов. — Старе српске повеље и писма, књ. I, Дубровник и суседи његови, II део, средно Љуб. Стојановић, Београд — Ср. Карловци 1934.
- Пол. — Политика, београдски дневни лист.
- РЈА — Рјечник хрватскога или српскога језика Југославенске академије знаности и умјетности, Загреб.
- РСА — Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности, Београд.
- Ђоп. 1. — Ђопић Бранко, Доживљаји Николетине Бурсаћа, изд. Бранко Ђонових, Београд 1962.
- Ђоп. 2. — Ђопић Бранко, Пролом, изд. Просвета, Београд 1962, 7—150.
- Ђос. — Ђосић Добрица, Корени, изд. Просвета, Београд 1964, 17—217.
- СЕЗБ — Српски етнографски зборник, Београд.
- СДЗБ — Српски дијалектолошки зборник, Београд.
- Щим. — Шимуновић Динко, Приповетке, изд. Бранко Ђонових, Београд 1963, 17—217.

У В О Д

1. Иако проблем тзв. придевског вида, тј. двојакних — краћих (простих) и дужих (сложених) — облика придевске парадигме у словенским језицима већ одавно заокупља језичке стручњаке, граматичаре и лингвисте, наука о језику ни до данас још није добила једну посебну и исцрпну студију посвећену овом значајном морфолошко-синтаксичком феномену. Сва истраживања усмерена су, наиме, углавном на материјал и стање старословенског језика (будући да се полази од уверења да је ситуација у вези са придевским видом најбоље очувана управо у њему) док су остали словенски језици, нарочито савремено стање у њима, осветљавани само узгред, најчешће само у оквиру одељка школских граматика. Чак ни српскохрватски језик — у којем су двојаки, из словенске заједнице наслеђени облици двојачке придевске парадигме остали и до данас сачувани боље него у другим словенским језицима — није био предмет комплетније анализе у овом правцу.

2. У жељи да макар и донекле попунимо ову празнину, те покренемо даљу дискусију и проучавање овог иначе замршеног проблема, ми посвећујемо овај рад испитивању придевског вида у савременом српскохрватском језику, у његовом синхроничном пресеку, обраћајући пажњу, пре свега, на употребу, функцију и значење двојакних облика придевске промене у њему, а остављајући углавном по страни проблеме генезе ових облика као и детаљнију анализу њихове дијахроничне перспективе и историјске еволутивне линије. За ово постоје два основна разлога: 1) савремени, модерни књижевни језик, од Вука наовамо, пружа у семантичком, синтаксичком и стилском погледу далеко богатију и разноврснију контекстно-тематску грађу од језика у сачуваним старим споменицима (што омогућава и знатно комплексније и комплетније праћење употребе ових облика) и 2) савремени материјал, насупрот старом, дозвољава сигурније подвргавање грађе контроли језичког осећања (што је од посебне важности за проблем

којим се овде бавимо, нарочито када је реч о функцији и значењу ових облика). Ово, дакако, не значи да је грађа старог језика потпуно пренебрегнута. Она је испитана и коришћена у границама које омогућава, дакле у свим приликама где су се потврде за поједине ситуације могле изнаћи.

3. Грађа за овај рад црпена је пре свега из дела Вука Ст. Карацића у Вукових народних приповедака, затим из дела наших савремених писаца, поглавито оних који потичу са оне територије на којој се и данас у говору народа тога краја чувају двојаки облици придева (тј. писаца са наше западне и централне језичке територије), а ексцерпиран је, целовитости ради, и материјал писаца источног језичког подручја, затим материјал који пружа Рјечник ЈАЗУ, Речник САНУ, грађа Института за српскохрватски језик у Београду, дневна штампа и др.¹

Материјал смо, дакле, узимали из писаних извора, што значи да у испитивању полазимо од морфолошког облика као дистинктивног елемента, не упуштајући се, самим тим, у акценат, квалитет и квантитет акценатованих и неакцентованих слогова као елемента видске системе.

Мада акценат у системи придевског вида има своје место, ми ту компоненту ипак нисмо узимали у обзир јер 1) писани текст и не омогућава никакво аналитичко оперисање акценатом и 2) многи придеви таквог су типа да и не познају акценатске разлике зависно од категорије (не)-одређености. Сем тога, свакако стоји и питање, недовољно до сада обрађено — да ли се још увек и у којој мери у савременом говорном језику одређеност односно неодређеност дистинктивно везује за акценат, његов квалитет, квантитет и место. Јер, као што је и А. Белић утврдио „придеви све више губе своје старе акценатске особине и... данас се још запажају [само] у овим случајевима: 1) Када су придеви двосложни и када имају у промени неодређеној на другом слогу од краја', они имају у одређеном облику $\acute{\text{~}}$: *блáга* : *блáги*, *ја́ка* : *ја́ки*, *гладна* : *гладни* итд. 2) Када су придеви тросложни и имају $\grave{\text{`}}$ на претпоследњем слогу у женском и средњем роду неодређене промене, они имају повучен акценат у одређеним облицима: *далéко* : *дáлекѝ*, *висóко* : *високиѝ*, *илавѝйна* : *илавѝйна* итд. Од свих осталих *ѝиѝова* има много *одсѝиуѝања*

¹ Ми у овој раду нисмо осветљавали дијалектолошку ситуацију, јер „наша дијалектолошка литература уопште даје сасвим оскудне податке о стању придевског вида у нашим говорима“ (П. Ивић, О говору галипољских Срба, 367); материјал који садрже дијалектолошке расправе није довољан да би се комплетније могле пратити сложене и разноврсне синтаксичке прилике и потпуније одредити све оно што је у вези са придевским видом релевантно. (Напомена: Потпуни подаци о цитираној литератури биће дати касније, у завршном делу целокупног рада).

како има више. Можемо их тражити, сигурно, и у томе што је 1) говорна ситуација често таква да је у датом контексту елеменат (не)одређености мање или више ирелевантан или чак елиминисан као опозициона категорија, тако да се придевом осим особине ништа више и не показује⁴; 2) у томе што већина придева не познаје акценатске видске опозиције, што није могло остати без утицаја и на оне придеве који такве опозиције могу имати и 3) што се са извесном сигурношћу може говорити о томе да се, где у говорној пракси и писаној речи за то постоје услови, све више и сам *морфолошки облик* (без обзира на акценат) испољава као дистинктивни елеменат видске системе.

5. Све ово води извесном нарушавању система корелативног видског акцента чинећи акценатски терен, у овом бар правцу, доста несигурним (мада, свакако, не и у свим говорима наших дијалеката) а што, мислимо, потврђује и свакодневни живи књижевни изговор. (У којој је, међутим, мери овај процес евидентан, ми о томе, као што смо већ поменули, не можемо овде просуђивати, јер нам то писани материјал, са којим оперишемо, и не омогућава).

С обзиром на овакву ситуацију у систему акценатске видске опозиције, ми смо, као што вели и проф. М. Стевановић, „ принуђени да при утврђивању те разлике [разлике у значењу неодређеног и одређеног придевског вида — ЕФ] полазимо с а м о о д о б л и к а њихових“⁵ [подвукао — ЕФ].

⁴ Исп. у том смислу ситуације типа: Вртови жуте се у тузи/ Јесенског дана бојом жутог вина (РСА, Шимић А. 1, 21). Иду у глухом њојоју бескрајних ноћних колона (РСА, Крл. 3, 34). Исповедиће тајне своје ма и/Глувоме душеку (РСА, Стеф. Св. 3, 77). Река Благодница промицала између *дебелих храсћова*, гранатих брестова и *високог јасења* (РСА, Дач. Ж. 2, 51). Виноградар произвео столно грождје *високог квалитетна* (РСА, Самур. 1, 9). Он је говорио са хладном и *далеком објективношћу* (РСА, Андрић 5, 384). Гледа мајка *далекијем погледом* (РСА, Војн. И. 4, 81) — у којима је веома тешко рећи да ли су придеви употребљени са једним или другим акцентом (тј. да ли: *жѹтѹг* или *жѹтѹг* вина; *глѹхѹм* или *глѹхѹм* топоту; *висѹкѹг* или *висѹкѹг* јасења; *висѹкѹг* или *висѹкѹг* квалитета итд.), а то је тешко зато што у наведеним случајевима и нема правог одмеравања, опозиције по линији одређено : неодређено, већ се придевом углавном исказује само дата особина, својство. Самим тим ни акценат (као ни облик уосталом) нема овде никакву видску функцију, што омогућава да се акцентује, без штете по значење, било једним било другим начином. Исп. и закључак А. Белића: „Кад год однос предмета према ономе којему се [особина] приписује искључује разликовање одређености и неодређености, употреба вида код таквих придева постаје чисто формална“ (ib. 274). Овакве ситуације свакако су могле утицати на опште ремећење видског акцента и у случајевима где би се дистинктивни акценат евентуално могао искористити.

⁵ М. Стевановић, Савремени српскохрв. јез., 253.

6. Полазећи од облика (што чине, уосталом, и други граматичари — Маретић, Белић, нпр.) ми смо се у овоме раду морали ограничити само на оних неколико падежа код којих је разликовање двојакних облика придева данас и евидентно (номинатив и акузатив једнине мушког рода, генитив, датив и локатив једнине мушког и средњег рода). При томе смо, ексцерпирајући дела савремених писаца, поступили на два начина: а) у оних писаца који у зависним падежима употребљавају и дуже и краће облике (Вук, Андрић, Топић, Шимуновић, Назор, Ковачић, Кочић и др.) бележили смо све примере употребе и једног и другог облика придева; б) у оних, пак, писаца који у зависним падежима (изузимајући акузатив јд. м. рода) употребљавају, начелно, само дужи облик (Лазаревић, Ђосић, Лалић и др.) бележили смо само примере употребе придева у номинативу (одн. њему једнаком акузативу) јд. м. рода, у којима се корелација дуже и краће форме придева једино и испољава. Разуме се, спорадично или евентуално доследније употребљаване краће облике зависних падежа у појединим ситуацијама ексцерпирани смо и код ових писаца редовно.

7. У први план посматрања извукли смо номинатив и акузатив јд. м. рода будући да су ови падежи носиоци битних елемената реченице — субјекта и објекта, а сем тога то су још једини падежи чија оба облика, и дужи и краћи, употребљавају сви писци, без обзира са које територије потичу, што омогућава да се управо на овим падежима значење придевског вида најбоље и прати.

8. У оквир посматрања узели смо поглавито описне придеве, дакле оне који имају или могу имати оба придевска вида, док су углавном изостављени „једновидски“, тј. они придеви који немају обличку опозицију у номинативу јд. м. рода (придеви са суфиксалним наставцима: *-чки*, *-шки*, *-ски*, *-њи*, *-ји*, *-ији*, *-ни*, *-ов*, *-ев*, *-ин* и др.).⁶ Ипак смо већину придева на *-ни* (типа *народни*, *државни*) унели у осталу грађу, јер, и поред тога што се краћи облици многих од њих јављају знатно ређе, такви њихови облици нису непотврђени.⁷

⁶ Употреба придева на *-ов*, *-ев* и *-ин* исцрпно је приказао проф. М. Стевановић (исп. НЈ, н. с. I, 24—39 и НЈ, н. с. II, 76—93) чиме је проблем употребе и значења ових придевских облика у начелу дефинисан и решен. (Исп. у вези с тим и Ј. Вуковић, Питања саврем. књиж. јез., 274—289). Материјал који смо ми прегледали и који бисмо могли показати само би потврдио закључке до којих је дошао и М. Стевановић.

⁷ Сем тога, интересантно је пратити и евентуалне семантичко-лексичке опозиције наставка *-ни* : *-н* код придева типа — *жшћни* : *жшћан*, *сшчни* : *сшчан*, *водени* : *воден*, *рођени* : *рођен* итд. Исп. нпр. М. Пешикан, Одредни придев у нашем језику, 171—174.

Као придеве третирали смо и облике трпног одн. радног придева, нарочито у оним ситуацијама у којима се они јављају у придевској функцији или у таквом положају где употреба једног или другог придевског вида може у њих имати посебно функционално обележје.

9. С обзиром на то да је основна функција придева — атрибуцка, ми смо у раду највише пажње и посветили придеву-атрибу (типа: *добар човек*). Нису, међутим, изостављене ни друге позиције и службе у којима се дистинкција двеју придевских форми може пратити. То су, пре свега, положај придева: уз атрибутив (типа: *славни град Дубровник*), уз елипсу (типа: овај *славни град* [тј. Дубровник]), уз апозицију (типа: Јаблан, *стиари*, *лукави мејданџија*), затим, функција придева у само-сталној, именичкој служби (типа: *Сий гладну не верује*), те разни други синтаксичко-семантички односи атрибутоидног одн. предикатоидног или чисто лексички диференцијалног карактера (типа: Оданде *жив* неће изаћи. — Нађоше слугу *здрава*. — Умро је *стиар* : Умро је *стиари* — итд.). Преглед свих ових и сличних односа свакако ће најбоље показати све-оно што је, по нашем схватању, за употребу и значење двојакних придевских облика и најбитније.

10. Облике придевског вида ми, дакле, не посматрамо само формално, као више или мање фреквентне морфолошке варијанте, већ пре свега као делове синтагме, реченице, одн. као компоненте ширег контекста, тј. у синтаксичким приликама које и пружају најшире могућности за исказивање и праћење функције и значења речи и њихових облика.

За нас је било битно да изнађемо тим путем основне околности које у нашем језику још увек условљавају одржавање двојаке парадигме придева, с једне стране, као и моменте који, с друге стране, теже ка томе да облике једне парадигме потисну на рачун друге (сходно познатој тенденцији језика да истозначне варијанте елиминише, односно у току еволуције семантички издиференцира).⁸

11. Желимо, међутим, одмах да напоменемо да овај рад не претендује на то да утврди категоричне и дефинитивне закључке у свим правцима. Уосталом, томе не погодује ни стање ствари које сама језичка грађа одражава. Лингвистичка анализа може, отуда, да укаже једино

⁸ Систем језичких знакова... стоји, пре свега, у вези са системом значења или појмова; када се нешто у систему појмова измени то обично има значаја за систем знакова... Али, разуме се и сама система знакова има својих процеса који помажу изграђивању њену (А. Белић, О јез. пр. и јез. разв. I, 11).

на тенденције, мању или већу уходаност, поларизованост и евентуалну закономерност у дистрибуцији и значењу краће и дуже форме придева. Анализа тих тенденција је и основна идеја овога рада чије резултате износимо у жељи да дамо макар и изванредан допринос у решавању овог сложеног али занимљивог лингвистичког питања.

12. У извођењу закључака нисмо полазили од априористичких, унапред утврђених ставова и идеја, већ смо настојали да прво утврдимо основне значењске и функционалне категорије придевског вида, а затим и то у којој мери је оправдано схватање — да у нашем савременом језику нестaje разлике у значењу дуже и краће форме придева. Настojали смо, наиме, да утврдимо да ли је та разлика одиста нестало и ако јесте — у којој мери и у којим случајевима, а ако није — у чему је разлика у време и код писаца код којих се та разлика још чува, као и — шта је условило одржавање односно нарушавање система и какве се законмерности у овом правцу могу назрети. При свему томе настојали смо да сви закључци теоријске природе буду изведени искључиво на основу онога што пружа сама грађа језика, пропуштена, наравно, кроз властито језичко осећање.

13. У настојању да дођемо до одговора на ова, а и друга питања која су нам се током рада наметала, за нас је посебну тешкоћу представљало помањкање потребне стручне литературе о проблему придевског вида, тако да у испитивању нисмо могли поћи од већ изграђених сигурнијих основа и рашишћених ставова о овој сложеној лингвистичкој категорији.

Тешкоће су биле утолико веће што су: 1) постојећа схватања и тумачења (дата углавном само глобално у одељцима школских граматики) обично заснивана на дефиницијама прасловенске, одн. старословенске ситуације, без довољно широких оквира да би се њима могла обухватити комплетнија грађа језика и 2) што те дефиниције, као што ћемо видети, не дају ни довољно јасан ни довољно универзалан, а ми мислимо ни увек довољно тачан суд о самом значењу тзв. одређеног и неодређеног придевског вида. Ово утолико пре што чак ни фундаментални критеријум проблема — шта је одређеност и неодређеност било као граматичка било као психолошка категорија — није, мислимо, једнако третиран ни довољно јасно дефинисан.

Отуда је постојеће дефиниције било веома тешко применити на један шири, синтаксички разноврснији материјал и на основу њих извршити погодну класификацију и категоризацију грађе коју савременом језику својим изражајним богатством пружа. Нама је постало јасно

да се њима не може оперисати ни у свим случајевима, а ни увек на онај начин као што се то до сада чинило.⁹ Зато сматрамо да би цео проблем требало осветлити комплетније, а унеколико и са другачијих позиција, мада се, дакако, извесна постојећа мишљења о придевском виду не могу ни занемарити ни одбацити. Оно што их чини вредним јесте могућност да се макар и делимично примене на материјал језика.

Пошто су, међутим, по среди фундаментална питања, од којих зависи и сам приступ грађи и њена обрада, сматрамо потребним да пре саме анализе материјала поговоримо о ономе што је за тумачење придевског вида и најбитније, као и о ономе што је с тим у вези у научној литератури већ речено.

⁹ Ово питање двојакних придевских облика и њихових мешања у нашем језику — и сложено је и интересантно. Оно несумњиво заслужује пажњу и изискује да се захвати много шире него што је то могуће учинити у једном ... чланку (М. Стевановић, НЈ, н. с. I, 24).

ОПШТИ ДЕО

НЕКЕ НАПОМЕНЕ У ВЕЗИ СА ТЕОРИЈОМ ПРИДЕВСКОГ ВИДА

14. Тумачења значења придевског вида у савременом српско-хрватском језику проистекла су добрим делом из неких дефиниција старословенског придевског вида, будући да се полази од начелног става да су сва стара, општесловенска значења придевског вида наслеђена и, за разлику од других словенских језика, најбоље сачувана у нашем језику. Дефиниције за придевски вид старословенског језика могу отуда бити од интереса како за третман савременог стања тако и за разумевање критеријума од којих се у литератури често полази када се говори о придевском виду.

15. Ми морамо стога поменути неке од тих дефиниција, јер ћемо се при обради материје користити и њима, а не само оним што је о предметном проблему речено за наш језик, уколико се, наравно, ту наилази на разлике¹⁰, и поред тога што је, како Н. И. Толстој с правом вели, недостатак многих испитивача видске категорије у старословенском игнорисање факата других словенских језика, посебно српско-хрватског (ib. 43).

І. О ЗНАЧЕЊУ ПРИДЕВСКОГ ВИДА У СТАРОСЛОВЕНСКОМ ЈЕЗИКУ

16. Старословенски придевски вид третиран је углавном у два правца:

Представници једнога правца заступају тезу да је тзв. одређени вид (тј. дужи облик) поникао под утицајем члана, пре свега грчког

¹⁰ Преглед мишљења изнетих у научној и граматичкој литератури о овом питању у старословенском, са освртом и критиком, дао је и Н. Толстој (исп. Значење кратких и полних форм прилагателних в старосл. языке, 43—52). Ми смо се њиме користили нарочито онда када нисмо могли доћи до изворне литературе. Целовитости ради, ми ћемо овде поновити неке од дефиниција које је и Толстој приказао, утолико пре што се с извесним његовим интерпретацијама нећемо моћи увек потпуно и слагати.

члана (с обзиром на то да су први словенски текстови преводи са грчког) па и значења и функције придевских облика изводе на бази паралелизма са чланом.

Представници другог правца, међутим, одбацују или занемарују концепцију о утицају члана на генезу и значење словенског придевског вида и истичу друге моменте као: индивидуализацију, конкретизацију и друго.

17. Тумачења која проистичу из чланске концепције доводе придевски вид у везу са категоријом *известности* : *неизвестности*, јер је та категорија примарна и за значење члана.

Најизразитији представник овога правца је Ф. Миклошич. Прихватајући дефиницију члана, коју су дали још грчки филозофи, Миклошич наводи:

„Члан... је у свим језицима по своме пореклу од демонстративне заменице и има функцију да један садржај значи као познат; заменица треба чулима слушаоца један присутан садржај да учини познатим, члан треба да му га у свести прикаже као већ познат“.¹¹

Мада вели да се „у словенским језицима један члан са потпуно консеквентном употребом није развио“¹², Миклошич ипак напомиње да „више него једна појава потврђује да се за тим осећала потреба“. За старословенски језик он, међутим, изричито вели да има члан који се надовезује на придев, никада на именицу, стопивши се с придевом у једну реч, и који је идентичан са демонстративом *jъ*, староиндијским *ja*. „Остали словенски језици, вели Миклошич, следеју старословенском утолико више уколико је споменик старији, из чега следи закључак да су га имали словенски прајезици“. Старословенски језик се, по Миклошичу, у погледу употребе и развоја члана угледао на грчки, као што и у литавском и летонском сложени облици придева имају по пореклу исто значење као придев са чланом у немачком па им је и данас значење у суштини исто као у немачком.¹³

18. После овога, лако је запазити колико је и Миклошичева дефиниција придевског вида у словенским језицима, а посебно у старословенском, мотивисана концепцијом члана:

¹¹ Der artikel... ist in allen sprachen seinem ursprunge nach ein demonstratives pronomen und hat die bestimmung eine gegenstand als einen bekanten zu bezeichnen: des pronomen soll dem sinne des hörers einen gegenwärtigen gegenstand bekant machen, der artikel ihn als seinem geiste bereits bekant ... darstellen. Miklosich, Syntax, 124.

¹² При чему мисли на аутономан, аутономно морфологизиран члан.

¹³ ib. 124—134.

„Сложене форме придева, вели Миклошич, означавају придевском речју и именицом обележени садржај као р а н и је с п о м е н у т и л и и н а ч е п о з н а т [подвукао — ЕФ], указују на то отуда што спајање ових форми са или изричито поменутом или само у свести замишљеном именицом није настало у самом акту говора, већ се оно мора сматрати као пре тога потпуно извршеним: испореди крѣштѣи сѣ възиде б βαπτισειζ ἀγβη — кршгени, тј. онај човек који беше крштен и нама као крштен познат уздиже се, са крѣштѣ сѣ възиде βαπτισειζ ἀγβη после тога што је био крштен, уздиже се“.¹⁴

19. За именичке, пак, облике Миклошич каже да „означавају придевском речју и именицом означени предмет као онај који о д п р е н и је п о з н а т [подвукао — ЕФ], указују на то отуда што се спајање придевских речи са именицом мора сматрати вршеним тек у акту говора“¹⁵

20. Осврћући се на ово, Н. Толстој с правом вели да, иако Миклошичево мишљење треба сматрати уопште узев правилним, оно ипак није ни довољно исцрпно ни сасвим тачно, јер оставља по страни специфичне особине ове категорије: „Основно значење дужих облика у старословенском језику је, по Миклошичу, анафорско, тј. указује на предмет већ раније споменут, познат. Главни моменат који одређује корелацију обе форме придева јесте, дакле, првобитна или од раније успостављена веза (придева + именице) у акту говора. Међутим, овај моменат може се сматрати само делимичним случајем, појавом (и то не увек обавезном) далеко шире категорије одређености, која је у вези са низом других момената синтаксичког и лексичког реда“.¹⁶ „Моменат првог или другог спомињања лица (или предмета) не обухвата све моменте који су у вези са значењем дужих и краћих облика. Појам одређености је, по нашем мишљењу, шири од појма раније споменутог.“

¹⁴ Die zusammengesetzte formen deuten auf den durch adjektivischen wort und das substantiv bezeichneten gegenstand als einen bereits erwähnten oder sonst bekannten, zeigen daher auch an, dass die verbindung diese formen mit den entweder ausdrücklich genannten oder nur hinzu in denkenden substantiven nicht erst im acte des sprachens, sonder schon vor demselben vollzogen gedacht werden muss: man vergleiche крѣштѣи сѣ възиде... der getaufte, d. h. jener mensch der getauft wurde und uns als getauft bekannt ist, stieg empor, mit крѣштѣ сѣ възиде ... nachdem er getauft ward, stieg er empor (ib. 132).

¹⁵ Die nominalen formen deuten auf den durch des adjektivischen wort und das substantiv verzeichneten gegenstand als einen vorher nicht erkannten, zeichnen daher auch an, dass die verbindung des adjektivischen wortes mit dem substantiv erst im acte der vollzogen zu denken ist (ib. 133).

¹⁶ ib. 44—45.

А и у границама овог последњег, дужи облик се не употребљава увек доследно — што показује анализа примера¹⁷.

21. Овакво Толстојево мишљење потврђује, чини нам се, и сам пример који Миклошич наводи уз своју дефиницију значења краћег облика придева („крстивши се уздиже на небо“). Миклошич га и сам преводи са „nachdem er getauft ward“ (*иоштио је био кршћен*) што, дакле, не искључује могућност да смо ми (слушалац) о крштеноме и самом акту крштења могли бити у контексту, или другачије како (присуствујући, у реалној ситуацији, акту крштења, на пример) обавештени од раније. У акту говора, међутим, нама тај податак одиста може бити презентиран као нов, али тај моменат новог диктиран је карактером реченице (којом се увек нешто ново или као ново казује), а не познатошћу или непознатошћу као чисто психолошком категоријом. У конкретном примеру придев (партицип) је употребљен у свом основном значењу (партиципском) дакле, у таквом синтаксичком односу који ни данас не би омогућавао употребу дужег облика с обзиром на адвербијално-предикатску функцију у којој се налази (исп. „будући кршћен“, „бивши кршћен“ или само — „кршћен се уздигао“ и сл.).

Миклошичево тумачење сложене форме, као што ће се видети, применљиво је само на понеке случајеве атрибушке функције придева (исп. идентификациону и спецификациону функцију¹⁸), мада не и увек и у потпуности с објашњењем које је дао (категија познатости, на пример, није увек пресудна иако има своје место у тој функцији). Објашњење које је дато за краћи облик мање је прихватљиво као општије правило.

Чланска концепција је, међутим, имала велики број следбеника међу испитивачима старословенског језика и доминирала је у науци нарочито пред крај XIX и с почетка XX века. Овде треба напоменути да су махом све касније дефиниције старословенског придевског вида дате углавном у старословенским граматикама и то без осветљавања одговарајућег документарног материјала из споменика, тако да се оне најчешће свде само на сажето саопштен став аутора, са довољно могућности да се оне различито схвате и интерпретирају.

¹⁷ ib. 78.

¹⁸ Овим терминима означавају се функције придевских облика с обзиром на класификацију материјала извршену у овом раду. Реч је, дакле, о називима које смо ради лакшег сналажења употребили за поједине категорије, значи сасвим условно, без претензија да се они као такви и усвоје.

22. Тако, на пример, А. Лескин, полазећи такође од члана, дефинише значење придевог вида у атрибутој позицији овако: „Придев... се употребљава са чланом [тј. дужи облик придева — ЕФ] онда када се атрибут односи на предмет одређен, познат сам по себи или из контекста“¹⁹. Лескин, дакле, насупротив Миклошичу, не помиње изричито критеријум раније споменутости, односно моменат спајања придева са именицом у акту говора или пре тога акта, што омогућава извесну слободнију примену на примере језика. С друге стране, међутим, Лескиново тумачење је уопштеније од Миклошичевог²⁰, а тиме и непрецизније. Лескин, на пример, не објашњава шта значи предмет „познат сам по себи или из контекста“.

23. С. П. Обнорски, опет, испитујући ову категорију у староруском језику даје уједно и карактеризацију старословенског придевог вида. Ни она се не одликује битно од већ изнетих ставова. Називајући дуже и краће облике „чланским“ и „нечланским“ формама, он вели да се оне употребљавају „у зависности од тога служе ли за то да изразе одређену, већ познату особину или, напротив, у општим цртама представљену, неодређену“²¹, чиме поново инсистира на категорији познатости и непознатости, везујући је, при томе, погрешно за појам особине, а не именице.

24. Л. П. Јакубински²² сматрајући Миклошичеву теорију „савршено тачном“ није се ни удаљавао од његових позиција. И он вели да „присуство заменичких облика придева, у једним случајевима, и њихово одсуство, у другим случајевима, првенствено изражава категорију одређености и неодређености именице“ на основу „ранијег односно првобитног спомињања предмета“. Наводећи за то примере са супстантивизираним придевима (придев као слиса) а не синтагме „придев + именица“ он додаје: „Првобитно присуство заменице (и, њ, ю) јасно се осећало, осећала се и показност — релативност ове заменице. Сравнимо, на пример, у Зографском јеванђељу: *принешоша емоу ослабленъ* (кратка форма) *жилами, на одрѣ лежаштъ... и рече ославленоумоу* (-томе) (заменичка форма, уколико се говори о већ познатом ослабљеном)... Објашњење пуне форме придева „као чланске“, тј. форме с чланом која

¹⁹ Gramatik, 142.

²⁰ Док се Миклошичево може применити на целу идентификациону функцију, Лескиново је неприменљиво на тополошку идентификацију, а за остале је функције, као и Миклошичево, неупотребљиво.

²¹ Исп. о томе наведену литературу код Н. Толстоја (ib).

²² Исп. Н. Толстој и његове примедбе на друге ставове Јакубинског (ib. 50 и 78).

означава већ одређени предмет потиче још од Миклошича и у својој основи је савршено тачно“ (ib).

Н. Толстој је, анализирајући наведене примере код Јакубинског, мислимо с правом истакао и показао на своме материјалу (мада објашњења нису, по нашем схватању, увек и прихватљива) да употреба краће форме у овим примерима може бити условљена не само фактом првог спомињања већ и другим факторима.

Јакубински је, међутим, како истиче и Толстој, с правом указао на могућност морфолошке дистинкције не само на основу раније (не)споменутости у акту говора, већ и на основу „лексичко-семантичких момената“, мада сама формулација Јакубинског: да је „појам одређености лексичко-синтаксички појам уколико одређеност може бити дата у самом лексичком значењу речи“ — није без извесних недостатака.

25. У круг сличних схватања иде и дефиниција проф. Ј. Хама: „Сложени се облици употребљавају када придјев било као атрибут било самостално означаје нешто што је отприје одређено или познато, или бар нешто што је прије споменуто“. ²³ Хам при томе не вели шта је то „нешто“ — особина или именички појам, као ни — за кога „нешто“ мора бити одређено и коме познато.

Чланску концепцију заступали су и други (Г. Павски, Г. Гунарсон итд.). ²⁴

26. Представници другог правца, међутим, нису се задовољавали идејом о подударности старословенског придевског вида са грчким чланом, односно словенског придевског вида уопште са чланом у другим језицима. Већ најранија испитивања и упоређивања старословенских превода и грчког оригинала доводила су, наиме, до закључка да потпуне подударности међу овим двема категоријама нема. Тако је још А. Вос-таков, иако у основи присталица чланске концепције, констатовао да у словенским преводима са грчког језика није редовно употребљен дужи облик придева на месту где је у грчком — члан, односно краћи облик придева — где у грчком тексту члана нема. ²⁵

Мада, по свој прилици, не треба искључити утицај грчког члана на употребу дуже и краће форме придева у словенским преводима, јер је при превођењу могло бити извесног притиска у одређеном правцу, али мање-више у границама које је допуштало словенско језичко осећање, резултати компарација ових двеју категорија у два језика допуштају

²³ Hamm Josip, Staroslov. gramatika, 139—140.

²⁴ Опширније о њиховим ставовима и литератури исп. Н. Толстој (ib.).

²⁵ Исп. о томе цитирану литературу код Н. Толстоја (ib.).

закључак да у многим ситуацијама, као што вели Н. Толстој, словенски „преводац обично није одступао од духа словенског језика и није рописки копирао оригинал, већ је употребљавао једну или другу форму независно од присуства или одсуства грчког члана“.²⁶ Ово одступање је најочитије, дакако, у оним позицијама у којима функција члана није паралелна функцији дужег облика придева, за разлику од случајева где је грчки члан, као функционално сродна категорија придевском виду, могао бити механички преношен дужим облицима придева²⁷.

Ово значи да наш придевски вид у извесним ситуацијама може имати функцију блиску члану. Јер, као што је истицао и Миклошич, постојао је више него један разлог да се на неки начин обележи у језику чланска функција. Извесна неподударност словенског превода са грчким чланом могло би указивати и на то да нема два језика у којима је члан потпуно једнако дистрибуиран. Оно што, међутим, не може бити спорно јесте чињеница да словенски језици немају један аутономан члан (јер би га у том случају имале и именице без придевске одредбе) мада је дужи облик придева имао распоред веома сличан распореду одређеног члана, као што и „један“ (у значењу неодређене заменице, „неки“ и сл.) наспрот заменицама „тај“, „онај“ и сл. често могу бити схваћени у словенским језицима као нека врста члана.²⁸

Битна је одлика члана и придевског вида у њиховим диференцијалним могућностима и способностима, с обзиром и на њихов положај и значење. Јасно је, наиме, да члан као аутономна јединица у језицима који га имају диференцира значење именице (на линији одређености неодређености), а тек преко именице често прецизира, диференцира, одређује и функцију придева. Видска категорија, међутим, може бити способна да диференцира пре свега службу придева (на пример, у исказима типа „Срдити Марко језди низ Косово“ — где облик придева, дужи или краћи, ништа не доприноси нити одузима одређености саме личности о којој је реч, али указује на другачији синтаксички однос придева и именице ≈ Марко језди низ Косово срдит, тј. срдит је док језди), док би евентуални дужи облик придева у овом исказу елиминисао предикатоидност краћег у корист чистог атрибутивног, синтагматски нераскидивог односа (Срдити Марко језди), мада, разуме се, вид може бити истовремено и елемент значења именице, као и степена њене одређености.

²⁶ ib.

²⁷ Шире о овој проблему исп. код Н. Толстоја (ib. 51—52), а нарочито код проф. Курца (K otázce členu).

²⁸ Исп. о томе, на пример, у словеначком књижевном и народном језику: Kolarič dr Rudolf, Določna in nedoločna oblika slovenskega pridevnika, 185—197.

Начелно, члан и вид полазе од различитог (од именице односно службе придева) али се на широком пољу срећу њихове службе. Испунили се једна од њих аутоматски је задовољена и друга.

27. Ипак, многи словенски граматичари с правом закључују да у старословенском (а свакако и у прасловенском) настанак дужег облика придева насупрот краћем облику не треба поистоветити са чланом у грчком и другим западноевропским језицима.

Овако мишљење заступао је и А. Меје који изричито вели да: „у општесловенском језику нема члана одређеног и неодређеног“. Као правилна у основи (мада недовољно применљива за шири спектар значења и функције вида) може се сматрати и његова дефиниција дуже форме придева: „у њему [општесловенском језику — ЕФ] постоји једна специјална форма придева која се употребљава када је придев у функцији атрибута уз одређену именицу и која омогућује да се појам маркира као одређен“, док се, међутим, са резервом мора, мислимо, примити његова констатација да „придев - предикат или придев - атрибут неодређене именице никада нема тај облик“.²⁹

У овој Мејеовој дефиницији ваља указати на схватање да дужа форма означава само одређени појам (не и искључиво „од раније познат“) и да се одређеност тиче именичког садржаја, а не његове особине.³⁰ Посебно је значајно што Меје наглашава да дужи и краћи облици придева нису исто што и категорија члана.³¹

28. Једну, по нашем мишљењу квалитетно нову дефиницију значења дуже форме придева као активног носиоца видске корелације,

²⁹ Le slave commun n'avait pas d'article, déterminé ou indéterminé. Mais il y a une forme spéciale de l'adjectif qui sert quand l'adjectif est l'épithète d'un substantif déterminé, et qui permet par suite de marquer si un substantif est déterminé, un adjectif prédicat ou un adjectif épithète de substantif indéterminé n'ont jamais cette forme — A. Meillet, Le slave commun, 445.

³⁰ Ми полазимо од тога да је „одређеност“ различна, у неколико шира категорија од „познатости“. Одређени појам садржи и елемент познатости (мада не и обавезно) док је познатост ужа, субјективна категорија, у исто време и несигурна као постојећи факат у акту говорног контакта. Начелно, познат појам је увек и одређен појам, али одређени појам не мора бити у исто време и познат (исп. детаљније одељак о плану и збиру).

³¹ Проблем члана мислимо да се може сматрати потпуно разјашњеним после исцрпне и документоване студије проф. Курца у којој је аутор, поредећи грчке конструкције са чланом и одговарајуће преводе на старословенски, дошао до закључка: „старословенски нема члана; пострелативно *иже* употребљавало се књижевно по угледу на грчки члан, али истинског „члана“ барем у најстаријим преводима нема нити оно има какав посебан смисао“. — Исп. његову студију: *K otázce členu*, 228.

дан је проф. Ј. Курц. Она гласи: „Сложени словенски придев сачувао је макар и делимично своју првобитну вредност. Постпозитивна заменица давала је првобитној вези придева са именицом нарочити смисао, на пример она је истицала нарочито индивидуално својство предмета или је наглашавала особину којом се један предмет издвајао од предмета сличног са другом особином, усредсређивала пажњу на придеву итд.³²

Као што се види, Курцова дефиниција је, истина, непотпуна, недоречена али је у њој битно: 1) индивидуализација појма и 2) издвајање индивидуе из општег збира истих појмова по само њој својственој особини. Недовољно је пак, по нашем мишљењу, јасно шта значи „усредсређеност пажње на придеву“. Ако је реч о издвајању, идентификовању јединке по особини (типа: „Донеси ми *црни* капут“) ми бисмо рекли да се та усредсређеност не тиче саме придевске детерминације као такве, јер се особина и не саопштава у том случају чисте придевске детерминације ради у првоме реду (у овом случају — да је капут црне боје). Усредсређеност пажње на придев проистиче првенствено из идентификованих разлога, објављује се као знак за распознавања — маркирања једне (одређене) индивидуе именичког појма, оне која се управо по саопштеној особини разликује од осталих које ту особину немају али им није карактеристична, доминантна.³³ Сам дужи облик (ако је реч о индивидуализацији) првенствено има, дакле, функцију да укаже на *одређеност јединке дајог именичког појма и дају јединку њог именичког појма*.

Међутим, ни Курц, као и остали испитивачи, није дао дефиницију која би обухватила ширу скалу случајева у функција словенског придевског вида, али је она добро дата за функције на које се може применити.

29. На изглед Курцовом схватању блиска је и дефиниција А. Н. Селишчева. По њему „придеви у вези са заменицама и, њ, првобитно су имали вероватно ово значење: они су сами собом представљали с у п с т а н т и в и з и р а н е придеве...“.³⁴ Важнији је, међутим, други део дефиниције у којем Селишчева каже да су сложени облици „исти-

³² Složené adjektivum slovanské zachovalo aspoň častečne svou původní platnost. Postponované zájmeno dodávalo původně spojení adjektiva se substantivem zvláštníh důrazu, na př. připomínalo zvláštní individualní vlasnost předmětu, nebo důrazně odlišovalo předmět jisté vlasnosti od předmětu podobného s vlasnosti jinou, sustředovalo pozornost na adjektivum a pod (J. K., III међунар. конгрес, 46).

³³ Исп. о томе детаљно одељак о идентификационој функцији.

³⁴ Исп. Старославянский язык, 127.

цали својство или особину [квалитет]; они су усредсређивали пажњу говорног лица на ту црту означеног предмета“.³⁵

Супстантивизацију, једно од значења дужег облика, истицали су и други научници (Курц, Белић)³⁶ као значење карактеристично за општесловенско стање. У старословенском међутим, као што истиче Толстој, „супстантивизација, тј. употреба придева у номинативној функцији, обележје супстанције, пре свега лица, искључиво путем својства или особине, за њега обично најкарактеристичнијим и постојаним... није увек водила у старословенском језику ка употреби пуне форме“.³⁷ Ово је свакако резултат каснијег развитка општесловенског стања који се задржао и у српскохрватском језику (исп. код Вука: *Богати* једе кад хоће, а сиромах кад може (НПосл. 19). *Брз* се много пута прометне, па га и *ѿром* стигне (И. 34) — итд.), мада у тим случајевима нема у ствари праве супстантивизације типа *зло*, *добро*, *сѣдѣти*, *дрѣти*, *младѣ* и сл. већ је у питању само именичка служба придева, елипса са наслоном на именицу која се подразумева.

Толстој замера Селишчеву и то што вели да су дужи облици „подчеркивали својство или качество“ истичући да Селишчев „погрешно види разлику у самој особини“ и додаје да не може бити речи о „разлици у *сѣйену* особине [подвукао — ВФ] (такво разликовање, истиче даље Толстој, врши се или облицима компарације или суфиксално: *-овати-*, *-ив-* итд.)“

Посреди је, чини нам се, неспоразум настао на основу тумачења значења речи „подчеркивать“ у Селишчевљевој дефиницији. Рекли бисмо, наиме, да Селишчев није том речју подразумевао „разлику у степену особине“, као што вели Толстој, већ истицање особине као битне за идентификацију појма по тој особини. Придев, дакле, не истиче „степен особине“, већ дати предмет одваја од осталих предмета особином којом се он одликује, а придев управо ту особину истиче („подчеркивает“). Зато Селишчев и вели да говорно лице усредсређује пажњу на особину именованог предмета.

Недостатак Селишчевљевог тумачења видимо пре у занемаривању пробраности, индивидуализације појма која са придевом у дужем облику обележава, акцептира. Непрецизна је и формулација да сложени облици

³⁵ Они подчеркивали својство или качество предмета, каковим он отличался среди прочих предметов того же качества или свойства: они сосредоточивали внимание говорящего на этой черте называемого предмета (ib.).

³⁶ Исп. Белич—Голеницев—Радошевич, III међународни конгрес, 44 и Курц, ib. 44.

³⁷ Н. Т., ib. 46.

издвајају придевом детерминисани предмет „од других предмета *истиог својства или каквоће*.“ Ако је, наиме, Селишчев имао на уму предмете истих латентних особина, предмете исте врсте, (типа: *кајуи*) а различитих карактеристичних особина (*црни : нови* итд.) онда је његов став близак Курцу; уколико, међутим, претпоставља збир предмета потпуно истих особина (*црни, нови* капут уопште) онда је његов став сасвим нов и применљив на другачије случајеве, (типолошке, на пример) чиме не би био дефинисан основни, примарни функционални тип видске системе (идентификациона функција).

30. Једна од ретко студиозних и примерима из старословенских екстова аргументованих расправа о овоме проблему је студија Н. И. толстоја.³⁸ После свестране анализе обимног материјала, Толстој је извео овакав закључак:

„Активним чланом корелације јавља се пуна форма, одређена форма придева (доб'рый). Она означава да је предмет, на који се односи придев издвојен из општег збира њему сличних предмета који се одликују том истом особином [врстом], *уникализиран* (или по терминологији Ј. Курца и других, *индивидуализиран*) схвата се као један, *јединствен у своје роду*. Управо ово — уникализација или неуникализација — је основни садржај, основно значење категорије одређености и неодређености. Остали моменти, такви као што су, на пример, ранија споменутост, емфаза и томе слично јављају се као посебни случајеви, делимично испољавање основног значења.

Кратке форме, за разлику од дугих, закључује даље Толстој, појављују се као неутралне, „неодређене“ у том смислу што оне не врше улогу пуних облика, не издвајају детерминисани предмет из реда њему сличних, који имају ту исту особину [тај квалитет]. Оне само приписују ово или оно својство [квалитет] не дајући му при томе никакве допунске детерминативне карактеристике“.³⁹

³⁸ ib. 43—122.

³⁹ Активным членом корреляции является полная, определенная форма прилагательного (добрый). Она обозначает, что предмет, к которому относится прилагательное, выделен из общего числа ему подобных предметов, обладающих тем же качеством, *уникализирован* (или по терминологии И. Курца и других, *индивидуализирован*), воспринимает как один, *единственный* в своем роде. Именно тот — уникализация и неуникализация — является основным содержанием категории определенности и неопределенности. Остальные моменты, такие, как, на пример, вышеупомянутость, эмфаз и тому подобное, является лишь частными случаями, частными проявлениями основного значения.

Оно што је, по нашем мишљењу, овде од значаја јесте критеријум „издвајања из општег збира“ једног предмета („уникализација“) који се у говорној ситуацији јавља „као један, јединствен у своме роду“, а што одликује функцију дужег облика придева.

Толстоју се, међутим, може замерити што инсистира на томе да дужи облик издваја појам из збира „њему сличних предмета који се одликују том *исп*ом *особином* [квалитетом]“ (подвукао — ЕФ). По овоме, Толстој би био на истој линији са Селишчевом и његова дефиниција не би била применљива на категорију идентификативне индивидуализације (исп. о томе даље у раду) у оквиру које употреба дуже форме придева има изразиту функционалност. Уколико, наиме, у реалној или говорној ситуацији могу бити имплицирана, стварно или евентуално, макар само два или чак више (збир) предмета *једнаких особина*, па и једнаких карактеристичних особина (два или неколико „црних капута“, на пример) помињањем те особине („црни“: „Донеси ми црни капут“) могуће је указати на то да се има на уму *једна* јединка, али не и — *која* од оних јединки које би практично могле доћи у обзир. Тиме је, дакле, појам индивидуализован, али не и издвојен из збира као јасно одређена индивидуална јединка (исп. о томе шире у одељку о плану и збиру именице).

На овај начин Толстојева дефиниција дуже форме придева покрива само неке случајеве квалификативне функције и сл. а пренебрегава друге могућности и потребе, чиме се и она, као и неке друге, показује недовољно универзалном, неприменљивом за све функције и ситуације које ширира језичка грађа подразумева.

Што се пак дефиниције краће форме придева тиче, по нашем се мишљењу она мора прихватити као сасвим тачна.

31. Други испитивачи предметне категорије нису дали ништа што би се битније разликовало од већ изнетих погледа. Могу се поменути још она тумачења која у цео проблем уносе и неке друге моменте, али у погледу третмана основног питања не излазе из оквира већ изнетих ставова.

Тако, на пример, Гунар Гунарсон,⁴⁰ разматрајући судбину придевског вида у руском језику, опширно расправља, поред осталог, о тер-

Краткие формы, в отличие от полных, выступают как нейтральные, „неопределенные“ в том смысле, что они не выполняют роли полных форм, не выделяют определяемый предмет из ряда ему подобных тем же качеством. Они лишь наделяют предмет тем или иным свойством (качеством), не давая ему при этом какой-либо дополнительной характеристики (ib. 121).

⁴⁰ Исп. његову докторску тезу *Recherches syntaxiques*, 80.

минологији придевских облика, о генези тих облика итд. Занимљиво је да је Гунарсон двојаке облике придева изводио на основу двојаких падежних облика инструментала јединице именице женског рода основе на *-ā*, типа *жена*. Пошто су, наиме, ове именице у инструменталу јединице имале два облика (*жинж* и *жиноџ*) то су, по њему, и придеви добили у том падежу двојаке облике (*довџ* и *довџоџ*) а према овоме двојству су се формирали двојаки, дужи и краћи облици и у другим падежима. Првобитно, ти двојаки облици, мисли Гунарсон, нису имали никакво посебно значење. Добили су га тек онда када је словенски преводилац био принуђен да, преведећи грчки текст, пренесе и грчки члан, па је дужи облик употребио уместо одређеног, а прости облик уместо неодређеног члана грчког оригинала. Оваква, придевом исказана одређеност и неодређеност се, по Гунарсону, противила словенском народном језику и отуда се и губи њихова дистинктивна функција и један од два облика придева.

Гунарсоново тумачење је проф. Белић⁴¹ оценио као — „скроз нетачно“. „Није ничим доказано, вели проф. Белић, да се заиста у овом правцу старословенски језик повео за грчким текстом; напротив, све што знамо говори против тога. Јер да је одређеност и неодређеност придевских облика старословенски језик добио од грчког језика, он би развио и члан код именица, као што има у грчком језику, чега у старословенском нема“ (ib. 213).

32. На врло сличан начин тумачио је формирање придевских облика и А. Достал, не дајући готово ништа ново у објашњењу њиховог основног значења и функције. Тек онда када су настали словенски преводи са грчког, двојаки облици „које је старословенски у овој епоси свог развитка већ имао“⁴² добили су своје значење.

33. Извесне нове елементе у објашњењу функције дужих и краћих облика уноси Е. С. Истрина. Разлику у употреби и значењу дуже и краће форме Истрина види у „енергичности“ којом се особина, означена придевом, приписује именици. Ова енергичност јача је код облика краће форме. Краћи облици придева, наиме, означавају, по аутору, особину која има суштинско значење у општем смислу реченице, а самим тим и сама одредба придевом јавља се енергично. Међутим, када се одредба врши дужим обликом, придевска детерминација нема битну улогу у реченици, па се самим тим ни одредба не испољава енергично. Именички облици имају значење које је слично значењу предиката.

⁴¹ Исп. Белићеву критику Гунарсонове тезе у ЈФ XIII, 221—217.

⁴² Исп. о томе шире, као и цитирану литературу, код Н. Толстоја (ib. 47—48).

Против оваквих закључака Истрине иступили су неки испитивачи (мада је њено схватање за многе било интересантно) истичући да уколико се може говорити о енергичности или о битности особине у оквиру дате реченице — ситуација стоји управо обрнуто (тј. „енергичнији“ је дужи облик од краћег).⁴³ Иако у анализи примера и њиховом тумачењу одиста има код Истрине објашњења која се не могу примити без резерве, ми мислимо — за разлику, на пример, од Толкачева, Толстоја и др. — да је поглед Истрине усмерен у основи у добром правцу. Дужи облик, и по нашем мишљењу, у многим функцијама (изузев у типолошкој и дескриптивној; исп. о овим функцијама даље у раду) нема тако битан значај у смислу искључиво придевске одредбе као што га има или може имати придевска одредба саопштена краћим обликом. Јер краћи облик најчешће има функцију да придевску особину саопшти или, како вели Толстој, да само означи предмет овом или оном особином не дајући при томе никакву другу допунску карактеристику појма (одређеност, на пример). Самим тим, краћи облик је чист придевски детерминатив било да се особина саопштава предикатом или атрибутом. Енергичност атрибута треба схватити као истицање особине, презентацију саме особине као такве, док дужи облик, поред придевске детерминације, обично носи у себи и друге, допунске детерминативне карактеристике (индивидуализацију, идентификацију, спецификацију појма и сл.) при чему управо та допунска карактеристика може бити битнија, „енергичнија“ од саме придевске одредбе.

Овоме би, углавном, било обухваћено све оно што је битно у литератури која се односи на придевски вид у старословенском.

34. Заједничка карактеристика свих испитивача свакако је настојање да се у разрешавању компликованог проблема словенског придевског вида изнађе једна свеобухватна, универзална дефиниција, заснована углавном на оним само примерима и ситуацијама који се сматрају типичним, генетички примарним. Управо у томе ми видимо и основну потешкоћу ако не и заблуду, која је уочљива у извесној мери и онда када је реч о придевском виду у нашем савременом језику.

II. О ТУМАЧЕЊУ ПРИДЕВСКОГ ВИДА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

35. Тумачења придевског вида у нашем савременом језику једва да чине корак даље од онога што је о овој проблему речено за старословенски. Дијапазон ставова унеколико је и оскуднији, а објашњења

⁴³ Историја изводе из Истрине и њених критичара дао је Н. Толстој износџи при томе и свој став (ib. 49).

се налазе обично у граматичкој литератури, док се у појединим расправама више узгред него посебно говори и о придевском виду. Ова објашњења најчешће су подударна и најчешће у духу концепције коју је још Миклошич формулисао у својој Синтакси (исп. чл. 18—19). Дата и показана махом на такође типски једноличном материјалу (често и на једним те истим примерима — исп. примере код Белића, Маретића и Вука, на пример) остављају многа, па и суштинска питања без јасног одговора. Овоме је свакако допринело и укореењено мишљење да се у нашем језику разлика у значењу неодређеног и одређеног придевског вида губи, односно да су краћи облици или потиснути на рачун дужих или да се у атрибуту употребљавају напоредо са дужим готово без обзира на елеменат одређености.⁴⁴ Самим тим, све оно што се у језику не може подвргнути традиционалним критеријумима тумачи се процесом елиминисања осећања за вид у нашем језику, процесом који је већ увелико захватио друге словенске језике, а у којима је та разлика углавном изгубљена.⁴⁵ Вероватно су због оваквог схватања и изостала даља ис-

⁴⁴ При овоме се, дакако, мисли на описне придеве у атрибуту, као основној синтаксичкој позицији придева, насупротив предикату где је краћи облик углавном обавезан. Исп. о томе М. Стевановић, Савр. срп. ј.: Придеви који имају оба вида [тј. већина описних придева — ЕФ] у атрибутској служби употребљавају се и у једном и у другом виду... Међутим, у предикату како је и сасвим разумљиво — описни придеви се употребљавају само у неодређеном виду ... јер се предикатом, тј. тим придевом о субјекту коме се приписује увек каже нешто ново, или се бар као ново износи (154—155). Описни [се] придеви у атрибуту ... употребљавају у облицима оба вида, готово и без обзира на то да ли ближе одређују неки већ раније познати појам или означавају дотад неодређену особину (ib. 256).

⁴⁵ Исп. шта о томе каже проф. А. Белић: Одређени облик имао је [у прасловенском језику] тројако значење: а) анафорско или одређено, б) значење сталне особине (исп. ст. слов. *вѣчѣнага [жизнь]* сх. *стѣри свѣт, бѣли лѣк* и сл.) и в) поименичавање именица [треба: поименичавање придева — ЕФ] (*стара-га* „старица“ и сл.). Према тим одређеним значењима била су и корелативна значења кратког облика: једна ма која особина, случајна особина и према томе и стална употреба у предикату (жена (је) добра)... У старословенском и јужнословенским језицима сачувала су се сва значења наслеђена из прасловенског и нека су од њих и даље развијана (у српскохрватском их имамо до данашњег дана). Међутим, у групи западословенских и источнословенских језика нарочите је промене претрпео одређени вид: његово значење сталне особине потиснуло је сва остала значења. Како је обично значење атрибута сталне атрибутске особине, то се ова одређена форма и почела стално употрeбљавати за придевску атрибутску особину; када је било потребно да се као корелативна особина изнесе случајна, неодређена или сл., онда се за њу употребљавала каква заменица или придев (неки, ма који, изврстан, случајан и сл.). Тако су се корелативне кратке придевске форме потпуно изгубиле (наравно са неједнаким остацима у историји тих језика); једино предикатски кратки облик био је од тога поштеђен јер се већ морфологисао као облик у предикату (наравно, у мањој мери, има и од тога отступања).

питивања значења придевског вида, чиме је питање једног нашег језичког поглавља скинуто са дневног реда пре него што је оно и добило своје решење. А свакако проблем значења придевског вида уопште, а не само у нашем језику, стоји отворен. Јер и поред неких студија посвећених материјалу старословенског или староруског и бројних тумачења и теорија које су из тих проучавања произлазиле, ни једна од њих није, наиме, примљена као посве убедљива ни за материјал на основу којег су настале, а тим пре ни за стање у савременим словенским језицима. То је, уосталом, и разумљиво, јер се данашњем испитивању старословенског придевског вида, као и вида неког другог словенског језика одвећ ране његове епохе не може приступити са довољно језичког осећања, које је уопште, а посебно овде, неопходно.

36. Међу првим нашим граматичарима дефиницију српскохрватског придевског вида дао је Вук Ст. Караџић.⁴⁶ Као и каснији наши граматичари тако и Вук најпре полази од форме, од обличког разликовања номинатива једине мушког рода: једни се облици („цели“) завршавају у ном. јд. м. р. на *-ī* — облици одређеног вида, а други су без наставка *-и* („усјечени“) — облици неодређеног вида. За женски и средњи род Вук вели да се у номинативу једине „само по гласу“ [тј. по акценту и дужини] разликују насупрот старословенском у којем се разликују „и словима“ [тј. по облику].

Вук у Граматици није подробно објашњавао само значење двојакних облика придева. Његово мишљење о томе изречено је готово лаконски, али је вредно да се у потпуности наведе: краћи облик „показује каквоћу не и з в ј е с н е ствари (на питање *какав?*), н. п. зец је *йлашив*; *йошйен* човек не умије лагати; мени је мио *црвен* појас; *злашан* је прстен скупљи него *сребри*; Гојко се чини (да је) *йамейан* итд.⁴⁷ А ово је друго [тј. дужи облик] начињено (с додатком *и*) од првога и каквоћом о п р е д е љ у ј е ствар [подвукао — ВФ] (на питање *који?*)⁴⁸ као Немачки

— О језичкој природи и језичком развитуку, II, 145—146. Исп. о томе и IV међународни конгрес слависта, А. Белић: Когда возникла полная форма прилагательных и какое было ее значение в православянском и древнеславянских языках, 12—13.

⁴⁶ Исп. Српска граматика, ГПС, књ. II, св. 1, државно издање, 46—51.

⁴⁷ Као што се види, Вук је навео и такве примере у којима је придев у предикату, дакле у позицији где краћи облик долази по правилу.

⁴⁸ Овај критеријум („који?“, „какав?“) чисто је практичне а не аналитичке природе. Сем тога, није применљив на веома значајне и фреквентне категорије. Неке јасне позиције одређеног вида у ствари су више одговор на питање — какав? него — који?; исп. нпр: Постиди се мене у роду своје *йрељубойворноме* и *гријешноме*

члан *der, die, das*) н. п. *црвени* појас изјели миви; изгубио сам *сребрни* прстен; продао сам мој *необрани* виноград итд.“ (ib. 46—47).

Мислимо да се неће погрешити ако се из Вукове дефиниције извуку следећи закључци:

1) *Краћи облик* даје ове индикације:

а) именује особину која се именици придевом приписује, с тим што је

б) појам коме се особина приписује непознат („неизвјестан“), тј. уз непознат појам употребљава се краћи облик придева.

2) *Дужи облик* придева именује:

а) саму особину која се придевом именици приписује (ова функција је иста као и код краћег облика), али

б) казујући особину придев одређује ствар тј. означава појам коме се особина приписује као одређен („опредељен“).

3) Категорија (не)познатости, (не)одређености тиче се именичког појма, а не особине, тј. ако је нешто (не)познато онда је то именица, а не особина којом се именица ближе одређује.

Вук, међутим, није објаснио:

а) како треба схватити категорију неодређено-одређено: да ли је то нешто што се (не) зна само као факат или је то нешто што и лично мора бити (не)познато или је у питању нешто треће; од чега, наиме, зависи да ли ће неки појам бити третиран као познат односно непознат и

б) коме мора бити појам (не)познат: ономе који говори, ономе коме се говори или опште (не)познат.

Може се само помишљати на то да је Вук, повлачећи аналогију између нашег придевског вида и немачког члана, имао на уму члански схваћену (не)познатост, тј. (не)познатост из ранијег говора, дакле да је нашем придевском виду приписивао извесно чланско-анафорско значење, што мање-више чине и сви наши доцнији граматичари.

37. Надовезујући се на Вука, Маретић у својој Граматици⁴⁹ настоји да Вукову дефиницију допуни и пружи извесне одговоре на она питања која су код Вука остала необјашњена (ослањајући се при томе углавном на Миклошичев став).

(НЗ 101). *Бодљивом* корову није Бог дао рогове (НПосл. 23). Чоек му пружи *злајтни* цекин (НПр. 137). Изгубе и *младога* Симу Ненадовића (ИЕС 161). Био је у Бијограду *везир славни* Ади-Мустајпаша (И. 4). Кликну *јакога* Бога у помоћ (И. 119). Лилица *утече* а *јадног* вука свега испребијаше (НПр. 227).

⁴⁹ Исп. Маретић Т., Граматика, 493.

О проблему познатости Маретић вели само ово: „Радо се узима одређени придев у атрибутој служби за штогод *ѝрије сѝоменуѝо* или друкчије како познато. Примјери: она навали на мене са псовкама и клетвама... за *луди* мој поступак (тј. за луди поступак који је напријед испривовиједан)“.

Јасно је, дакле, да Маретић (као и Миклошич) мисли следеће: познат је онај појам који је споменут у ранијем говору, што значи да дужи облик придева има чланско-анафорско значење. „Познатост“ се, према томе, успоставља првим помињањем, тј. у тренутку када се подаци о њему дају у самом акту говора први пут. Маретић, истина, додаје да појам може бити „и друкчије како познат“.⁵⁰ Међутим, — који је то други начин Маретић не каже. Тиме је овај део дефиниције остао само изречен, али не и доказан.

Маретић је, међутим, био одређен у одговору на питање — коме појам мора бити познат. Наводећи исте примере које је и Вук дао у својој Граматици — „црвени појас изјели миши“, „изгубио сам сребрни прстен“ — Маретић каже: „једно ћу и друго рећи о н о м е к о ј и з н а [дакле, важно је да друго лице, саговорник, зна — подвукао ЕФ] да је био још који појас, али само један црвени, — да сам осим сребрнога прстена имао и још који златни“.

Овакво схватање логички проистиче из читаве чланске концепције значења придевског вида, из саме квалификације категорије познатости: јер, ако се познатост успоставља првим (ранијим) спомињањем, у акту говора упућеног другоме лицу, онда се основне карактеристике и исказују ради другог лица. Лицу које податке саопштава појмови су познати, али саговорнику они постају познати тек након првог саопштења говорног лица. У том првом саопштењу говорно лице појмове третира као непознате, а касније као познате.⁵¹

⁵⁰ Слично овоме рекао је и Миклошич: „sonst bekannt“.

⁵¹ Но, било како да се схвати, мислимо да је, начелно, овај критеријум прихватљив за доста случајева, али за неке значајне категорије и није. Тешко је, рецимо, ослонац употребе одређеног придевског вида видети у „познатости“ у примерима типа: Да ми те је *бисѝрога*, *рујнога* винца напојит (Држ. 249). Задрхташе као да ће се појавити *нови црни* облачак (Шим. 85). *Племениѝи* голуб мора да лети (Петр. 45). Карађорђе постане *неограничени* господар (ИЕС 170). Дошао без *свадебног* руха (НЗ 60). Украде један *чудоѝворни* нож (НПр. 152). Међу псима бијаше један *маѝори* пас (И. 16). Био некакав *богоудни* калуђер (И. 122). Протегнуо се неки *мијени* дугоња (Ков. 53); затим у насловним синтагмама, као: *Сѝари* и *нови* завјет. — *Вечѝиѝи* младожења. — *Живи* наковањ. — *Злаѝиѝи* младић. — *Наоружани* народ. — и сл., као што је, с друге стране, тешко могуће „непознатошћу“ објашњавати неодређени вид у адвербијалним категоријама типа: Видео сам га *жива*. — Петар *уморан* заспа. — Дивљан онако *слијей* пристане уза њ. — Бидјеше бијеснога гдје сједи *обучен* и *ѝомешен*. — Цар *уѝлашен* узглавицу преврне. — и сл.

Маретић, као уосталом и новије наше граматике, не даје, међутим, јасан одговор на питања која би при томе могла бити од значаја за разумевање самог проблема и саме дефиниције, као: што мора бити познато — именица или придев; или: 1) да ли се дужи облик употребљава *зашто* што је нешто већ познато или 2) *да би* било нешто познато (тј. да би се знало да је реч о ономе што је познато, а не о нечем другом). Ово је, међутим, од посебног значаја за аспект са којег се третира проблем видске функције придева. Јер, у првом случају би његова видска улога била — пасивна (дужи облик би био само *последница* познатости), а у другом — активна (дужи облик би био *индикатор* познатости, одређености појма о којем је реч).

38. Наше граматике, мислимо, полазе, углавном, од прве претпоставке. Тако, на пример, А. Белић⁵², наводећи исти пример као и Маретић⁵³ — У једнога краља била два сина, један бјеше *лукав* и *неправедан*, а други *добар*; пошто им отац умре, рече *праведни* [син]⁵⁴ *неправедноме* (НПр. 106) — коментарише га слично Маретићу: „У почетку приче *чишалац* [тј. друго лице — ЕФ] *још не зна* какви су синови. Њему се *први људи* вели да је један рђав, а други добар, и, као што се види, сви су придеви којима се то казује у неодређеноме облику... али у даљем причању употребљава се за њих одређени придев, *јер се зна* какви су“ [подвукао — ЕФ].

Ово се слаже и са следећом Белићевом дефиницијом придевског вида: краћи облик одређује именицу онда када „такво одређивање није познато израније“⁵⁵, док се: „одређени вид узима за нешто познато (већ споменуто, претпостављено као познато и сл.)“ (ib. 269).

Из овога није сасвим јасно шта под „нешто“ треба подразумевати: придев или особину или обоје.

Упоређујући примере: „Купи ми *црн* шешир“ и „Дај ми *црни* шешир“, проф. Белић у својој школској граматизи за краћи облик (*црн*), на пример, вели да „ту *придев* има неодређено значење“, док дужи облик (*црни*) „упућује на познату, одређену или *сталну особину* каквог предмета“⁵⁶ што, мислимо, не потврђују случајеви употребе краћег и дужег облика.

⁵² Граматика, 82—83 и Ист. срп. ј., 279.

⁵³ Граматика, 493; поред овога Маретић наводи и примере са коментарима: „Она навали на мене... за *људи* мој поступак (тј. *људи* поступак који је напријед испривовиједан) В. дан 2.141... вративши се нађоше *болеснога* слугу здрава (за слугу се зна из пређашњег да је болестан...). прип. 179“.

⁵⁴ Именицу „син“ додао је Белић; у оригиналу, код Вука је нема.

⁵⁵ Историја срп. ј., 275.

⁵⁶ Ист. Граматика, 81—82.

Тешко је, наиме, разумети у чему би била разлика у „значању“ између придева *црн* и *црни* (кад и један и други облик значе исто — исту боју предмета) као и у чему би особина била више „одређена“ и „стална“ у „*црни* шешир“ него у „*црн* шешир“ кад и у једном и у другом случају придев значи и одређену и сталну особину.⁵⁷ Боља је, мислимо, констатација проф. Белића да „дај ми црни шешир“ значи да „неко има два или више шешира међу којима је и један који је црн“ (мада ни то не мора бити обавезно случај), док је чини нам се спорно да је „јасно да се зна да неко има два или више шешира.“⁵⁸

Обликом *црни* упућује се, мислимо, само на то да је у питању одређени шешир, а не искључиво онај, само онај који је раније одређиван у акту говора, познат слушаоцу и др.

На исти начин могуће је прокоментарисати и пример који Белић и Маретић наводе из Вукових Народних приповиједака. То, наиме, што се у првом случају особине (*лукав*, *неправедан*, *добар*) објављују краћим обликом није условљено само чињеницом да „читалац још не зна какви су синови“, већ тиме што је придев у ствари предикат реченице, тј. у таквој синтаксичкој позицији у којој придев редовно долази у краћем облику.

Када би се, отуда, придеви у горњем примеру парафразом транспоновали у другачије синтаксичке односе, изменили би се и њихови облици. Наведена прича, наиме, могла би се саопштити и овако: — Један краљ имао једног *лукавог* и *неправедног* сина и једног *доброг* сина; пошто им отац умре, онај син који бејаше *неправедан* рече ономе који је био *праведан*. У првом спомињању, док још синови нису „израније познати“, могли би бити употребљени дужи облици.⁹ а касније, иако је „познатост“

⁵⁷ Ми, разуме се, не поричемо могућност постојања привремене одн. сталне особине извесног појма, али тај елеменат не видимо искључиво у самом облику (дужем или краћем) придева. „Привременост“ се, мислимо, испољава карактером реченичне везе придева и именице (исп: Човек је болестан. — Болестан човек мора да лежи); односно самом семантиком придева („болестан“ је по природи ствари углавном привремена особина насупрот „мртав“, „висок“, „хром“ (човек) и сл. које су углавном сталне особине), али не и обликом придева. (Исп. примере типа: Дивљан онако *слијей* скочи — краћи облик, али ипак значи сталну особину.)

⁵⁸ Мислимо, наиме, да се „Дај ми црни шешир“ може рећи и ономе који евентуално не зна да говорно лице (односно субјект) има неколико шешира, као и онда када има само један шешир (Дај ми мој [а не твој] црни шешир). Исп. у овом смислу примере типа: Цар...бази...прстен...а она [кћи] видећи *златни* и *мијеи* прстен узе га (НПр. 144) — где није одраније познато какав је прстен, нити да цар има два или више прстена међу којима би само један био златан и леп.

⁵⁹ Исп. Био некакав *богоугодни* калуђер ...који се вазда богу мољаше (НПр. 122). У једног *богаиог* човјека роди њива (НЗ 169) и друге примере овога типа, даље у раду.

већ успостављена, придеви, будући у предикату, морају бити у краћем облику. Дистрибуција двојаких форми (првенствено краће) диктирани су овде законима реченице, при чему се елеменат „познатости“ не јавља као одлучујући и битан ни у употреби ни у значењу облика придева.

Навешћемо овде још један Белићев пример, јер га у извесној мери Белић третира другачије. У реченици „Видео сам *млада* где врши старачке послове“ краћи облик придева (*млада*), вели проф. Белић, значи „човека млада којег *ја* иначе нисам *познавао*“⁶⁰ [подвукао ЕФ]. Ово би, супротно ономе што је до сада речено, значило: а) да се видом обележава (не)познатост појма *првом*, а не другом говорном лицу, б) да (не)познатост подразумева *лично* (не)познавање (познанство) предмета или лица о коме је реч и в) да се ради о (не)познатости *именице*, а не придева; јер, ако говорно лице саопштава некоме оно што је видело и особина му не може бити непозната. У горњем примеру, оно је као познату (аперцепирану) и износи.

39. Проф. М. Стевановић, у свом најновијем лингвистичком делу⁶¹, за објашњење значења придевског вида наводи овај пример: „У младости, без родитеља и *сиромашан*, није имао прилике да редовно учи школу, и задуго је остао *неписмен*. Али је касније сам научио читати и писати, па је упорним радом, стално читајући, тај *сиромашни* и до недавно *неписмени* младић постао најсвеснији борац за права радничке класе“.

„У првом случају, истиче проф. Стевановић, придеви *сиромашан* и *неписмен* казују особине дотад непознатог, неодређеног лица о коме се говори, а у другом — исти придев, у облику *сиромашни* и *неписмени* ближе одређују име већ познатог лица“ (ib. 252).

Оно што је у овом ставу од посебне важности јесте то што проф. Стевановић јасно указује да категорију (не)одређености не треба везивати за (не)познатост особине, већ за одређеност именичког појма, а што се, мислимо, мора сматрати једино исправним и тачним.

40. Као што се види из овог кратког репетиторијума, мишљења о предметном проблему нису ни једнака, усклађена а ни довољно увек јасна, тако да није лако сналазити се у свему ономе што је о придевском виду поменуто у нашој приручној граматичкој и лингвистичкој литератури, а ни доћи до јасног и одређеног закључка како треба цео проблем разумети и на основу којих и каквих елемената и критеријума при-

⁶⁰ Грам. ib. 82.

⁶¹ Савремени срп. ј., I.

ступити класификацији и анализи материјала, уопште, и сваког појединог примера, посебно. Како битни тако и пратећи елементи објашњавају се мање или више различно што онемогућава да се изради један сигуран критеријум и од њега пође, тим пре што, махом, ни један од изнетих принципа не може да се примени на шири, целокупан језички материјал, јер се овај са њима увек не слаже. То захтева да се традиционални ставови преиспитају и поставе у оне оквире које намеће сама грађа, да се допуне или прецизирају зависно од ситуације коју одражава језички материјал, односно да се уведу и нови уколико то стање у језику оправдава.

У овоме глобалном прегледу разних мишљења о придевском виду, ми нисмо приказали све наше граматике и све ауторе који би се још могли поменути. То нисмо учинили с тога да не бисмо више него што је потребно оптеретили излагање, пошто се начелно може констатовати да се ни други аутори, и старији и савремени, не разликују у суштини од онога што је овим прегледом показано о проблему вида, употреби и значењу двојакних облика придева, те се овим приказом спектар теоријских поставки може углавном сматрати исцрпним.

ПОЈАМ ПЛАНА И ЗБИРА ИМЕНИЦЕ КАО РЕЛЕВАНТНИХ КОМПОНЕНАТА КАТЕГОРИЈЕ (НЕ)ОДРЕЂЕНОСТИ

41. С обзиром на то да се у нашој лингвистичкој литератури категорија (не)одређености може сматрати практично недефинисаном, неопходно је да, пре приступа анализи материјала језика, размотримо најпре овај проблем. Ми овоме посвећујемо с тога посебан одељак у намери да покажемо основне релевантне компоненте овог феномена, онако како смо их, испитујући, разумели.

Полазећи од премисе да је категорија придевског вида превасходно везана за опозицију одређености према неодређености (мада, дакако, — као што ћемо то показати у раду — не само за њу), за нас је било битно да потражимо одговоре на следећа основна питања:

Шта је у основи сам феномен (не)одређености, односно с тим у вези:

- а) да ли се (не)одређеност тиче особине или именице;
- б) када је и за кога један појам одређен, а када неодређен и од чега то зависи;

в) какав је однос говорног лица, односно слушаоца према (не)одређености и како се тај однос испољава (евидентира) у акту говорне

комуникације (у говору говорног лица и свести (подсвести), тј. могућности аперцепције слушаоца) и, најзад, као резултат свега тога:

г) у којој мери дистрибуција двојакних форми придева зависи од феномена (не)одређености, односно других релевантних категорија.

Да би се на постављена питања одговорило, мора се, мислимо, најпре поћи од неких помоћних, чисто лингвистичко-психолошких елемената, од којих на прво место долази — план и збир именице.

42. У свести говорних лица и у самој говорној ситуацији, нарочито падају у очи два плана у којима се може јавити именички појам. То су:

1. општи план и
2. индивидуални план.

О овоме говори и проф. Белић: Свака именица има двојаку примену у језику: општу — као реч у свести нашој (*кућа* значи ма који предмет са особиним *куће*) и индивидуалисану — као знак предмета у примени, тј. та реч као одређена *кућа*. Реализована реч у реченици представља увек, сем функције коју у реченици има, изван *осићварени њојам*... Према овоме, свака се именица може употребити или као реч изван реченице, општа реч, или као индивидуалисана, примењена на одређени предмет (исп. „Ова *кућа* је *моја*“).⁶²

Као што се види, проф. Белић — подстакнут, истина, другим потребама — разликује ова два плана према томе да ли је именица у реченици или није; наиме, општи план сужава на — „реч у свести“ односно на „реч изван реченице“, док индивидуални план везује за — „реч у реченици“, („знак предмета у примени“).

Мада се, уопште увез, ово не може сматрати нетачним, ипак је овако постављена подела сувише глобална и недовољна са аспекта функције и употребе дужих и краћих облика придева, који управо зависе (као што ће се видети; исп. ниже) од плана у који се именица поставља, као и од „места“ у томе плану, тј. од „степенa одређености“, индивидуализације и др., а што је у вези и са низом других објективних као и чисто психолошко-субјективних фактора.

Појам општег и индивидуалног у тесној је вези са категоријом *јединке* и *збира* како у реалном свету, у постојећим околностима, тако и у свести или подсвести говорних лица, тј. зависи од могућности и потреба третирања тога света на овај или онај начин у акту говорне комуникације.

⁶² О јез. прир. и јез. раз. II, 139.

Начелно се, наиме, може констатовати да су општи план и индивидуални појам одраз материјалног света у човековој свести, с једне стране, и човекове језичке апстракције тога света, с друге стране. Од односа ова два критеријума, односно од потреба говорне комуникације и споразумевања зависи и карактер и форма саопштења (избор језичких средстава да се неке нешто саопшти) и способност човека да изречену мисао схвати и аперцепира⁶³ у наслону на објективну стварност или без тога. Јер у свести може да егзистира нешто што у природи не постоји и обрнуто, што омогућава да се један појам, као и дато саопштење, схвати као одраз односа објективног света предмета или само као одраз субјективног третмана тога света. Отуда језички регулатори долазе увек када је то неопходно, а могу изостати када нису битни⁶⁴, што је, опет, од директног утицаја на разумевање смисла саопштења и положаја имплицираних елемената у оквиру датих саопштења. Отуда, говорна лица, полазећи од аперцепције света предмета и субјективних третмана ствари, могу именички појам постављати у овај или онај план, као и на место у плану, што може имати посебног значаја за категорију одређености и неодређености појма, као и за смисао видске квалификације.

1. ОПШТИ ПЛАН И ЗБИР

43. У овом плану говорна лица третирају предмет (именицу) општено. Реченица може, наиме, гласити:

Вук длаку мења, али ћуди никада (НПосл. 47). Во се веже за рогове, а човек за језик (И. 46). Човјек из добре клијети...износи добро (НЗ 148). Голуб мора да цепти од жеље да лети (Петр. 45). Тако се шуња рис...мачак или човек (И. 36). Човек може и да се сав усредреди на један задатак (И. 82). Сељак је човјек (Ђоп. 1, 99). Друм...је право проклетство (Ђоп. 2, 9). Чейник...усташа разбијају села (Наз. 45—46). Смртан је човјек (Лаз. 119). Човјек граби објема рукама (Ков. 87). Глобус...[је] модел земље (РСА).

Као што се види, у примерима овога типа именица је у реченици, али она тиме још не излази обавезно из општег плана. Она овде нема никакво индивидуално својство (не третира се као индивидуа) нити је знак „предмета у примени“, јер је цело саопштење квалификација која се

⁶³ Језик је скуп знакова или система знакова за обележавање онога што се у свести човековој догађа ради саопштења о томе околини; али се под тим системима налази обично још шири систем значења тако да оно што је у мишљењу не бива увек обележено каквим нарочитим знаком — А. Белић, О ј. п. и ј. р. I, 11.

⁶⁴ Језиком се предаје околном свету само онолико и оно од духовног света... колико то траже друштвене потребе — А. Белић, *ib.* 15.

тиче сваке јединке коју можемо назвати именицом „вук“, „човек“, „глобус“ итд. Именица је овде само обележје опште представе извесног именичког појма, означава такав род предметног садржаја уопште.

44. Из ове прве и основне црте именице у општем плану проистичу и друге:

1. Означавајући извештан предметни садржај уопштено, саопштење овога типа покрива, подразумева и општи збир јединки онога што именица значи, тј. односи се како: а) на све јединке збира заједно тако и б) на сваку јединку збира, а самим тим и в) на ма коју, било коју јединку па, евентуално, и на дату, извесну, одређену јединку онога што именица значи.⁶⁵ Иако је, наиме, именица у граматичкој једнини, саопштење нема смисао „један вук длаку мења“, „један глобус је модел“ итд. већ: „сви вукови мењају длаку“, „сваки вук мења длаку“⁶⁶, па отуда то може, потенцијално само, да се односи и на „ма којег“, „било којег“ појединачног, а у исто време и на „овог“, „оног вука“ итд., мада се та чињеница саопштењем не исказује.

2. Односећи се на све оно што се датом именицом може обележити — није релевантан (нема се на уму) моменат остварености, реализованости именичког садржаја у објективној стварности, као ни моменат везаности именичког садржаја за извесно место и време у простору. Саопштење се подједнако односи како на све јединке („вука“ итд.) које у тренутку говора већ егзистирају као материјално оформљене тако и на оне чије материјално оформљење тек предстоји и сл.

45. Посматрајући прву црту (моменат уопштености значења именице) из другог угла, ми као даљу компоненту ове одлике општега плана можемо констатовати:

а) *айсолућну елиминисаност сваке могућности ојозиционог одмеравања (одређивања) неодређености према одређености јединке, јер се саопштење и не везује за јединку, било одређену било неодређену, већ за цео збир као такав. Према томе,*

⁶⁵ Међутим, овакав третман (под тачком „в“) само је привидан, он је последица чињенице да оно што важи за читав збир (све јединке) важи и за сваку појединачну јединку, али то није и стварни смисао саопштења, јер се саопштење у суштини не везује за једну нити одређену нити неодређену јединку, већ за такав и такав појам уопште.

⁶⁶ Може се приметити да именица „вук“ итд. у трансформацији са „сви вукови“, „сваки вук“ има на извештан начин значење множине јединки те врсте, а у саопштењу „вук длаку мења“ — искључиво значење врсте. И поред тога, битне разлике нема, јер појам није сведен на јединку, не тиче се само једнога међу вуковима.

б) одређеност, као феномен, не тиче се овде *јединке*. Међутим, категорија одређености није потпуно одсутна, она се овде може тицати — одређености именичке представе — „вук“, „глобус“ итд. наиме, сасвим су *одређени њредметни садржаји* у односу на све друге предмете који нису „вук“, „глобус“ итд.

КАТЕГОРИЈА ЗБИРА И ЊЕГОВО СУЖАВАЊЕ

46. Наведени примери показују да општи план именице уједно подразумева збир јединки. Међутим, сам збир јединки може бити различито третиран. Уопште узев, ту се даду уочити два основна случаја: именица у општем плану може покривати

1. општи (безгранични) збир (све јединке уопште) или
2. сужени (ограничени) збир јединки једног предмета (све јединке у извесним границама).

Први случај — да се именица у општем плану поклапа са општим, безграничним збиром — имамо онда када се и смисао саопштења односи на — све оно што се датом именицом може означити, тј. када се односи на скуп јединки датог именичког садржаја без обзира на место, време и др. моменте њихове егзистенције или својства у објективној стварности (исп. до сада анализиране типове саопштења: *Вук* длаку мења. — *Глобус* је модел Земље итд.).

47. Међутим, збир не мора бити увек тако широко третиран. Саопштењем се може обухватити само извештан, сужени збир јединки. То ће бити онда када се смисао саопштења веже за збир — ограничен извесним критеријумом.

На пример:

- а) Као *џас* на *чуну* (НПосл. 161). Као *џица* на *границ* (И. 162). Сјетна је ... *ноћ* ... у ... *дрази* (Шим. 48). Боја ... чинила се виша и виткија према...*лишћу* на *бријегу* (И. 47). Али је дуго...*џојодне* у *Чардацима* (И. 60)

— где саопштење обухвата јединке само на датом месту (сјетна је не уопште свака ноћ, већ само све ноћи — у *дрази*; није свако поподне дуго, већ само свако поподне — у *Чардацима* — итд.).

- б) У рату [тј. у ратно доба] је боље *коња* за непријатељски плот везати (него за свој) (НПосл. 422). *Борац* се *данас* одмара (Ћоп. 1, 84). Довршен је...*лејњи џосао* (Шим. 51). Југовина, облаци и киша, свршавали су још раније *јесењи дан* (И. 80). Сјетна је *мајска ноћ* (И. 48). Дуго је *лејње џојодне* (И. 60). Шутња као у...*џољу* за *лејња џојоднева* (И. 127)

— где је сужавање извршено на основукритеријума времена (не одмара се борац у свако време, већ само борци — данас, сви данашњи борци; сјетна је свака ноћ, али само — у месецу мају, а не и у друго које време; дуга су сва поподнева — у време лета а не и иначе итд.).

в) Критеријум сужавања може бити и елеменат припадања (везе, односа и сл.), под условом, дакако, да је јасно да у обзир могу доћи више или макар само две јединке онога што именица значи:

Господарскоме смијеху не ваља веровати (НПосл. 53). *Гори је женски језик но шурска сабља* (И. 53). *Моје благо* у пепелу расте рече мајка за своју дјецу (И. 222). *Баре...одбљескују лисци црне јове* (Лал. 10). *Глобус је модел Земље* (РСА). *Глобус је модел сепаративне кугле* (И.)

— где именица означава збир само оних јединки (листова, модела итд.) које припадају или су у вези са датим именичким појмовима, а не збир таквих појмова уопште (без датих ограничења).

в) Збир може бити сужаван и даље, комбинацијом више или свих ових па и других критеријума (што је у говорној пракси и најчешћи случај), а који се могу изричито поменути, открити у говору,⁶⁷ али се могу и само подразумевати на основу саме говорне ситуације или околности на које се говор односи:

Сјетна је...мајска ноћ у дрази (Шим. 48). *Крајем прошлог раја* је војник изгубио главу (Топ. 2, 62). *Друм...постао је* [у доба рата] право проклетство и невоља (Топ. 2, 9). *Сељак* [тј. сви сељаци у границама на које се причање односи] је пажљиво слушао како... официри...пријете (И. 61).

У свим је овим случајевима најважније то да именица не означава јединку онога што значи, већ збир већег броја јединки.

48. Из ове црте проистиче друга: придевски детерминатив који се уз овакву именицу употреби такође се не односи на — јединку, већ на збир. Самим тим, придев ни у овом случају не може бити елеменат одређености или неодређености јединке.

49. Шта придевски детерминатив може показати када одређује именицу у општем плану?

⁶⁷ Откриће се увек онда када је неопходно, односно када је говорном лицу стало до тога да на потребне границе укаже, а изоставиће се онда када се јасно подразумевају или у тренутку говора није од значаја да ли ће слушалац збир схватити мање или више сужено.

Два су основна случаја:

1. Придевом се може извршити детерминација — *ојшиг збира*, уколико се њиме открива особина која је својствена (или се третира као својствена) свим јединкама дате именице:

Крволочни вук длаку мења. — *Досијојансџвени* пингвин издржава хладну антарктичку ноћ (ЕФ). *Нежна* висибабa је први весник пролећа (И.). Лав *охол* свакачас...гриву стреса (Гундулић, РЈА/V, 926).

2. Придевом се, међутим, може исказати особина која ни је својствена свим јединкама општег збира. У том случају придев мења однос плана и збира у том смислу што постаје елеменат, критеријум посебног, *суженог* збира. Исп. примере:

Чисџу образу мало воде треба (НПосл. 439), Од *јодмукла џсеџа* чувај се (И. 291). *Добар човјек* из *добре клијетџи*...износи добро, а *зао човјек*...износи зло (НЗ 138). *Гладан и жедан човјек* граби објема рукама (Ков. 87). *Дебела човјека* зову дежмак (РСА, под дембел). *Млад човек* може и да се сав усредреди на један задатак (Петр. 82). *Добар ђак* добија похвалу (Јаз. 193). Вазда сам ја говорио: може сумња да падне на *јрава човјека*, и пропао је ако нема свједока (Лал. 56). *Племениџи голуб* мора да цепти од жеље да лети...Њих не треба гонити (Петр. 45). *Пословни човек* застаје (И. 96). Тако се шуња *дивљи мачак* (И. 36).

И у овим примерима именица стоји у општем плану, али је, за разлику од ранијих примера, детерминатив извршио сужавање општег збира. Именица са детерминативом подразумева збир само оних јединки које се одликују датом особином („племенити голуб“ није више — сваки голуб уопште, већ само — сваки голуб са том особином (сви голубови „уопште“ нису „племенити“); „гладан човек“ подразумева збир само оних људи који се одликују том особином, а не — свих људи уопште — итд.).

Отуда разлика између „голуб“ и „племенити голуб“ и сл. нема кад је реч о плану (обе именице су у општем плану), али је разлика очита у погледу збира („голуб“ подразумева општи збир, а „племенити голуб“ — сужени збир).

Граница збира може се, дакако, и даље детерминативима сужавати (на пример: „*одрасџао* племенити голуб“, „овдашњи племенити голуб“ итд.), али то је још увек збир јединки датих особина (сваки одрастао племенити голуб, сви овдашњи племенити голубови итд.), а не јединка, индивидуални појам.

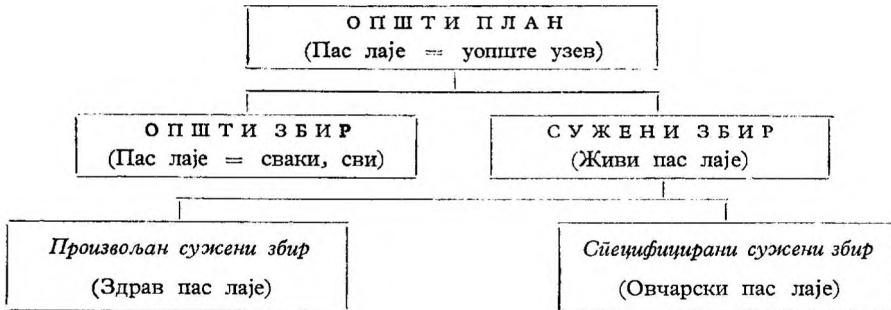
50. Може се још приметити да придев сужава збир двојако:

а) у једном случају он исказује обичну, пуку особину, тј. такву која је нормално латентна особина сваке јединке општег збира („гладан и жедан човек“, „добар човек“, „дебео човек“ итд.) и

б) у другом случају, придев може да исказује специјалну особину, која има ранг обележја *врсте*, типа и сл. („племенити голуб“, „пословни човек“, „дивљи мачак“ итд.).

51. Међутим, битно је да у свим овим случајевима можемо констатовати да именица нема индивидуално својство па отуда у оваквим ситуацијама — нема ни опозиције по линији одређености: неодређености јединке.⁶⁸ Категорија одређености ипак није одсутна; међутим, она се може тицати не јединке већ једино и искључиво — о д р е ђ е н о с т и з б и р а јединки, односно одређености *врсте* збира јединки, а то свакако неће бити без значаја и за дистрибуцију и значење двојакних форми придевског вида.

Однос општег плана и збира могао би се шематски приказати овако:



II. ИНДИВИДУАЛНИ ПЛАН

52. Сасвим је другачији третман именице у примерима типа: Угледао је *рачунаљку...и глобус* на једном ормару (Топ. 2, 39). На коњу се указа *коњаник* (Шим. 157). Жена...изгуби један *динар* (НЗ 178). У *кајетана* бијаше *слуга* болестан (И. 149). *Пламен* је јако осветљавао...*мости* (Анд. 98). Онда *лишца* узјаше на њ... *вук* почне је носити (НПр. 226) итд.

У свим овим и сл. реченицама појам именице је индивидуализован (не значи: Угледао је *све* рачунаљке. — Жена је изгубила *све* динаре. —

⁶⁸ Саопштење нема смисла: „*овај* гладан човек“ нити „*неки* гладан човек“ већ — такав човек — *уопште*.

Сваки слуга бејаше болестан, итд.), тј. именица више није ознака збира (не може се заменити множином), већ искључиво индивидуе збира.

У индивидуалном плану, дакле, именица мора бити сведена на јединку, саопштење се мора тицати само једнога од оног што она значи, а не свих (или макар само двеју) јединки. То је прва и основна црта именице у индивидуалном плану.

53. Може се поставити питање: откуда то да се у једном случају именица схвата — уопштено (у општем плану), а у другом — индивидуално (у индивидуалном плану)? Који су релевантни критеријуми за то?

Појам општости и индивидуалности сматрамо да је у тесној вези и зависности од стварног или само латентног, у свести замишљеног и сл. присуства одн. одсуства односа именичког садржаја према моменту — места и времена његове егзистенције, активности и сл.

Уколико су, наиме, границе места и времена (стварне или само замишљене) одсутне, апстраховане као аперцептивне компоненте, односно уколико су довољно широке да стварно или евентуално дозвољавају могућност имплицирања две или већег броја јединки — и смисао саопштења односиће се (моћи ће да се односи) на две, већи број или чак све јединке онога што именица својом семантиком означава. У противном случају — уколико се у извесним границама места и времена као егзистента претпоставља само једна јединка — и смисао исказа односиће се само на јединку. Отуда, рецимо, саопштење „Пас уједа“, с обзиром на поменуте моменте може имати двојак третман: уколико се мисли на пса на *било ком (сваком) месту* и у *било које време* да постоји — именица неће имати индивидуално већ опште својство, па ће се и саопштење односити не на све оно што се именицом „пас“ подразумева (тј. на сваког пса уопште — општи план именице); уколико се, међутим, именица („пас“) третира везана само за извесно место, на коме у моменту саопштења не егзистира или се као егзистентна не претпоставља и друга или више таквих јединки — и именица ће имати индивидуални третман и саопштење ће се односити само на јединку (тј. „Пас уједа“ значиће у томе случају: „Пас *овај (онај, неки, или др.)* уједа“, а не пас уопште). На исти начин, реченица „Мој пас мора да слуша“ — која, нормално, асоцира индивидуу (полази се од тога да је само један пас „мој“ — сви остали нису) може попримити и опште значење — уколико у границама места, времена или других односа који се имају у виду може егзистирати или се као егзистентна може претпоставити и друга која или већи број јединки (у том случају — „Мој пас слуша“ означаваће не јединку већ сужени збир: „Сваки (сви пси који су моји) — слуша“. За индивидуални третман

било би, у овом случају, потребно уводити накнадне детерминативе који би границе посматрања ограничили на оне односе који у дато време јасно индицирају једну индивидуу (нпр.: „Мој пас *којег сам јуче кућио*“ („*који седи њред вратиша*“ и сл.) слуша).

54. У стварности, наиме, предмети егзистирају увек индивидуално, тј. свако материјално оформљење посебна је јединка која се одликује комплексом истих, заједничких особина.⁶⁹ Али и поред тога, у реалном свету не егзистирају ни две јединке истог предмета (*кућа, камен, симоница* итд.) које би биле потпуно идентичне: ако ни по чему другом, оне се морају (могу) разликовати бар по односу према другим јединкама, одн. по месту које у извесном тренутку заузимају, с обзиром на основни физички закон — да два тела у исто време не могу заузимати исти простор (исп. *моја кућа, ова кућа, она кућа* и сл.). Отуда овај елеменат — простор и време — увек могу послужити да се њима обухвати само једна јединка, издвоји од осталих и индивидуално третира.

Ове координате не морају се, наравно, увек исказати посебним језичким средствима, нити чак морају бити прецизно опредељене, евидентне и јасне, али се увек морају подразумевати као латентне, постојеће (макар само и у језичкој апстракцији) ако је реч о индивидуално третираној именици.

55. Укратко речено: *именица је у индивидуалном њлану увек онда када се ѡрешира као садржај који у даио време заузима даио ѡросиор*. Ово је, међутим, само начелна констатација. При томе, пак, треба имати у виду да, иако свака јединка у природи има своје место и време егзистенције, у тренутку говора и мишљења ови елементи могу бити различито третирани и дати. Могу бити:

- а) релевантни или ирелевантни,
- б) прецизирани (исказани) или непрецизирани (неисказани) и
- в) евидентни или неевидентни властитим средствима аперцепције (мишљења). Ови моменти су важни, јер су у тесној вези са **с т е п е н о м** и **н д и в и д у а л и з а ц и ј е** од чега опет зависе два битна фактора:

1. појам ангажоване одн. неангажоване јединке и
2. појам одређене одн. неодређене јединке.

Пошто је ово, опет, од посебног значаја за проблем којим се овде бавимо, ми ћемо се на томе нешто детаљније задржати.

⁶⁹ Правим именицама ја називам...речи које значе реалне предмете или такве појмове којима се обележава збир особина каквог предмета — А. Белић, О јез. пр. и јез. разв. I, 37.

1. ПОЈАМ НЕАНГАЖОВАНЕ, ИЗ ЗБИРА НЕИЗДВОЈЕНЕ ЈЕДИНКЕ

56. Размотримо ли примере типа:

Никад нисам мислио да бих био у стању оженити се *кухарицом* (Лаз. 37). Гледај *мајку*, а узми *шћерицу* (НПосл. 50). Цијела је Раићева историја пуна грађе...само би требало...*мајстор* да од ње начини праву *историју* (ИЕС 350). Ту би уловио *йишцу*, украсао си *вајре*, те си је изцарио на...*ражњу* (Ков. 148). Свој бијес искаљивао је на првом *зайворенику* који би му испао испред очију (Ђоп. 2, 114). Кад би негдје...видио гдје силази...*момак*...оћутио би...близину Истока (Шим. 88). За *кай* ракије не би ево жалио...*дукай* дати (Коч. 225) — запазићемо да саопштење подразумева искључиво јединку онога што именица означава, а не збир јединки (нема значење: Био бих у стању оженити се *свим* куварицама. Гледај *сваку* мајку, узми *све* кћери, итд.).

Међутим, у свим овим случајевима јединка није пројигирана ни просторно ни временски, јер, субјективно, за смисао саопштења и није битно да ли ће у датој ситуацији бити имплицирана ова или она јединка (ова или она „куварица“, „мајка“, „кћи“ итд.), већ — **к о ј а б у д е**; било која да доспе у околности које проистичу из извршења глаголске радње — задовољиће оно што се у вези с њом реченицом казује.

Самим тим, дакле, у моменту говора нема се у виду **п р о б р а н а**, **а н г а ж о в а н а** **ј е д и н к а** (не зна се која је, која ће бити, која би могла бити и сл.); у одговарајућем тренутку то може бити било која, а и свака у границама збира јединки дате врсте, па можемо рећи да у моменту говорне комуникације јединка објективно **н и ј е** **и з д в о ј е н а** **и з з б и р а** осталих и ни по чему се (сем евентуалном судбином), од осталих јединки општег или суженог збира не одликује).⁷⁰

С обзиром на овакав положај јединке (објективно неангажована и субјективно ирелевантног идентитета), ми и у погледу основног за нас критеријума (не)одређености, можемо закључити: да је неангажована, из збира неиздвојена *јединка, њо њрироди сивари и у њравом смислу неодређена* (у питању може бити *ма која, било која, свеједно која* јединка збира).

⁷⁰ Положај неангажоване, из збира неиздвојене јединке унеколико асоцира релативни паралелизам са општем планом. Блискост произлази из факта да у оба случаја именица (и у општем плану и овде) у ствари обавља функцију номинације, именовања, простог помињања предмета (лица и сл.) као етикете, ирелевантног идентитета, просторно-временског односа и сл.; неангажованост јединке дозвољава и могућност да се саопштење (као и у општем плану) може односити на *сваку* јединку збира, мада не и на *све* као целину. Међутим, од блискости битнија је — разлика, а она се огледа пре свега у опозицији општег према јединачном.

2. ПОЈАМ АНГАЖОВАНЕ, ИЗ ЗБИРА ИЗДВОЈЕНЕ ЈЕДИНКЕ

57. Насупрот претходном случају, јединка ће бити ангажована, издвојена из збира у саопштењима типа:

Био некакав...*калуђер*, бијеле главе и браде, који се вазда Богу мољаше (НПр. 122). Сједе испод једног...*дрвџа*, да такога у свијету није (И. 126). Некакав *краљ* имао једну *кћер*, која је била много лијепа...То зачује...један *чоек*, па крене из далеке *земље* [да је проси] и...нанесе га једно вече пут пред *кућу* једног...*чоєка* (И. 206). Угледао је *рачунаљку* и *глобус* на једном *орману* (Топ. 2, 39). Сјетио се једне *џлакаџе* (И. 79). Некакав *усташа* веза им руке (И. 126). С друге стране *џоџока* појавио се нечији *мачак* (И. 134). Иду једна *кола* и у њима *господин*...једна *бора* чудно му одскаче на *лицу* (Лаз. 140). Дође учеван *човјек* с којим ја нијесам смио ни говорити (И. 156). Преко *доца* скакао *ждријебац* са *седлом* на *леђима* (Шим. 160). Ја сам нашао службу у добра *господара* (И. 75). Око *иконе* горјело је мноштво свијећа (И. 29). *Цекин* је метнула напосе (И. 176). На...*коњу* тркао *човјек* још врло млад и лијеп (И. 157). На њему [коњу] се указа...*алкар* (И. 125). Изненада сретнемо на *џуџићу* *козлића* (Наз. 41). Ту се спуштао један...гледерски *језик* (И. 24). Један...*официр* штрчи преко усталасане *месе* (И. 43). Погинуо неки *Бошковић*, врло важан човјек (Лал. 48). Јако [му се] допали радови [чланци] некаквог *Бошка*...а особито некаквог *Тугомира* (Коч. 50).

58. У овим примерима већ нема колебања у томе да ли је јединка ангажована, пробрана и издвојена из збира осталих, јер је она у ствари већ дата, тј. објективно обухваћена извесним околностима, судбином, ситуацијом итд., пројцирана је у извесне границе места и времена као индивидуа. То је она јединка, наиме, о којој говорно лице говори, коју има на уму када говори, на коју се смисао саопштења и односи (које се тиче, може да се тиче и сл. у реалним околностима).

У моменту говора, међутим, не може се одредити и — која је *џачно* јединка од низа могућих доспела у дату ситуацију; субјективно није јасан (а ни битан) њен и д е н т и т е т, тако да кад би то била и друга која јединка — смисао реченице не би био дезавуисан.

59. Из овога проистиче и извештан бинаран положај јединке у погледу основног критеријума — њене одређености односно неодређености:

1. С обзиром на то да је јединка ангажована (објективно већ доспела у ситуацију о којој се говори, обухваћена акцијом глаголске радње

или реализација глаголске радње претпоставља пробрану, утврђену јединку) — она је и објективно одређена (саопштење отуда нема смисао: Био *било* који калуђер беле главе и браде. — *Ма* који краљ имао *коју* било кћер. — Дође *свеједно* који учеван човек с којим ја нијесам смио ни говорити. — итд. јер се у ствари и не ради о било којој јединки збира већ о оној које се тиче оно што се саопштењем казује. Објективна одређеност јединке омогућава говорном лицу да о њој у акту говора дружи и бројне аутентичне податке, индивидуалне карактеристике које су јој својствене, којима се одликује и сл. (исп. Био некакав калуђер, *бијеле* главе и *браде* који се *вазда* Богу мољаше. — Сједе испод једног дрвета *да* *шаквога* у *свијешу* није. — Краљ имао кћер, *која* је *била* много *лијепја*. — Скакао ждребац *са* *седлом* на *леђима*. — Тркао човјек *још* *врло* *млад* и *лијепј*).

2. С обзиром, међутим, на то да је јединка, с друге стране, ирелевантног, неутврђеног идентитета, она је у исто време субјективно не одређена.

У говорном плану тако се третира захваљујући томе што: или

а) говорно лице није у могућности да у тренутку (акту) говора саговорнику маркира идентификативно релевантне координате на основу којих би активирао слушаочева средства аперцепције (опажања, мишљења) у циљу препознавања, асоцирања, идентификовања јединке (исп. „Био једном један калуђер“ — што само значи: *један* од калуђера, који је био у *извесном*, неком тренутку егзистентан на извесном месту, али које је то место и тренутак — остаје неевидентно) или просто није сигуран да у саговорничковој свести већ егзистира представа о том појму (јединки) (исп. „Погинуо *неки* *Бошковић*, врло важан човјек“); или

б) говорном лицу и није стало до тога (намерно не жели или сл.) да именицу идентификује, да је третира као идентификовану, већ, је у говорни комплекс лансира само као „једну од могућих“, при чему њена објективна одређеност, па и евентуална идентификативност бива занемарена, пренебегнута⁷¹, без обзира на то да ли идентитет јединке није јасан само слушаоцу (као у примерима: „Иду једна *кола* и у њима један *господин*, једна *бора* му одскаче на лицу“) или је и говорно лице у положају исто тако слабе информисаности о идентитету јединке као и слушалац (исп. Некакав *усташа* веза им руке. — Погинуо, кажу, *неки* *човек*. — Био *неки* *калуђер*).

⁷¹ Исп. у том смислу субјективно „успостављену неодређеност“ у примерима типа: Нико неће знати да га је [Назора]... бранио *некакав* бенасти *Николејина* *Бурсаћ* (Ђоп. 1, 127) — иако је у тренутку овог саопштења Николетина Бурсаћ и за говорно лице и за слушаоца (читаоца) личност јасног, утврђеног идентитета.

60. Према томе, без обзира на ангажованост, издвојеност јединке из збира и њену објективну одређеност — ирелевантност идентитета омогућава да се јединка у говорни комплекс лансира као неодређена (само као *једна од могућих, извесна, нека*). Управљајући говор према свом нахођењу, говорно лице лансира јединку „неодређено“ полазећи при томе или а) од слушаоца, тј. од своје претпоставке да слушалац не зна (не може знати и сл.) која је тачно јединка у питању. („Био неки калуђер“)⁷² или б) полазећи само од себе, тј. властите неупућености одн. од своје намере да јединку третира као „неодређену“ без обзира на евентуално сазнање слушаоца о јединки (Погинуо неки *Бошковић*. — Бранио ме *некакав Николејшина Бурсаћ*).⁷³

3. ПОЈАМ ИДЕНТИФИКОВАНЕ ЈЕДИНКЕ

61. У до сада размотреним случајевима индивидуализације могли смо као општу, заједничку црту констатовати да је — одређеност, идентификованост јединке ирелевантна, тј. није био битан њен идентитет, без обзира на то да ли је а) остварењем глаголске радње већ ангажована одређена јединка или б) ангажовање још није остварено. До овога долази отуда што нема могућности или потребе да се маркира или асоцира у свести слушаоца дата (баш та, а не нека друга) јединка, тако да начелно нема ни сазнања о томе која је тачно јединка од могућих доспела у ситуацију о којој се говори.

Сасвим је другачији случај, међутим, примерима:

Жена имајући десет динара...изгуби један динар...И нашавши га сазове другарице своје говорећи: Ја нађох *динар изгубљени* (НЗ 178). *Тодор* доби страшан ударац кундаком (Топ. 2, 125). Још је увијек дијете...помисли *хоџа* (И. 85). Видите оног *срндаћа* што сам га заклао под брадом (Петр. 78). *Меџа* је плакао...кад су га одвојили у...кавез (И. 86). Пита за ријеч онај *чово* у црном руку (Ков. 34). Кад сам се полани вратио из Италије, дошао ми је

⁷² С обзиром на овакав биран положај именице у погледу њене одређености односно неодређености могуће је разумети и напоредну употребу (могућност напоредне употребе) неодређене заменице „неки“, „један“ (у функцији неодр. зам.) и сл., с једне стране, и придева „известан“ „дати“, „одређени“ и сл., с друге стране, иако су „неки“ и сл. и „извесни“ и сл. у ствари антонимне семантичке јединице (исп. ипак једнозначеност у „Појавио се *неки* мачак“; „Појавио се *извесџан* мачак“ и сл.).

⁷³ Исп. пример „Владико и браћо...одведе ми [дете] *некрштен човјек*... Дође учеван *човјек*“ — где је читаоцу, а и слушаоцима („браћи“), јасно да је реч о одређеној личности (учитељу „комунисти“), али говорно лице (поп) полази од тога да евентуално владици, коме се првенствено говор упућује, није јасно који је „човек“ имплициран у датој ситуацији, па отуда и неодређеност у третману именице.

до руку овај рукопис (Лаз. 35). Наш учитељ остави нас (И. 139). У тој се крчми није трпјела нечистоћа (Шим. 199). Држи — рече ујак (И. 163). Који је то Рашица?... Задњи с лијева! Задњи до нас! ... Овај лијепо човјек на вранцу с лијеве (И. 123). На мршаву, црну коњу указа се... коњаник... На том.. коњу тркао човјек још врло млад ... У руци је *шај*... коњаник носио „остан“ (И. 157).

Именички појам не означава овде нити „један од динара“, нити „ма којег Тодора“, нити „неког хоџу“, „било којег срндаћа“, „сваки рукопис“ и сл., већ управо — „баш ту“ јединку (баш тај динар који је изгубљен, а не неки други; управо оног момка који се зове Тодор, други не долази у обзир; да је друга јединка у питању смисао реченице би био дезавуисан односно измењен). Сва говорна лица, дакле, знају (могу знати) не само о каквој јединки предмета или лица је реч, већ и о којој је тачно јединки реч, јер се она у тренутку говора јавља не само као ангажована, пробрана већ и релевантног идентитета, постоји сазнање о томе која је од безброј могућих доспела у дату ситуацију (друга није и не може бити смислом саопштења исплицирана) чиме се она јавља не само као ангажована већ и **и д е н т и ф и к о в а н а**, а тиме и потпуно — **о д р е ђ е н а**.

62. Сам процес идентификације у акту говорне комуникације није, међутим, једносмеран и скопчан је са низом и објективних и субјективних компонената. С обзиром на то да се тек за идентификовану индивидуу може рећи да је одређена јединка (у граматичком смислу, тј. субјективно) ми ћемо се на овоме посебно задржати.

Идентификација у говорном плану подразумева вољни поступак говорног лица којим оно настоји да слушаоца у говорном контакту упути на то да чулима властитог опажања или мишљења „препозна“ (евоцира у својој свести) управо ону јединку коју и говорно лице има на уму. Да би се то постигло, говорно лице мора лансирати одговарајуће детерминативне елементе, оне, наиме, по којима се дата јединка може сигурно „препознати“, тј. морају бити откривене оне карактеристичне особине по којима се, у границама извесног места у датом тренутку, једна јединка разликује од свих осталих на које би се смисао саопштења евентуално могао односити. Исп. — Ко је то Рашица? — Онај *лијепо* човјек на вранцу с *лијеве* стране. — Видите оног *срндаћа* *шићо* сам га *заклао* под брадом. — Пита за реч онај *чово* у *црном оделу*.

63. Као знак идентификације могу послужити, у основи, исти они критеријуми које смо и до сада евидентирали; међу њима најбитнији су: а) критеријум **м е с т а**: „Прочитао сам *овај* рукопис“ (при чему се

подразумева и *временска* опредељеност: рукопис који је у датом тренутку на овом месту односно који је био на своје (ономе) месту); „тај коњаник“ — који је био на оном месту, који се указао на оном месту или сл.; б) критеријум *о с о б и н е*: „Нађох динар *изгубљени*“ (при чему се као „особина“ могу узети и разне описне, контексне одредбе: „чово у *црном руху*“; „срндаћ *штио сам га заклао њод брадом*“ и сл.); в) критеријум *п р и п а д а њ а*: „*Наш* учитељ остави нас“, односно г) *к о м б и н а* — ц и ј а више таквих знакова који, у суштини, сви служе да откривањем (евочирањем) за распознавање битних компонената идентификују јединку: *Онај* чово у *црном руху*. — Видите *оног* срндаћа *штио сам га заклао њод брадом*⁷⁴. — *Задњи с мијеве! Задњи до нас! Онај мијейи* човјек на *вранцу с мијеве*.

Ови и овакви детерминативи су неопходни да би се избегла могућност да се јединка („срндаћа“, „динара“, „рукописа“ итд.) схвати шире или неодређено — само као „било која“ „нека“ „свеједно која“ јединка од могућих у датим границама места времена, припадања и сл. (Без детерминатива, наиме, саопштење „Нађох динар“, „Прочитао је *рукойис*“ итд. могло би можда да се схвати као: Нађох *било који* динар, Прочитао је *неки* рукопис, *један од* рукописа итд.). Говорном лицу је, међутим, стало да место појма у границама индивидуалног плана јасно одреди и да истакне да управо мисли на „овај“ (а не „онај“ или било који други) појединачни предмет, лице и сл.

64. Да би говором откривена својства могла одговорити својој намени, морају бити задовољена два основна услова:

1. у границама опсервација датог аперцептивног или евокативног места и времена мора егзистирати или се може претпоставити већи број или бар две јединке онога што именица значи, с тим да се само једна од њих може одликовати оним знаком који је за идентификацију употребљен;

2. лице којег ради се идентификација врши мора на основу свог властитог сазнања (аперцепције) бити у могућности да на основу саопштених података одреди која се јединка одликује датом карактеристиком.

65. Сам процес идентификативног упућивања може се, опет, обавити у двојаким околностима:

⁷⁴ Биће важно истаћи — да се често многи од ових детерминатива могу објављивати и без стварне потребе, плеонастично (исп.: „... што сам га заклао њод брадом“) и могли би, објективно, и изостати. Међутим, у начелу, говорно лице ће увек употребити онолико идентификативних знакова колико буде сматрало да је потребно да се идентификација изврши.

1. дата јединка (она која се идентификује) може бити присутна, егзистирати *наочиглед*, у границама непосредне опсервације говорних лица (ситуација типична за живи, непосредни разговор) и

2. дата јединка може бити неприсутна (ван непосредне опсервације говорних лица, што је типично за писани језик и посредни начин споразумевања, мада, разуме се, није необично ни за директан говорни контакт).

Зависно од ових околности (присуства или одсуства дате јединке) зависи и начин на који ће се прибећи идентификативном упућивању на одређену јединку.

У првом случају (кад је јединка присутна) идентификација се постиже *демонстративно*, тј. у акту говора помињањем именице и њеног карактеристичног знака, као у примерима: — Који је то Рашица?... *Онај човек на вранцу с лијеве*⁷⁵ — Кад сам се полани вратио из Италије дошао ми је до руку *овај* рукопис. — Видите *онога* срндаћа. Исп. и веома уобичајена саопштења у разговорном језику типа: Додај ми *горњу* књигу (тј. књигу која је горе, при врху, на горњој полици и сл. — што се, начелно, може свести само на демонстративну заменицу „Додај ми „*иу*“ књигу“ — уз евентуално указивање на предмет покретом руке и сл.). — Уђи на *десна* (*висока, мала* или сл.) врата. — Седи на *ову* (*зелену, дрвену* и сл.) столицу. — Купићу ти ево *овај* (*зелени* и сл.) капут — итд.

Да напоменемо само још то да се у свим овим случајевима, као што се види, идентификација, тј. везивање особине за именички појам и указивање на одређену јединку врши у *самом акту говора* — већ у *првом спомињању* одговарајућих карактеристика, а не на основу „раније споменутости“, на чему, видели смо, инсистирају неки испитивачи и граматичари.

66. У другом, пак, случају (кад јединка одсуствује) процес идентификације је нешто сложенији.

Две су основне могућности да се она у таквим околностима обави.

а) Једна је да се на одређену јединку сабеседник упути — *анафорски*, тј. помоћу оних детерминативних индикатора који ће, по оцени говорног лица, у свести слушаоца евоцирати, асоцирати баш ону јединку на коју и говорно лице мисли и за коју и везује смисао саопштења.

⁷⁵ Детерминатив „с лијеве“ додаје се због тога што само „човек на вранцу“ не мора бити довољно карактеристично (могуће је да је у моменту саопштења двоје или више људи „на вранцу“, на исти начин као што би се и само „човек с лијеве“ могло односити и на друге индивидуе које су на том месту, с те стране.

Овакав поступак је чест у директном контакту говорних лица, мада, дакако, није необичан ни у другим приликама. Исп. у том правцу примере типа: Видео сам *оног човека* о коме смо јуче причали. — Сећаш ли се *оне девојке* с другим плетеницама? — Ипак сам купио *ону књигу*, и сл. (што се, начелно, може свести само на демонстративну заменицу анафорски употребљену: „Видео сам *оног*“ (човека). — Сећаш ли се *оне*“ (девојке) — уколико је, разуме се, овакво упућивање, са аспекта слушаоца, довољно да у његовој свести изазове представу адекватну оној у свести говорног лица).

Јасно је да у овом случају, међутим, мора постојати претходно сазнање о карактеристичној везаности предметног садржаја и онога што га чини својственим; тога морају бити свесни оба говорна лица, стим што говорник мора знати да су и слушаоцу дате појединости познате, јер у противном долази до неспоразума: идентификативно-анафорско упућивање бива промашено.

б) Други начин постизања идентификативног маркирања може се обавити — претходном презентацијом, тј. сликањем ситуације, увођењем предмета у причање у којем ће оно и надаље бити „присутно“, помињано. Ово бива онда када се о нечему (некоме) први пут поведе разговор, започиње излагање и сл. или када говорно лице није сигурно да у саговорничковој свести већ егзистира представа о том појму. Исп. у том смислу и примере:

Био некакав...калуђер, бијеле главе и браде, који се вазда Богу мољаше. Путујући једном...дође пред врата од авлије...*Калуђер*...уклони се мало за једно дрво...*Калуђер* бојећи се...притрчи (НПр. 122—123). Некакав краљ имао једну кћер, која је била много лијепа... Ми идемо ка *краљу* да просимо *девојку* (И. 206—208). Један богати чоек...крене из далеке земље, и...нанесе га једно вече пут пред кућу једнога...чоэка...*Домаћин* га једва дочека... *Домаћин* ради *госћа* одмах закоље брава (И. 206). Међу псима бијаше један матори пас... Онај матори *пас* стане говорити (И. 16). Жена... роди мушко дијете. Пошто *дијете* мало поодрасте, *жена* утече у село (И.). Био један цар, па имао три сина и једну кћер... Кад *девојка* одрасте...замоли се *оцу* своме да јој допусти да изиђе с браћом (И. 9). Био један човек па имао јединца сина. Овај *син* рече један пут *оцу* (И. 45). У капетана бијаше слуга болестан... И вративши се нађоше болеснога *слугу* здрава (НЗ 149). На коњу указа се коњаник... У руци је тај *коњаник* носио „остан“ (Шим. 157). Очу се...топот... коња... На њему [коњу] се указа млад алкар... Тај се *младић* натјецао (И. 125). На...коњу указа се коњаник...

На том...*коњу* тркао човјек још врло млад и лијеп (И. 157). Ја [Бошко] ћу својој цури сковати ђердан... Истом касно... [Петрица] заборави сасвим Бошка и његов...*ђердан* (И. 176). Скочио млад момак, војник на стражи [у понор]... Баш је била таква тамна ноћ... кад је тај млади *момак* стајао с пушком... на бедему (И. 81). Први његов сусед... био је адвокат Теодоровић...богат, угледан човек... Тај...*господин* имао је сина (Петр. 47). С друге стране потока појави се нечији мачак... Гојко...стаде да лаје...на *мачка*. *Мачак* престаде њушкати... и загледа се у...*лајача*... Одмах је осјетио да је овај...*галамџија* безопасан (Ћоп. 2, 79).

67. Тек након овога „представљања“ (или по терминологији неких граматика „првог спомињања“) оријентационих елемената могуће је јединку третирати идентификативно: — *Онај њас* стане говорити — Нађоше *болеснога слугу* здрава — Гојко стаде да лаје на *мачка*. *Мачак* престаде њушкати, загледа се у *лајача*, итд., под условом, дакако, да је јасно да се таква друга или индивидуа истих индикативних особина не налази у границама дате ситуације.

Акт „презентације“, рекли бисмо, да у ствари *говорним средствима* доводи јединку у „положај уочљивости“, чини је евидентном на тај начин што се актом говора објављује: да у извесним границама у извесно време постоји, егзистира таква и таква јединка (исп. „Међу псима“ (одредба по месту) бијаше (одредба по „времену“) један матори пас“ (именоване јединке); „У капетана („место“) бијаше (у извесно време) слуга“ (јединка везана датим координатама); „С друге стране потока (место) појави се („време“) нечији мачак“ (дата јединка) итд.).

68. У вези с овим могу се, мислимо, поставити неколика питања, као: зашто у првом случају (кад јединка присуствује) „презентација“ може да изостане, а у другом (кад јединка одсуствује) она мора да се изврши, односно: да ли заиста мора и од чега то зависи?

Начелно, „презентација“, тј. претходно помињање (уочавање) релевантних за идентификацију карактеристика мора се извршити онда када говорно лице има изричиту намеру да своме сабеседнику (слушаоцу) дату јединку и означи као „баш ту“, односно да изврши и д е н т и ф и к а т и в н о у п у ћ и в а њ е у том циљу да би и друго лице знало, уочило о којој се тачно јединки ради.

69. Помињање релевантних карактеристика односно њихово изостављање из говорног комплекса, међутим, само је формална ствар,

Јер саопштење (идентификација) начелно мора базирати на претходном аперцепирању тих карактеристика од стране другог лица било да се оне претходно помињу било да такво њихово пимињање изостаје. У овом другом случају, претходна „презентација“, међутим, изостаје само у *говорном* комплексу, а не и — стварно, јер лице које прати говор у ствари већ има на основу властитих средстава опажања *претходно* сазнање о околини, јединкама које ту егзистирају, њиховим особинама, односима и др., тако да му се не морају и претходно саопштавати као чињенице које оно иначе не би знало).⁷⁶ Отуда „презентација“, на пример, не би морала претходити саопштењима: „Ми идемо *краљу* да просимо *девојку*“ — уколико би слушалац већ знао на којег „краља“ и „девојку“ говорно лице мисли; „На *црном коњу* је млад човек“ — уколико је слушао присутан тркама, па и сам може да одреди који је коњ у питању; на исти начин као и у „Донеси ми *црвени шал* из ормана“ и сл. Међутим, и у овим случајевима идентификативно опажање, препознавање дате јединке настаје тек након аперцепције односа јединке и њених карактеристика).⁷⁷

70. Укратко речено: без обзира на околности под којима се идентификација врши, неопходно је следеће: говорно лице мора имати на уму одређену јединку и жељу да је своме сабеседнику идентификативно означи, маркира, тј. да свест слушаоца у том правцу поистовети са својом. Слушалац, с друге стране, на основу датих карактеристика, мора властитим средствима аперцепције да јединку издвоји из збира осталих (препозна) и тек након таквог одабирања она ће за оба говорна лица бити идентична.

⁷⁶ Кад кажемо „претходно сазнање“, не мислимо, наравно, на сазнање стечено пре саопштења говорног лица, тј. искључиво пре *моментна говора* (мада може бити и тај случај). Под „претходним сазнањем“ подразумевамо момент пре самог *идентификативног аперцепирања* од стране слушаоца. Слушалац, наиме, пре самог саопштења: „Видите оног срндаћа“ није уопште тог срндаћа морао видети, па самим тим му нису морале бити евидентне ни његове релевантне карактеристике. Али пре момента самог препознавања, слушалац мора уочити појаву (срндаћа) као и речену особину да би постао свестан да је то управо она јединка на коју му и говорно лице скреће пажњу.

⁷⁷ Полазећи да тражи шал, слушалац не мора, на пример, знати (мада може претпоставити) да говорно лице има два или више шалова. Примајући налог „Донеси ми *црвени шал*“ слушалац може знати само толико да је у питању један одређени шал и да је он црвене боје. Који је то шал он ће знати тек када сам уочи и који је од постојећих шалова на датом месту *црвен*. Тек на основу тога сазнања (тј. успоставивши везу између јединке и особине) он ће извршити идентификацију, препознати шал на који је говорник мислио.

4. ОДРЕЂЕНОСТ ЈЕДИНКЕ ВАН ИДЕНТИФИКАТИВНИХ ПРОЦЕСА

71. Према томе, од „претходног сазнања“ зависи — могућност идентификације одређене јединке било да се на њу указује директно (демонстративно) или индиректно (посредством презентације или анафорски).

Међутим, то не значи да је и сама одређеност јединке зависна од могућности идентификовања, тј. од ранијег сазнања (спомињања, раније познатости и сл.). Раније сазнање слушаоца јесте — субјективна категорија, и стварна, објективна одређеност јединке не зависи од тога. Говорно лице може, на пример, објавити у акту говора безброј идентификативних података, па да јединка ипак остане за слушаоца нејасна, неидентификована (уколико не располаже претходним сазнањем о томе и која се јединка, за разлику од других, тим карактеристикама одликује), али то у исто време не значи да је тиме јединка и — објективно неодређена.

Исп. у том смислу примере:

Веле да је *моси* преко Ситнице турски (Шим. 38). Са женом [би]... проговорио само...о...*благу* што га је наслагао у пећи (И. 120). С *џрозора* на коме бијаше Срна видио се комад поља (И. 60). Она се загледала у...*новац* што јој је на длану блијештио (И. 163). С нијег све засипље...*млин* у коме је Боја одрасла (И. 56). Бошко се тужно загледао у... *вез* на њезиним прсима (И. 174). Сјетио се онога дана свога одласка у хајдуке кад га је она загрлила да остане (И. 102). Развеселила... би [се]...кад би гледала...комад црвене *чоке*, на који се имали пришити њезини... талијери (И. 184). *Моси* на Куту... из времена краља Николе бјеше пао под вјетром (Лал. 106). Сјећа се оног страшног *џредвечерја* негдје на раскалааном *друму* иза Вировитице, када се колоном први пут пронесе вијест да Нијемци већ улазе *село* (Топ. 2, 89). Видјели су се... поред... *чесме* с лијеве стране *моси* (И. 111). Чинило [му се] да је већ богзна откад заточен ту, у томе неугледном пустом *дочићу* (И. 62). Изненада бане на наш *бријег шекуџор* што је људима жиле пуштао и марви крв вадио (Ков. 66). Стари *наслоњач* што [је био] ... у нашем пријашњем *сџану*... — бијаше све покућство у тој собици (И. 164). Буљи обитељ у *лонац* у којем кркла и отпухује пара (Кал. 122).

Јасно је да је у свим случајевима реч о сасвим одређеној, тј. из збира издвојеној и ангажованој јединки, индивидуално егзистентној у датим границама места и времена. Тога је свестан и слушалац — у сваком случају, мада не мора и да зна која је тачно јединка имплицирана.

Мислимо да се, према томе, може закључити да је елеменат „раније споменутости“ и сл. у органској вези само са — идентификацијом, идентификативном аперцепцијом, али не и са одређеношћу јединке.⁷⁸

72. До изостанка идентификативног распознавања долази зато што или а) објављени подаци могу бити за слушаоца недовољни да би на основу њих утврдио идентитет јединке или б) с тога што говорно лице, саопштавајући податке, и не полази од наслона на слушаочев сазнајни потенцијал у вези са датом јединком, јер за тренутак говорне комуникације може бити и неважно да ли ће слушалац моћи јединку и да идентификује (свеједно је, рецимо, у датом тренутку — на којем је прозору Срна стајала, на „овоме“ или „ономе“; није уопште битно крчка ли у „овом“ или „оном лонцу“ итд.). У овом случају говорно лице, дакле, полази једино од себе, од властитог сазнања у вези са појмовима које говором лансира, не управљајући говор у идентификативном правцу.

73. Идентификативно упућивање на одређену јединку изостаје, међутим, сасвим нормално у оним случајевима — када се у говорно-аперцептивном комплексу јединка у датом тренутку већ јавља као идентификована, јасног идентитета за сва говорна лица, па самим тим, потреба за идентификативним упућивањем бива излишна. Апелатив у тим ситуацијама има ранг ономастикона (или је већ властита именица), личног симбола, познатог саговорнику, па је и помињање знатно простије и може се свести чак и до заменице „он“ („тај“ и сл.). Такав је случај у примерима типа:

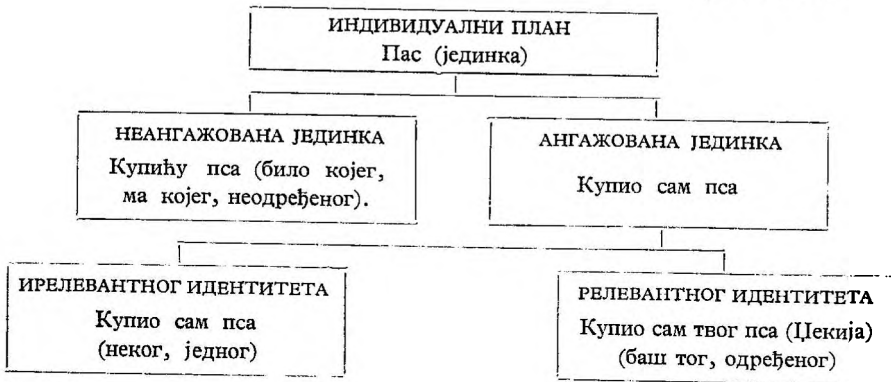
*Бак шта ће?... дивљан једе, а ђак меће у уста па баца крај себе (НПр. 187). А вук... опет лочи, лочи док му тргне вода на нос... Онда лисица узјаше на њ... Јадни вук почне је носити (И. 226). Сава се насмије, а удовица и Срна само су задивљено гледале (Шим. 73). Упутише се *сердар* и *сердаровица* са својом *Срном* да купе... грожђа (И. 69). *Алкар* још блећи него прије, успе се у алкарску ложу (И. 125). А *шврђава*, је... откад је остала пуста... казивала толико ствари као... узбуркана прича (И. 82). Подупирући се о... *кумординара* отетура из одаје (Ков. 200). *Илусџирисимус* је дуго дремуцао (И. 86). Шеташе испрекидано... *великаш* грлећи... гријешну жену (И. 120). Породи *удовица великашу* дијете, којему се толико радоваше... *йроводник* (И. 125). На тај повик изиђе*

⁷⁸ Мишљење Миклошича и других о „ранијој споменутости“ (односно, рекли бисмо: о ранијем сазнању) има, дакле, свог оправдања, али не и као општи принцип, применљив и обавезно присутан у свим случајевима одређености већ само онда када је говорном лицу стало до тога да своје сабеседнику јединку идентификује.

Дорица (И. 130). На том месту где *Дрина* избија целом тежином своје...масе...стоји велики мост... Од тога моста...шири се... долина... На другој страни *моста*...протеже се поље... Тако *мост* [саставља]... два краја... *Мост* је око двестотине и педесет корака дугачак (Анд. 7—9). Пламен је јако осветљавао не само *мост* него и околину (И. 98). *Меца* је плакао кад су га одвојили у кавез (Петр. 86). *Пас*... још увијек стоји уз...*сељака* (И. 94). *Николејина* ... у чуду омјери...*комесара* (Ђоп. 1, 110). *Тодор* доби страشان ударац (Ђоп. 2, 125). Цептећи, *дјевојка* се приби уз *комшију*... стресалући се од свакога...*пуцња* (И. 103). *Дјечак* је... жедан освете и с мржњом гледао... кров... негдашње школе (И. 50). Бранећи се од... немилих мисли *хома* је ... помишљао на цигарету (И. 80). *Сирци*... одмах сједе (Лал. 53). Томе је свему крив *Јовица* (И. 37).

У свим овим примерима именица није само јединка-апелатив, већ јединка сасвим јасног идентитета и за слушаоца Одређеност јединке овде проистиче, дакле, из саме ситуације, захваљујући, наиме, чињеници да се у датим границама опсервације не налази друга јединка датог садржаја, односно да се њено евентуално постојање апстрахује, чиме се смисао саопштења нормално везује само за ту, а не другу такву јединку.⁷⁹

74. Шематски бисмо индивидуални план могли приказати овако:



⁷⁹ У противном, именица „ћак“, „лисица“, „вук“ могла би се схватити и „шире“, као — „некакав“, „било који“, „један од“ и сл. Евентуална потреба имплицирања друге јединке истог садржаја морала би се посебно нагласити; исп. у том смислу згодан пример код Андрића: Да би се јасно видела и потпуно разумела слика касабе и... односа према *мосту*, треба знати да у вароши постоји још једна ћуприја, као што постоји још једна река. То је Рзав и на њему... мост... Али иако постоје и још једна река и још један мост речи „на *ћуприји*“ не означавају никада рзавску ћуприју... него увек и једино *мост* на *Дрини* (Анд. 8—9).

III. НЕТИПИЧНЕ, ПРЕЛАЗНЕ КАТЕГОРИЈЕ

75. Између до сада показаних, јасно, мислимо, поларизованих категорија општег и индивидуалног (које се најбоље могу посматрати на функцији субјекта па и објекта) можемо уочити реченичне склопове са унеколико замагљеним односима како између општег и појединачног тако и између појединих индивидуално третираних позиција.

Поремећај ове врсте проистиче из с у б ј е к т и в н о г т р е т м а н а појединих појмова (чињеница, сазнања) који се говором имплицирају, било да их само говорно лице на свој начин лансира било да их слушалац на свој начин разумева. Ово се, опет, заснива на иначе сасвим нормалној могућности да оно што се говором казује и не мора увек (а понекад и не може) бити строго разграничено, поларизовано, на исти начин „осликано“ у сазнајном пољу говорника и слушаоца. Од низа постојећих факата (сазнања) говорник слушаоцу, наиме, у говорном контакту преноси само оно, онолико колико сматра да је у датој прилици потребно с обзиром на циљ саопштења.

У нашем случају, овај факат се може опазити у извесним односима реченичних елемената у којима долази а) до извесног замагљивања плана именице, одн. до извесне блискости, паралелизма општег и индивидуалног и б) до недовољног супротстављања ангажованог и неангажованог у оквиру индивидуалног плана.

1. ПАРАЛЕЛИЗАМ ОПШТЕГ И ЈЕДИНАЧНОГ

76. Замагљивање појма плана опажамо нарочито у оним ситуацијама када се именица лансира као „етикета“ датог именичког садржаја, као симбол „слике“ коју треба асоцирати, при чему се реализованост, оствареност или егзистентност датог садржаја у објективној стварности испољава веома слабо или чак никако, као у примерима:

Зацрвенјела се... као мак (Шим. 87). Тито ме сјећа на... *џаука* (Наз. 21). Вулкан... [је] *ошвор*, *џукоштина* (РСА). За вас је јазавац... безначајна *живоштина* (Петр. 79). Лав има *срце* (Држ. 307). Пишти као *гуја* у *џроцјеју* (Вук НПосл 310). *Голу коси* ни псето не ће (И. 52). Комунисти су му били нешто магловито... несигурно, на што се *озбиљан човјек* не би смио ослонити уколико већ није постао *црни очајник* (Ђоп. 2, 92). Јео је мрко... како не пристаје... *човјеку* (И. 150). Био [је] *кандидат* за... *џосланика* (И. 51). Ко ме данас није потребан *џуш* (И. 13). Шикара се уздизала као *бедем* (И. 21). Људи су се попут... *сиада* збијали (И. 17). Дијеге... се...

забринуло к'о *старац* (И. 85). Јаков... скакаше попут *дивљег вејра* (И. 138). Нос црвенио му се... као *маков цвет* (И. 43). Али зато ако не буде Едуард *учењак*... биће он... *крчмар* (И. 73). Надалеко не бијеше... *мушкарца* буди ожењена, буди неожењена (И. 114). Све то [околина] ни на што не сјећа осим на... *јемса* којем неке бодљике још штрче (Шим. 18). Његова дуга коса... сличила... гриви *младога лава* (И. 195). Планине с обе стране тако су стрме и толико ублизу да изгледају као... *масив* (Анд. 7). Нигде освијетљена *окна* (Лал. 65).

Овакав амфорни положај у погледу плана карактеристичан је за оне реченичне склопове у којима се именица јавља као именски предикат (Јазавац је *животиња*. — Едуард ће бити *крчмар*) део именског предиката (Он је постао *очајник*) или у другим сродним склоповима где именица формално није именски предикат (Јаков скакаше попут *дивљег вејра*. — Нос му се црвенио као *маков цвет*).

План субјекта (индивидуални) донекле се у оваквим случајевима рефлектује и на други именички појам (исп. „Јазавац је *животиња*“ — не може се заменити са — „свака“ *животиња*, „све“ *животиње*) мада не и сасвим (исп. знатну блискост општег и појединачног плана у: „Скакаше попут *вепра*“ и „Скакаше попут свих *вепрова*, *сваког вепра*“ односно и — „Скакаше попут било ког, ма ког *вепра*“ — (јер оно што начелно и једнако важи за „било коју“ *јединку* постаје у оваквим приликама ознака и „сваке“, и „свих“ *њих*) — где је слична употребљивост једине и множине).

77. Међутим, за све ове склопове је заједничко — етикетско искоришћавање апелатива, што у видском опозиционом пољу дезавуише одмеравање по линији одређености — неодређености.

Као и у општем плану, наиме, и овде имамо у ствари само — одређеност именичке представе, с тим што, формално, именица има индивидуални третман па можемо условно рећи да у оквиру оваквих склопова именица има смисао и н д и в и д у а л и з о в а н е и м е н и ч к е п р е д с т а в е .

2. ПАРАЛЕЛИЗАМ АНГАЖОВАНОГ И НЕАНГАЖОВАНОГ

78. Сличан је случај и са неким субјекатско-објекатским односно прилошкоодредбеним и др. позицијама именица у реченичним склоповима у којима се јединка, објективно, јавља као ангажована, из збира ситуацијом издвојена, али у оквиру саопштења такође искоришћена само као „етикета“, назив појма о коме је реч, односно

с којим је главни смисао саопштења у извесној вези. Исп. у том смислу примере:

Једанпут опет... њега ето из *каване*. Накривио... *шубару*, преко *јрсију* златан *ланац* (Лаз. 95). Он... газда... [је] са слугама...*јео сир* и... *сланину* (Ђоп. 2, 31). Од пуста страха није могао *главе* дићи (Шим. 31). Доле је вртар преривао *будак*ом... земљу (И. 84). Ма шта је ово! — ускликну она... па се загледа у... *новац*. — Па видиш, *цекин* (И. 163). Приметише у плиткој, бистрој *води*... *коња*... *сандуке*... *униформе* (Петр. 92). Меца је плакао... када су га одвојили у... *кавез* (И. 86). Мала се спусти у *столицу* (И. 42). Он на... *коњу* утече (ИЕС 145). Турци послјије... *боја* освоје Ранитовачу (И. 28). Изиђе из *гроба* један чоек (И. 122—3). Мерђан извади иза *јојаса* *нож* (Анд. 48). Склоних се под *крошњу* *сшабла* (Наз. 51). Преспавео сам у... *сшану* (И. 74). Коњоводац је послјије пола сата нашао само *улар* (Ђоп. 1, 153). Николетина... погледа у... *грану* (И. 49). Баба извади у... *шањир* још *јуре* (И. 135). Жена спушта... *комшир* у земљане чиније (Ђос. 203).

Паралелизам ангажованог и неангажованог огледа се формално у евентуалној могућности употребе заменице „неки“, „један“ и сл. уз именицу (Једанпут ето га из „неке“ („једне“) *каване*) односно изостављања такве одредбе, мада етикетски третман начелно нерадо омогућава заменичко детерминисање (са „неки“ и сл.).⁸⁰ Јер, мада је именица пробрана, по карактеру односа ствари у оквиру саопштења она има у ствари, да тако кажемо, смисао — неутрализоване ангажованости, неутралне индивидуализације, и по томе је блиска индивидуализованој именичкој представи.

79. На терену (не)одређености ствар је слична као и у претходном случају: такво се опозиционо одмеравање испољава слабо: иако ангажована — јединка је употребљена као квалификација садржаја из једне општије перспективе, док је ангажованост споредна, мада, с обзиром и на ту околност (пробраност) она може евентуално да се разуме и као јединка ирелевантног идентитета, дакле — као субјективно (у

⁸⁰ Услед оваквог, „етикетског“ третмана, уз именице у оквиру овога типа саопштења неће се радо употребити „неки“, „један“ или — „известан“, „одређен“ и др., јер саопштење нема изразито смисао: Накривио је *једну* шубару. — Меца је плакао кад су га одвојили у *неки* кавез. — Мала се спусти у *извесну* столицу. — Он на *одређеном* коњу утече. — Николетина погледа у *дашу* (*неку*, *одређену*, *једну* и сл.) грану — итд. већ просто: у питању је такав и такав именички садржај. Употреба неодређене заменице има, дакле, велики значај као индикатор елемента индивидуализације (исп. о томе касније у оквиру квалификативне функције).

говорном плану и, у првом реду, за слушаоца) — неодређена (исп. латентну могућност да се реченица — „Мала се спусти на столицу“ — двојако подразумева, или као — спусти се на неку (једну) столицу или као — спусти се на столицу [а не фотељу], тј. на овакав, а не онакав предмет).⁸¹

3. ЗАВИСНОСТ КАТЕГОРИЈСКОГ ЗНАЧЕЊА ЗБИРА ОД СЕМАНТИКЕ ИМЕНИЦЕ

80. На основу до сада изложеног, можемо констатовати да се (не)одређеност тиче пре свега именице, предмета (лица), а не особине, као и то да је (не)одређеност у тесној вези са опозиционим односом јединке према плану и збиру.

Међутим, збир јединки нормално је својствен само оним предметима који и у природи имају или могу имати своја појединачна материјална оформљења.

То другим речима значи да збир не могу претпоставити све именице, па ни све именице које означавају материјалне предмете. Зато, када је реч о (не)одређености односно опозицији јединке према збиру, треба указати и на неке специфичности које могу имати директног утицаја на основни проблем којим се овде бавимо.

81. Реално узевши, у збиру се не могу јавити они појмови који ни у природи немају збир, тј. који егзистирају само као *а п с о л у т н е ј е д и н к е*.

Такви би били:

а) *Сунце, Месец, Земља иако, рај, небо, атмосфера, свемир*, и др. (по граматичкој расподели углавном опште именице, али у суштини веома блиске властитим именицама);

б) појединачни појмови и предмети (означени искључиво властитим именицама) типа: *Југославија, Койаоник, Дунав, Евроја, Ајлан-ишк* и сл.

⁸¹ Елеменат издвојености из збира, објективне одређености и сл. резултат је извршења глаголске радње, а не смисла саопштења. Студа не мора да буде битне разлике између: „Радо служим у добра господара“ и „Служим у добра господара“ иако је у првом случају именица (господар) неиздвојена из збира, а другом јесте, јер у оба случаја саопштење има (може да има) само општији, квалификативни карактер (такав и такав појам), а не смисао опозиције одређености (ангажованости) према неодређености (појединачне ангажованости) јединке. Исп. у овом смислу у примере типа: Милош... кренуо у подофицирску школу... Његов отац... бунио се што му са земље одлази... *радник* (Њоп. 2, 54). Гојко пронађе Благоја, старијег темељита *сељака* (И. 94), где именица (радник, сељак) подразумева чак одређене личности (Милоша, Благоја), али се и поред тога оне овде узимају само као „етикете“, одредбе општијег значаја.

82. У збиру се, нормално, не могу јавити ни предмети који *немају јединке*. Такви су:

а) предмети означени градивним именицама, као: *вода, злато, вино, уље, дим, вајра* и др.,

б) појмови који немају јединке услед тога што већ својом *семантиком* означавају збир јединки, као: *војска, род, народ, скуп, збор, јублика, свети* [људи], *деца, господода, власиела, грање, лииће* и сл.

в) апстрактни, нематеријализовани појмови као: *живош, веселе, радоси, срећа, џуга, јад, расиложење, ход, њад, сећање, смисао, дух, схваћање* итд. чему су веома слични и блиски

г) појмови чија је материјализованост флуидна, условљена, а не предметна у смислу појединачног оформљења као сепаратне индивидуе, типа: *раш, говор, њоздрав, њосао, зеленило, мирис, већар, глас, јуџро, њролеће, светило, зима, свети, њојлина, рад, дан* итд.

Ових неколико случајева навели смо само илустрације ради. Њима се не исцрпљују све могућности.⁸²

83. Међутим, ваља напоменути да се мање-више сви ови и други слични појмови могу јавити у условном, релативном збиру. Нпр. „Југославија“, иако апсолутно јединачна, може се условно, у свести третирати и у „збиру“ (исп. *стара* Југославија : *нова* Југославија : *њедрајна* Југославија и сл.), као што се, с друге стране, природни збир или збирни појам може третирати као „јединка“ (исп. *овај* народ : *онај* народ; *српска* војска : *џурска* војска; *данашњи* човек [свет] : *њримџивни* човек [свет] и др.

Лична, властита имена (Петар, Стеван) могу чак подразумевати природни збир (многа лица имају такво име) и када се таква диференцијација жели постићи збир је могућ (исп. *високи* Петар : *мали* Петар).

Градивне именице такође могу претпостављати само условни однос јединке према збиру, исп. „*џијаћа* вода“ : „*слана* вода“ (— није „свака“ вода пијаћа или слана, већ само она која има дате квалитете) *јаче* куљено вино, *песак* у *реци*: *песак* у *мору* и сл., мада такав однос није у природи самих тих именица већ је резултат психо-језичке апстракције.

⁸² Исп. нпр. сасвим специфичан случај именица: *нос, чело, срце, глава* и сл. које имају збир (кад су у општем плану). Међутим, посматрани у односу на једнога човека њихов појам збира се гаси, јер сваки човек има само једно срце, чело, нос и сл. па се, начелно, и не може на њих указати диференцијалним детерминативом (*овај* твој нос: *онај* твој нос) као што се то, рецимо, може за *уво* (твоје *лево* уво *десно* уво).

Исто се може рећи и за именице које значе појмове апстрактног садржаја. Све оне могу се природно јавити само у условном збиру: „духовни живот“ није исто што и „загробни живот“, „данашњи живот“ и др.; „време“ је све што се под тим подразумева за разлику од: „савремено време“ или од „прошло време“ или од „ово време“ итд. Све је то извесна „условна индивидуализација“, „условна конкретизација“, „условна идентификација“ и сл.

84. Није тешко разумети откуда могућност успостављања оваквих условних јединки и збира. Док се, наиме, код предмета који имају природан збир полази од посебног ка општем (много појединачних јединки исте врсте дају и представу о врсти, збиру уопште) дотле се код оних других полази обрнутим путем: појам који сам собом значи искључиво јединку (*Сунце, Арсен, Месец, небо* и сл.), или искључиво врсту предмета (*вино, вода, њесак*) или представу (*живој, мирис, поздрав, њосао*) условно се развија у „јединке“, које опет стварају условни „збир“.

Ово омогућава, међутим, извесни сасвим објективни критеријуми, они, наиме, које смо и до сада помињали: место, време егзистенције, припадање, особина, однос и сл. Иако је, на пример: „Сунце“ апсолутно јединачно материјално остварење (нема реалног збира јединки) о њему се ипак може мислити говорити и „уопштено“ (такав и такав појам) и „посебно“, „индивидуализовано“, тј. као о појму који се може рашчлањавати у збир јединки с обзиром на бескрајан низ просторних и временских тренутака његове егзистенције, тренутно уочљивих особина и сл., према чему се може одмеравати ван опште представе о њему.

Исп. примере:

Големо Сињско поље на *жарком љетњем сунцу* чинило се још веће (Шим. 48). Сад је драга укочена...без *сунца на залазу* (И. 55). Опет се изведрило...па су...траци *подмлађеног сунца* продрли у колибу (И. 195). „Млад месец“, „Пун месец“ и сл. — где се „сунце“ („месец“ и сл.) јединачно, односно као изванредан сужени „збир јединки“ одређује по критеријуму времена („летње сунце“, а не „сунце уопште“), временско-месном опредељењу („сунце на залазу“) „особини“ („подмлађено сунце“) итд., јер оно у различитим тренуцима опажања има и различито место, особине, однос према другим предметима, лицима и сл. (исп. „*моје сунце*“, „*твоје сунце*“ итд.).

Исп. и следеће примере истог типа:

Неколико звјездица затрепта на *уском небу* (Шим. 48). Сад су се разлизили као „овчице“ по *бисџром њрољетном небу* (И. 153).

Сад се тмина почела спуштати с ниска неба (И. 82). Мјесец... сину на чистини ноћног неба (Ков. 147). Он [Шкуро] постаде опет онај *сѝари Шкуро*, логорник, сувопаран и оштар (Ђоп. 2, 111) — где се општа представа о личности разбија у обзир („*сѝари Шкуро: садашњи Шкуро*“). Није [Шкуро]... више *негдашњи* презрени *ѝреѝарандисѝ* (И. 137). *Наш Арсен* [а не неки други]... замиловао Бурмазићеву вижљу (Шим. 176). Старина им на самрти открила *нови свијетѝ душевни* (И. 84). Шта те овамо довело из *далека свијетѝа* (Ков. 191). Неће дуго поживети на том [а не на неком другом]... *свијетѝу* (И. 64). Дај ми што у *жива усѝа*, а у *мрѝва* ми не треба (НПосл 61).

На исти начин појам „јединке“ и „збира“ на основу односа према критеријуму места, времена, припадања, особине итд. имамо и у нематеријалних и сл. именица, као у примерима типа:

Род зли и ѝрелубоѝворни тражи знак (НЗ 29). Чујем онај *глас* (Лал. 81). Као да је то један *нови раѝ* почиње (И. 162). Растерала око себе *овај влажан ѝролећни мирис* (Лаз. 84). Неће доживети *ѝај срећни час* кад ћу ја... вратити се ѝима (И. 81). Цијела крајина [је] у *раскошном ѝеѝњем сну* (Шим. 87). Тада се вјетар утишао као од *оног сиједног двијетѝла* што је с истока продирао у *муѝно обзорје* (И. 86). Врелашца се обарају преко *камења зарасла у ѝамну маховину* (И. 41). Слушала је *жамор дјечака* (И. 61). Нека би Бошко могао започети *наумљени ѝосао* (И. 102). Сјетио [се] оног... *ѝогледа ѝезина* (И. 102). Могао [се] разумети и *Јуричин... говор* (И. 177). Вјетрић [блажио]... *мирис кукуруза* (И. 65). Шумио живот *креѝка рашћа* (И. 59). Неуморан [је] *живоѝ на земљи* (Ђоп. 2, 7). Од *раног јуѝра* чека (И. 63). Онај *малоѝрећашњи круг*... поштовања брзо се растопи (И. 149). Одговара на *његов... ѝоздрав* (И. 111). Оставио [је] *свакодневни ѝосао* (И. 99).

Како се све то одражава на смисао видске системе, значења и дистрибуцију придевских форми, биће показано касније. Међутим, већ сада треба констатовати да појам плана и збира са свим својим компонентама има у томе битан значај.

На основу изложеног, могли бисмо дати следећи

Резиме

85. 1. Предметни садржај (именички појам) може бити третиран — уопштено, неиндивидуализовано („Вук длаку мења“) — саопштење имплицира *све* оно односно *сваку* јединку онога што се под датом именицом може подразумевати.

Пошто није имплицирана јединка, ни одређена ни неодређена — овде и нема могућности за опозиционо одмеравање одређености према неодређености јединке. Посматрано шире, у односу на свеукупан свет предмета, могуће је, међутим, у оваквим случајевима говорити о — одређености предметног садржаја („вук“ као општи појам сасвим је одређен у односу на све остале предмете, бића и сл. који нису „вук“).⁸³

2. Предметни садржај може бити третиран индивидуално, као јединка датог предметног садржаја („Ухватио сам *вука*“ — не значи „све вукове“ уопште).

Тек у овом случају могуће је говорити о (не)одређености јединке.

3. Начелно, међутим, у реалном свету, свака је јединка објективно (ван говорно-мисаоних процеса) одређена, јер, нормално, стоји у извесном односу према месту; тренутку своје егзистенције, у односу према другим предметима и сл.

4. Субјективно (у говорно-мисаоном комплексу) она може бити и одређена и неодређена, што зависи од могућности аперцепирања односа који сваку јединку карактеришу.

Солуције су ове:

а) Јединка може бити пробрана, ангажована у извесној ситуацији („Уловио сам *вука*“).

Ангажована јединка може бити лансирана, третирана као: 1) неодређена — кад се узима само као „једна од могућих“ „нека“ („Уловио сам једног (неког) *вука*“) или као „етикета“ извесног садржаја („Уловио сам *вука*, а не лисицу“), мада је она, својом ангажованошћу, објективно одређена, али је у исто време — ирелевантног идентитета.

Ангажована јединка може бити лансирана, третирана као 2) одређена, „баш та“, а не нека друга („уловио сам оног *вука* *што ми је заклао ову*“), кад се узима као јединка релевантног идентитета.

б) Јединка може бити непробрана, неангажована у извесној ситуацији („Радо бих уловио *вука*“). Неангажована јединка начелно је и неодређена — објективно и субјективно.

⁸³ У ширим границама могуће је говорити и о извесној условној „индивидуализацији“, јер је „вук“, само *један* садржај (један тип садржаја) међу многим другим садржајима општег света предмета, али ова индивидуализација није релевантна ни типична у склопу проблема који нас интересују.

★

86. С обзиром на постављене критеријуме одређености и неодређености извршили смо и класификацију језичког материјала пратећи при томе оно што је за ову прилику и основно — функцију и дистрибуцију двојакних морфолошких облика придева у нашем језику.

Боље прегледности материјала ради, антиципираћемо овде, пре преласка на излагање целокупне материје, нацрт основних категорија које обухватају првенствено атрибуутске.

Грубо скицирано, тај би распоред изгледао овако:

I. Идентификациона функција

1) Идентификација одређене јединке (тип: У капетана бијаше слуга болестан. Вративши се нађе болеснога слугу здрава, НЗ 149).

Основне карактеристике: Именички појам је обично апелатив. Придев је носилац карактеристичне особине за ту јединку. Функција: придев откривајући такву особину служи да слушаоцу одређену јединку идентификује, маркира, упућујући на њу преко особине. Морфолошки знак: обавезан је дужи облик придева. Краћи облик у оваквим приликама има другачију функцију (само квалификативну, без „упућивања“, адвербијалну и сл.; исп. Нађоше болеснога слугу здрава).

2) Идентификација одређене врсте. (тип: Из даљине плови *тешки бомбардер*, Топ. 1, 145).

Основне карактеристике: Именички појам је апелатив који подразумева могућност рашчлањавања, специфицирања датог садржаја, разбијање на типове, врсте. Придев — репрезентира низ особина које одликују врсту (не своди се само на знак оне особине коју сам по себи значи). Функција: придев упућује на типолошку рашчлањеност основног садржаја. Морфолошки знак: начелно је обавезан дужи облик придева. Краћи облик у овим приликама елиминише „репрезентативни“ типолошки карактер и своди придев на ознаку само оне особине коју придев сам по себи значи (исп. *тешак* бомбардер, тј. бомбардер је тежак).

II. Дескриптивна функција

1) Директна дескрипција (тип: У то вријеме био је већ у Београду *славни Ази-Мустјајаша*, ИЕС 4).

Основне карактеристике: Именички појам је начелно властита именица или апелатив у рангу властите именице, тј. већ идентификован појам. Придев је носилац било које латентне особине. Функција: разрада

информације, стилско осликавање одређеног појма. Морфолошки знак: уобичајен је дужи облик придева. Краћи облик у овим позицијама инклинира адвербијалном, предикатоидном положају придева (исп. У то вријеме био је већ у Београду славан Ади-Мустајпаша, тј. Мустајпаша је већ био славан).

2) Индиректна дескрипција (тип: Овај је бињиш у ризници *ѿлемениѿога Госѿодина Павла* Чарнојевића, ИЕС 236. — Овај *славни и родољубиви Србин* (тј. Лучић] ми је сакупио сто и шест пренумераната, НПосл. XIII).

Основне карактеристике: Именички појам је начелно апелатив-атрибутив, апозиција или елипса, тј. квалификативна именица која стоји уз име или подразумева име, идентификован појам. Придев је носилац латентне особине. Функција: разрада, осликавање основног појма у спрези са именицом-апелативом на који се наслања. Морфолошки знак: начелно долази дужи облик придева. Краћи облик понаша се слично као у претходном случају.

III. Квалификациона функција

1) Квалификација ангажоване јединке (тип: У том и том селу има један *богаѿи сељак* само је несретан, НПр. 96).

Основне карактеристике: Именички појам је углавном апелатив, знак неидентификованог појма. Придев је носилац ма које особине датог појма. Функција: квалификација у презентационом смислу (објављивање релевантне особине). Морфолошки знак: начело долази краћи облик придева.

2) Квалификација неангажоване јединке (тип: Међедовић му [ковачу] рече да од свега гвожђа *добар буздован* да скује, НПр. 3).

Основне карактеристике: Именички појам је апелатив, обележје предметног садржаја. Придев: носилац латентне особине. Функција: квалификација у чистом детерминативном смислу. Морфолошки знак: начелно само краћи облик придева.

Поред ових, атрибутских позиција посебно ће се размотрити функције придева у самосталној, именичкој служби, те у специфичним односима (квалификативни генитив, генитив устаљених израза, предикатоидни односи и сл.).

(Н а с т а в и ћ е с е)